КРАЄЗНАВСТВО

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

Заснований у квітні 1927 року Українським комітетом краєзнавства
Репресований у 1930 році
Відроджений 1993 року з ініціативи Національної спілки краєзнавців України

2 (87)' 2014

Головний редактор
Олександр Реєнт

Редакційна колегія:
Олег Бажан
(перший заступник головного редактора)

Богдан Андрусишин
(заступник головного редактора)

Лев Баженов
Віль Бакіров
Олександр Гончаров
Віктор Даниленко
Володимир Дмитрук
Олександр Завальнюк
Віктор Звагельський
Григорій Клепак
Сергій Копилов
Олександр Лисенко
Микола Литвин
Руслана Маньковська
Андрій Непомнящий
Олег Рафальський
Олександр Рубльов
Григорій Савченко
Віктор Савчук*(заступник головного редактора)*
Валерій Смолій
Тарас Чухліб
Ганна Швидько

Засновники:
Національна спілка краєзнавців України
Інститут історії України НАН України

Виходить щоквартально

ISSN 2222-5250

ЗМІСТ

До 65-річчя з дня народження голови Національної спілки краєзнавців України, головного редактора журналу «Краєзнавство» Олександра Петровича Реєнта 5

Історія міст і сіл України: історико-теоретичні проблеми вивчення

Стефан Машкевич (м. Київ)
Історія приміських трамвайних ліній Києва.
ІІ. Кадетська (Артилерійська) лінія 15

Андрій Острянко, Інна Непотенко (м.Чернігів).
Чернігів у 1920-х рр.: реалії повсякденного життя 28

Краєзнавство в особах

Максим Яременко (м. Київ)
Подільські краєзнавці Микола Яворовський та о. Павло Вікул: штрихи до біографій 49

Тарас Пустовіт (м. Полтава)
Штрихи до портрета журналіста і краєзнавця Павла Пустовіта 58

Медичне краєзнавство: суть та науково-дослідницький потенціал

Володимир Альков (м. Харків)
Харківська губернська земська лікарня імперської доби та проблема гуманізації ставлення до психічно хворих 71

Олександр Топчій (м. Київ)
Становлення системи охорони здоров'я Чернігівщини: роль сільських медичних працівників (1920-1930 рр.) 81

До 200-річчя від дня народження Тараса Шевченка

Василь Мельниченко (м. Черкаси)
Музично-пісенна Шевченкіана Черкащини: історико-краєзнавчий аспект 89

Світлана Моісеєнко (м. Запоріжжя)
Перебування Т. Г. Шевченка у Запорозькому краї 94

Історія України у світлі регіональних досліджень

Віталіна Юрченко (м. Київ)
Періодичність проведення, організація та структура ярмарків у губерніях київського учбового округу (друга половина XIX – початок XX ст.) 101

Лариса Синявська (м. Черкаси)
Фінансування суднобудівної промисловості України у 1911-1916 рр. 111

Руслан Пиріг (м. Київ)
Убивство царської сім'ї Романових: київські відголоски трагедії 121

Джерелознавчі та біографічні студії

Анатолій Мирончук (м. Київ)
Історіографічна традиція Законодавчої комісії 1767-1768 рр. на сторінках українського часопису «Киевская старина» (1882-1906) 129

Богдан Сауляк (м. Київ)
Джерела до вивчення деревообробних ремесел Східного Поділля 137

Тетяна Росул (м. Ужгород)
Сторінки біографії Іштвана Мартона в контексті музичної культури Закарпаття другої половини XX століття 145

Наталія Мех (м. Київ).
Етос народу у мовотворчості Михайла Стельмаха 151

Вадим Золотарьов (м. Харків), Олег Бажан (м. Київ)
Реабілітація репресованих співробітників НКВС СРСР: важкий пошук істини 155

Національна спілка краєзнавців України: панорама сучасного життя

Олександр Гончаров (м. Київ)
«Києвознавчі читання» в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка 167

Руслана Маньковська (м. Київ)
Суспільно-інтеграційні тенденції та комунікаційні інновації у музейному краєзнавстві 178

Наукова інформація

Олександр Бонь, Євген Ковальов (м. Київ)
Четверта конференція «Київ і кияни» у Київському університеті імені Бориса Грінченка 187

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України (*протокол № 6 від 26.06.2014 р.*)

Журнал зареєстровано Міністерством юстиції України (*Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації – серія КВ № 1722 від 06.12.1995 р.*)

Постановою президії ВАК України № 05/2 від 27.05.2009 р. журнал внесено до переліку наукових фахових видань, у яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук за спеціальностями «Історичні науки» (*Бюлетень ВАК України. – 2009. – № 8*).

Усі права застережені. Передрук дозволено тільки за згодою редколегії.

Адреса редакції:
01001, м. Київ-1,
вул. М.Грушевського, 4,
кім. 212
тел.: 278-02-38, 279-13-88

E-mail:
bazhanclio@ukr.net

Електронна версія:
www.history.org.ua
www.nbuv.gov.ua
www.nsku.org.ua

© Національна спілка краєзнавців України, 2014
© Інститут історії України НАН України, 2014

Михайло Делеган (м. Ужгород)
«Доля всіх українських земель нині залежить передовсім од нашої праці й сили…» (до 75- річчя проголошення Карпатської України) 188

Огляди

Ірина Петренко (м. Полтава)
Визначна подія в краєзнавчих дослідженнях Полтавщини 191

Олександр Гончаров (м. Київ)
Ювілейний збірник на пошану професора Анатолія Коцура 192

Євген Букет (м. Київ)
До «Джерел духовності» 199

In memoriam

Павло Скавронський (м. Бердичів)
Пам'яті лауреата премії імені Дмитра Яворницького – М.Ю. Костриці 203

Валерій Квач (м. Пирятин)
Вінок пошани краєзнавцю Григорію Бажану 211

Тамара Демченко (м. Чернігів), Петро Рябченко (м. Київ)
Світлої пам'яті краєзнавця Івана Городинця 212

Про авторів 215

Вимоги щодо оформлення статей 217

На першій сторінці обкладинки: Пам'ятник Т. Г. Шевченку у м. Маріуполі (фото з сайту Маріупольської міської ради)

Олександр Реєнт

До 65-річчя з дня народження голови Національної спілки краєзнавців України, головного редактора журналу «Краєзнавство» Олександра Петровича Реєнта

Олександр Петрович Реєнт народився 10 травня 1949 р. у с. Дяківці, що в Літинському районі на Вінниччині, де тече неглибока річка Безим'янка. Зі шкільної пори Олександр засвоїв просту життєву мудрість, яку батько стисло виклав у двох настановах: «Шануй людей праці і знай всьому справжню ціну». Петро Йосипович та його дружина Ірина Трифонівна змалку привчали дітей до виконання домашніх обов'язків, яких у селі завжди вистачає. Але водночас подружжя виношувало заповітну мрію: як не довелося самим «піти в науку» (громадянська війна, важкі 1920-30-ті рр., потім Велика Вітчизняна), то дуже хотілося вивчити своїх чотирьох синів. І хлопці справдили батьківські сподівання, хоча не все складалося просто й безхмарно.

Школа в Дяківцях мала добрі традиції. Сюди не раз приїздив видатний земляк – письменник Михайло Стельмах. Зустрічі письменника зі школярами, безпосереднє спілкування залишило незабутнє враження на довгі роки, як і прочитані його книги «Правда і кривда», «Кров людська не водиця», «Гуси-лебеді летять» та інші.

Проте й історичне минуле Дяківців, які беруть свій початок у XIII ст., створювало тремтливу ауру безперервності часів, нерозривного зв'язку минулого і сучасного. Саме у молоді роки в Олександра з'явилася стійка жага нових знань про рідний край та буття всього українського народу. Тому у виборі не сумнівався – в Київському державному університеті ім. Т. Шевченка його вабив історичний факультет.

Після школи він подав документи до столичного вузу, але дві спроби 1966 й 1967 рр. (отримував усі «четвірки» і не проходив за конкурсом) закінчувалися невдачами. Однак це не спинило загартованого працею юнака – змалку вчився долати труднощі, й не манівцями, а власними зусиллями, наполегливістю та цілеспрямованим прагненням домагатися визначеної мети. Працюючи столяром Київміськкомунбуду, Олександр не полишав книжок, після трудового дня поспішав до бібліотеки, на підготовчі курси в університеті.

Але третю спробу довелося відкласти на два роки – настав час служити в армії. Після проходження курсу молодого бійця він залишився в одній із частин ракетних військ стратегічного призначення Білоруського військового округу. В армії хлопець не лише загартувався фізично, здобув певні навички керівника (командир відділення, заступник командира взводу), які згодилися в подальшому житті, а й ще раз переконався у необхідності освіти. За відмінну службу у Збройних силах старшина Олександр Реєнт отримав першу свою відзнаку – медаль «За військову доблесть».

Повернувшись до Києва, юнак подав документи до Київського державного педагогічного інституту ім. О. М. Горького (нині Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова) на історико-педагогічний факультет. І вже восени потрапив у вир студентського життя: лекції, семінари, педагогічна й археологічна практика, суспільно-корисна праця, спорт. Самодисципліна і жорсткий розпорядок дня дозволяв встигати скрізь, але з часом залишилося два пріоритети: навчання та громадська робота. На той час на історико-педагогічному факультеті підібрався сильний професорсько-викладацький колектив: декан Г. В. Січкар, заступник декана І. Х. Ганжа, професори та доценти: М. Д. Березовчук, П. І. Бакуменко, О. П. Гош, Г. А. Джеджула, Л. Д. Денисяко, О. Д. Кардаш, Н. М. Кравченко, В. Ю. Ніколаєнко, М. Ф. Олександра, О. Ф. Павелко, Л. М. Проколієнко, В. Г. Рокитко, В. І. Самійленко, Г. В. Стрельський, Л. В. Таран, А. Ф. Трубайчук, Г. О. Цвікальська, С. І. Черненко та ін. Високий професійний рівень і вимогливість вони поєднували з довірою та повагою до студентів, значна частина яких вже мала певний життєвий досвід, армійський і виробничий стаж. Керівництво

інституту вміло використовувало ці якості молоді для організації дійового студентського самоврядування, підвищення якості навчально-виховного процесу. Олександру Реєнту, який добре знав студентство, довірили очолити інститутську групу молоді, яка виїжджала на педагогічну практику до Німецької Демократичної Республіки. Громадська робота зблизила його з іншими активістами вузу – В. І. Гончаровим, М. Л. Головком, М. Даниленком, І. І. Дроботом, В. А. Зінченком, Н. С. Ковальовою, О. І. Красною, Н. Козак, М. В. Левченком, Н. Конєвою, В. Г. Олійником, О. С. Падалкою, В. Рибчуком, В. Скубієнко, В. С. Чишком, Т. Чупак, Л. М. Ширяєвою, В. Г. Щабельською. Ініціативна та творча позиція громадських організацій інституту дозволяла реалізувати потенціал кожного студента.

Та одним з найбільш популярних напрямів громадської роботи у вузі стала організація студентських будівельних загонів. Влітку 1971 р. Олександр випробував свої сили як рядовий член такого загону. Наступні три роки очолюваний ним загін «Славутич» працював у радгоспі «Буревісник» Наурзумського району Кустанайської області (Казахська РСР). «То була нелегка, хоча й цікава справа, – згадує колишній будзагінник. – Робочий день командира починався вдосвіта, як кажуть, з першими півнями, і тривав 14-15 годин. Доводилося вирішувати найрізноманітніші питання: налагоджувати помешкання та харчування бійців, укладати договори на виконання робіт, підписувати наряди, вести складні розрахунки з організаціями-субпідрядниками. У процесі роботи оволодівав функціями виконроба, майстра, бухгалтера». Ось тоді й згодилися навички, набуті в «Київміськкомунбуді» та армії. Працювали багато і завзято. Та, незважаючи на втому, встигали й концерти для місцевих жителів влаштовувати, і спортивні змагання проводити. А який неоціненний життєвий досвід та імпульс до роботи давало спілкування з директором радгоспу – Героєм Соціалістичної Праці Миколою Григоровичем Козловим. «...Він умів так поставити виробничий процес, – згадує Олександр Петрович, – що кожна його ланка діяла як відлагоджений механізм. Нам вдавалося не порушувати цього ритму. Напевно, ще й донині служать людям зведені нами в далекому Казахстані ферми, житлові будинки, виробничі та складські приміщення».

І по сьогодні не поривають зв’язків колишні бійці будівельних загонів – історики. Найчастіші зустрічі з друзями: М. І. Біликом – викладачем професійно-технічного училища, В. І. Галатенком та П. Г. Іванютою – директорами шкіл, Л. П. Олійник – істориком на Житомирщині, В. М. Кравченком – працівником органів внутрішніх справ на Миколаївщині та ін. Бійці «Славутича» двічі привозили до педінституту ім. О. М. Горького прапор переможців у змаганні будівельних загонів, а його командир О. П. Реєнт був нагороджений знаком ЦК ВЛКСМ «Молодому передовику виробництва».

Із 1973 р. виконуючи обов’язки заступника секретаря комітету комсомолу КДПІ ім. О. М. Горького, а з 1974 р. секретаря, Олександр Петрович намагався активізувати та урізноманітнити громадську діяльність студентів, спрямувати її у творче русло. Саме завдяки ентузіазму останніх, які відпрацювали десятки тисяч людино-годин на будівництві гуманітарного корпусу інституту по вул. Тургенівській, піднеслась у небо 16-поверхова споруда зі скла та бетону зі зручними аудиторіями, навчальними кабінетами, лабораторією, просторою їдальнею й залом для масових заходів.

Свою виразну громадську позицію студенти педінституту продемонстрували у щорічних виїздах до с. Раски Малинського району на Житомирщині, а також і в ході кампанії за збереження пам’яток історії та культури України. З їх стипендій вливалися струмочки до грошових збірок на реставрацію Золотих воріт, які нині стали однією з візитних карток столиці.

Посада секретаря комітету комсомолу вимагала мобільності, комунікабельності, вміння приймати правильні рішення. За словами О. Реєнта, він вчився діловим якостям у керівників інституту, багаторічного ректора, академіка М. І. Шкіля, а також лідерів громадських організацій О. П. Гоша, О. В. Кокойла, М. В. Левченка, Б. О. Лобовика, О. Г. Мороза, І. І. Шкурка та інших.

В 1976-1978 рр. О. Реєнт обирався до складу бюро РК ЛКСМУ Радянського району м. Києва.

У 1975 р., завершивши курс навчання на історико-педагогічному факультеті, Олександр Петрович отримав значок ЦК ВЛКСМ «За відмінне навчання», разом із великою групою київських активістів був сфотографований біля Прапора Перемоги у Москві, а також отримав рекомендацію до аспірантури. Особливу роль у науковій орієнтації майбутнього вченого відіграв заступник декана, а згодом декан історико-педагогічного факультету, кандидат історичних наук, доцент Іван Хомич Ганжа.

О. П. Реєнт у листопаді 1977 р. був зарахований до аспірантури Інституту історії АН УРСР з відривом від виробництва. 7 лютого 1978 р. Вчена рада Інституту затвердила тему його дисертаційного дослідження – «Робітничий клас України у 1920 р.». Науковим керівником було призначено академіка М. І. Супруненка. «Микола Іванович, – згадує Олександр Петрович, – мав незаперечний авторитет серед колег та аспірантів. Ерудований, інтелігентний, уважний, він володів здатністю просто й точно доводити до свідомості найскладніші нюанси історичних явищ і процесів, тонко аналізувати та ясно й чітко їх висловлювати. Цьому навчав і своїх аспірантів. Спілкування з академіком Супруненком вважаю справжньою науковою школою, яка формувала мене як ученого-дослідника».

15 листопада 1980 р. О. П. Реєнта було затверджено на посаді молодшого наукового співробітника відділу історії Жовтневої революції й громадянської війни. А вже через рік відбувся успішний захист кандидатської дисертації.

З травня 1984 р. Олександр Петрович – старший науковий співробітник Інституту історії АН УРСР (на конкурсній основі).

У березні 1985 р. Бюро відділення історії, філософії та права АН УРСР створило відділ громадянської війни й іноземної інтервенції, до складу якого ввійшов і О. П. Реєнт. Молодий перспективний учений поринув у напружену наукову роботу, виконував обов'язки ученого секретаря відділу, відповідального секретаря колективної монографії «Антинародна імперіалістична інтервенція на Україні», готував доповідні записки для Бюро відділення історії, філософії та права АН УРСР, партійних і державних органів. Результатом багаторічного наукового пошуку став вихід у 1984 р. його першої монографії «Рабочий класс Советской Украины на завершающем этапе гражданской войны (1920 г.)». У 1989 р. побачила світ документальна повість «Бесстрашный бронепоезд», написана О. Реєнтом за спогадами учасника громадянської війни Г. А. Печенка.

Напруженою, але водночас цікавою виявилася робота над енциклопедичним довідником «Великий Октябрь и гражданская война на Украине», до якого Олександр Петрович підготував більше 20 статей, а також такими виданнями, як VI том «Истории Украинской ССР» та «История классов и социальных слоев Украинской ССР» (1989 р.).

Паралельно з інтенсивною науковою діяльністю О. П. Реєнт виконував безліч громадських доручень як член методичної ради Київського обласного товариства «Знання», член експертної комісії з пам'яток Республіканського товариства охорони пам'ятників історії та культури, голова народного контролю Інституту, член партійного бюро Інституту, секретар партійної організації відділу.

Наукова і громадська зрілість Олександра Петровича припадає на 1990-ті роки. Можливості, що відкрилися з початком перебудови, вчений використав для поглибленого вивчення джерельної бази періоду 1917-1920 років. При нагоді стало його дворічне стажування (1990-1991 рр.) в Інституті історії СРСР АН СРСР у Москві. Копітка робота в архівах, Державній бібліотеці СРСР ім. В. І. Леніна, Інституті наукової інформації супроводжувалася активним спілкуванням з провідними російськими вченими з досліджуваної проблематики С. Г. Гімпельсоном, В. П. Дмитрієнком, І. І. Мінцем, Т. В. Осиповою, В. Полікарповим, І. І. Розгоном та ін. Результатом цього відрядження стала підготовка до друку монографії «Робітничий клас України. 1917-1920 рр. (Соціально-економічні зміни)», виданої 1992 р., а також брошур «Робітництво України і Цент-

ральна Рада» // Історичні зошити (К., 1993), «Більшовизм і українська революція 1917-1920 рр. Спроба визначення характеру і динаміки соціальних процесів» (К., 1994), «З'їзд поневолених народів (8-15 вересня 1917 р.)» // Історичні зошити (К., 1994, у співавторстві). Водночас велася підготовка докторської дисертації «Робітники України в 1917-1920 рр. (Соціально-політичні та економічні зміни)», успішний захист якої відбувся наприкінці 1994 р. Монографічний варіант дисертаційного дослідження вийшов друком у 1996 році.

Водночас із заглибленням у складну діалектику суспільно-політичних й економічних процесів в Україні періоду 1917-1920 рр. розширюється творчий діапазон, коло наукових інтересів ученого. Так, з'являються праці «Україна: на межі цивілізацій (історико-політологічні розвідки)» (К., 1995, у співавторстві), «Україна: проблеми самоорганізації (Начерки новітньої доби)» (К., 1996, у співавторстві), «Українська національна ідея і християнство» (К., 1997, у співавторстві), статті з проблем формування національної свідомості українського народу, історії релігії й церкви, історичного краєзнавства. У грудні 1996 р. О. П. Реєнта обрано заступником голови Всеукраїнської спілки краєзнавців, а вже наступного року як член редколегії він брав участь у підготовці до друку двох цікавих видань – «II з'їзд Всеукраїнської спілки краєзнавців. Матеріали та документи» (К., 1997), а також «VIII Всеукраїнська наукова конференція «Історичне краєзнавство і культура» (Наукові доповіді та повідомлення. – К.-Х., 1997, у 2-х частинах). На останньому форумі конференції Олександр Петрович виступив з доповіддю, в якій проаналізував сучасний етап розвитку вітчизняного краєзнавства. Вона дала імпульс для плідної дискусії й вироблення відповідних теоретичних рекомендацій та практичних кроків.

Своєрідним підсумковим акордом наукових зусиль О. П. Реєнта цього періоду став вихід двох монографій: «Українська революція і робітництво» (К., 1996), «У робітнях історичної науки» (К., 1999).

Прагнення осмислити уроки минулого і перспективи вітчизняної історичної науки спонукали Олександра Петровича звернутися до української історіографії кінця 1980-1990-х рр., а також аналізу методологічних та загальнотеоретичних проблем сучасної історії. Предметом його критичного розгляду стали праці співробітників Інституту історії України НАНУ за останнє десятиріччя (Історичні зошити. – К., 1997).

На початку 1990-х років гуманітарії постали перед необхідністю переорієнтації на нові методологічні підходи в інтерпретації явищ суспільного життя і минулого, ревізії понятійно-категоріального апарату, пошуку власного місця в світовому науковому процесі. Далеко не всі виявилися готовими до серйозного, критичного аналізу стану історичної науки, власної самоідентифікації в науковому дискурсі. О. П. Реєнт виявився одним із небагатьох, хто взяв на себе таку місію. Трактуючи ситуацію, що склалась у вітчизняному історієписанні, як кризову, вчений не тільки констатував і позначив «больові точки» й «вузькі місця», а й спробував окреслити засоби їхнього подолання, визначити головні вектори «прориву» й органічної інтеграції у світовий науковий простір. Фактично ці концептуальні теоретичні напрацювання започаткували новий дискурс в осягненні місця та ролі фундаментальних досліджень в житті держави та суспільства на принципово новому етапі їх розвитку.

За цикл праць з проблем історії й культури України О. П. Реєнта удостоєно премії Президії НАН України ім. М. І. Костомарова за 1997 рік. Протягом 1998-1999 рр. з'являється кілька його статей, присвячених стану сучасної історичної науки, кризовим явищам і досягненням перехідної доби, внеску українських суспільствознавців у світову науку. Ці публікації викликали неоднозначні оцінки та жваву полеміку серед фахівців, поставили ряд питань, які рано чи пізно будуть вирішені науковцями.

Новий етап у житті Олександра Петровича розпочався у квітні 1994 р., коли його було призначено виконуючим обов'язки заступника директора Інституту історії України з наукової роботи. 10 липня 1996 р. Президія НАН України затвердила О. П. Реєнта на цій посаді. 1994 р. науковець став заступником головного

редактора «Українського історичного журналу».

Виконання адміністративних функцій вимагало нового рівня вимог до себе, розпорядливості, вдумливого підходу до кожного питання, яке доводилося вирішувати. У тому, що «дебют» на новій посаді пройшов успішно, Олександр Петрович завдячує усім членам Вченої Ради Інституту історії України, керівництву інституту в особі директора, академіка НАН України В. А. Смолія, голови профкому інституту, члена-кореспондента НАН України В. М. Даниленка. Головне своє завдання на новій посаді О. П. Реєнт вбачав у реалізації стратегічної наукової й суспільної діяльності Інституту історії України, виробленої дирекцією та схваленої Президією НАН України. Предметом його особливих турбот стали активізація роботи «Українського історичного журналу», оновлення матеріальної бази ком'ютерно-видавничого відділу відповідно до сучасних вимог, а також комп'ютеризація всіх підрозділів інституту, організація доступу до глобальної інформаційної мережі. Водночас не залишилися без належної уваги проблеми бібліотеки, поліграфічної дільниці і комплекс поточних справ, можливо, менш помітних, але важливих і необхідних для життєдіяльності наукової установи.

З 19 травня 1999 р. коло обов'язків Олександра Петровича розширилося: його було призначено завідувачем відділу історії України XIX – початку XX ст. з метою осучаснити форми та методи роботи відділу. Під його керівництвом співробітники дослідили чимало питань з вітчизняної історії того періоду й по новому поглянули на загальновідомі події та явища. У площину їх наукових інтересів потрапили проблеми формування і розвитку української нації, ґенези та ідейного оформлення національного руху; особливості політичного й економічного розвитку українських земель у складі Австро-Угорщини та Російської імперії; формування станів і соціальна стратифікація населення України; складання національної буржуазії та становлення підприємництва, банківської справи, торгівлі; специфіка розвитку і наслідки реформування аграрного сектора; повсякденне життя та добробут населення. Не залишились поза увагою вчених культурницька і духовна тематики. Відбувся суттєвий поступ й у вивченні подій та наслідків Першої світової війни. До 90-річчя від її початку співробітники Інституту підготували низку статей, а також спеціальні випуски наукового збірника «Проблеми історії України XIX – початку XX ст.» та «Українського історичного журналу». Разом з О. В. Сердюком О. П. Реєнт опублікував монографію «Перша світова війна і Україна», яка стала підсумком кількарічних наукових досліджень істориків. Книга відразу стала раритетом, адже в Україні протягом тривалого періоду не виходили праці, присвячені цьому доленосному, рубіжному періоду нашого минулого. В останні роки сили кращих фахівців відділу та провідних спеціалістів України було сконцентровано також на завершенні фундаментального видавничого проекту «Велика війна 1914-1918 рр. і Україна» (К., 2013. – 784 с.), всеукраїнська презентація якого відбулася в Книгарні «Є», а також у провідних вищих навчальних закладах України. Нині ж зусилля колективу відділу спрямовані на створення збірника документів, який дозволить широкому загалу читачів ознайомитися з архівними матеріалами 1914-1918 рр., спогадами, приватним листуванням солдатів і пересічних громадян, фотоматеріалами тощо.

Із 2000 р. регулярно виходить збірник наукових праць «Проблеми історії України XIX-початку XX ст.», незмінним головою редакційної колегії якого є Олександр Петрович. У виданні публікуються результати науково-дослідницької діяльності співробітників, аспірантів та здобувачів Інституту історії України НАН України, працівників провідних вітчизняних наукових установ та викладачів вищих навчальних закладів нашої держави. Вже перший його випуск (2000 р.) засвідчив, що дописувачі визначилися в перспективних напрямах наукового пошуку та виявили готовність і вміння вирішувати складні завдання. Теоретичні засади досліджуваних питань й обґрунтування нових підходів до них були викладені О. П. Реєнтом у заголовній статті збірника «Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: стан і перспективи наукової розробки». Автор доводить необхідність системного під-

ходу до вивчення питань соціокультурного середовища, ментальності українського народу, економіки, явищ політичного життя, наголошує на необхідності типологізації специфічних рис розвитку суспільства України в ХІХ та на початку ХХ століття. Водночас О.П. Реєнт наголосив на посиленні уваги до гуманітарних проблем, вивчення «малих світів», переведення людини в центр наукового пошуку.

Рецензуючи перші номери видання, Ю. І. Терещенко і С. Л. Гнатюк звернули увагу на «добре продуману проблемно-тематичну структуру збірника, яка, до того ж, постійно, від випуску до випуску, вдосконалюється й розширюється, так само як і кількість представлених статей і повідомлень» (Український історичний журнал. – 2003. – № 4. – С. 146).

На початок 2014 р. світ побачили вже 22 випуски «Проблем історії України ХІХ – початку ХХ ст.», в яких висвітлено широке коло політичних, соціально-економічних, культурологічних, релігієзнавчих та біографічних питань з історії українських земель того періоду. Чимало розвідок присвячено методології, історіографії та джерелознавству.

Сьогодні співробітники відділу продовжують працювати над актуальними проблемами «довгого дев’ятнадцятого століття», спрямовуючи свою дослідницьку увагу на вивчення конкретних явищ соціально-побутового, психологічного, релігійно-етичного порядку, а також на теоретичне осмислення глобальних подій з метою заповнення існуючих прогалин у вітчизняній історіографії.

Інтенсивно працює О. П. Реєнт і на ниві атестації наукових та педагогічних кадрів. У грудні 1997 р. президія Всеукраїнської атестаційної комісії України призначила Олександра Петровича головою Експертної ради ВАК з історичних наук, обов’язки якої він виконував у 1997-2001 рр., обирався членом президії ВАК України у 2009-2011 рр. та членом Державної атестаційної колегії МОНмолодьспорту України з 2011 – по теперішній час.

Упродовж чотирьох років його кваліфіковану експертну оцінку отримали десятки кандидатських та докторських дисертацій. Рішенням Вченої ради Інституту історії України від 23 квітня 1998 р. доктору історичних наук О. П. Реєнту присвоєне вчене звання професора зі спеціальності «Історія України». У вересні 2000 р. він став почесним професором Ізмаїльського державного педагогічного інституту.

Незважаючи на постійну працю в академічній установі та багаторічні дослідження проблем фундаментальної науки, О. П. Реєнт ніколи не був «кабінетним» ученим. У 1970-90-ті рр. викладав історичні дисципліни студентам «альма-матер» – КДПІ ім. О. М. Горького, а також Київського державного інституту театрального мистецтва ім. І. К. Карпенка-Карого, курсантам Вищої школи міліції МВС СРСР, Київського державного лінгвістичного університету. Значний педагогічний та викладацький досвід науковця було використано під час вироблення програми досліджень історії митної справи в Україні (для Академії митної служби), типової програми кандидатського іспиту зі спеціальності «07.00.01 – історія України». Він є автором навчальних посібників з історії України для 9 і 10 класів загальноосвітньої школи, а також ряду вузівських підручників.

Олександр Петрович охоче ділиться знаннями не лише зі студентською, а й з учнівською молоддю. Протягом кількох останніх років він очолює журі секції «Історичне краєзнавство» всеукраїнських конкурсів-захистів науково-дослідницьких праць учнів – членів Малої Академії наук України, а також допомагає в організації всеукраїнських студентських олімпіад з історії та методики її викладання, за що був нагороджений Почесною грамотою Міністерства освіти України й отримав подяку міністра.

Дбайливо плекає Олександр Петрович майбутні кадри, опікуючись молодими науковцями, які досліджують проблематику історії України періоду ХІХ – початку ХХ ст. Докторанти, аспіранти і пошуковці нині працюють під керівництвом О. П. Реєнта у різних містах України. Працями високого рівня свою приналежність до наукової школи О. П. Реєнта засвідчують відомі в Україні та далеко за її межами доктори історичних наук Б. І. Андрусишин, І. В. Довжук, О. Є. Лисенко, А. І. Павко, А. М. Міхненко; 12 кандидатів історичних наук, поміж яких такі молоді вчені як Н. І. За-

гребельна, В. А. Зінченко, Т. М. Євсеєва, І. А. Коляда, Т. М. Курінна, І. І. Романько, С. Б. Скорченко, Л. Ф. Шепель, Б. М. Янишин та інші. Саме в цих особистостях історична школа члена-кореспондента НАН України О. П. Реєнта знайшла не лише гідних адептів та інтерпретаторів, а перш за все талановитих педагогів, краєзнавців, здатних на самостійну наукову працю з досить високим евристичним потенціалом.

О. П. Реєнт постійно перебуває у пошуку нових форм реалізації власних творчих задумів. У 2001 р. він ініціював підготовку фундаментального узагальнюючого видання «Нариси історії професійних спілок України». Концептуальним стрижнем проекту стало трактування професійних об'єднань як продукту суспільної самоорганізації трудящих, інституцій, здатних відстоювати інтереси широких мас населення. Протягом двох років очолюваний О. П. Реєнтом авторський колектив опрацьовував джерельну базу в архівах України, Росії, Польщі та здійснював широку публічну й наукову апробацію результатів наукового дослідження. «Нариси» вийшли друком і відразу посіли місце найбільш рейтингових праць. На презентації видання були присутні голова ФПУ, народний депутат України О. М. Стоян, академіки НАН України – директор Інститут історії України НАНУ В. А. Смолій та директор Інституту політичних і етнонаціональних досліджень І. Ф. Курас, представники депутатського корпусу, профспілкового руху, громадських організацій та ЗМІ.

«Нариси» стали навчальним посібником для студентів, які вивчають соціогуманітарний курс дисциплін.

Ще одним результатом плідної праці ученого став ініційований ним науково-методологічний проект «Україна Соборна», який дістав підтримку широкого наукового загалу. У проекті, присвяченому 15-річчю незалежності України, поряд з Інститутом історії України НАНУ задіяні Донецький національний університет, Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет ім. Г. Сковороди, Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника, Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького. Його метою задекларовано об'єднання зусиль академічних вчених та професорсько-викладацького складу кількох вузів країни для проведення спільних досліджень і наукових конференцій (щорічно, почергово у кожному навчальному закладі), підвищення теоретичного рівня молодих фахівців з історії, етнополітології, релігієзнавства тощо, видавничої діяльності, підготовки методичної літератури, узагальнюючих праць, культурно-освітньої роботи.

Ще до початку роботи першої з цілої серії наукових конференцій – «Галичина – Наддніпрянщина – Донеччина: духовна вісь України» (Івано-Франківськ, червень 2004 р.) побачив світ збірник статей «Україна Соборна», відповідальним редактором якого виступив О. П. Реєнт. Перша конференція і збірник статей викликали широкий резонанс у країні, позитивні відгуки на підтримку такого проекту. Теоретичні положення і практичні рекомендації, вироблені вченими в ході його реалізації, виявилися надзвичайно актуальними й затребуваними під час подій «Помаранчевої революції».

На початку 1990-х рр. разом із академіком П. Т. Троньком, як перший заступник голови правління Всеукраїнської спілки краєзнавців О. П. Реєнт відроджував краєзнавчий рух в Україні, наполегливо формував регіональні організації Спілки, жваво розробляв перспективні напрями та програмні положення діяльності краєзнавців. У січні 2012 р. на V (позачерговому) з'їзді Національної спілки краєзнавців України делегати одноголосно обрали його очільником Спілки.

У нових суспільно-історичний умовах розпочався наступний – реформаторський період розвитку НСКУ. Враховуючи сучасні виклики для українського краєзнавства, як вчений О. П. Реєнт органічно поєднав у роботі громадську ініціативу та науково-методологічний підхід. Твердо опираючись на багаторічні традиції у краєзнавстві та набутий досвід, головну стратегію діяльності Спілки він спрямував на удосконалення її організаційно-структурної складової, поглиблення науково-дослідного змісту краєзнавчої діяльності, зростання впливу краєзнавства на розвиток українського громадянського суспільства, зміцнення матеріально-технічної бази.

Високо оцінюючи внесок у розвиток краєзнавства дослідників рідного краю, за пропозицією О. П. Реєнта запроваджено премії НСКУ імені академіка П. Т. Тронька та М. І. Сікорського, Спілка проводить щорічні Троньківські та Сікорські читання.

О. П. Реєнт, як авторитетний керівник, розбудовуючи організаційно структуру Спілки, помітно підсилив регіональні осередки науковими фахівцями та професорсько-викладацьким складом вищої школи, систематично проводить консультації та зустрічі з краєзнавчим активом у регіонах. З метою вивчення проблем місцевих осередків, О. П. Реєнт запровадив проведення Пленумів правління Спілки в областях, особисто бере участь у науково-краєзнавчих експедиціях. Висунуті на таких обговореннях конструктивні пропозиції лягли в основу розробленої за ініціативи О. П. Реєнта Програми розвитку краєзнавства до 2025 р., де викладені першочергові завдання та перспективи краєзнавчого руху в Україні.

Для зміцнення наукової бази краєзнавства науковець розробив концепцію діяльності Інституту краєзнавства, оформлено його попередній формат: науково-методичний кабінет краєзнавства, в рамках якого послідовно розробляються питання освітянського краєзнавства – підготовлено підручник для студентів вищих навчальних закладів «Основи краєзнавства», бібліотечного краєзнавства – здійснюється проект «Електронний каталог краєзнавчих видань України», музейного краєзнавства – запроваджено медіа-проект «Музейні скарби України».

Зусиллями керманича сучасного краєзнавчого руху активізувалась видавнича діяльність Спілки. Очоливши редакційну колегію наукового журналу «Краєзнавство», О. П. Реєнт зосередив основну увагу на об’єктно-предметній сфері та джерельній базі історичного краєзнавства, значно розширив проблематику та автуру часопису. Вперше за участю усіх регіональних організацій здійснено унікальне видання присвячене 200-річчю від дня народження Т. Г. Шевченка «Україна Тараса Шевченка», опубліковані матеріали науково-краєзнавчих експедицій Спілки 2009-2013 рр., готуються до друку «Літопис НСКУ», «Історія краєзнавчого руху в Україні», «Енциклопедія краєзнавства» та ін.

Чітке новаторське бачення О. П. Реєнтом перспектив діяльності Національної спілки краєзнавців України, енергійна її розбудова за широкої підтримки краєзнавчого загалу засвідчують про позитивні тенденції у розвитку українського краєзнавства.

О. П. Реєнт відзначений премією НАН України ім. М. І. Костомарова, Державною премією України в галузі науки і техніки, премією Національної спілки краєзнавців України ім. Дмитра Яворницького. Нагороджений орденом «За заслуги» ІІІ та ІІ ступеня, почесними грамотами Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, відзнаками НАН України, а також орденами та грамотами різних релігійних конфесій, багатьма відомчими відзнаками.

Розробляючи питання методології історичної науки, О. П. Реєнт широко популяризує сучасні історичні знання не лише шляхом публікацій, але й у ході консультацій, методсемінарів, круглих столів. Він брав участь у проведенні таких наукових заходів у Києві, Львові, Одесі, Харкові, Донецьку, Маріуполі, Черкасах, Івано-Франківську, Переяславі-Хмельницькому, Ізмаїлі, Дніпропетровську, Луганську, Вінниці, Кам’янці-Подільському та інших містах України.

Неодноразово Олександр Петрович був активним учасником міжнародних конференцій, що проходили у провідних вузах і наукових центрах зарубіжжя: в Афінах, Берліні, Братиславі, Москві, Нью-Йорку, Празі, Стокгольмі, Торуні, Чикаго тощо.

Прагнення популяризувати сучасні історичні знання також знайшло своє втілення у сприянні створенню і становленню кафедри методології та методики викладання історичних дисциплін за всебічної підтримки ректора Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету ім. Г. Сковороди, доктора історичних наук, академіка Національної академії педагогічних наук України Коцура Віктора Петровича, яка за найактивнішої участі Інституту історії України НАН України поступово перетворилася на осередок науково-методичної роботи у вузі. З ініціативи кафедралів перед викладачами, аспірантами, магістрами і студентами виступили з доповідями академіки НАН України В. А. Смолій, П. Г. Тронько, член-кореспондент

НАНУ В. М. Даниленко, доктори історичних наук О. І. Гуржій, С. В. Кульчицький, І. І. Колесник, О. Є. Лисенко, В. І. Марочко, О. С. Рубльов, Я. В. Верменич та інші провідні науковці Інституту історії України НАН України.

Повсякденну напружену працю Олександра Петровича гідно відзначено науковою громадськістю й державними органами. Наказом міністра освіти від 20 вересня 1996 р. «За вагомий внесок у підготовку підручників, навчальних посібників та програм з історії України» О. П. Реєнта нагороджено знаком «Відмінник народної освіти». 16 вересня 1997 р. вийшов Указ Президента України про присвоєння Олександру Петровичу звання «Заслужений діяч науки і техніки України» «за вагомий внесок у розвиток краєзнавства, збереження національної історико-культурної спадщини». 7 квітня 2000 р. Олександра Петровича обрано членом-кореспондентом НАН України, що є високою оцінкою його творчих та організаторських здібностей. 2001 року став лауреатом Державної премії України в галузі науки і техніки за цикл праць «Україна крізь віки».

Однак О.П. Реєнт спокійно ставиться до власних нагород. Головне для нього – повсякчас відчувати пульс життя, встигати за його перипетіями. Ось і сьогодні виконане найважливіше завдання – підготовлено вихід 10-томної «Енциклопедії історії України», видання ряду періодичних збірників наукових праць і журналів (у тому числі й зарубіжних), членом редколегій яких він є. Їх перелік зайняв би кілька сторінок, та все ж деякі періодичні видання варто назвати. Серед них – «Український історичний журнал», «Історичний журнал», «Віхи історії», «Вісник Академії праці та соціальних відносин», «Сіверянський вісник», «Історія України», «Проблеми історії України XIX – початку XX ст.», «Український консерватизм і гетьманський рух: історія, ідеологія, політика», «Краєзнавство» та ін.

О. П. Реєнт долучився також до підготовки науково-документального видання «Київ у дні нацистської навали (До визволення Києва від гітлерівських загарбників)», який став помітним явищем у вітчизняній археографії.

Певного часу від Олександра Петровича вимагає й участь у роботі Вченої ради та Спеціалізованої вченої ради Інституту історії України, де часто доводиться виступати з різних питань. Також О. П. Реєнт є членом Спеціалізованої вченої ради Донецького національного університету.

Протягом багатьох років О. П. Реєнт спеціалізується на проблемах теорії та методології історичної науки, історіографії, націогенезу і державотворення, соціально-економічного та політичного життя, національно-визвольних і суспільно-політичних рухів у XIX-XX ст., історії Церкви та ін. Він є автором понад 600 наукових публікацій, у тому числі близько 40 індивідуальних і колективних монографій, енциклопедично-довідкових видань, 10 підручників та посібників.

Попри зайнятість, О. П. Реєнт завжди готовий до неформальних зустрічей, розв'язання нагальних питань, з якими звертаються до нього не лише співробітники Інституту, а й учені з інших вузів та наукових установ країни. Його відкритість, щирість і порядність підкріплюються активною життєвою позицією, готовністю надати допомогу колегам та землякам. До нього пишуть, звертаються за порадою й сприянням з різних куточків країни. Він знаходить час відповідати і надавати дійову допомогу своїм землякам із села Дяківці, Гнідинській середній школі на Бориспільщині, Князівській 9-річній школі на Івано-Франківщині.

Справжньою відрадою для Олександра Петровича є дві його доньки – Наталка й Олена та троє онуків…. Затишне родинне життя разом з дружиною Валентиною Іванівною дає розраду в нелегкі хвилини, вливає нові сили, заряджає впевненістю у завтрашньому дні.

По всіх своїх рідних, близьких та друзях звіряє він правильність обраного шляху й потрібність справ, до яких долучається. Може, тому здається невичерпною його віра у людей, в їх неосяжний творчий потенціал, здатність власними силами будувати своє майбутнє.

Олександр Лисенко

Історія міст і сіл України: історико-теоретичні проблеми вивчення

УДК 394.014; 908

Стефан Машкевич (м. Київ)

Історія приміських трамвайних ліній Києва. II. Кадетська (артилерійська) лінія

Стаття присвячена історії Кадетської (Артилерійської) трамвайної лінії в Києві, що існувала в 1908-1918 роках. Лінія обслуговувала військові установи – кадетський корпус, пізніше військові училища на Солом'янці, – а також жителів прилеглих місцевостей. З 1915 р. вона стала першим у Києві трамвайним підприємством, що належало місту.

Ключові слова: *Київ, Солом'янка, трамвай, кадетський корпус, військове училище.*

Стаття є продовженням дослідження приміських трамвайних ліній Києва, оприлюднених на сторінках часопису «Краєзнавство»[1]. Цього разу йтиметься про історію будівництва та експлуатації Кадетської трамвайної лінії (вона ж Артилерійська лінія – від назв, відповідно, Володимирського кадетського корпусу та Миколаївського артилерійського училища), відкритої в 1908 році. Джерелами є документи з фондів Державного архіву м. Києва, Державного архіву Київської області, періодична преса 1907-1929 років; переважна більшість документів вводиться в науковий обіг вперше.

Досвід експлуатації відкритої в 1900 році лінії Святошинського трамвая продемонстрував здійсненність проекту приміської трамвайної лінії, незалежної від основної мережі Товариства Київської міської залізниці. Підприємцем, який збудував другу таку лінію, став Давид Марголін (один час був членом правління Товариства, але в даному випадку діяв самостійно). Первісним наміром Марголіна було з'єднати з Києвом передмістя Солом'янку двома трамвайними лініями з різних точок міста. Одна лінія мала пройти від берега Либеді, на кордоні Нижньої Солом'янки та Києва (місце, де нинішня вулиця Толстого перетинає залізничні колії), Великою вулицею (вулиця Липківського) до нинішньої Солом'янської площі [2]; друга – від колишніх Тріумфальних воріт, на перетині Бібіковського бульвару та Кадетського шосе (біля нинішнього Повітрофлотського шляхопроводу), землями Володимирського кадетського корпусу й земською дорогою до того самого місця на Солом'янці.

3 (16) вересня 1907 року Марголін уклав із «Обществом Домовладельцев для благоустройства Верхней и Нижней Соломенки, Кучмина и Протасова Яров Киевского уезда и губернии» договір на будівництво та експлуатацію Солом'янської трамвайної лінії (першої з двох вищеназваних). Цей договір був цілком аналогічний контракту на будівництво мережі трамвайних ліній у самому Києві, укладеному в 1889 році Амандом Струве з Київською міською управою [3]. Довжина майбутньої лінії визначалася в 900-1000 сажнів (тобто 1,9-2,1 км), що становило одну тарифну дільницю, з 5-копійчаним тарифом; у разі її продовження проїзд кожної наступної дільниці мав оцінюватися в 3 копійки, як і на міському трамваї. Допускався нічний рух (за подвійним тарифом) та вантажні перевезення. Підприємець мав отримати монопольне право влаштування трамвайних ліній на всіх вулицях Верхньої Солом'янки – подібно до того як Товариство Київської міської залізниці користувалося таким самим правом у Києві. Термін концесії визначався в 50 років, по закінченні яких власник зобов'язувався безоплатно передати підприємство Товариству Домовласників, при цьому останнє мало право достроково викупити виробничу установу по закінченні 25 років, на таких самих умовах, які були прописані в контракті Струве (за суму, рівну десятиразовому середньорічному чистому доходу підприємства за п'ять років перед викупом) [4].

Однак губернські інстанції, на затвердження яких був переданий цей договір, зробили висновок, що Товариство Домовласників не має права укладати договори подібного

зразка, позаяк (зокрема) не володіє землею, по якій мала б пройти лінія. Договір, таким чином, був охарактеризований як «юридично нікчемний» і такий, що не може бути ухваленим до виконання. Товариство, у свою чергу, стверджувало, що є єдиним представником громадських інтересів жителів Солом'янки, подібним до міської управи в Києві [5]. У 1909 році виникла пропозиція утворити з села Солом'янки самостійне місто «Олександрія», і дискусія про правомочність Товариства була завершена. За таких обставин подібний договір слід було б підписувати з майбутнім органом громадського самоврядування нового міста [6]. У реальності, в 1910 році Солом'янку було приєднано до Києва [7], і питання про прокладання трамвайної лінії її вулицями подальшого розвитку тоді не отримало.

Паралельно Марголін вів переговори про будівництво другої лінії, по Кадетському шосе. Тут його контрагентом був Київський Володимирський кадетський корпус, по земельній власності якого мала пройти частина лінії. Корпус, зі свого боку, був зацікавлений у позитивному розв'язанні питання. 6 (19) листопада 1907 року директор корпусу генерал-майор Семашкевич звернувся до Київської губернської управи, виклавши свою мотивацію: «Для поднятия стоимости казенной земли, находящейся в ведении корпуса, является необходимость в проведении трамвайной линии от политехнической линии Киевского городского трамвая к корпусу и далее до кадетской рощи по правой стороне земской дороги, идущей мимо владений корпуса на с. Жуляны. В виду вышеизложенного, прошу Киевскую Губернскую Управу по делам земского хозяйства выдать корпусу необходимое разрешение в самом непродолжительном времени, дабы корпус имел возможность приступить к сооружению линии при первой к тому возможности, через предпринимателя коммерции советника Давида Семеновича Марголина» [8]. Зберігся проект договору між Марголіним і кадетським корпусом, що датується 1907 роком. Згідно з цим договором підприємець зобов'язувався відкрити першу тарифну дільницю лінії від Бібіковського бульвару до будівлі кадетського корпусу не пізніше 1 червня 1908 року, встановити інтервал руху не більше 10 хвилин і стягувати тариф 3 копійки [9].

У другій половині листопада 1907 року Марголін повідомив Київську міську управу про укладення з кадетським корпусом договору на побудову лінії [10]. Про укладення договору як про доконаний факт йшлося й на засіданні Сполученого Присутствія Київської Губернської і Повітової управ у справах земського господарства в березні 1908 року [11]. Насправді, ймовірно, на той момент існувала лише попередня домовленість. Ще в серпні того ж року тривало обговорення змін і доповнень, внести які в проект договору вимагало Головне Управління військово-навчальних закладів (зокрема, йшлося про включення до договору пункту, згідно з яким підприємець зобов'язаний був зняти рейки у разі, якби цього зажадав Київський округ шляхів сполучення) [12]. У листопаді 1908 року корпус подав до Головного Управління змінений проект договору з Марголіним [13]. Відзначимо, що відведення ділянок землі корпусу на 50 років (термін концесії, якого бажав Марголін і на який погоджувався корпус) вимагав Височайшого зволення (тобто згоди імператора), позаяк при цьому перевищувався встановлений законом граничний термін найму нерухомого майна (становив на той момент 12 років, а в 1911 році був збільшений до 36 років [14]). Зволення було отримано 27 лютого (12 березня) 1909 року [15], а договір був офіційно укладений 19 червня (2 липня) того ж року. Як і раніше, йшлося про лінію «по Кадетскому шоссе мимо кадетского корпуса и далее на соединение с соломенской линией». Довжина всієї лінії визначалася приблизно в 1200 сажнів (2,6 км), третю частину якої становила перша дільниця, до кадетського корпусу, з тарифом 3 копійки. Плановане продовження лінії від корпусу до з'єднання з Солом'янською лінією становило другу дільницю, також з 3-копійчаним тарифом; плата за проїзд по всій лінії мала складати 5 копійок [16].

У реальності ж на момент підписання договору перша дільниця майже рік (!) як перебувала в експлуатації. Рейки були укладені до кінця червня 1908 року. На початку липня

директор корпусу звернувся до міського голови за дозволом з'єднати нову лінію з лінією міського трамвая на Бібіковському бульварі (у цьому місці нові колії мали пройти по землі, що належала місту) [17]. А 16 (29) липня в присутності Київського, Подільського й Волинського генерал-губернатора генерала Сухомлинова й директора Кадетського корпусу генерала Семашкевича відбулося урочисте відкриття лінії [18]. Фактично рух розпочався 27 липня (9 серпня) 1908 року. Будучи самостійним підприємством, Кадетський трамвай, однак, технічно повністю залежав від Товариства КМЗ. Єдиний вагон, що курсував тут (у перші дні – № 15), належав Товариству. Підприємство користувалося струмом Товариства, оскільки не мало своєї електростанції (як і свого депо). З іншого боку, на прохання кадетського корпусу дозволити видавати єдиний квиток для проїзду з міста до корпусу (купувати окремі квитки на міський та Кадетський трамвай пасажирам було незручно) міська залізнична комісія на початку вересня відповіла відмовою, «в виду того, что ветвь железной дороги от Триумфальных ворот до Кадетского корпуса составляет частную собственность и никакого отношения к городскому трамваю не имеет» [19].

Новозбудована лінія, довжиною близько 800 метрів, спочатку обслуговувала головним чином кадетський корпус. Згідно з умовою, рух здійснювався з 6 години 30 хвилин ранку до 11 години вечора з 15 квітня по 15 вересня та з 7 год. 30 хв. ранку до 10 год. вечора в інший час року. Разом із тим, у договорі був пункт, згідно з яким «в дни собраний в корпусе (заседания комитетов, экзамены, вечера и т.п.) движение вагонов должно быть закончено в часы, указанные корпусом предпринимателю накануне дня собрания» [20]. Питома вага лінії у загальноміській трамвайній системі була вкрай мала. У 1914 році на міських лініях курсувало в середньому 198 вагонів (рахуючи пульманівський вагон за два) [21]. Отже єдиний вагон Кадетської лінії становив 0,5% від їх загальної кількості. Виручка від роботи цього вагона за той самий рік склала 2211 руб. 90 коп. [22], що при 3-копійчаному тарифі відповідало 73 730 пасажирам, тобто приблизно 200 пасажирам на день. Міський трамвай за цей же рік перевіз 6,21 млн пасажирів [23]; отже, частка Кадетської лінії в загальному пасажиропотоку дорівнювала 0,12% – вагон тут був приблизно в чотири рази менше завантажений, ніж вагон на міському трамваї.

Роль лінії мала значно вирости після її продовження. В газетному повідомленні 1908 року зазначалося, що «лини[я] дороги <...> пройдет через Соломенку до Караваевской улицы» [24]. Проект будівництва Солом'янської лінії від Караваєвської (Толстого), як згадувалося вище, був відкинутий. Продовженню Кадетської лінії до Солом'янки заважало те, що тут стикалися інтереси трьох сторін: Давида Марголіна, кадетського корпусу й Київської земської управи (після приєднання Солом'янки до міста – Київської міської управи). Процес узгодження затягнувся на кілька років. (Був і четвертий контрагент – Правління Київського Округу шляхів сполучення, яке, однак, виявило свою згоду на прокладання лінії ще в жовтні 1908 року [25]).

Згідно відпочатковому плану, лінія мала проходити або по землі, що належала кадетському корпусу – Кадетському гаю [26], або по правому узбіччю земської дороги, що вела до села Жуляни й далі на Забір'я (нинішній Повітрофлотський проспект і його продовження за межі Києва). У березні 1908 року Об'єднане Присутствіє Київської Губернської та Повітової земських Управ, констатувавши, що «проведение линии трамвая, соединяющей городскую железную дорогу с предместьем Соломенкою безусловно подымет общее благосостояние населения и города Киева и предместья его – Соломенки», погодилося в принципі на надання частини земської дороги під полотно трамвайної лінії на протязі близько 855 сажнів (1,8 км). Однак, посилаючись на майбутнє звуження дороги і, як наслідок, збільшення її зносу та необхідність частіших ремонтів, земська управа поставила умову: Марголіну належало вносити до земської каси певний відсоток з валового доходу (від 1% на 6-му році концесії до 4%, починаючи з 36-го року) [27]. Як прецедент, було вказано на укладений у лютому 1908 року тим самим Марголіним і Марком Бродським з губернською

земською управою договір про будівництво ще одної приміської трамвайної лінії – Деміївської. Як і Кадетська, ця лінія мала пройти земською дорогою, і договір передбачав відсоткові відрахування земству [28]. Однак кадетський корпус повідомив губернську управу, що в даному випадку така вимога незаконна: земство не мало права брати участь у матеріальних вигодах державної скарбниці (у віданні якої знаходився корпус). Марголін, у свою чергу, не погоджувався на відсоткові відрахування на користь скарбниці, вказуючи на «риск при устройстве трамвайной линии по безлюдной местности». Корпус визнав ці аргументи підприємця грунтовними. Нарешті, вже в 1912 році на засіданні дорожньо-будівельного відділу земської управи було констатовано: «<...> земская дорога № 10, в теперешнем ее виде, не только не пригодна для прокладки по ней рельсового пути, но она даже трудно проходима для крестьянских возов. Городские экипажи по этой дороге весной и осенью двигаться не могут из-за размоин, ухабов и непролазной грязи. <...> Таким образом, в проведении трамвая по земской дороге заинтересована, во первых – казна, так как если трамвайная линия пройдет по земской дороге, то ей не придется отводить полосу своей земли шириною 2,70 саж. и длиною около 800 пог. саж., и во-вторых – земство, которое получит скрытые материальные выгоды, как от предприятия, так и от населения, благосостояние которого подымется, а пусто[по]рожние земли – застроятся» [29].

Заважало якнайшвидшому продовженню лінії ще й те, що потенційний пасажиропотік на Солом’янці був не надто високий. Передбачалося, що він зросте за рахунок майбутніх дачників. Не пізніше 1908 року виник план продажу близько 150 десятин (164 га) Кадетського гаю під дачні ділянки [30]. До 1912 року відноситься згадка про проект продовження лінії за Солом’янку до новоутвореного дачного селища Пронівщина [31] (урочище, розташоване навколо Совських ставків, на південний схід від мікрорайону, який нині помилково зветься «Кадетський гай»). Ці плани здійснені не були. Однак у 1914 році ідея продовження Кадетської лінії отримала новий потужний імпульс. Цього року імператорським указом було засновано 4-е (Миколаївське) артилерійське училище в Києві, а в червні 1915 року на нинішній Солом’янській площі були закладені його корпуси (сучасна адреса – Повітрофлотський проспект, 28; у радянський час там розташовувалася Київська артилерійська школа, згодом Київське зенітне ракетне інженерне училище, зараз – Національна академія оборони України). По сусідству розташувалося 2-е Київське (Миколаївське) військове училище (Повітрофлотський проспект, 30; Київське вище військове авіаційне інженерне училище; зараз один з корпусів тієї ж академії).

Питання про те, чи може місто посприяти майбутньому артилерійському училищу, провівши до місця його розташування лінію міської залізниці, порушувалося начальником Михайлівської артилерійської академії та артилерійських училищ генералом В. Чернявським ще до заснування училища, навесні 1913 року [32]. Тепер представники обох училищ звернулися до Марголіна з проханням якомога скоріше провести трамвай до корпусів, що споруджувалися. Однак питання про трасування нової дільниці лінії не було вирішене до кінця 1914 року. У лютому 1915 року, напередодні будівельного сезону, Марголін попросив дирекцію Кадетського корпусу про відвід йому місця для спорудження трамвайної лінії [33]. Тоді ж виникла ідея про проведення в районі будівель корпусу нової дороги, на схід від існуючої, і прокладання трамвайної лінії по цій новій дорозі (взамін на передану під цю дорогу землю корпус отримував би територію, зайняту існуючою дорогою) [34]. Поки це питання не було вирішене, корпус не міг дати Марголіну добро на продовження лінії. «Заручниками» ситуації стали сам Марголін і представники училищ. Марголін на той час вже підготував матеріали й найняв персонал для майбутніх робіт, і неможливість почати самі роботи оберталася для нього збитками. Представники училищ висловлювали невдоволення відсутністю обіцяної їм Марголіним трамвайної лінії, по якій планували підвозити матеріали для споруди будівель самих училищ. Так, начальник 2-го

Київського військового училища генерал В. Гаврилов під час проведених раніше торгів на спорудження училищних будівель оголосив підряднику про майбутню можливість підвозу матеріалів трамваєм. Відсутність такої можливості загрожувала зривом термінів спорудження й збитками для скарбниці, тому що контракт з монастирем, у будівлі якого тимчасово розташовувалося училище, передбачав штраф за незвільнення будівлі у строк. [35].

Внаслідок настійних звернень представників училищ, кадетський корпус на початку травня видав Марголіну дозвіл провести лінію трамвая по землі корпусу й далі земською дорогою [36]. Питання з землевідведенням і, відповідно, з реальним трасуванням лінії і тоді не було вирішене. Земська управа на той час усунулася від участі в справі, оскільки після приєднання Солом’янки земля відійшла до міста, і дозвіл тепер залежав від Київської міської думи. «Не надеясь, что Городская Дума пойдет на встречу училищу к скорейшему разрешению этого вопроса, – заявив Гаврилов безпосередньо Марголіну 20 травня (2 червня) 1915 року, – обращаюсь к Вам с покорнейшей просьбой приступить теперь же к постройке трамвайной линии на основаниях заключенного Вами с Кадетским корпусом обязательства». Марголін наступного дня в черговий раз звернувся до Семашкевича з проханням про відвід місця, заявивши при цьому: «что касается Городского Управления, то с ним вряд-ли можно будет войти в какое-либо соглашение» [37]. Всупереч негативним очікуванням, управа відреагувала практично миттєво [38]. 4 (17) червня міська комісія виїхала на місце спорудження нових училищ для з’ясування питань про будівництво нової дороги і трамвайної лінії. Міська комісія визнала бажаним для міста викупити в Марголіна існуючу лінію [39]. Останній, у свою чергу, відразу ж погодився продати лінію за 42 000 рублів [40].

9 (22) червня 1915 року міська дума прийняла постанову про придбання лінії в Марголіна і про продовження її не тільки до будівель училищ, але й в інший бік – Казарменної вулиці (нині вул. Андрющенка). У «Памятной записке о проведении трамвайного пути и мощеной улицы к Николаевскому артиллерийскому и 2-му военному училищу», яку склав міський голова Іполит Дьяков у липні, констатувалося, що «мощеная дорога и трамвай доведены только до Кадетского Корпуса, а далее, на протяжении около 1 1/2 верст дороги не имеется совершенно». Ще в червні міський голова звернувся до начальників училищ, вказавши, що будівництво дороги та продовження трамвайної лінії, яке обійдеться сумарно близько 80 000 рублів, можливо за умови виділення половини цієї суми військовим відомством [41]. У вересні начальник Миколаївського артилерійського училища повідомив міського голову, що участь військового відомства в сумі 30 000 руб. (по 15 000 від кожного з двох училищ) «может вважатися забезпечен[ою]» [42]. Передбачалося, що таку саму суму асигнує місто [43]. Крім цього, міською управою було поставлено питання про майбутнє з’єднання Кадетської лінії з лінією до Клінічного містечка, у верхів’ях Протасового Яру [44].

31 серпня (12 вересня) 1915 року був підписаний акт про передачу рухомого й нерухомого майна Кадетської лінії місту [45]. З наступного дня Кадетський трамвай офіційно перейшов у відання міської управи, ставши, таким чином, першим в історії Києва трамвайним підприємством, що належало місту (викуп основної трамвайної мережі в Товариства Київскої міської залізниці (КМЗ) тільки планувався). Розпорядженням управи завідувачем лінією був призначений А. Н. Гасс, з платнею 50 рублів на місяць. Крім нього, у штаті співробітників лінії були доглядач парку (до того часу на території кадетського корпусу вже був побудований вагонний сарай), з платнею 40 руб. та сторож (20 руб.). Нічна охорона лінії була доручена поліції, для чого місцевому наглядачеві платилося 20 рублів на місяць [46]. Виручка від продажу 47 188 квитків за останні чотири місяці 1915 року склала 1415 руб. 64 коп., тобто в середньому 354 рублі на місяць – майже вдвічі більше, ніж у 1914 році (184 рублі на місяць). При номінальній витраті за той же період у 685 руб. 11 коп. [47], лінія, на перший погляд, приносила більш ніж 100%-ий прибуток. Насправді, вона була вкрай

збитковою. Своїм рухомим складом нове міське підприємство не володіло – рух, як і раніше, здійснювався вагонами, що належали Товариству КМЗ [48]. За «пользование вагона с прислугой и током для Кадетского трамвая» протягом тих же чотирьох місяців Товариство виставило місту рахунок на 2440 рублів (20 рублів за вагоно-день) [49]. Таким чином, з урахуванням експлуатаційних коштів, витрати більш ніж удвічі перевищувала дохід.

Разом із підприємством місто придбало в Марголіна необхідні для продовження лінії матеріали – рейки та шпали (рейок було більше, ніж було потрібно для продовження, і їх надлишок запланували застосувати для продовження по міських вулицях вузькоколійної залізничної лінії Київ–Віта-Литовська [50]). Питання із відведенням кадетським корпусом землі для продовження лінії не було вирішене до кінця 1915 року. Корпус наполягав на тому, щоб міська управа взяла на себе перенесення існуючих парканів і влаштування нової огорожі біля проектованої дороги, а також повернула у ведення корпусу ділянку, яку займав трамвайний парк. Зволікання з вирішенням цих питань і викликало затримку з землевідведенням [51]. Іншою проблемою була відсутність у міської влади грошей на будівництво нової дільниці. Лише навесні 1916 року місто оторимало дозвіл на безпроцентну позику в 80 000 рублів [52], і в другій половині того ж року приступили до будівництва (було задіяно близько 150 чоловік, у тому числі 100 осіб військовополонених з Німеччини та Австро-Угорщини) [53]. У районі кадетського корпусу дорогу, як і планувалося, було перенесено, і трамвайні рейки прокладено далі від будівлі корпусу. Замість прямої ділянки з'явилися криві (див. ілюстрації). Рух вагонів до військових училищ було відкрито 24 листопада (7 грудня) 1916 року [54]. З цього моменту Кадетський трамвай фігурує в документах як «Артилерійська лінія».

Всупереч первинному проекту, тариф при продовженні не було збільшено. Проїзд по всій лінії продовжував коштувати 3 копійки. Виручка склала 5400 руб. 36 коп. (тобто, за рік було продано 180 012 квитків), при витраті в 1619 руб. 33 коп. Середньомісячні витрати були приблизно на 20% нижче, ніж за останню третину 1915 року, за рахунок того, що, починаючи з вересня, обов'язки доглядача парку, а потім і сторожа, стали виконувати військовополонені, винагорода яким видавалася з кредиту на будівництво трамвайної лінії до військових училищ. Однак і в цьому випадку перевищення виручки над витратами (10,36 руб./день) покривало лише трохи більше, ніж половину сплачуваних Товариству КМЗ 20 рублів за вагоноденъ. На прибутковості лінії негативно позначався той факт, що після її продовження на ній, як і раніше, працював один вагон. Інтервал руху значно збільшився, і, як зазначалося у звіті про експлуатацію, «большинство пассажиров, особенно в морозы, предпочитает идти пешком, чем ждать трамвай». Були й інші причини, які впливали на дохідність лінії. Мали місце перебої з подачею Товариством електричного струму [55]. Вагони, що працювали на лінії (серії 401-420 – одиночні, виробництва заводу Гербрандта в Нюрнберзі, 1901 року випуску [56]) час від часу псувалися. Відомо, що 14 (27) червня 1916 року протягом двох годин руху не було, тому що вагон № 416 пішов до Кузнечного парку для усунення несправності. 5 (18) жовтня о 1-й годині дня вагон № 418 пішов у парк внаслідок горіння комутатора. О 02 годині 20 хвилин замість нього на лінію вийшов вагон № 416, але о 6 годині 40 хвилин він, у свою чергу, пішов у парк через перегоряння освітлювальних проводів, і більше в той день руху по Кадетській лінії не було. Давався взнаки й «людський фактор». У червні 1916 року контролер Крижанівський подав до міської управи рапорт, в якому повідомляв: «Кондуктор, работающий на ветке к Кадетскому Корпусу, вследствие своего пожилого возраста не может достаточно внимательно относиться к своим обязанностям, так как по своей рассеянности в настоящее время часто допускает проезд безбилетных пассажиров, чем наносит ущерб Городским интересам» [57].

На початку 1917 року був підписаний «Договор на подачу вагонов для артиллерийской трамвайной линии», в якому взаємини між мі-

стом і Товариством КМЗ, що існували до цього, були формалізовані. Згідно з цим договором, який набув чинності 13 (26) січня 1917 року, Правління Товариства зобов'язувалося «подавать для движения по устроенной городом трамвайной линии, под названием «Артиллерийская линия», 2 моторных вагона ежедневно, начиная движение с 7.30 утра и кончая 10.30 вечера (последний рейс), а также давать на линию электрический ток». На Товариство покладалася й уся відповідальність як за підтримання руху по лінії, так і за будь-які нещасні випадки на ній. Разом з тим Товариство отримувало формальне право припинити подачу вагонів на лінію, «если вследствие военных обстоятельств в распоряжении Правления ОКГЖД, по мнению властей, будет слишком малое количество вагонов». Таким чином, по суті Артилерійська лінія стала одним із трамвайних маршрутів Товариства КМЗ. Це було констатовано в наказі по КМЗ від 25 січня (7 лютого): «С 13 января 1917 г. Кадетская линия, в смысле движения, рельсов и содержания путей входит в общую сеть». Формальна приналежність лінії місту продовжувала виражатися тільки в тому, що місто, як і раніше, фінансувало її експлуатацію – причому орендна плата за подачу вагонів, що відраховувалася Товариству, різко зросла з 20 до 75 рублів за вагоно-день [58]. Ще з 1 (14) січня 1917 року лінію було розділено на дві тарифні дільниці. Тарифи протягом 1917 року були такими (через дріб – ціна звичайного / пільгового квитків, в копійках):

	1(14).01–4(17).11	5(18).11–31.12 (13.01.1918)
Тріумф. ворота – Залізнична колонія	3 / 3	5 / 5
Залізнична колонія – Військові училища	6 / 3	10 / 5
Тріумф. ворота – Військові училища	9 / 6	15 / 10

За таких тарифів і завдяки тому, що витрати на опалення та частково на зарплату персоналу були віднесені за рахунок будування лінії, за підсумками 1917 року лінія практично не принесла збитку (або навіть принесла невеликий прибуток). Дохід від продажу квитків за весь рік склав 45 118 руб. 30 коп., при витратах всього в 1467 руб., що означало перевищення доходу над витратами близько 3640 рублів на місяць, при цьому з січня по серпень рахунки за роботу вагонів становили в середньому 3610 рублів на місяць [59] (отже, або орендна плата в якийсь момент була підвищена, або частину часу працювало два вагони).

Наприкінці січня 1918 року під час військових дій була пошкоджена контактна мережа на Артилерійській лінії, через що протягом наступного місяця руху по ній не було. 14 (27) лютого комісар Миколаївського артилерійського училища звернувся до міської управи з проханням про сприяння у відновленні руху. Наступного дня концесійне відділення управи запропонувало правлінню Товариства «принять меры к исправлению Артиллерийской трамвайной линии и открытию по ней движения». 11 березня о 8 год. 10 хв. ранку рух було відновлено. Проте, курсував один вагон, чого для подовженої лінії було явно замало. Як зазначалося в доповіді концесійного відділення, «публике приходится ждать полчаса, так что пассажиры на ближайших расстояниях не ожидают вагон, а это отражается на выручке, а население не обслуживается хотя-бы удовлетворительно» [60].

Попри скрутну економічну ситуацію, навесні 1918 року Артилерійську лінію було продовжено до Чоколівського селища. За офіційними даними, довжина лінії тепер становила 3 1/4 версти (близько 3,5 км) [61]. Таким чином нова кінцева знаходилася відразу за нинішньою Севастопольською площею – імовірно, біля перетину Повітрофлотського проспекту й вулиці Михайла Мишина. (Чоколівське селище розташовувалося на території між сучасними Донецькою й Аеродромною вулицями, Повітрофлотським проспектом і залізницею. Відпочаткова назва вулиці Мишина – Центральна [62]; це одна з перших вулиць селища, і цілком імовірно, що саме до неї було доведено трамвайну лінію). У заголовку договору 1917 року фігурує лінія «от Казарменной ул. по Кадетскому шоссе, мимо Кадетского корпуса, Железнодорожной коло-

нии, Николаевского Артиллерийского и Николаевского Пехотного училищ до Чоколова поселка». Тут мається на увазі два запланованих на той момент продовження – на північ (до Казарменної вулиці, яке так ніколи й не було здійснено) і на південний захід – до Чоколівського селища. До кінця березня 1918 року було підвішено контактний дріт на новій дільниці. 10 квітня рух по ній було відкрито. Тоді ж було встановлено нові тарифи – 20 і 35 копійок за одну й дві дільниці відповідно (повну таблицю тарифів за 1918 рік див. нижче). Квитки нових номіналів не встигли виготовити, тому скористалися старими. На одну й дві дільниці видавалися квитки, виготовлені для автобусного руху (який було припинено в 1914 році), номіналом, відповідно, у 5 і 10 копійок. Учням і військовим замість 10-копійчаного квитка видавалися старі квитки Артилерійської лінії номіналом у 6 копійок. У травні 1918 року, як це випливає з офіційної звітності, було продано 53 704 квитки: 13 668 на дві дільниці (35 коп.), 20 544 на одну дільницю (20 коп.), 19 492 пільгових на одну дільницю (10 коп.) – усього на суму 10 841 руб. 80 коп. (для порівняння, загальна виручка за січень того ж року, коли лінія була коротшою, тарифи – нижче, а рух, імовірніш за все, здійснювався не весь місяць, тому що в кінці січня в місті йшли бої, склала 2 774 руб. 55 коп.) Таким чином, пасажиропотік на новому маршруті, який обслуговував крім Кадетського корпусу тепер ще й Залізничну колонію, два військові училища, частину Солом'янки та Чоколівське селище, у порівнянні з 1914 роком виріс на порядок, перевищивши 1700 пасажирів на день. Запаси старих автобусних квитків незабаром вичерпалися. У червні 1918 року було виготовлено 50 000 квитків нового зразка, з написом «Артиллерийская линия», зовні схожих на квитки міського трамвая, номіналом 35 копійок [63].

Разом із тим, влітку 1918 року, незважаючи на відносну стабільність, що мала місце в Києві за влади гетьмана Скоропадського, Артилерійська лінія працювала з великими перебоями. Давалися в знаки поганий технічний стан вагонів, так і хронічний дефіцит електроенергії, викликаний, у свою чергу, браком палива для електростанції. Руху вагонів не було з 18 липня по 5 серпня. Через чотири дні після відновлення, 9 серпня, рух знову припинився. Після цього до міської управи звернувся командир гарматного полку сердюцької дивізії: «Через те, що доручений мені полк міститься за межою города, в будинках Миколаївської Гарматної школи (Кадетська роща), де мешкають 400 осіб дорученого мені полку, 400 осіб Миколаївської Гарматної школи, 500 осіб пішої Миколаївської школи і 2 піших німецьких полки, прохаю распорядження об установі поруху трамвая по лінії видущої [sic] до Кадетської рощи». З 27 серпня рух було відновлено – на лінію вийшло два вагони – але вже на наступний день залишився один, чого при тривалості оборотного рейсу в 35 хвилин було абсолютно недостатньо. 24 вересня рух знову припинився [64].

На 6 жовтня було призначено відкриття Українського Державного Університету в будівлі Миколаївського артилерійського училища [65]. Технічно-господарський відділ Міністерства Внутрішніх справ Української Держави звернувся до київського міського голови з проханням «зробити негайне розпорядження: 1) поновити припинений рух трамваю по колії Тріумфальні ворота – Кадетське шоссе до Університету; 2) на 6 жовтня на свято відкриття Українського університету, щоб рух трамваю на цій колії був подвоєний, можливий наплив публіки та студентства з 9 ранку до 11 вечора». У відповіді міського голови повідомлялося: «<...> Городским Общественным Управлением приняты все меры для движения трамвая по линии Триумфальные ворота – Кадетское шоссе. В настоящее время Городское управление находится в критическом положении за полным отсутствием как жидкого, так и твердого минерального топлива, не получаемого в Киев в виде неподачи вагонов железной дороги для его перевозки, а равно и от убыточного тарифа» [66].

Тарифи Артилерійській лінії в 1918 році були такими (наведена ціна звичайного / пільгового квитків):

	1(14).01 – 9.04	10.04 – 30.09	1.10 – 13.11
Тріумф. ворота – Кадетський гай	10 / 5	20 /10	30 / 10
Залізнична колонія – Чоколів. селище	10 / 5	10 / 5	30 / 10
Тріумф. ворота – Чоколів. селище	15 / 10	35 / 20	45 /20

14 листопада на міському трамваї був установлений єдиний тариф – 75 копійок незалежно від відстані, який був поширений і на Артилерійську лінію. За підсумками 1918 року лінія принесла 66 838 рублів доходу при 4057 руб. 87 коп. витрат, до яких тепер не включалася зарплата службовцям. Рахунки за роботу вагонів не присилалися, тому судити про реальну прибутковість або збитковість лінії за цей рік неможливо [67].

Останні конкретні відомості про роботу Артилерійської лінії відносяться до початку грудня 1918 року. 1-3 грудня збиралася виручка за продані квитки, а 6 грудня друкарня братів Каплун виставила міській управі рахунок на 550 рублів за надруковані 100 000 квитків для цієї лінії [68]. Рух здійснювався з перервами до кінця року [69].

Протягом 1919 року розглядалося питання про відновлення роботи Артилерійської лінії. У березні окружний військовий комісар звернувся до колегії міського господарства з клопотанням про необхідність відкрити рух по цій лінії. Дирекція Київської міської залізниці, на чий розгляд було передано питання, ухвалила, що відкрити рух (пустити по лінії два вагони) можливо, якщо військове відомство візьме на себе витрати з ремонту колії та мосту через Либідь, а також відшкодовуватиме збитки від експлуатації. У липні підвідділ комунальних підприємств планував оглянути лінію і зробити висновок про можливість її ремонту й відновлення руху. Незабаром після цього у місті змінилася влада (більшовиків витіснила Добровольча армія). 25 серпня (7 вересня) огляд лінії був проведений, і зроблено висновок, що для приведення її в безпечний для руху стан необхідний ремонт вартістю в 320 000 рублів. 12 (25) вересня «Головним Контролем Київської міської думи» було підготовлено висновок: «В виду сравнительно малого значения трамвайной линии от Триумфальных ворот до Чоколовского поселка а, главным образом, ввиду высокой стоимости при существующих условиях рынка, ремонта упомянутой линии – Контроль полагает наиболее целесообразным от ремонта воздержаться, производя таковой при наступлении более благоприятных условий» [70]. «Більш сприятливі умови» так ніколи й не настали, і рух по Артилерійській лінії відновлено не було. Залишки лінії показані на топографічній карті Києва 1925 року (ймовірно, рейки на той момент не були розібрані).

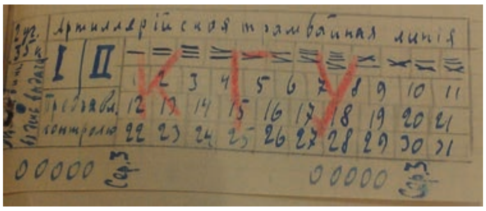
Слід зазначити, що після закінчення громадянської війни першою новою, збудованою «з нуля» трамвайною лінією в Києві стала Солом’янська лінія, по тій самій трасі, яка за півтора десятка років до того планувалася Марголіним – від перетину вулиць Толстого та Жилянської, Ігнат’євською (Липківського) до Солом’янської площі. Рух тут почався 13 листопада 1923 року. Лінія відкрила доступ у центр як для курсантів 4-ї артшколи (колишнього Миколаївського артилерійського училища), так і для майже 12 000 жителів Солом’янки й Чоколівки [71]. У наступні роки неодноразово порушувалося питання про продовження цієї лінії до Чоколівки, за колишньою трасою Артилерійської лінії. Так, наприкінці 1928 року Дорожний профспілковий комітет Південно-Західної залізниці звернувся до окрвиконкому й міськради «з проханням вжити заходів до того, щоб колію трамвая № 8, що закінчується біля Гарматної Школи на Солом’янці, продовжити до посьолків імени «1-го Травня» та Чоколовка, в яких мешкає багато залізничників зі своїми сім’ями». Відділ комунального господарства ухвалив, що «в 1928/29 році, за відсутністю коштів, це продовження зробити не можна» [72]. Влітку 1929 року президія міськради повторно розглядала питання про продовження Солом’янської лінії до Чоколівки [73], але так само безрезультатно. Нарешті, у вересні 1937 року дехто Іван Твердохлєбов звернувся з листом до Й. В. Сталіна (!) зі скаргою на погану роботу маршруту № 8, до-

давши: «Кроме того необходимо, чтобы ветку протянули версты на 1 1/2-2 ближе к Институту [Пищевой промышленности] и Чоколовскому поселку» [74]. Однак таке продовження ніколи не відбулося. Лише в 1967 році маршрут № 8 був продовжений за Солом'янку, але в іншому напрямку – до Залізничного масиву. У 2001 році трамвайний рух по цій лінії було закрито та замінено тролейбусним (маршрут № 3) [75]. Трамвайний рух по Повітрофлотському проспекту ніколи більше не поновлювався, а в 1952 році тут стала до ладу тролейбусна лінія. Наразі траса колишньої Артилерійської лінії повністю покривається тролейбусним маршрутом № 8 і частково – маршрутами № 17, 19, 40.

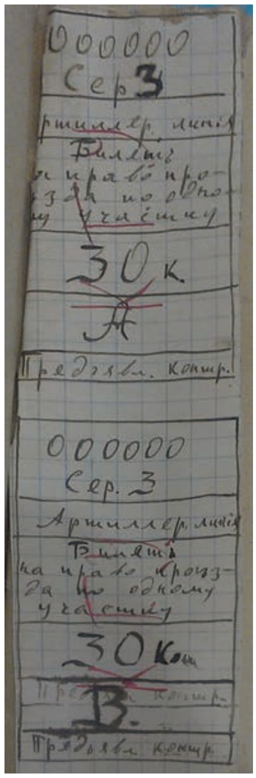
Таким чином, Кадетська (Артилерійська) трамвайна лінія в Києві проіснувала близько десяти років, ставши другою в історії міста лінією, окремою (організаційно, хоча не технічно) від основної трамвайної мережі Товариства Київської міської залізниці й першою лінією, що перейшла у міську власність. Судячи з наявних даних, ця лінія завжди або майже завжди була збитковою як для її власника Давида Марголіна, так і пізніше для міста. Тим не менш, трамвайна лінія відігравала певну роль у міській інфраструктурі, з'єднуючи з містом спочатку Володимирський Кадетський корпус, потім Миколаївське артилерійське і 2-е Київське (Миколаївське) військові училища, а також житлові райони – Залізничну колонію, Солом'янку, Чоколівське селище.

Квиток на Кадетський трамвай (1916). ДАК, ф. 163, оп. 49, спр. 35, арк. 108.

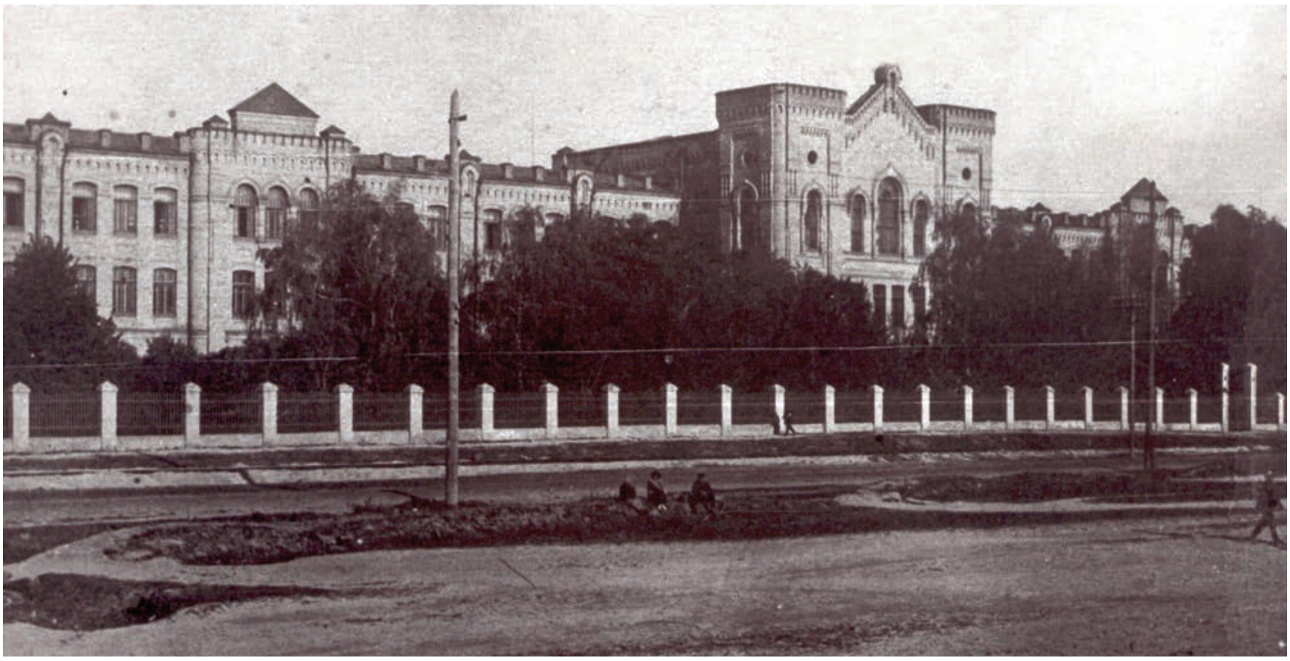
Ескіз квитка на Артилерійську лінію (1918). ДАК, ф. 163, оп. 54, спр. 406, арк. 36а.

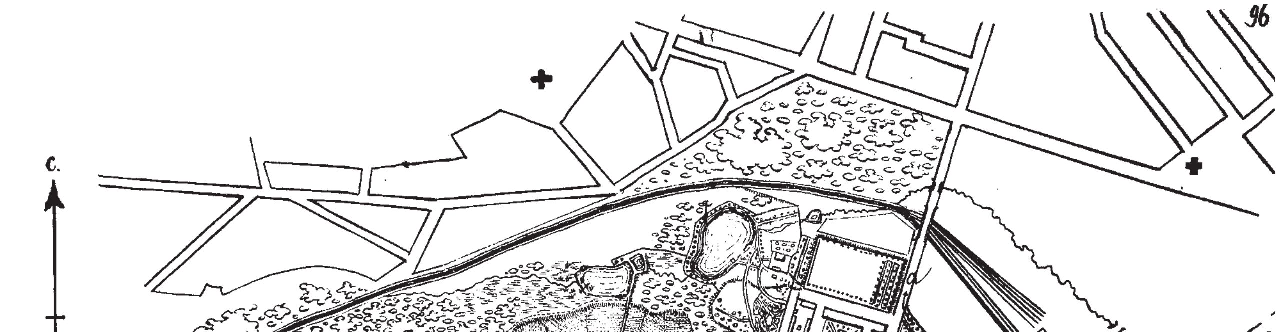
Ескіз квитка на Артилерійську лінію (1918). ДАК, ф. 163, оп. 54, спр. 406, арк. 129а.

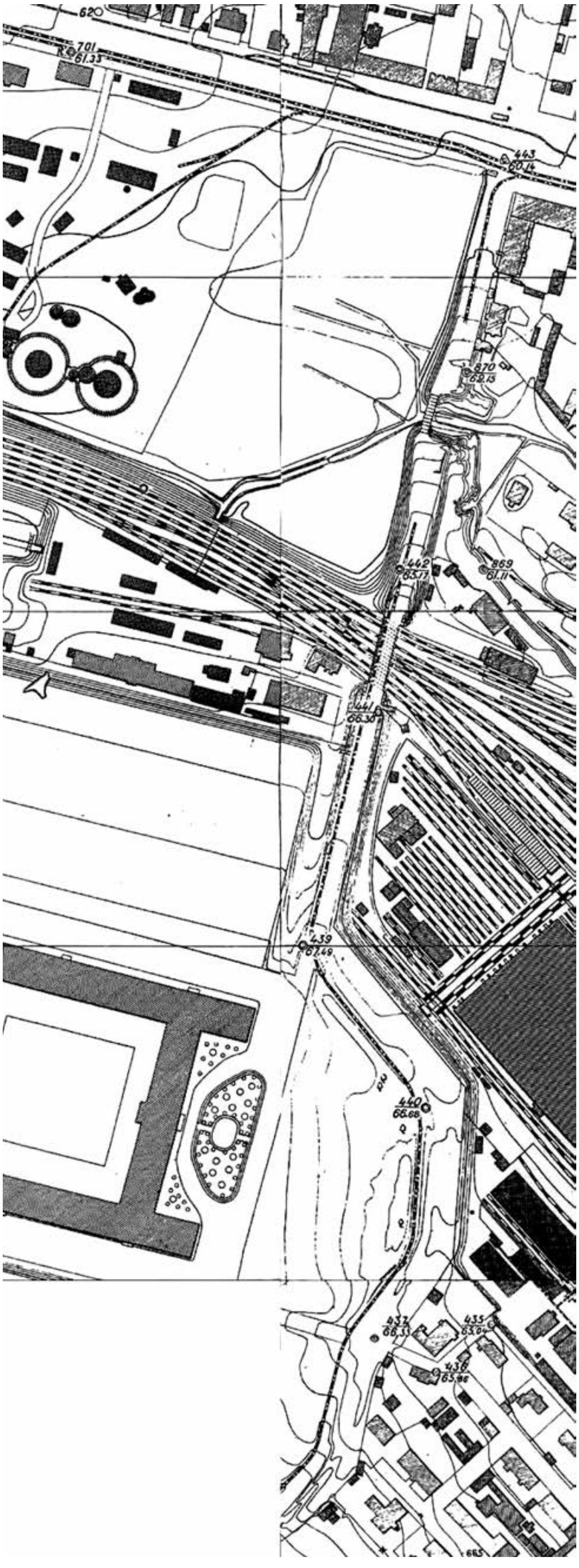
Трамвай біля будівлі Кадетського корпусу. З фондів ЦДКФФА України.

Будівля Артшколи на нинішній Солом'янській площі (1925). З фондів ЦДКФФА України.

План нової дороги біля будівлі Кадетського корпусу та продовження трамвайної лінії (1912). ДАК, ф. 112, оп. 2, спр. 74, арк. 96.

Фрагмент топографічної карти Києва, на якій показано рештки Артилерійської лінії (1925).

Джерела та література

1. Машкевич С. Історія приміських трамвайних ліній Києва. I. Святошинський трамвай // Краєзнавство. – 2014. – №1. – С. 35-44.
2. ДАКО, ф. 1, оп. 245, спр. 32, арк. 9.
3. ДАКО, ф. 1, оп. 246, спр. 45, арк. 162-162 зв.
4. ДАКО, ф. 1, оп. 245, спр. 32, арк. 9-13.
5. ДАКО, ф. 1, оп. 245, спр. 32, арк. 18-39.
6. ДАКО, ф. 1, оп. 245, спр. 32, арк. 40 зв.
7. М. Рибаков. Невідомі та маловідомі сторінки історії Києва. – Київ, 1997. – С. 194-195.
8. ДАКО, ф. 1745, оп. 2, спр. 63, арк. 24-24 зв.
9. ДАКО, ф. 1745, оп. 2, спр. 63, арк. 41-43.
10. Киевлянин. – 17 ноября 1907.
11. ДАКО, ф. 1745, оп. 2, спр. 63, арк. 11 зв.
12. ДАК, ф. 112, оп. 2, спр. 73, арк. 131 зв.-132.
13. ДАК, ф. 112, оп. 1, спр. 1643, арк. 79.
14. Свод Законов Российской Империи. – Том X, часть I (изд. 1900 г.). – С. 140.
15. ДАК, ф. 112, оп. 1, спр. 1643, арк. 80.
16. ДАК, ф. 163, оп. 54, спр. 288, арк. 27-29.
17. ДАК, ф. 163, оп. 54, спр. 13, арк. 1-3.
18. Киевлянин. – 17 июля 1908.
19. ДАК, ф. 163, оп. 54, спр. 13, арк. 5, 7-9.
20. ДАК, ф. 163, оп. 54, спр. 288, арк. 28 зв.
21. ДАК, ф. 163, оп. 54, спр. 379, арк. 87.
22. ДАК, ф. 163, оп. 49, спр. 4, арк. 33.
23. Киевский трамвай за 40 лет. – Киев, 1933. – С. 122.
24. Киевлянин. – 17 июля 1908.
25. ДАКО, ф. 1745, оп. 2, спр. 63, арк. 50-50зв.
26. ДАК, ф. 163, оп. 54, спр. 288, арк. 27.
27. ДАКО, ф. 1745, оп. 2, спр. 63, арк. 11-12.
28. ДАКО, ф. 1239, оп. 51, спр. 13, арк. 21.
29. ДАКО, ф. 1745, оп. 2, спр. 63, арк. 19-20.
30. ДАК, ф. 112, оп. 1, спр. 1643, арк. 11-21.
31. Киевлянин. – 29 апреля 1912.
32. Киевлянин. – 3 мая 1913.
33. ДАК, ф. 112, оп. 1, спр. 1869, арк. 4.
34. ДАК, ф. 112, оп. 1, спр. 1869, арк. 6-7.
35. ДАК, ф. 112, оп. 1, спр. 1869, арк. 8, 23-24.
36. ДАК, ф. 112, оп. 1, спр. 1869, арк. 29.
37. ДАК, ф. 112, оп. 1, спр. 1869, арк. 34-35.

38. Киев. – 30 мая 1915.

39. Киев. – 5 июня 1915.

40. Киевская мысль. – 11 июня 1915.

41.ДАК, ф. 163, оп. 49, спр. 31, арк. 39-40.

42. Киев. – 3 сентября 1915.

43.Киев. – 24 октября 1915.

44. ДАК, ф. 163, оп. 49, спр. 22, арк. 21, 37.

45. ДАК, ф. 163, оп. 49, спр. 25, арк. 3.

46. ДАК, ф. 163, оп. 49, спр. 25, арк. 8-10.

47. ДАК, ф. 163, оп. 49, спр. 25, арк. 80.

48. ДАК, ф. 163, оп. 54, спр. 288, арк. 52.

49. ДАК, ф. 163, оп. 54, спр. 344, арк. 10.

50. ДАК, ф. 163, оп. 49, спр. 32, арк. 279-279 зв.

51. ДАК, ф. 112, оп. 1, спр. 1869, арк. 77, 82.

52. Киевлянин. – 22 мая 1916.

53. ДАК, ф. 163, оп. 54, спр. 345, арк. 361-361 зв.

54. ДАК, ф. 163, оп. 49, спр. 35, арк. 147 зв.

55. ДАК, ф. 163, оп. 49, спр. 35, арк. 146-148.

56. Киевский трамвай за 40 лет. – Киев, 1933. – С. 55.

57. ДАК, ф. 163, оп. 49, спр. 35, арк. 51, 57, 96.

58. ДАК, ф. 163, оп. 54, спр. 406, арк. 142-143.

59. ДАК, ф. 163, оп. 48, спр. 67, арк. 19зв.

60. ДАК, ф. 163, оп. 54, спр. 406, арк. 5-6, 15, 29-29 зв, 141.

61. ДАК, ф. 163, оп. 54, спр. 406, арк. 30.

62. Вулиці Києва: Довідник. За ред. А. В. Кудрицького. – Київ, 1995. – С. 139.

63. ДАК, ф. 163, оп. 54, спр. 406, арк. 8-12, 35–36, 97, 117.

64. ДАК, ф. 163, оп. 54, спр. 406, арк. 99, 102, 105, 171.

65. Новости дня. – 8 октября 1918.

66. ДАК, ф. 163, оп. 54, спр. 406, арк. 122-123.

67. ДАК, ф. 163, оп. 48, спр. 67, арк. 20.

68. ДАК, ф. 163, оп. 54, спр. 406, арк. 167-168.

69. ДАК, ф. 163, оп. 48, спр. 67, арк. 20.

70. ДАК, ф. 163, оп. 48, спр. 67, арк. 1-3, 6, 8, 11.

71. Більшовик. – 15 листопада 1923.

72. ДАК, ф. Р-1, оп. 1, спр. 1509, арк. 108-109.

73. Пролетарська правда. – 29 червня 1929.

74. ДАК, ф. Р-1, оп. 1, спр. 10353, арк. 110.

75. База данных «История киевского транспорта», http://tram.mashke.org/cgi-bin/db/db_history.cgi

Стефан Машкевич

ИСТОРИЯ ПРИГОРОДНЫХ ТРАМВАЙНЫХ ЛИНИЙ КИЕВА. II. КАДЕТСКАЯ (АРТИЛЛЕРИЙСКАЯ) ЛИНИЯ

Статья посвящена истории Кадетской (Артиллерийской) трамвайной линии в Киеве, существовавшей в 1908–1918 годах. Линия обслуживала военные учреждения – кадетский корпус, позднее военные училища на Соломенке, – а также жителей близлежащих местностей. С 1915 года она стала первым в Киеве трамвайным предприятием, принадлежавшим городу.

Ключевые слова: *Киев, Соломенка, трамвай, кадетский корпус, военное училище.*

Stefan Mashkevich

HISTORY OF SUBURBAN TRAM LINES IN KIEV. II. CADET (ARTILLERY) LINE

The article is dedicated to the history of the Cadet (Artillery) tram line in Kiev, which existed during 1908–1918. This line served certain military institutions – Cadet Corps, subsequently two military schools in Solomenka – as well as residents of nearby areas. In 1915 it became the first city-owned tram enterprise in Kiev.

Key words: *Kiev, Solomenka, tram, cadet corps, military school.*

УДК 94 (477.51)

Андрій Острянко, Інна Непотенко (м. Чернігів)

Чернігів у 1920-х рр.: реалії повсякденного життя

На прикладі Чернігова розглянуто формування, становлення та трансформації основних структур повсякденного життя міста та його мешканців у 1920-х рр., зокрема матеріально-побутове забезпечення життєдіяльності городян, структури обслуговування та споживання, соціокультурну сферу, за умов творення суспільства радянського зразка.

Ключові слова: *Чернігів, місто, повсякдене життя, городяни, бюджет, інфраструктура.*

Після встановлення радянської влади у Чернігові у листопаді 1919 р. були започатковані процеси, що призвели до змін у соціальній структурі населення міста, матеріальній та духовній сферах життя городян. Міські жителі стали свідками та учасниками руйнування дореволюційного міського способу життя. Хоча всі ці зміни відбувались у руслі зрушень, характерних для країни загалом, значною мірою вони були зумовлені також особливостями регіону.

Вивчення історії Чернігова 1920-х рр. було започатковано в радянський період. У ході дослідження міської історії для радянських дослідників пріоритетними були питання економічного та культурного життя, зокрема, благоустрою, розвитку транспорту [1]. За доби незалежності історики та краєзнавці, враховуючи специфіку міської історії, зосередились на вивченні окремих складових міського життя Чернігова 1920-х рр. – медичного забезпечення [2], міської архітектури [3], радіомовлення [4], релігійного [5] та культурного життя [6]. Однак комплексне дослідження реалій повсякденного життя Чернігова 1920-х рр. в історіографії відсутнє.

Міське середовище Чернігова, основні складові якого сформувались на початку XX ст., у 20-х рр. не зазнало серйозних трансформацій. Наслідки військових дій доби визвольних змагань давалися взнаки впродовж перших років радянської влади. Усі системи життєзабезпечення міста потребували поновлення, адже більше половини житлового фонду Чернігова було пошкоджено, понад третина будинків були непридатними для подальшого в них проживання [7], значних руйнувань зазнала інфраструктура міста [8], залізнична станція Старий Чернігів практично не працювала. Внаслідок руйнувань колій, продовжував діяти лише один маршрут – на Прилуки [9]. Як і до революції, Чернігів у 1920-х рр. продовжував залишатися непромисловим містом. На його території діяло близько десятка дрібних промислових підприємств, чисельність працівників у кожному з яких складала від кількох осіб до півсотні робітників. Відновлення водопостачання, ремонт та прокладання електромереж, перепланування вуличної інфраструктури, налагодження роботи транспорту, мережі закладів побутового обслуговування, торгівлі, культурно-освітніх інституцій вдалося здійснити до середини 1920-х рр. Надалі вживалися заходи по підтримці структур життєзабезпечення міста у робочому стані.

Під впливом радянської влади поступово стиралися сліди «старого» життя та змінювався вигляд самого міста. Перейменування вулиць, знищення пам’ятних знаків, що нагадували про царат, релігію та церкву, встановлення пам’ятників героям революції – стали проявами реальної присутності нового режиму у житті пересічних городян. Впродовж 1920-х рр. у Чернігові вулиці перейменовували тричі. Кожне перейменування було приурочено революційним подіям: у 1919 р. – остаточне встановлення у місті радянської влади, у 1922 р. та у 1927 р. – роковини Жовтневої революції. Відтак, більшість вулиць

Чернігова отримали назви від революційних подій, революційних свят, імен партійних і радянських лідерів [10]. Для закріплення у масовій свідомості городян значимості нової влади, у Чернігові встановлювали пам'ятники діячам революції: у 1921 р. – пам'ятник В. Леніну (на постаменті знятого пам'ятника Олександру II) та у 1928 р. – погруддя М. Фрунзе [11].

Серед усіх категорій населення більшість складали службовці, чисельність яких наприкінці 1920-х рр. досягла половини населення Чернігова. Впродовж 1920-х рр. чисельність робітників у місті зросла вдвічі (з 13,2% у 1923 р. до 32% у 1928 р.). Кількість кустарів та ремісників (власників приватних майстерень) залишалась незначною на тлі складання такої категорії населення як трудящі, до якої входили в основному робітники та службовці [12]. Відтак, у 1920-х рр. відбувалася зміна соціального обличчя міста та поява нових його «господарів» – трудящих.

У 1920-х рр. зазнав змін національний склад жителів Чернігова. У 1920 р. за чисельністю переважали євреї, дещо менше було росіян та українців, городяни інших національностей складали близько 3% [13]. Надалі питома вага українців у населенні Чернігова невпинно зростала, й, починаючи з 1923 р. і до кінця 1920-х рр., вони складали близько половини населення міста. Другою за чисельністю групою були євреї, які становили понад третину мешканців Чернігова. Впродовж 1920-х рр. чисельність росіян скоротилася майже на половину. Натомість, кількість городян інших національностей залишалася у 1920-х рр. практично незмінною [14].

Разом зі зростанням чисельності населення міста збільшувалась і його територія. Плани розвитку Чернігова (1922 р., 1922-1924 рр.) передбачали переведення життя міста у мирне річище та стосувалися переважно центральної частини міста. Завдяки приєднанню сусідніх селищ та хуторів, територія Чернігова у 1920-х рр. розширилася майже вдвічі [15]. Крім того, в ході реалізації «Розпланування площ двох місцевих ділянок» 1926-1927 рр. було розширено кілька вулиць (вул. 9 січня, вул. Котляревського, вул. Переца та вул. Шільмана, об'єднано в одну вулиці Ново-Мстиславську та Мстиславську) та утворено низку нових (вул. Ново-Шевченківську (частина сучасної вул. Боженка), вул. Професійну та вул. Комунальну, а після відкриття вокзалу – вул. Вокзальну (нині вул. Щорса)) [16].

У першій третині 1920-х рр. територія Чернігова поділялася на три частини – головний центр, другий район та окраїни, без урахування передмість [17]. З 1924 р. територіальний поділ Чернігова було змінено: другий район та окраїну об'єднали, після чого місто ділилося на дві частин – центр та окраїни [18]. Як і до революції, у 1920-х рр. життя у Чернігові продовжувало вирувати у центральній його частині, де концентрувалося більшість закладів, що забезпечували житлово-комунальні, медичні, споживчі, культурні та інші потреби чернігівців. Органи влади у Чернігові, зокрема, Губернський відділ комунального господарства (далі – Губвідкопгосп), окружний виконавчий комітет, також зосереджувалися у центральній частині міста. Околиці міста залишалися незабрукованими, практично неосвітленими, водопровідна мережа до окраїнних будинків підведена не була, а кількість торгових закладів була мізерною. Саме околиці Чернігова стали майданчиком для промислових зон Чернігова [19].

Чернігів був зеленим непромисловим містом, на території якого знаходилося п'ять бульварів (в районі Красної площі, на Валу, біля Старого базару вздовж сучасної вул. Шевченка та в районі площі Диктатури пролетаріату), театральний та новий сквери (біля Красної площі), дві річки – р. Стрижень та р. Десна і міський сад [20]. У 1920-х рр. у Чернігові було три площі: Красна, Олександрівська (з 1927 р. – площа 25 Жовтня) та площа Диктатури пролетаріату. На перших двох концентрувалися торгові ряди та було зосереджено більшість торгівельних закладів (рундуки, ларьки) міста [21]. Площа Диктатури пролетаріату знаходилася перед Колегіумом, Спаським та Борисоглібським соборами. На ній проводились урочистості, присвячені усім революційним святам, відтак, тут були необхідні атрибути відповідних заходів – трибуна, тріумфальні арки [22].

У Чернігові, як і до революції, переважала дерев'яна одноповерхова забудова (96,3% усіх будинків міста) [23]. З приходом до влади більшовиків увесь житловий фонд країни перейшов у власність держави [24]. Будинки та домоволодіння підлягали націоналізації. Однак, зважаючи на пошкодження близько половини будинків Чернігова, відсутність необхідних коштів у місцевому бюджеті для відбудови зруйнованих помешкань та нерентабельність житлового фонду, провести націоналізацію у повному обсязі не вдалося. За таких умов була дозволена денаціоналізація. Процес денаціоналізації у Чернігові проходив жваво. Впродовж перших трьох років (1920-1923 рр.) у Чернігові було денаціоналізовано близько половини будинків. До кінця 1920-х рр. обсяг охоплених денаціоналізацією будинків досяг 90% від загальної кількості будинків міста [25]. Через зростання чисельності домоволодінь у місті та зниження темпів денаціоналізації, з огляду на скорочення кількості бажаючих взяти в оренду домоволодіння, кількість денаціоналізованих домоволодінь зменшилася з 67% у 1923 р. до 43% у 1928 р. [26].

У 1920-х рр. місто переживало житлову кризу, спричинену руйнуванням частини житлового фонду в ході бойових дій 1918-1919 рр., а також перерозподілом житла. Житлова криза вимагала швидких та ефективних дій по забезпеченню житлом населення міста. Нова влада, нехтуючи комфортом та добробутом городян, «по-радянськи» заходилася вирішувати це питання, що стало одним з проявів внутрішньої політики нової влади у повсякденному вимірі. Проблему нестачі житла робітників та службовців місцеве керівництво вирішувало за рахунок виселення представників «буржуазії» з їхніх помешкань. Зокрема, у 1922 р. робітники та службовці Чернігова отримали 750 кімнат, що належали «буржуазії» [27]. Ще одним способом вирішення житлового питання було надання городянам покинутих квартир, власники яких залишили місто після встановлення радянської влади. У 1921 р. 110 таких квартир отримали члени місцевих профспілок [28]. Крім того, до квартир тих городян, які на думку місцевого керівництва мали додаткову вільну житлову площу підселяли одинаків чи цілі родини. Виселення та ущільнення відбувалося на основі попередньо виданого ордеру. Частина мешканців Чернігова, зокрема пожежники, працівники асенізаційного обозу, отримували житло на території своєї установи чи неподалік від неї. Оскільки забезпечення усіх потребуючих працюючих городян житлом було одним із пріоритетних завдань, на його якість часто-густо не звертали увагу. Відтак, городяни отримували різні за рівнем комфортності квартири, навіть у будинках, не пристосованих для проживання, зокрема релігійних установах, господарських приміщеннях та ін. Таким чином, отримання житла не гарантувало забезпечення необхідних умов проживання в ньому. Навіть наприкінці 1920-х рр. близько чверті чернігівських робітників продовжували мешкати у підвальних приміщеннях [29].

У 1920-х рр. жителі Чернігова мешкали у власних будинках, квартирах, підпорядкованих житлокоопам міста або муніципальному фонду, і в гуртожитках [30]. Якщо до революції кожен жив у тому помешканні, яке здатен був утримувати, то за нової влади почав діяти принцип нормування, тобто надання фіксованої норми корисної житлової площі. Городяни самостійно не вирішували куди селитися та яку житлову площу займати. За Житловим кодексом УСРР у 1923 р. її ліміт на одну особу становив 3 кв. саж., без врахування місць загального користування – кухні, коридору, ванни та туалету. У Чернігові у цей час кількість придатних для проживання помешкань була недостатньою, тому житловий мінімум для чернігівців був зменшений до 2 кв. саж. [31]. Втім, скорочення мінімальної житлової площі та надання городянам приміщень для проживання без зручностей та врахування їхнього функціонального призначення не вирішило питання забезпечення житлом тих городян, які втратили його під час бойових дій. Тому для багатьох мешканців Чернігова розмір житлової площі не перевищував 1,5 кв. саж. на особу [32]. Впродовж 1920-х рр. змінився рівень житлової забезпеченості кожної з категорій населення. Попри низьку якість житла, у другій половині 1920-х рр. в середньому на 0,4 кв. саж. зріс розмір житлової

площі для робітників, службовців та інших трудящих за рахунок ущільнення осіб вільних професій*, «нетрудових»** та скорочення їхнього житлового простору. Задекларований у першій третині 1920-х рр. житловий мінімум у 2 кв. саж. на одного чернігівця змогли досягти лише службовці Чернігова наприкінці 1920-х рр. Решта продовжувала займати нижчий житловий простір, що коливався в межах 1,2-1,8 кв. саж. [33].

Сформований ще до революції житловий сектор у системі міського середовища продовжував існувати у Чернігові і у 1920-х рр.: нове житло практично не будувалося (впродовж 1920-х рр. було збудовано лише 30 будинків), а зведені ще до революції будинки піддавалися відновленню та ремонту. З 1921 р. було змінено житлову політику: колективи пожильців, орендарі та колишні власники отримали часткову самостійність в експлуатації приміщень, а будинки було передано їм в оренду [34]. Впродовж 1920-х рр. змінилися і функції, покладені на колективи пожильців, виходячи з потреб міста. Якщо у першій половині 1920-х рр. кварткоми займалися постачанням та розподілом між жителями будинків продуктів першої необхідності, заготівлею палива, підтриманням благоустрою та обліком населення даного об'єднання, то з поступовим налагодженням життєзабезпечення міста потреба у них зникла [35]. Натомість у 1924 р. почали створюватися житлокоопи, основне завдання яких полягало у підтримці належного технічного стану будинків [36].

У Чернігові Спілку житлокоопів було організовано 23 листопада 1924 р. Чисельність житлокоопів у місті невпинно зростала і за рік досягла 68. Однак, створена мережа житлокоопів функціонувала недовго. Через фінансову незабезпеченість дрібні об'єднання не в змозі були виконувати покладені на них обов'язки, тому почали розпадатися або укрупнюватися. До 1927 р. кількість житлокоопів у Чернігові скоротилася до 10, а наприкінці 1920-х рр. їх залишилося 8 [37]. Водночас, збільшувалася кількість охоплених житлоокопами будинків міста: якщо у 1925 р. до житлокоопів входило 400 будинків Чернігова, то вже на 1928 р. їхня чисельність досягла 1307 [38]. Створення житлокоопів дозволило відбудувати більшість будинків міста. Тільки впродовж 1927-1928 рр. коштом житлокооперації, грошовий фонд якої складався зі вступних та пайових внесків її членів, було капітально відбудовано 12 будинків, тоді як за рахунок міського бюджету – лише 3 [39].

Держава, ставши монопольним власником житла, перетворила квартирне питання в один із засобів контролю за громадянами. Цю функцію у будинках, підпорядкованих житлокоопам міста, виконував квартирний уповноважений. У межах наданих йому повноважень він систематично відвідував помешкання пожильців під приводом огляду квартир для виявлення прихованої житлової площі та використання лімітованої площі за призначенням, перевірки стану меблів, їхнього раціонального використання та оплати комунальних послуг [40].

Обмежені норми житлового простору, понаднормова скупченість пожильців, дефіцит меблів, обмежені доходи та встановлення ліміту кількості дозволених меблів скоригували запити городян на облаштування кімнат. Новостворені радянські організації у Чернігові на початку 1920-х рр. потребували укомплектування меблями. Спочатку установи отримували меблі, залишені у покинутих квартирах, та зі складу Губвідкомгоспу. Однак, їх виявилося замало. Тому проблему нестачі меблів місцеве керівництво вирішувало за рахунок місцевих жителів, шляхом вилучення «зайвих» предметів домашнього вжитку зі встановленням переліку нормованої кількості меблів. Жителям Чернігова дозволялося мати 1 ліжко, диван чи кушетку на особу, 2 табурета на родину, три стола, матрац, 1 умивальник, 2 вішалки, дзеркало, шафу для посуду на

* Особами вільних професій вважалися лікарі, актори, літератори, особи розумової праці, для яких заробітна плата не була основним джерелом доходів.

** До категорії "нетрудових" входили господарі підприємств, посередники та особи, які отримували дохід від власного капіталу.

родину [41]. З огляду на низькі статки та постійні переїзди у пошуках кращого житла, у помешканнях багатьох чернігівців часто не було навіть передбаченої на одного жителя кількості меблів. Крім того, на зменшення меблевих предметів у квартирах чернігівців вплинула паливна криза, оскільки брак палива змушував городян використовувати дерев'яні меблі у якості палива для обігріву помешкань [42].

На початку 1920-х рр. серед основних предметів умеблювання у будинках чернігівців переважали столи, стільці, шафи та ліжка. Крісла, дивани та дзеркала мало лише трохи більше 10% жителів Чернігова [43]. Визначення кількості дозволених меблів призвело до уніфікації інтер'єру помешкань. Крім того, обмежений житловий простір змушував городян надавати перевагу «багатофункціональним» меблям. Зокрема, до кінця 1920-х рр. кількість користувачів «дачок» (розкладушок) серед жителів Чернігова зросла більше, ніж удвічі, оскільки вони легко складалися, звільняючи місце у кімнаті та були незамінними при частих переїздах, а комод додатково виконував роль стола та ліжка.

На момент встановлення у Чернігові наприкінці 1919 р. радянської влади у місті було 19 готелів. Вони були невеликими, кількість номерів у кожному з них коливалась в межах від 5 до 15. Попри часткове руйнування приміщень більшості з них, враховуючи житлову кризу, готелі були виділені для тимчасового проживання в них городян. Утримування такої кількості готелів було нерентабельним. Відтак, з 1923 р. мешканців Чернігова, що займали кімнати в готелях, намагалися переселити в інші приміщення. З 19 готелів продовжило свою роботу п'ять. Два готелі – «Царград» та «Гранд-готель» у центрі міста залишалися в експлуатації Губвідкомгоспу. Ще три готелі були передані в оренду їхнім колишнім власникам: «Новоросія» (вул. Пролетарська, сучасна вул. князя Чорного), «Сан-Ремо» та «Заїжджий Двір» (вул. Радянська, нині частина вул. Шевченка) [44]. Щоб забезпечити новостворені радянські організації приміщеннями, будинки 13 готелів були передані в оренду установам (кварткомам, профспілкам та ін.), які власним коштом зобов'язувалися їх відремонтувати. Приміщення ще одного готелю, який не підлягав ремонту, знесли [45].

Готелі у Чернігові за рівнем комфорту істотно не відрізнялись від помешкань городян. Вони були недоукомплектовані меблями та практично не забезпечені побутовими зручностями. Навіть кімнати першого класу нічим не відрізнялися від решти номерів. Попри низький рівень комфорту та якість обслуговування готелів, ціна за проживання в них була високою. Пожильці окремо сплачували за кімнату, комунальні послуги, білизну та предмети вжитку (самовар, рушник). Вартість проживання у державних готелях була майже наполовину меншою, ніж у переданих в оренду. Можна було винайняти індивідуальний номер або поселитися у загальному, заплативши лише за ліжко. У першій третині 1920-х рр., наприклад, ціна за одне ліжко у державних готелях Чернігова складала 15 руб. на добу, за номер – в середньому 40 руб., тоді як у приватному за добу перебування у індивідуальному номері – близько 60 руб. [46] (заробітна плата на тоді у рахівника становила – 270 руб., касира – 225 руб., кур'єра – 130 руб. [47]).

Після встановлення радянської влади квартплата для робітників була скасована. На решту категорій населення це нововведення не поширилося. Втім, безкоштовне житло для робітників було тимчасовим явищем. Задля поповнення місцевого бюджету було ухвалено рішення про відновлення квартплати з 1 липня 1922 р. для всіх жителів Чернігова [48]. Була запроваджена диференційована система нарахування та оплати за житло, освітлення та воду.

Жителі Чернігова, що мешкали у центральній частині міста та прилеглих вулицях, у 1920-х рр. отримували воду з водорозбірних будок по талонах та водопроводу, підведеного до будинків городян. Впродовж 1920-х рр. кількість водорозбірних будок зросла з 17 до 25 [49]. Електрикою місто забезпечувала малопотужна електростанція, яка, внаслідок самовільних понаднормових підключень городян до електромережі, працювала з перебоями. Крім

того, електрична проводка у місті була повітряною, відтак, під час бойових дій 1918-1919 рр. значна її частина була пошкоджена [50]. З приходом радянської влади налагодження роботи електромережі розпочалося з перереєстрації користувачів, відключень самовільно встановлених ламп (тільки впродовж 1921 р. з 6000 лампочок, що освітлювали установи і помешкання чернігівців, було вилучено половину), введення обмежень за споживанням електрики та забезпечення міста світлом лише 4 год. на добу [51]. Безперебійне електричне забезпечення міста, налагодження електричного освітлення на міському вокзалі та суттєве розширення спектру освітлення розпочалося тільки з 1929 р. після введення в експлуатацію нової електростанції [52]. Попри зростання у 1920-х рр. чисельності користувачів водогоном та електрикою, їхній відсоток у загальній кількості споживачів залишався невеликим та складав близько 13% усіх мешканців Чернігова [53]. Решта городян, особливо у віддалених від центру районах, замість централізованого електро- та водопостачання, користувалися гасом та водою з водорозбірних будок. Стабільному постачанню води й світла заважала неналагодженість роботи комунального господарства Чернігова, мала потужність електростанції, недосконалість водопровідної мережі та низькі доходи чернігівців. У 1920-х рр. чернігівцям дозволялося споживати не більше трьох відер води на одну особу на добу (36 л) та користуватися нормованою кількістю лампочок потужністю не більше 25 Вт. (кожній чернігівській родині дозволялося мати не більше двох лампочок, квартиранту чи одинаку – одну) [54].

Розмір тарифів на житло та комунальні послуги для чернігівців визначався відповідно їхнього соціального статусу. Для робітників та службовців ціна нараховувалася в залежності від їхньої зарплати. Для кустарів, ремісників та «нетрудових» на воду та світло запроваджувався фіксований тариф [55]. З 1924 р. на розмір оплати житла додатково впливало його територіальне розміщення та благоустрій. Хоча тарифи на комунальні послуги зростали практично щороку для всіх категорій населення, різниця в оплаті між робітниками, службовцями і рештою категорій населення була відчутною [56]. Зокрема, у 1925 р., тарифи на комунальні послуги для робітників та службовців за рік в середньому зросли на 20–25 коп., тоді як максимальна ставка для кустарів та осіб вільних професій збільшилася у півтора-два рази [57]. Таким чином, для робітників та службовців було введено пільгові тарифи, що стало можливим лише з одночасним збільшенням оплати комунальних послуг для решти категорій населення.

Доступність послуг та можливість визначення їхнього спектру залежала не лише від забезпеченості городян, а й від їхніх статків. Попри зростання частки зарплати (грошова та натуральна її складові) у сукупному місячному доході чернігівських родин (з третини на початку 1920-х рр. до більше ніж половини у середині 1920-х рр.), вона для жителів Чернігова продовжувала залишатися чи не єдиним джерелом прибутків [58]. У Чернігові переважали службовці з середнім рівнем доходів та робітники з низьким заробітком. Через низьку заробітну плату, мешканці Чернігова шукали додаткові джерела поповнення сімейного бюджету та вдавалися до різного роду приробітків. У структурі доходів, окрім зарплати, додаткові джерела поповнення бюджету посідали чільне місце. Їхній спектр у чернігівських родинах різнився і залежав від кількості працюючих, рівня зарплати, фінансової допомоги та можливості займатися підробітками. Додаткові кошти надходили у родинний бюджет чернігівців від продажу майна, продукції, вирощеної у власному господарстві, оренди квартири, позичок, сезонних приробітків та допомоги від рідних [59]. Впродовж 1920-х рр. серед чернігівців майже наполовину зросла частка грошей, отриманих у борг, від продажу продуктів з власних присадибних ділянок, які в основному мали жителі Чернігова, що мешкали у власних будинках та майже наполовину зросли надходження чернігівців від допомоги рідних, в основному родичів з навколишніх сіл, що допомагали новоспеченим городянам, які переїхали з сільської місцевості. Водночас, до кінця 1920-х рр. суттєво знизились доходи, отримані від продажу речей, внаслідок продажу практично всього, за що можна було отримати гроші [60].

У структурі витрат чернігівців, як і городян інших міст, у 1920-х рр. чільне місце посідали витрати на харчування. В залежності від розміру зарплати, наявності присадибної ділянки, членства у профспілках та пайових товариствах, що давало змогу користуватися знижками на товари і послуги, та кількості сумарного місячного доходу, витрати на харчування чернігівців різних професій коливалися в межах 30-60%. В середньому ж у 1920-х рр. чернігівці віддавали на харчування до половини своїх місячних доходів [61]. Раціон харчування жителів Чернігова протягом 1920-х рр. складався переважно з городини, через неспроможність більшості чернігівських родин забезпечити себе достатньою кількістю м'ясо-молочних продуктів, їхньою дефіцитністю та наявністю у значної кількості жителів Чернігова присадибних ділянок. Хліб, овочі, молоко та картопля належали до тих продуктів, які чернігівці купували найчастіше [62].

Упродовж 1920-х рр. у витратній частині бюджету мешканців Чернігова відбулися зміни. Внаслідок дефіциту промислових товарів, зростання цін на окремі групи товарів, зокрема на одяг, щорічного збільшення розміру плати за комунальні послуги, знизився обсяг витрат на промислові товари та збільшився на комунальні послуги та паливо. Навіть діючі впродовж 1920-х рр. пільгові тарифи для робітників та службовців Чернігова не стримували систематичного зростання витрат на комунальні послуги. Впродовж 1920-х рр. витрати на оплату комунальних послуг для чернігівців збільшилися з 8,9% місячного сімейного бюджету у 1923 р. до 12,2% у 1929 р. [63]. Зросли витрати мешканців Чернігова також на культуру та гігієну. Протягом 1920-х рр., внаслідок популяризації преси та освіти, видатки чернігівців на культуру збільшилися майже наполовину, склавши 4% їхнього сімейного бюджету [64]. За рахунок налагодження роботи місцевих лазень і перукарень та збільшення чисельності їхніх відвідувачів, до кінця 1920-х рр. до 1,5% зросли витрати і на гігієну. У першій половині 1920-х рр. у місті діяла одна лазня, надалі – дві. Частота використання лазень мала сезонний характер та залежала від статків родини [65]. Відтак, близько половини тих чернігівців, що відвідували лазню, обирали найдешевші колективні номери, тоді як кількість користувачів індивідуальних номерів, ціни на які, у порівнянні з колективними, були вищими в п'ять разів, не перевищувала 2% [66]. Перукарні у місті обслуговували разом чоловіків та жінок. Вартість послуг у державних перукарнях була нижчою та гарантувала знижки членам профспілок [67]. З огляду на фінансову скруту, заклади гігієни в основному відвідували працюючі члени чернігівських родини, що не могло остаточно вирішити проблеми чистоти та інфекційних хвороб у місті. Все ж зростання кількості користувачів перукарень та лазень серед чернігівців до кінця 1920-х рр., а відтак і підвищення рівня витрат на гігієну загалом, засвідчило позитивну динаміку покращення культури гігієни чернігівців.

Однокінні, двокінні екіпажі та велосипеди у 1920-х рр. продовжували залишатися затребуваними серед мешканців Чернігова, адже автомобілі та мотоцикли залишалися для них малодоступними, а міський автобусний транспорт з'явився у Чернігові лише наприкінці 1920-х рр. До 1927 р. на території Чернігова було шість стоянок для легкових кінних екіпажів, з яких дві знаходилися в центрі міста (на сучасних Красній площі та проспекті Миру). Згодом була облаштована додаткова стоянка на сучасній вул. Горького [68]. Оскільки Чернігів був невеликим містом, то у більшості випадків городяни ходили пішки, використовували велосипеди чи власні кінні упряжки. До віддалених об'єктів міста (вокзал, завод «Жовтневий молот», паромна переправа) вони діставалися на авто (прототипи сучасних таксі), яких у Чернігові у 1920-х рр. було три, та на кінних екіпажах. Ціна за проїзд на автомобілі була на половину дорожчою, ніж на кінному екіпажі [69]. У другій половині 1920-х рр. вартість проїзду кінним екіпажем від міста до вокзалу складала в середньому 1 руб. з особи, тоді як автомобілем – 1,5 руб. [70]. Окрім кінних екіпажів та авто до віддалених об'єктів з кінця 1920-х рр. можна було дістатися і на автобусі. Автобусна зупинка в Чернігові була лише одна та знаходилася біля будинку Окружного виконавчого комітету по вул. Шев-

ченка (частина сучасного проспекту Миру, неподалік міської лікарні № 1). Ціни за квиток коливалась в межах 15-25 коп., в залежності від пункту призначення. Для робітників «Жовтневого молоту» та студентів технікумів діяли пільги [71]. З 2 травня 1929 р. почав курсувати перший пасажирський автобус по маршруту Чернігів – Козелець – Київ [72].

Для того, аби потрапити на лівий берег р. Десни, чернігівці користувалися паромною переправою [73]. У 1920-х рр. ціна за її використання залежала від кількості бажаючих, вантажу та транспортного засобу. Найдешевше коштувала переправа однієї людини (2 коп.), найдорожче – парокінної підводи (18 коп.) та авто (40 коп.) [74].

Залізниця Чернігова почала працювати безперебійно з другої половини 1920-х рр. після відбудови залізничних колій та продовження колій залізничного вузла. Вокзал (станція Старий Чернігів) знаходився за 4 км від міста, а у 1928 р. його було перенесено з передмістя ближче до центру. До кінця 1920-х рр. суттєво розширилася мережа залізничного сполучення, що надало чернігівцям можливість діставатися до низки міст (Ніжина, Харкова, Києва, Полтави, Ленінграду, Москви, Гомелю) та навколишніх населених пунктів [75]. Втім, умови проїзду в потягах були некомфортними, взнаки давалась погана освітленість та систематичні крадіжки у вагонах. Після побудови у 1929 р. залізничного мосту через р. Десну було встановлено пряме сполучення напрямку Гомель-Чернігів-Ніжин і місто перетворилось на залізничний вузол [76].

Телефонний зв'язок, що з'явився у Чернігові наприкінці ХІХ ст., у 1920-х рр. забезпечувала телефонна станція, що знаходилася по вул. Шевченка (частина сучасного проспекту Миру) [77]. Користувачі телефонів поділялися на абонентів особистого (телефон знаходився у будинку), колективного (у приймальнях медичних закладів, закладах комунального господарства) та загального користування (у публічних місцях – магазинах, готелях тощо) [78]. Чисельність індивідуальних користувачів була мізерною, далеко не всі установи та заклади мали телефон, а наявність телефону у публічному місці – радше виняток. У 1920-х рр. найбільше по Чернігову було запитів на з'єднання з медичними закладами та пожежною частиною. Був налагоджений і міжміський зв'язок. Хоча, через нерозвиненість телефонної мережі, упродовж 1920-х рр. розмови були можливими лише з абонентами трьох міст – Києва, Харкова, Гомеля та семи районів Чернігівщини [79]. У 1920-х рр. у Чернігові працювало поштове відділення по вул. К. Лібкнехта (нині вул. Святомиколаївська) [80]. Більшість городян отримували листи особисто з рук листонош, адже у 1920-х рр. лише 4% чернігівців мали поштові скриньки. Взнаки давалася низька якість доріг та погана освітленість, що впливали на швидкість їхнього пересування, а також часта відмова городян відчиняти двері у вечірній час [81].

Торгові заклади та базари забезпечували городян різного роду товарами та продуктами. У 1920-х рр. у Чернігові розширилася мережа торгових закладів. Більшість з них передбачалися для обслуговування трудящих міста та підпорядковувалися робітничим об'єднанням. До 1921 р. в умовах продовольчої кризи питаннями доставки товарів до міста та розподілом продуктів першої необхідності займалася спілка кооперативів [82]. Продукти жителі Чернігова купували у крамницях Губернського продовольчого комітету по продовольчих картках [83]. З 1921 р. спілка кооперативів у Чернігові була трансформована в Центральний робітничий кооператив (далі – ЦРК) [84]. Приватна торгівля, що була дозволена в період непу, сприяла покращенню забезпеченості городян товарами та допомагала розширити асортимент придбаного. Більшість торгових закладів Чернігова було зосереджено в руках приватних підприємців. Впродовж 1920-х рр. їхня чисельність зросла з 57% до 84%. Окрім приватної, діяла державна торгівля, кількість магазинів якої була незначною (5%), решту складали кооперативні торгівельні заклади [85]. У Чернігові торгівля проводилася у магазинах, рундуках та на двох базарах. Впродовж 1920-х рр. кількість торгових рядів на Старому базарі (на Красній площі) скоротили й наприкінці 1920-х рр. на ньому залишилися лише рундуки, в яких городяни купували найнеобхідніші продукти. Водночас, відбувалося

розширення Нового базару до дев'яти рядів, на кожному з яких продавали продукцію певного виду: молочну, м'ясну, рибну, хлібну та ін. [86]. Більшість магазинів концентрувалося у центральній частині міста. У 1927 р. з 57 крамниць міського робкоопу 12 знаходилися по вул. Шевченка (на території від Валу до Нового базару). Всі вони були невеликими та спеціалізувалися на продажі одного-двох видів товарів. З огляду на це, їхня кількість у місті була значною. До кінця 1920-х рр. чисельність магазинів, лавок, рундуків та торгівельних складів досягла 925. Левова частка (80%) рундуків та лавок знаходилися на території базарів Чернігова. Кіосків, у яких продавали виключно газети, у Чернігові було шість [87]. Універсальний магазин у Чернігові був лише один. Магазини та ларьки працювали щодня, крім вівторка. У цей день у місті були відчинені лише дві чергові крамниці [88]. Наприкінці 1920-х рр. режим роботи магазинів Чернігова визначався у відповідності до місця їхнього розташування (центр чи окраїна міста) та кількості робочих змін [89]. Більшість у Чернігові 1920-х рр. складали бакалійні магазини. Їх було в два з половиною рази більше, ніж м'ясних чи винно-гастрономічних та в чотири рази більше, ніж фруктових. До змішаних промислових входили галантерейні та мануфактурні крамниці. У місті була одна дитяча крамниця [90].

Торгові пайові об'єднання створювалися та існували на грошові внески пайовиків. Члени пайового товариства отримували пайові книжки, що слугували для них гарантом першочерговості отримання товарних надходжень до міста. Крім того, членство у пайовому товаристві та профспілках надавало можливість користуватися 10-15% знижками у магазинах ЦРК та купувати товари в кредит [91]. Однак, з огляду на обмежений асортимент та постійні затримки поставок продуктів до кооперативних магазинів, наявність значної кількості торгівельних закладів приватних підприємців у місті, близько половини місячних покупок чернігівці здійснювали у приватних підприємців. Пріоритет у виборі місця покупки залежав від наявності та доступності товарів. Хліб жителі Чернігова в основному купували у приватних підприємців. Враховуючи те, що доставкою в місто гасу та продуктів першої необхідності займався ЦРК, більшість видів цих товарів городяни купували у кооперативних магазинах. Овочі жителі Чернігова, як правило, купували у селян [92]. Поступове скорочення приватної торгівлі наприкінці 1920-х рр., брак ресурсів ЦРК на закупівлю достатньої кількості продуктів, ускладнення у роботі кооперативних закладів призвели до товарного дефіциту та відповідно обмеження рівня задоволення споживчого попиту городян.

Протягом 1920-х рр., окрім постійно діючої торгівлі організовувалися торги, передсвяткові базари та ярмарки. Найбільші ярмарки у Чернігові у 1920-х рр., як і до революції, проводили чотири рази на рік: у січні – Богоявленський ярмарок, навесні (за тиждень після Великодня) – Прокофіївський, у червні – Десятинний або червневий (у десяту після воскресіння п'ятницю) та у вересні – Воздвиженський [93]. Невеликі ярмарки присвячувалися початку навчального року. У порівнянні з дореволюційним Черніговом, у 1920-х рр. ярмарки у місті були менш тривалими (замість кількох тижнів – кілька днів) та з обмеженою кількістю розваг. Втім, вони на деякий час вносили розмаїття у одноманітне та малорухоме життя міста. За рахунок приїзду значної кількості торговців з інших міст та навколишніх населених пунктів (зокрема, у 1923 р. на Воздвиженський ярмарок до Чернігова прибуло 10 тис. селян) у місті суттєво розширювався асортимент товарів [94].

Перші «народні» їдальні були відкриті у Чернігові у 1919 р., у яких за день обідало в середньому 200-250 працюючих чернігівців [95]. Впродовж 1920-х рр. їхня мережа суттєво розширилася. Більшість з їдалень Чернігова була розрахована на городян певних категорій (робітників, пайовиків, студентів, дітей, безробітних та ін.) та працівників окремих професій (будівельників, працівників зв'язку, друкарні, заводів та ін.) [96]. З огляду на низькі статки чернігівців, постійні черги та невеликі приміщення, їдальні у 1920-х рр. не набули особливої популярності серед городян. В основному чернігівці (близько 80%) харчу-

валися вдома [97]. Торгівля залишалась рушійною силою повсякденного життя Чернігова, проте, потрапивши до роду занять, які не були у пошані у нової влади, купівля-продаж стала суто буденною подією, поступово втрачаючи своє комунікативне та інформативне призначення.

У 1920-х рр. у Чернігові було оптимізовано мережу медичних закладів загального користування, що діяла у перші роки радянської влади, та відкрито лікарні, орієнтовані в основному на працюючих городян. Питаннями медичного забезпечення трудящих опікувався місцевий відділ робітничої медицини (далі – робмед), заснований 8 березня 1922 р. [98]. У 1920-х рр. у місті постійно діяли три лікарні, робполіклініка, амбулаторії при медичних закладах та підприємствах, туберкульозний та венеричний диспансери, бактеріологічний інститут та інститут фізичних методів лікування, в яких в основному отримували допомогу застраховані трудящі міста. Впродовж 1920-х рр. частина медичних закладів міста розширилася завдяки створенню додаткових відділень [99]. Зокрема, у радлікарні кількість відділень збільшилася до кінця 1920-х рр. з 6 до 9 [100]. Карета швидкої допомоги у Чернігові була одна. Рівень медичного обслуговування та умови лікування залишалися незадовільними. По-перше, звичним явищем у лікарнях була постійна перенаселеність палат, кількість хворих у яких перевищувала норму в два-три рази [101]. По-друге, з огляду на житлову кризу, розташування частини медичних закладів у звичайних житлових будинках, часто-густо не забезпечених комунальними послугами. Водогін був підведений лише до частини лікарень, решта медичних закладів користувалися водою з криниць. По-третє, наявність у Чернігові малопотужної електростанції дозволяла забезпечити електрикою лише окремі кабінети та палати медичних закладів і то лише до 1 год. ночі. Вночі у лікарнях горіли каганці [102]. В повному обсязі електрикою була забезпечена лише роблікарня [103]. По-четверте, систематична відсутність потрібної кількості медикаментів та перев'язочних матеріалів впливали на швидкість і якість надання медичних послуг [104]. З огляду на фінансові труднощі у забезпеченні потреб медичних установ для городян були введені платні послуги. Виняток складали застраховані, які у лікувальних установах міста отримували медичну допомогу безкоштовно [105].

Амбулаторії Чернігова працювали 6 днів на тиждень. Вихідний день у кожній з них був різний: у амбулаторії дитячої лікарні – п'ятниця, у робполіклініці – середа [106]. Для більшості лікарів були визначені різні години прийому, оскільки невеликі приміщення лікарень не дозволяли одночасно розмістити всіх лікарів та їхніх пацієнтів. Часто-густо в одному кабінеті могли одразу працювати по двоє лікарів різних спеціальностей. Прийом у амбулаторіях міста у 1920-х рр. тривав в середньому 3-4 год. на день [107]. Для їх «розвантаження» у другій половині 1920-х рр. кількість щоденно прийнятих хворих стала фіксованою. Зокрема, терапевт амбулаторії радлікарні за день оглядав до 20 хворих, гінеколог – чотирьох [108]. Для виклику лікаря додому необхідно було записатися у реєстратурі та пред'явити страховий квиток, а з 1927 р. – медичну книжку. Страховими квитками користувалися не лише голови, а члени їхніх родин [109]. Внаслідок збільшення штату лікарів та спаду спалахів епідемічних захворювань до кінця 1920-х рр. майже в три рази (з 8% у 1923 р. до 18% у 1928 р.) зросла кількість хворих, що отримували медичну допомогу вдома [110].

Для зменшення чисельності захворювань серед городян, влаштовувалися просвітницькі, профілактичні (суботники, «тижні чистоти»), обов'язкові заходи (щеплення мешканців «заразних» дворів, працівників закладів харчування, медичних працівників, робітників обозу) та здійснювалася робота для покращення функціонування асенізаційних обозів [111]. Місця сміттєзвалищ змінювалися впродовж 1920-х рр. у Чернігові кілька разів: спочатку вони знаходилися на території міста, однак з огляду на зростання кількості захворювань та з метою покращення благоустрою міста, у 1928 р. були перенесені за межі Чернігова [112]. Існуюча в місті оснащеність асенізаційних обозів до-

зволяла вивозити у першій половині 1920-х рр. незначну частину бруду. Однак, розширення штату обозів та їхнього технічного оснащення дало змогу до кінця 1920-х рр. частково вирішити проблему прибирання вулиць та дворів і вивозу сміття [113].

У 1920-х рр. замість більшості діючих до революції у Чернігові освітніх закладів було відкрито навчально-виховні установи радянського зразка – дитсадки, трудові та професійні школи, інститут народної освіти. Для радянського керівництва створення дитсадків та опіка з боку держави над дітьми трудящих були в першу чергу способом підвищення ефективності праці працюючих городян у робочий час, забезпечення участі працівників у громадському житті та «правильного» виховання дітей за радянським зразком змалку. Водночас, для міських жителів дитсадки стали місцем догляду за дітьми та забезпечення їх харчуванням. Однак, фінансових ресурсів для реалізації прагнень у створенні мережі дитсадків не вистачало. Систематичне скорочення асигнувань впродовж першої третини 1920-х рр. призвело до закриття п’яти дитсадків з дев’яти відкритих [114]. Забезпечення роботи діючих чотирьох дошкільних закладів міста стало можливим лише за умов введення у Чернігові з 1923 р. понад половину платних місць. Розмір оплати за перебування дитини у дошкільному закладі Чернігова залежав від соціальної приналежності її батьків та кількості дітей у родині [115]. Для найбідніших батьків, діти яких перебували у дитсадках міста, були введені пільги. Не маючи змоги заплатити, такі батьки допомагали працівникам дитсадків по господарству [116]. Впродовж 1920-х рр. у дитсадках Чернігова змінився склад дітей. До введення плати, у них найбільше перебувало дітей найбідніших батьків, надалі – робітників та службовців, зважаючи на найменшу плату для цих категорій населення [117]. Скорочення мережі дитсадків та введення оплати призвели до зменшення кількості дітей в них з 515 у 1921 р. до 185 у 1929 р., що складало близько 10% від усіх дошкільнят міста [118]. Через постійне скорочення асигнувань на роботу дитсадків та їхнє утримання в основному за кошти батьків, до кінця 1920-х рр. тривалість роботи усіх дитячих закладів Чернігова скоротилася на три години, кількість прийомів їжі з триразового харчування зменшилася до одного, а з другої половини 1920-х рр. було припинено надання вихованцям дитсадків білизни та одягу [119].

У 1920-х рр. за рахунок створення нових типів освітніх закладів (професійних, вечірніх) майже вдвічі розширилася мережа шкіл Чернігова [120]. Для забезпечення освітою дорослого населення при клубах та школах міста відкривалися пункти з ліквідації неписемності, професійно-технічні школи, школа робітничої молоді, школи при технікумах та вечірні школи [121]. Новостворені школи розміщували або у приміщеннях дореволюційних освітніх закладів (зокрема, Володимирському училищі, Вознесенській приходській школі, жіночій та чоловічій гімназіях) або, за умов житлової кризи, у вільних будинках, частогусто непристосованих для потреб навчання [122]. Крім того, одне навчальне приміщення могли ділити між собою кілька освітніх закладів: у приміщенні колишньої жіночої гімназії знаходилася третя школа, а у її флігелі – дев’ята, або діти однієї школи навчалися в кількох приміщеннях (зокрема, учні шкіл № 7 та № 17) [123]. Фінансових ресурсів місцевого бюджету для укомплектування шкіл необхідними предметами було замало. Для отримання додаткових коштів у 1921 р. у Чернігові була введена оплата за навчання у школах, яка визначалася відповідно до зарплати батьків. Все ж, за найбіднішими городянами, діти яких відвідували школи міста, зберігалося право на безкоштовне навчання. Популяризації освіти та залучення городян до навчання, навіть попри введення оплати та матеріально-технічні труднощі, сприяли зростанню кількості охоплених освітою чернігівців. Відтак, діти у більшості шкіл навчалися у дві зміни [124]. Професійно-технічну освіту у місті, окрім шкіл, забезпечували три технікуми [125]. У зв’язку з потребою у спеціалістах для виховання дітей у новостворених у Чернігові дитбудинках та дитсадках у 1922 р. було відкрито факультет соціального виховання Чернігівського інституту народної освіти [126]. Мате-

ріально-побутові умови студентів інституту та технікумів Чернігова 1920-х рр. були різними. У кращих умовах знаходилися ті з них, що отримували стипендію. До кінця 1920-х рр. їхня кількість складала близько половини студентів міста [127]. Критеріями її отримання стала активність студентів в громадській і академічній роботі, революційні заслуги, соціальне положення, приналежність до профспілкових організацій і матеріальне становище [128]. Відновлення діяльності освітніх закладів та розширення їхньої мережі, залучення переважної кількості городян до подолання неграмотності, створення можливостей для навчання широких мас населення стали потужним містотворчим фактором, сприяли вихованню та поширенню стандартизованих світоглядних уявлень та життєвих настанов городян.

Окрім навчальних закладів, вплив на виховання радянської людини та популяризацію ідейних положень нової влади забезпечувала друкована література, в першу чергу – преса, роль якої у повсякденному житті суттєво зросла. Статті на сторінках місцевих газет мали яскраво виражене ідеологічне забарвлення, матеріали подавалися у вигідному для радянської влади світлі. У першій половині 1920-х рр. у Чернігові виходили газети «Красное знамя» (1920-1925 рр.), «Известия» (1919-1921 рр.) та «Знамя советов» (1920-1921 рр.), надалі – «Робітничий шлях» (1926 р. – перша третина 1927 р.) та «Червоний стяг» (1926 р. – жовтень 1932 р.). Для розповсюдження газет серед трудящих у Чернігові було створено місцевий апарат поширення газет [129]. Відкриття освітніх закладів для боротьби з неписемністю та збільшення впродовж 1920-х рр. кількості залучених до навчання дорослих і дітей, систематичне проведення агітаційних кампаній під гаслами: «ни одного служащего, не выписывающего «Красное знамя», «каждому рабочему дать газету» [130], лекції щодо ролі преси у житті радянської людини, контроль за передплатою, яким займалася міська партійна організація, призвели до зростання тільки у другій половині 1920-х рр. у два з половиною рази кількості передплатників (з 1000 у 1924 р. до 2500 – наприкінці 1920-х рр.) [131] та сприяло тому, що в останній третині 1920-х рр. у чернігівських родинах хоча б один з працюючих передплачував газету [132]. За радянської влади періодична преса стала дієвим засобом впливу на городян, а завдяки різним формам контролю та систематичним агітаційним кампаніям, перетворилася на важливу складову їхнього повсякдення.

Культурний простір міста вдало доповнювали бібліотеки та музеї, мережа яких значно розширилась. У 1920-х рр. у Чернігові функціонували центральна міська бібліотека, дитяча, дві районні та бібліотеки при освітніх закладах [133]. Попри зростання впродовж 1920-х рр. книжкових фондів, створення пересувних бібліотек для обслуговування робітників міста, що працювали на підприємствах Чернігова та при житлокоопах «для відсталих верств пролетаріату» (дружин робітників, хатніх робітниць), та розширення існуючих бібліотек, залучити трудящих до відвідування бібліотек було досить важко. [134]. У 1926 р. п’ять музеїв міста було об’єднано в один та створено Чернігівський державний музей [135]. Радянське керівництво залучало трудящих та учнів до їх систематичного відвідування. Внаслідок чого чисельність городян, що ходили до музеїв, зростала щороку: якщо у 1922 р. музей побуту відвідало 1104 чернігівця, то у 1923 р. – 2100 [136]. Попри ідеологічну заангажованість освітні та культурно-інформаційні заклади виявилися впливовими осередками формування міського способу буття. Водночас, культурно-просвітницькі заходи, організовані бібліотеками та музеями, мали неабиякий резонанс у громадськості міста.

Для викорінення релігії та церкви, які до революції складали стрижень духовного життя городян, активно застосовувалася антирелігійна агітація, влаштовувалася антирелігійна виставка «Релігія чи наука», а городян залучали до участі у діяльності товариства безбожників, що розпочало свою діяльність у грудні 1927 р. Крім того, вилучалося церковне майно, закривалися церкви та проводились публічні суди над служителями церкви (зокрема, у грудні 1922 р. над Черні-

гівський архієпископом Пахомієм). Приміщення багатьох ліквідованих релігійних установ Чернігова передавалися у користування радянським організаціям – дитячому притулку, майстерням, чи, з огляду на житлову кризу, пересічним городянам для проживання [137]. Всі ці заходи поступово витісняли релігію зі щоденних практик городян, перетворивши її зі складової частини повсякденного існування на заборонений елемент побутування.

З утвердженням радянської влади на зміну традиційним, в першу чергу релігійним святам, запроваджувалися нові – революційні, що стали «червоними днями календаря». Революційні свята проводили з особливим розмахом та з їхніми неодмінними атрибутами – прикрашеним містом прапорами, плакатами, лозунгами, портретами партійних діячів та квітами, святковими костюмами, оркестром, урочистою ходою трудящих міста, учнів і військових, святковими демонстраціями, вечірнім показом «правильних», спеціально підібраних відповідно до кожного революційного свята, вистав та концертними програмами у робітничих клубах [138]. Найбільш масовими та організованими були Перше травня та річниці Жовтневої революції [139]. Діюча влада прагнула мінімізувати індивідуалізм в організації городянами їхнього відпочинку. Для цього залучала місцевих жителів до різноманітних «радянських» колективних заходів. У 1920-х рр. більшість вільного часу доросле населення міста проводило на позаробочих профспілкових засіданнях, зібраннях членів житлокоопів, суботниках, недільниках, «тижнях чистоти», а діти – в різного роду шкільних гуртках та на святкуваннях, а також у гуртках політичного виховання та товариських судах [140]. Для того, аби залучити якнайбільшу кількість чернігівців до профспілок, для їхніх членів вводили пільги – знижки на товари у кооперативних крамницях, перукарнях, пільги при отриманні медичної допомоги, оплаті житлово-комунальних послуг та ін. Завдяки створеній розгалуженій системі колективних заходів відбувалося трансформування індивідуального дозвілля городян у суспільне, перетворивши його на контрольовану, колективну та уніфіковану форму проведення позаробочого часу.

Чернігівці оздоровлювалися у будинках відпочинку, яких у місті було два – Подусівський та Чернігівський [141]. У 1920-х рр. будинки відпочинку виконували роль своєрідного зразка щасливого життя, про яке весь час говорили з трибун всесоюзного та регіонального значення. Будинки відпочинку, зокрема Чернігівський, оснащували водопроводом, електрикою, телефоном, що для багатьох було малодоступною розкішшю [142]. У них відпочивали переважно передовики виробництва за рахунок місцевої округової каси та коштів санітарно-курортних фондів, що отримували путівки як винагороду за кращу роботу, а також працівники, які потребували лікування.

Театр, кіно та радіо у 1920-х рр. стали одночасно і буденно-святковими атрибутами відпочинку міських жителів, і засобами впливу на масову свідомість городян під час святкування різноманітних торжеств, специфічним елементом зануренням городян у «правильне» річище нового життя. У 1920-х рр. у Чернігові діяли один пересувний та стаціонарний кінотеатри, з 1924 р. замість трьох – два театри, а також організовувалися театральні постановки при місцевих клубах [143]. Театральні вистави та кінострічки переглядали під час святкових урочистостей чи в рамках планових колективних акцій по залученню трудящих до культурного життя. Спеціально підібраний репертуар став елементом популяризації радянського способу життя. Перший радіоприймач запрацював у Чернігові у 1925 р. в день чергової річниці Жовтневої революції [144]. Впродовж 1920-х рр. кількість вуличних радіоприймачів розширилася до восьми, а тривалість радіотрансляцій збільшилася з однієї години до п’яти [145]. Після налагодження з 1 лютого 1928 р. радіотрансляції по робітничих клубах [146], роль радіо у житті чернігівців змінилася – від нової форми відпочинку воно перетворилося на потужний агітаційно-просвітницький контент в інформаційному просторі Чернігова.

Попри всі заборони, осуди, покарання, проведення агітаційної роботи, постійну участь у колективних заходах, чимало чернігівців у

1920-х рр. продовжували організувати своє дозвілля у звичайний спосіб, проте вже не відкрито, а підпільно, оскільки, у 1920-х рр. заборонялося брати участь у азартних іграх, відвідувати будинки розпусти та вживати самогон [147]. Групи азартних гравців поповнювалися, зазвичай, дітьми сиротами, втікачами з дитячих будинків, правопорушниками та найбіднішими городянами. Нелегальні ігри влаштовували у Чернігові на окраїнах міста. Часто-густо грали і на ярмарках, на яких концентрувалася велика кількість людей, що дозволяло залишатися непоміченим, а кількість охочих пограти ставала у кілька разів більшою, ніж у звичайні дні. Після революції з легальною проституцією було покінчено, відтак, у 1920-х рр. у Чернігові будинки розпусти організовували підпільно у приватних помешканнях [148]. Власне попри суспільний осуд та заборони, городяни у 1920-х рр. і надалі долучалися до підпільного антирадянського дозвілля.

Таким чином, буденне життя чернігівців еволюціонувало від індивідуального способу побутування городянина до колективного співіснування трудящих, що знаходило свій вияв у формуванні структур повсякденності, в яких індивідуальна воля мешканця не виходила за встановлені межі дозволеного в усіх сферах життя. Спільне проживання, колективна праця та відпочинок, зрівнялівка у матеріально-побутових умовах існування, можливостях реалізації особистих потреб та прагнень створювали ілюзію справедливого суспільства, якого прагнула радянська влада. На прикладі Чернігова чітко проглядаються ті тенденції, які намітилися у міському житті у 1920-х рр. і стали лейтмотивом подальших змін. Повсякденність з її впорядкованим міським середовищем, житловим простором, комфортом та побутовими зручностями, освітніми та культурними потребами, дефіцитом товарів та послуг, примітивізацією побуту були відсунуті на другий план і приносилися в жертву політичним ідеалам, а трансформація життєвих умов змушувала городян знаходити шляхи виживання, що відповідали їхнім новим життєвим обставинам.

Джерела та література

1. Косухін Д.Ф. Чернігів соціалістичний. До 40-річчя Української РСР / Д.Ф. Косухін. – Чернігів, 1957. – 93 с. Рузанов Г. Промисловість, транспорт і зв'язок на Чернігівщині за 40 років радянської влади / Г. Рузанов. – Чернігів, 1957. – 31 с.; Яцура М. Чернігів. Короткий історичний нарис / М. Яцура, І. Єдомаха. – К., 1958. – 136 с.; Історія міст і сіл Української РСР. Чернігівська область. – К., 1972. – 697 с.; История городов и сел Украинской ССР. Черниговская область. – К., 1983. – 815 с.; Чорноус В. Радіо в Чернігові / В. Чорноус // Деснянська правда (Чернігів). – 1976. – 7 травня. – С. 3; Бутько О. Чернігів театральний: сторінки минулого / О. Бутько // Деснянська правда (Чернігів). – 1980. – 20 листопада. – С. 4; Карнабіда А. Чернігів: Архітектурно-історичний нарис / А. Карнабіда. – К., 1980. – 128 с.; Леус В. Погляд через століття / В. Леус. – К., 1990. – 164 с.

2. Груша А. З історії медицини Чернігівщини / А. Груша, М. Дуля. – Чернігів, 1999. – 266 с.; Коновалець Я. Минуле і сучасне медицини / Я. Коновалець // Чернігівські відомості (Чернігів). – 2003. – 25 липня. – С. 4.

3. Леус В. Скарбниця мудрості / В. Леус // Чернігівські відомості (Чернігів). – 2003. – 14 лютого. – С. 10; Його ж. Бактеріологічний інститут / В. Леус // Чернігівські відомості (Чернігів). – 2003. – 25 липня. – С. 4; Руденок В. Из истории Черниговского речного транспорта / В. Руденок // Вал (Чернігів). – 2001. – 19 апреля. – С. 7; Його ж. Від Вознесенської церкви до музею В. Тарновського / В. Руденок // Чернігівські відомості (Чернігів). – 2007. – 3 жовтня. – С. 19; Його ж. Чернигов: из века в век (исторические памятники Черниговщины) / В. Руденок. – Чернигов, 2007. – 47 с.

4. Охріменко О. Рівно 75 р. тому в Чернігові запрацював перший радіовузол / О.Охріменко // Деснянська правда (Чернігів). – 2003. – 18 листопада. – С. 2; Журавльова Т. Радіо і телебачення на Чернігівщині (1920–2005) / Т. Журавльова // Скарбниця української культури. Зб. наукових праць. – Чернігів, 2006. – Вип. 7. – С. 23-41.

5. Демиденко О. Антирелігійна агітація і пропаганда на Чернігівщині 1920-1925 рр. / О. Демиденко // Сіверянський літопис. – 2001. – № 5. – С. 68-72; Тарасенко О. Церква і влада на Чернігівщині за радянського часу / О. Тарасенко, М. Ковальов // Реабіліто-

вані історією: У двадцяти семи томах. Чернігівська область. – Чернігів, 2011. – Кн. 3. – С. 10-52.

6. Леп'явко С. Чернігів. Історія міста [Науково-популярне видання] / С. Леп'явко. – К., 2012. – 432 с.

7. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-90, оп. 1, спр. 22, арк. 12; ф.П-10, оп. 1, спр. 145, арк. 106.

8. Косухін Д.Ф. Чернігів соціалістичний. До 40-річчя Української РСР / Д.Ф. Косухін. – Чернігів, 1957. – С. 63.

9. Рузанов Г. Промисловість, транспорт і зв'язок на Чернігівщині за 40 років радянської влади / Г. Рузанов. – Чернігів, 1957. – С. 4.

10. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-15, оп. 1, спр. 190, арк. 222; ф. Р-319, оп. 1, спр. 32, арк. 61; ф. Р-792, оп. 1, спр. 215, арк. 1; оп. 2, спр. 69, арк. 17; ф. Р-793, оп. 1, спр. 518, арк. 1-3.

11. Йоффе С. Площа Диктатури Пролетаріату / С. Йоффе // Комсомольський гарт (Чернігів). – 1982. – 7 листопада. – С. 4; Коваленко О.Б. Чернігів та його округа очима Аркадія Верзилова / О.Б. Коваленко // Скарбниця української культури. – Чернігів, 2007–2008. – Вип. 10. – С. 112.

12. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-90, оп. 1, спр. 31, арк. 3; Матеріали по опису округ УСРР: Чернігівська округа. – Х., 1926. – С. 2; Статистика Украины: население в городах Украины (по данным Всесоюзной городской переписи 15 марта 1923 г.). – Серия 1. – Демография. – Т. 2. – Вып. 2. – Харьков, 1924. – С. 141.

13. ЦДАВО України, ф. 582, оп. 1, спр. 13, арк. 179-190.

14. ЦДАВО України, ф. 582, оп. 1, спр. 13, арк. 179-190; спр. 1549, арк. 131; Держархів Чернігівської обл., Ф.Р-65, оп. 1, спр. 208, арк. 53; ф. Р-90, оп. 1, спр. 31, арк. 3; ф. Р-944, оп. 1, спр. 2676, арк. 62; Матеріали по опису округ УСРР: Чернігівська округа. – Х., 1926. – С. 2; Черниговский округ в границах на 1 июля 1925 г. Краткие статистические сведения. – Чернигов, 1925. – С. 4; Статистика України: населення в містах України (за даними міського перепису 15 березня 1923 р.). – Серія 1. – Демографія. – Т. 2. – Вип. 3. – Харків, 1925. – С. 3.

15. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-942, оп. 1, спр. 5682, арк. 43; Доброустрій // Робітничий шлях (Чернігів). – 1926. – 5 жовтня. – С. 4; Руденок В. Чернигов: из века в век (исторические памятники Черниговщины) / В. Руденок. – Чернигов, 2007. – С. 43.

16. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-15, оп. 1, спр. 190, арк. 222; ф. Р-319, оп. 1, спр. 32, арк. 61; ф. Р-792, оп. 1, спр. 215, арк. 1; спр. 284, арк. 1; ф. Р-793, оп. 1, спр. 518, арк. 1-3; Прокладення нових вулиць // Робітничий шлях (Чернігів). – 1926. – 21 квітня. – С. 4.

17. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-305, оп.1, спр. 2249, арк. 61; спр. 284, арк. 1.

18. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-305, оп.1 1, спр. 2249, арк. 61.

19. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-65, оп. 1, спр. 208, арк. 1; ф. Р-792, оп. 1, спр. 111, арк. 31.

20. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-793, оп. 1, спр. 121, арк. 94; Доброустрій // Робітничий шлях (Чернігів). – 1926. – 5 жовтня. – С. 4.

21. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-792, оп. 1, спр. 368, арк. 1; оп. 2, спр. 285, 20 арк.; ф. П-10, оп. 1, спр. 686, арк. 27; Про порядок торгівлі на базарі // Червоний стяг (Чернігів). – 1928. – 16 листопада. – С. 4.

22. Баран-Бутович С. Чернігів як об'єкт історико-краєзнавчих екскурсій / С. Баран-Бутович. – Чернігів, 1931. – С. 17.

23. ЦДАВО України, ф. 5, оп. 1, спр. 2463, арк. 51; Держархів Чернігівської обл., ф. Р-90, оп. 1, спр. 16, арк. 3; ф. Р-305, оп. 1, спр. 2249, арк. 55; ф. Р-792, оп. 1, спр. 399, 118 арк.; спр. 404, 52 арк.; спр. 405, 222 арк.; спр. 406, 186 арк.; спр. 407, 185 арк.; ф. Р-792, оп. 2, спр. 54, арк. 75;ф. Р-793, оп. 1, спр. 121, арк. 1; Житлова площа міста // Робітничий шлях (Чернігів). – 1926. – 8 жовтня. – С. 4.

24. Меерович М.Г. Наказание жилищем: жилищная политика в СССР как средство управления людьми (1917–1937) / М. Меерович. – М., 2008. – С. 13.

25. Житлова площа міста // Робітничий шлях (Чернігів). – 1926. – 8 жовтня. – С. 4.

26. ЦДАВО України, ф. 5, оп. 1, спр. 2463, арк. 51; Держархів Чернігівської обл., ф. Р-305, оп. 1, спр. 2249, арк. 55; ф. Р-792, оп. 1, спр. 120, арк. 69; спр. 287, арк. 1; спр. 404, 152 арк.; оп. 2, спр. 54, арк. 75; ф. Р-793, оп. 1, спр. 136, арк. 2.; ф. П-10, оп. 1, спр. 283, арк. 44; Бюлетень Губстатбюро. – 1923. – № 1. – С. 7; Статистика Украины: население в городах Украины (по данным Всесоюзной городской переписи 15 марта 1923 г.). – Серия 1. – Демография. – Т. 2. – Вып. 2. – Харьков, 1924. – С. 9.

27. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-792, оп. 1, спр. 201, 40 арк.; спр. 202, 30 арк.; спр. 203, 26 арк;

спр. 204, 38 арк.; спр. 205, 87 арк.; спр. 206, 39 арк.; спр. 207, 8 арк.; спр. 208, 67 арк.; спр. 209, 69 арк.; спр. 399, 118 арк.; спр. 404, 52 арк.; спр. 405, 222 арк.; спр. 406, 186 арк.; спр. 407, 185 арк.

28. Социалистическое строительство на Черниговщине, 1921–1941: [Сб. документов и материалов] / [Сост. С.М. Мельник и др.]. – К., 1983. – С. 24.

29. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-65, оп. 1, спр. 777, арк. 85; ЦДАВО України, ф. 5, оп. 1, спр. 1777, 90 арк.

30. ЦДАВО України, ф. 5, оп. 1, спр. 2463, арк. 51; Держархів Чернігівської обл., ф. Р-90, оп. 1, спр. 16, арк. 3; ф. Р-305, оп. 1, спр. 2249, арк. 55; ф. Р-792, оп. 1, спр. 399, 118 арк.; спр. 404, 52 арк.; спр. 405, 222 арк.; спр. 406, 186 арк.; спр. 407, 185 арк.; ф. Р-792, оп. 2, спр. 54, арк. 75; ф. Р-793, оп. 1, спр. 121, арк. 1; Житлова площа міста // Робітничий шлях (Чернігів). – 1926. – 8 жовтня. – С. 4.

31. Держархів Чернігівської обл., ф. П-10, оп. 1, спр. 145, арк. 106.

32. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-90, оп. 1, спр. 22, арк. 12.

33. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-65, оп. 1, спр. 777, арк. 85; ЦДАВО України, ф. 5, оп. 1, спр. 1777, 90 арк.

34. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-792, оп. 1, спр. 26, арк. 48.

35. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-792, оп. 1, спр. 26, арк. 48.

36. Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду СРСР. – 1924. – № 5. – С. 31.

37. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-65, оп. 1, спр. 593, арк. 177; ф. Р-793, оп. 1, спр. 133, арк. 22.

38. ЦДАВО України, ф. 5, оп. 1, спр. 2463, арк. 51; Держархів Чернігівської обл., ф. Р-305, оп. 1, спр. 2249, арк. 55; там само, ф. Р-792, оп. 1, спр. 120, арк. 69; спр. 287, арк. 1; спр. 404, 152 арк.; оп. 2, спр. 54, арк. 75; ф. Р-793, оп. 1, спр. 136, арк. 2; ф. П-10, оп. 1, спр. 283, арк. 44; Бюлетень Губстатбюро. – 1923. – № 1. – С. 7; Статистика Украины: население в городах Украины (по данным Всесоюзной городской переписи 15 марта 1923 г.). – Серия 1. – Демография. – Т. 2. – Вып. 2. – Харьков, 1924. – С. 9.

39. Держархів Чернігівської обл., ф. П-10, оп. 1, спр. 686, арк. 2.

40. Там само, ф.Р-793, оп. 1, спр. 121, арк. 2.

41. Там само, ф. Р-792, оп. 1, спр. 111, арк. 31.

42. Чернигову 1300 лет: Сб. документов и материалов. – К., 1990. – С. 147.

43. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-792, оп. 1, спр. 409, 59 арк.; спр. 410, 47 арк.; спр. 412, 41 арк.; спр. 413, 37 арк.; спр. 414, 95 арк.; спр. 415, 16 арк., спр. 416, 30 арк.; спр. 417, 16 арк.; спр. 418, 31 арк.; спр. 419, 14 арк.; спр. 420, 45 арк.; спр. 421, 30 арк.; спр. 422, 16 арк.; спр. 423, 19 арк.; спр. 424, 25 арк.; ф. Р-944, оп. 1, спр. 4101, 97 арк.; спр. 4122, 244 арк.; спр. 4123, 241 арк.

44. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-65, оп. 1. спр. 190, арк. 26; ф. Р-305, оп. 1, спр.1246, арк. 8.

45. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-792, оп. 1, спр. 26, арк. 4; ф. Р-65, оп. 1, спр. 190, арк. 26; спр. 219, арк. 989.

46. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-792, оп. 1, спр. 26, арк. 4; ф. Р-65, оп. 1, спр. 190, арк. 26; спр. 219, арк. 989.

47. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-758, оп. 2, спр. 201, арк. 18; ф. Р-1133, оп. 1, спр. 167, арк. 14; ф. П-10, оп. 1, спр. 133, арк. 49; ф. Р-593, оп. 1, спр. 1884, арк. 96; ф, Р-305, оп. 1, спр. 458, арк. 15; ф. Р-15, оп. 1, спр. 295, арк. 9.

48. Сборник постановлений и распоряжений центральной и местной власти. – 1922. – № 2. – С. 199.

49. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-305, оп. 1, спр. 2249, арк. 130; ф. Р-793, оп. 1, спр. 630, арк. 97; На околицях // Червоний стяг (Чернігів). – 1928. – 5 серпня. – С. 4.

50. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-944, оп. 1, спр. 151, арк. 22.

51. ЦДАВО України, ф. 5, оп. 1, спр. 772, арк. 129.

52. Будування нової електростанції // Червоний стяг (Чернігів). – 1927. – 1 липня. – С. 2; Чому нам потрібна електростанція // Червоний стяг (Чернігів). – 1929. – 6 травня. – С. 2.

53. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-305, оп. 1, спр. 2249, арк. 22; ф. Р-793, оп. 1, спр. 121, арк. 16; ф. Р-90, оп. 1, спр. 22, арк. 41; ЦДАВО України, ф. Р-5, оп. 1, спр. 2463, арк. 51.

54. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-15, оп. 1, спр. 161, арк. 6; ф. Р-793, оп. 1, спр. 630, арк. 97.

55. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-305, оп. 1, спр. 2249, арк. 105.

56. Сборник обязательных постановлений, приказов и объявлений Губернского исполнительного комитета, действующих на территории Черниговщины

в 1924-1925 гг. – Чернигов, 1925. – С. 50; Держархів Чернігівської обл., ф. Р-793, оп. 1, спр. 136, арк. 15; ф. Р-65, оп. 1, спр. 631, арк. 1; ф. Р-792, оп. 1, спр. 80, арк. 48; ф. Р-792, оп. 2, спр. 80, арк. 48; ф. Р-944, оп. 1, спр. 151, арк. 22; ЦДАВО України, ф. 5, оп. 1, спр. 1777, арк. 16; Про норми квартплати // Робітничий шлях (Чернігів). – 1926. – 20 лютого. – С. 3; Хто і скільки платитиме за квартири // Робітничий шлях (Чернігів). – 1927. – 19 січня. – С. 2.

57. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-793, оп. 1, спр. 136, арк. 15; ф. Р-65, оп. 1, спр. 631, арк. 1.

58. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-944, оп. 1, спр. 4114, 149 арк.; спр. 4115, 209 арк.; 4116, 179 арк.; 4946, 63 арк.; ф. Р-1216, оп. 1, спр. 491, 102 арк.; Дубинская И.Н. Бюджеты рабочих семей на Украине в 1925-1927 гг. / И.Н. Дубинская. – Харьков, 1928. – С. 80.

59. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-944, оп. 1, спр. 4122, 244 арк.; спр. 4124, 225 арк.

60. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-944, оп. 1, спр. 4945, 18 арк.; спр. 4101, 97 арк.; спр. 4124, 225 арк.; спр. 4114, 149 арк.; спр. 4123, 241 арк.; спр. 4116, 179 арк.; спр. 2867, 100 арк.; спр. 4122, 244 арк.; спр. 2867, 100 арк.; спр. 4116, 179 арк.; ф. Р-1216, оп. 1, спр. 491, 102 арк.; ЦДАВО України, ф. 582, оп. 1, спр. 4957, арк. 27–114.; спр. 3182, арк. 176-190.

61. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-944, оп. 1, спр. 2867, 100 арк.; спр. 4100, 69 арк.; спр. 4101, 255 арк.; спр. 4123, 241 арк.; спр. 4104, 143 арк.; спр. 4107, 130 арк.

62. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-944, оп. 1, спр. 4129, 20 арк.; спр. 2865, 113 арк.; спр. 4127, 47 арк.; спр. 4133, 19 арк.; спр. 2864, 78 арк.; спр. 4124, 225 арк.; спр. 4114, 149 арк.; спр. 4123, 241 арк.; спр. 4116, 179 арк.; спр. 4122, 244 арк.; ЦДАВО України, ф. 582, оп. 1, спр. 4115, 104 арк.; спр. 4956, 133 арк.

63. Держархів Чернігівської обл.. ф. Р-793, оп. 1, спр. 136, арк. 15; Про норми квартплати // Робітничий шлях (Чернігів). – 1926. – 20 лютого. – С. 3; Держархів Чернігівської обл., ф. 305, оп. 1, спр. 2249, 235 арк.; ф. Р-792, оп. 2, спр. 80, арк. 8; Сборник обязательных постановлений, приказов и объявлений Губисполкома, действующих на территории Черниговщины в 1924-1925 гг. – С. 50; Держархів Чернігівської обл., ф. Р-65, оп. 1, спр. 777, арк. 85; ЦДАВО України, ф. 5, оп. 1, спр. 1777, 90 арк.; спр. 939, 73 арк.; спр. 3182, 191 арк.; Держархів Чернігівської обл., ф. Р-944, оп. 1, спр. 4135, 39 арк.; спр. 4948, 117 арк.; спр. 4114, 149 арк.; спр. 4122, 244 арк.; спр. 3154, 106 арк.

64. Держархів Чернігівської обл. ф. Р-793, оп. 1, спр. 136, арк. 15; Про норми квартплати // Робітничий шлях (Чернігів). – 1926. – 20 лютого. – С. 3; Держархів Чернігівської обл., ф. 305, оп. 1, спр. 2249, 235 арк.; ф. Р-792, оп. 2, спр. 80, арк. 8; Сборник обязательных постановлений, приказов и объявлений Губисполкома, действующих на территории Черниговщины в 1924-1925 гг. – С. 50; Держархів Чернігівської обл., ф. Р-65, оп. 1, спр. 777, арк. 85; ЦДАВО України, ф. 5, оп. 1, спр. 1777, 90 арк.; спр. 939, 73 арк.; спр. 3182, 191 арк.; Держархів Чернігівської обл., ф. Р-944, оп. 1, спр. 4135, 39 арк.; спр. 4948, 117 арк.; спр. 4114, 149 арк.; спр. 4122, 244 арк.; спр. 3154, 106 арк.

65. ЦДАВО України, ф. 5, оп. 2, спр. 434, арк. 62.; спр. 2641, арк. 113–114.

66. ЦДАВО України, ф. 5, оп. 2, спр. 434, арк. 62.; спр. 2641, арк. 113–114.

67. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-876, оп. 1, спр. 18, арк. 2.

68. Врегулювання промислу легкових візників // Червоний стяг (Чернігів). – 1927. – 12 липня. – С. 4.

69. ЦДАВО України, ф. 5, оп. 1, спр. 2643, арк. 24.

70. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-65, оп. 1, спр. 208, арк. 55.

71. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-65, оп, спр. 860, арк. 372; ф. Р-319, оп. 1, спр. 64, арк. 7; Відновився рух автобусу по місту // Червоний стяг (Чернігів). – 1930. – 9 квітня. – С. 3.

72. День открытия пассажирского автобуса // Червоний стяг (Чернігів). – 1928. – 1 травня. – С. 6.

73. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-15, оп., спр. 190, арк. 153.

74. На новой дороге // Красное знамя (Чернігів). – 1925. – 2 декабря. – С. 4; Будування залізниці // Червоний стяг (Чернігів). – 1928. – 31 травня. – С. 2.

75. Зміна розкладу потягів // Робітничий шлях (Чернігів). – 15 травня. – С. 4; На новой дороге // Красное знамя (Чернігів). – 1925. – 2 декабря. – С. 4.

76. Карнабіда А. Чернігів: Архітектурно-історичний нарис / А. Карнабіда. – К., 1980. – С. 71; Рузанов Г. Промисловість, транспорт і зв'язок на Чернігівщині за 40 років радянської влади / Г. Рузанов. – Чернігів, 1957. – С. 27.

77. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-65, оп. 1, спр. 208, арк. 65; ф. Р-793, оп. 1, спр. 136, арк. 45.

78. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. – 1922. – № 7. – С. 125.

79. Чернігівського обласного комітету звіт за 1933–1934 рр. – Чернігів, 1935. – С. 102.

80. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-65, оп. 1, спр. 208, арк. 55.

81. Там само, ф. Р.-319, оп. 1, спр. 32, арк. 52.

82. Товары для Чернигова // Знамя советов (Чернигов). – 1920. – 7 апреля. – С. 3.

83. В рабочем кооперативе // Знамя советов (Чернигов). – 1919. – 7 декабря. – С. 3.

84. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-776, оп. 1. спр. 64, арк. 31; ф. Р-1583, оп. 1, спр. 73, арк. 1.

85. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1583, оп. 1, спр. 73, арк. 2; ф. П-10, оп. 1, спр. 133, арк. 51.

86. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-305, оп. 1, спр. 2249, арк. 59; ф. Р-792, оп. 2, спр. 284, арк. 141.

87. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-944, оп. 1, спр. 1188, арк. 3; Бюллетень Губернского статистического бюро. – 1923. – № 1. – С. 14; Черниговский округ в границах на 1 июля 1925 г. Краткие статистические сведения. – Чернигов, 1925. – С. 48.

88. Про місце та час торгівлі // Червоний стяг (Чернігів). – 1928. – 24 серпня. – С. 4.

89. Про місце та час торгівлі // Червоний стяг (Чернігів). – 1928. – 24 серпня. – С.4; Нові години торгівлі // Робітничий шлях (Чернігів). – 1926. – 19 жовтня. – С. 4; Нові години торгівлі // Робітничий шлях (Чернігів). – 1926. – 12 жовтня. – С. 4; Про регулювання місця торгівлі // Червоний стяг (Чернігів). – 1928. – 24 серпня. – С. 3.

90. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-944, оп. 1, спр. 703, арк. 2; спр. 1282, 144 арк.; спр. 1380, 123 арк.

91. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1583, оп. 1, спр. 58, арк. 7.

92. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-944, оп. 1, спр. 4101, 97 арк.; спр. 4114, 149 арк.; спр. 4115, 209 арк.; спр. 4122, 244 арк.

93. К вопросу о ярмарках // Красное знамя (Чернигов). – 1925. – 22 августа. – С. 4.

94. Луговський Б. У десятуху / Б. Луговський // Україна. Науковий трьохмісячник українознавства. – К., 1924. – Кн. 4. – С. 63; На Воздвиженской ярмарке // Красное знамя (Чернигов). – 1923. – 29 сентября. – С. 3.

95. В Губернском продовольственном комитете // Знамя советов (Чернигов). – 1919. – 29 декабря. – С. 3.

96. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-65, оп. 1, спр. 208, арк. 55; спр. 660, арк. 113.

97. ЦДАВО України, ф. 582, оп. 1, спр. 213, арк. 16.; Держархів Чернігівської обл., ф. Р-942, оп. 1, спр. 4968, 118 арк.; ф. Р-944, оп. 1, спр. 2676, 81 арк.; спр. 2864, 78 арк.; спр. 2865, 67 арк.

98. ЦДАВО України, ф. 342, оп. 1, спр. 600, арк. 6.

99. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-319, оп. 1, спр. 16, арк. 46; спр. 133, арк 1; ф. Р-793, оп. 1, спр. 136, арк. 45.

100. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-752, оп. 1, спр. 794, арк. 65.; ф.Р-319, оп. 1, спр. 133, арк. 1.

101. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-793, оп. 1, спр. 136, арк. 45; ф. Р-752, оп. 1, спр. 836, арк. 26.

102. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1216, оп. 1, спр.237, арк. 1.

103. ЦДАВО України, ф. 342, оп. 1, спр. 1878, арк. 86.

104. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-319, оп. 1, спр. 133, арк. 1; Без бинтів // Робітничий шлях (Чернігів). – 1926. – 29 травня. – С. 3.

105. ЦДАВО України, ф. 342, оп. 1, спр. 1878, арк. 89; оп. 2, спр. 249, арк. 12.

106. Открытие детской поликлиники // Красное знамя (Чернигов). – 1924. – 17 января. – С. 4.

107. ЦДАВО України, ф. 5, оп. 1, спр. 2463, арк. 51; Держархів Чернігівської обл., ф. Р-90, оп. 1, спр. 16, арк. 3; ф. Р-305, оп. 1, спр. 2249, арк. 55; ф. Р-792, оп. 1, спр. 399, 118 арк.; спр. 404, 52 арк.; спр. 405, 222 арк.; спр. 406, 186 арк.; спр. 407, 185 арк.; ф. Р-792, оп. 2, спр. 54, арк. 75; ф. Р-793, оп. 1, спр. 121, арк. 1, ф. Р-752, оп. 1, спр. 794, арк. 65.

108. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-319, оп. 1, спр. 94, арк. 166.

109. ЦДАВО України, ф. 342, оп. 2, спр. 249, арк. 13.

110. Десятки тысяч получили лечебную помощь // Красное знамя (Чернігів). – 1925. – 15 декабря. – С. 2.

111. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-758, оп. 1, спр. 104, арк. 79; ф. Р-792, оп. 1, спр. 111, арк. 9; Забруднення вулиць // Червоний стяг (Чернігів). – 1927. – 20 травня. – С. 4.

112. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-90, оп. 1, спр. 22; спр. 29, арк. 25–27; ф. Р-792, оп. 1, спр. 496, арк. 7.

113. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-758, оп. 1, спр. 104, арк. 79; ф. Р-776, оп. 1, спр. 64, арк. 20.

114. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-65, оп. 1, спр. 1017, арк. 25; ф. Р-305, оп. 1, спр. 1246, арк. 10; ф. Р-593, оп. 1, спр. 608, арк. 2–9; ф. Р-600, оп. 1, спр. 172, арк. 43; ф Р-15, оп. 1, спр. 55, арк. 45; ф. П-10, оп. 1, спр. 686, арк. 28.

115. Держархів Чернігівської обл., ф Р-319, оп. 1, спр. 238, 77 арк.; ф. Р- 600, оп. 1, спр. 939, арк. 87.

116. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-600, оп. 1, спр. 939, арк. 84.

117. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-752, оп. 1, спр. 1257, арк. 9; ф. Р-319, оп. 1, спр. 238, арк. 43.

118. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-758, оп. 2, спр. 397, арк. 59; ф. Р-593, оп. 1, спр. 608, арк. 9; ф Р-15, оп. 1, спр. 55, арк. 45.

119. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-752, оп. 1, спр. 1121, арк. 19; ф. Р-600, оп. 1, спр. 172, арк. 43; ф. Р-752, оп. 1, спр. 794, арк. 64.

120. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-942, оп. 1, спр. 4832, арк. 2; ф, Р.-305, оп. 1, спр. 1193, арк. 4; ф. Р-944, оп. 1, спр. 802, 97 арк.

121. Держархів Чернігівської обл., ф, Р.-305, оп. 1, спр. 1193, арк. 4; ф. Р-944, оп. 1, спр. 802, 97 арк.

122. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-305, оп. 1, спр. 486, 67 арк.

123. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-305, оп. 1, спр. 486, 67 арк.; ф. Р-15, оп. 1, спр. 256, арк. 38.

124. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-305, оп. 1, спр. 486, 67 арк.

125. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-305, оп. 1, спр. 1193, арк. 6; ф. Р-15, оп. 1, спр. 256, арк. 38.

126. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-608, оп. 1, спр. 125, арк. 83.

127. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1115, оп. 1, спр. 160, арк. 8.

128. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-608, оп. 1, спр. 78, арк. 4.

129. Держархів Чернігівської обл., ф. П-8477, оп. 1, спр. 1334, арк. 3.

130. Держархів Чернігівської обл., ф. П-8477, оп. 1, спр. 1334, арк. 3.

131. Держархів Чернігівської обл., ф. П-8477, оп. 1, спр. 1331, арк. 26; спр. 1334, арк. 11.

132. ЦДАВО України, ф. 582, оп. 1, спр. 3178, 139 арк.; спр. 4957, арк. 27–326; Держархів Чернігівської обл., ф. Р-944, оп. 1, спр. 4122, 244 арк.

133. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-942, оп. 1, спр. 4832, арк. 3; В центральной и районных библиотеках // Красное знамя (Чернигов). – 1923. – 16 ноября. – С. 4.

134. Міські бібліотеки не виконують наказів // Червоний стяг (Чернігів). – 1930. – 28 січня. – С. 4.

135. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-593, оп. 1, спр. 1528, арк. 187.

136. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-593, оп. 1, спр. 1528, арк. 187.

137. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-305, оп. 1, спр. 2186, арк. 37; спр. 2056, арк. 2; ф. Р-593, оп. 1, спр. 989, арк. 295; Переведення інвалідного містечка // Червоний стяг (Чернігів). – 1928. – 10 квітня. – С. 3; Ликвидация церковного имущества // Красное знамя (Чернигов). – 1922. – 2 апреля. – С. 2; Протирелігійна виставка // Червоний стяг (Чернігів). – 1926. – 10 червня. – С. 3; Радянська влада та православна церква на Чернігівщині у 1919-1930 рр. Збірник документів і матеріалів. – Чернігів, 2010. – С. 213.

138. Про дні відпочинку // Червоний стяг (Чернігів). – 1926. – 1 січня. – С. 4; Праздник Первого мая // Красное знамя (Чернигов). – 1919. – 3 мая. – С. 3.

139. Сборник постановлений и распоряжений центральной и местной власти. – 1922. – № 3. – С. 147.

140. Первое мая – праздник труда // Известия (Чернигов). – 1919. – 1 мая. – С. 1; К вопросам быта // Красное знамя (Чернигов). – 1923. – 16 сентября. – С. 3; Бытовое. День отдыха // Красное знамя (Чернигов). – 1923. – 15 сентября. – С. 5.

141. ЦДАВО України, ф. 342, оп. 2, спр. 415, арк. 43.

142. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1583, оп. 1, спр. 12, арк. 93.

143. ЦДАВО України, ф. 1238, оп. 1, спр. 60., арк. 6; Держархів Чернігівської обл., ф. Р-305, оп. 1, спр. 568.

144. 49; ф. Р-593, оп. 1, спр. 823, арк. 95; Кинотеатральное дело // Знамя советов (Чернигов). – 1920. – 31 января. – С. 2.

145. Охріменко О. Рівно 75 р. тому в Чернігові запрацював перший радіовузол / О.Охріменко // Деснянська правда (Чернігів). – 2003. – 18 листопада. – С. 2; Чорноус В. Радіо в Чернігові / В. Чорноус // Деснянська правда (Чернігів). – 1976. – 7 травня. – С. 3.

146. Радіо – у маси // Червоний стяг (Чернігів). – 1929. – 12 січня. – С. 4; Журавльова Т. Радіо і телебачення на Чернігівщині (1920–2005) / Т. Журавльова // Скарбниця української культури. Зб. наукових праць. – Чернігів, 2006. – Вип. 7. – С. 23.

147. Журавльова Т. Радіо і телебачення на Чернігівщині (1920–2005) / Т. Журавльова // Скарбниця української культури. Зб. наукових праць. – Чернігів, 2006. – Вип. 7. – С. 41.

148. Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду СРСР. – 1927. – 31 грудня. – С. 215; Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. – 1921. – № 14. – С. 124; Обов'язкова постанова // Червоний стяг (Чернігів). – 1929. – 26 лютого. – С. 4; Опять «конфетка» // Червоний стяг (Чернігів). – 1926. – 9 января. – С. 3.

149. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. – 1921. – № 17. – С. 124; Держархів Чернігівської обл., ф. Р-443, оп. 1, спр. 74, 8 арк. спр. 75, 9 арк.; спр. 76, 13 арк.

Андрей Острянко, Инна Непотенко

Чернигов в 1920-е гг.: реалии повседневной жизни

На примере Чернигова рассмотрено формирование, становление и трансформации основных структур повседневной жизни города и его жителей в 1920-е годы, в частности материально-бытовое обеспечение жизнедеятельности горожан, структуры обслуживания и потребления, социокультурную сферу, в условиях создания общества советского образца.

Ключевые слова: *Чернигов, город, повседневная жизнь, горожане, бюджет, инфраструктура.*

Andrii Ostrianko, Inna Nepotenko

Everyday Life in Chernihiv in 1920s

The formation and transformations of basic structures of town and city-dwellers' everyday life in 1920s is analyzed on the example of Chernihiv. In particular, in conditions of creation of society of soviet standards, the financial-living maintenance, service and consumption structures and sociocultural sphere is shown.

Key words: *Chernihiv, town, everyday life, city-dwellers, budget, infrastructure.*

Краєзнавство в особах

УДК 908.477(092)»18/19»

Максим Яременко (м. Київ)

Подільські краєзнавці Микола Яворовський та о. Павло Вікул: штрихи до біографій

У статті на базі раніше не використаних архівних та опублікованих джерел доповнюються біографії двох випускників Київської духовної академії, знаних подільських краєзнавців Миколи Яворовського та о. Павла Вікула. Акцент зроблено на їхньому навчанні, службовій діяльності та на доробку.

Ключові слова: *Микола Яворовський, о. Павло Вікул, Київська духовна академія, Подільська єпархія та губернія, краєзнавство.*

Постаті Павла Вікула, а особливо Миколи Яворовського не належать до забутих імен подільського краєзнавчого руху другої половини XIX – поч. XX ст. Зрештою, і саме достатньо плідне єпархіальне краєзнавство того часу тішиться увагою сучасних дослідників. Попри це, біографії безпосередніх учасників руху часто нагадують радше біограми, будовані на сучасних переказах інформації некрологів. Така ситуація достатньо прикра, адже і подоляни-краєзнавці заслужили на бодай детальні реконструкції біографічних даних, і джерел того часу – епохи послужних формулярних списків, клірових відомостей, атестатів, щорічних звітів, одним словом – добре розвинутої бюрократизації – достатньо. Щоправда, шукати за ними доведеться в архівах, причому різних. З іншого боку, в пригоді стануть чіткі уявлення про контекст доби та стан його дослідження (наприклад, вивчення освітніх закладів, у яких навчалися герої тих чи тих нарисів). Показати можливості для деталізації чи доповнення біографічних даних на прикладі Яворовського та Вікула спробуємо у цій розвідці.

Про Миколу Яворовського писали ще за життя – у присвячених 25-літнім та 35-літнім ювілеям його служби невеличких публікаціях у «Подольских епархиальных ведомостях» (далі – ПЕВ; ці статті добре відомі теперішнім історикам). У наш час одним із перших інформаторів про краєзнавця став довідник Лева Баженова. Його друге повніше видання, на відміну від першого, не сумнівається у році народження Миколи Івановича (1842 р.), зазначає про закінчення ним Київської духовної академії (далі – КДА) у 1866 р. та резонно зауважує, що значний доробок Яворовського «потребує вивчення і узагальнення» [1].

Згаданий довідник, що з'явився на початку незалежності України, актуалізував тему подільського краєзнавства і окреслив перспективи для заповнення пробілів у його історії. Разом із тим, узагальнюючий характер та потреба згадати чимало імен зумовила його лаконічність. Відтак, автор згодом знову звернувся до особи Миколи Івановича в окремій публікації.

У спеціальній статті Л.Баженов вже чітко вказав дату (10 січня 1843 р.) та місце (с. Голубече Ольгопільського повіту на Вінниччині) народження Яворовського, вірно виправив дату завершення студій у КДА (1867 р.), коротко згадав про викладацьку працю (помічник інспектора Подільської духовної семінарії до 1868 р. та її викладач до 1886 р., директор із 1886 р. та смотритель із 1890-х рр. Кам'янець-Подільського духовного училища), окреслив участь у науковому та публічному житті, а також оцінив доробок краєзнавця – понад 120 публікацій різного калібру: книг, статей, есе, рецензій [2].

До постаті Яворовського звертався також Віктор Прокопчук – досліджуючи ширші теми, і в окремій детальній статті. Остання, до речі, слугує добрим прикладом того, як можна шукати біографічні дані про осіб, що перебували на духовно-училищній службі, не залучаючи архівних відомостей. Кожен дослідник єпархіального життя другої половини XIX –

початку ХХ ст. знає, що у місцевих церковних журналах – єпархіальних відомостях, «ізвєстіях» чи їх продовжувачах – не лише вміщалися некрологи та ювілейні статті в неофіційній частині, а й у офіційній публікувалися розпорядження, постанови, укази, за якими можна простежити призначення, переміщення, нагородження тощо тих чи тих діячів. Зокрема, саме такого типу інформацію проаналізував автор статті, доповнивши біографію Миколи Івановича.

Аналізуючи дати народження Яворовського, В.Прокопчук відкидає 10 січня 1843 р. та пропонує інший день – 24 листопада 1842 р. Щоправда, логіка його висновку дещо дивна: дослідник виводить дату народження із дня святкування 25-ліття та 35-річчя службової діяльності краєзнавця, що припадали саме на 24 листопада і мали б указувати на початок кар’єри, а не появу на світ. Автор також звертає увагу на старанне навчання Яворовського у КДА та здобуття ступеня «кандидата богословських наук» по завершенні закладу у 1867 р. Віктор Прокопчук деталізує дані про викладання відомого подолянина у духовній семінарії: після посади помічника інспектора він викладав із 1868 р. гомілетику та літургіку, а ще «досконало володів кількома мовами». У із 1870 р. навчав грецької, а з 1885-го – словесності та історії російської літератури, паралельно завідуючи 15 років семінарською бібліотекою. Далі дослідник детально інформує про службу Яворовського у «одному з провідних духовних навчальних закладів Поділля» – кам’янецькому духовному училищі – до виходу у відставку після 35 років служби в 1902 р., діяльність на науковій, науково-організаційній (зокрема, не опускає факту редагування у 1883-1892 р. журналу «ПЕВ») та публічній нивах, благодійництво, три «високі відзнаки» (ордени Св. Станіслава 2-го, Св. Анни 2-го та Св. Володимира 4-го ступенів). Детально В. Прокопчук описав участь Яворовського у діяльності Подільського єпархіального історико-статистичного комітету (перетворений у 1903 р. на Подільське церковне історико-археологічне товариство). Повнотою відзначається також жанрова характеристика його творів, серед яких згадано і вірші. Разом з тим, написавши детальну статтю, автор завершує її закликом до подальшого вивчення особи краєзнавця, зокрема – на базі джерел із російських архівів [3].

Зрештою, постать Яворовського привернула увагу Костянтина Завальнюка та Тетяни Стецюк. Окрім відомої інформації про достойника, вони додали нові штрихи, а також допустилися кількох фактичних помилок, яких можна було б уникнути після знайомства зі згаданою вище статтею. Серед останніх – «задавнення» часу служби у духовному училищі до 1917 р. та іменування Миколи Івановича його «наглядачем» (ті, хто вважає за доцільне перекладати відсутні на сьогодні терміни, що позначали реалії Російської імперії, вживають доречніший переклад «смотрителя» – «доглядач»). До нової інформації, наведеної Завальнюком та Стецюк, слід віднести вказівку на духовний сан Яворовського («священик») і навіть винесення у заголовок публікації вказівки на його «протоєрейство», щоправда – без вказівки на джерело такої інформації. Не вдаючись у деталізацію дня народження краєзнавця (зазначено лише рік – 1842), автори дещо інакше подають час редагування ним «ПЕВ» – 1883-1891 рр. (аби переконатися у слушності їхнього датування верхньої межі, достатньо заглянути у сам журнал: у першому номері його офіційної та неофіційної частин за 1892 р. вже значиться ім’я іншого редактора – священика Юхима Сіцінського [4]). Цікаво, що у цій статті було також використано некролог Миколи Івановича, вміщений у газеті «Наш шлях» [5]. Таким чином Завальнюк і Стецюк спростували твердження професора Баженова про відсутність у часописах Кам’янця некролога краєзнавця [6].

Звісно, ім’я Яворовського принагідно згадується і в інших розвідках, проте там його персона не є головним об’єктом дослідження, а фігурує головно при описі інституцій, до роботи яких долучався краєзнавець. Натомість згадані вище статті належать до першоважливих і спеціальних розвідок про достойника. У них доволі повно подано біографічні дані про життя Миколи Івановича та достатньо охарактеризовано доробок. Далі скористаюся закликами їхніх авторів до подальшого дослідження

Яворовського і спробую додати кілька штрихів до його портрета.

Для початку наголошу, що за новими фактами не варто поспішати до архівів Російської Федерації. Навіть якщо ретельно опрацювати фонди локальних обласних архівосховищ, достатньо пригадати особливості документообігу XIX – початку XX ст. у сфері духовної освіти, аби зрозуміти, що зайве ігнорувати фонд КДА. Річ у тім, що згаданий вищий навчальний заклад стояв на чолі одного із чотирьох у Російській імперії великого духовно-навчального округу і наглядав за семінаріями, що входили до нього (за винятком півтора десятиліття наприкінці 1860-х – першої половини 1880-х рр., коли було скасовано владу вищих духовних навчальних закладів над нижчими). Відтак, через відповідні органи КДА проходила документація про функціонування та викладачів семінарій. Згадана документальна пожива зосереджена нині у Центральному державному історичному архіві України у м. Києві, а частково – в Інституті Рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). Не слід також ігнорувати особові фонди професорів навчального закладу. Тут доречно згадати колекцію протоієрея Федора Титова, який збирав анкети до словника вихованців КДА, що планували видати до 300-ліття ювілею Академії у 1915 р. На початку XX ст. у стінах навчального закладу із подачі ректора єпископа Димитрія (Ковальницького) спланували масштабний проект, приурочений до ювілею, зокрема публікацію великого біографічного словника діячів Академії. Його укладанням займався Титов, який зібрав сотні біографій. Для комплектації словника розсилалися спеціальні анкети випускникам КДА, в яких належало вказати біографічні дані, твори (якщо такі були) і можна було долучити послужний список. Цей проект реалізувати не вдалося, однак в особовому фонді професора збереглися зібрані матеріали [7], серед них – власноруч заповнені анкети Яворовського і Вікула.

Зрештою, іноді важливим джерелом є опубліковані документи, що походили зі стін Академії. Далі спробую доповнити та пояснити окремі аспекти біографії Яворовського, скориставшись зазначеними матеріалами.

Насамперед слід прояснити дату його народження. Її вказав сам Микола Іванович в анкеті, надісланій до Києва у лютому 1912 р. (себто вже на схилі віку) разом із власним фото. Він народився 2 грудня 1842 року. Яворовський також деталізував ступені свого навчання. Як зазначалося, про факт його семінарських та академічних студій добре відомо. З огляду на походження майбутнього краєзнавця із сім'ї священика та завершення середнього і вищого рівнів духовної освіти, не важко здогадатися, що свої «університети» він звично розпочав із духовного училища. І справді, Яворовський навчався у Крутінському училищі Балтського повіту (нині Круті – село Кодимського району Одеської області). Після закінчення КДА та обіймання посади помічника інспектора у рідній семінарії із 24 листопада 1867 р., Яворовський викладав не тільки гомілетику та літургіку із 16 жовтня 1868 р., а одночасно також моральне богослов'я. Цю інформацію, до речі, можна також почерпнути із журналу засідань Конференції КДА [8]. Яворовський також інакше датує завершення духовно-училищної служби: він вийшов у відставку із посади смотрителя Кам'янецького духовного училища 16 серпням 1904 р. Цю інформацію підтверджує й некролог дослідника, написаний, вочевидь, його учнем Юхимом Сіцінським, у якому йдеться про 37 (а не 35) років педагогічної праці [9] (чомусь на цю інформацію не звернули увагу Костянтин Завальнюк та Тетяна Стецюк, які, маючи під рукою згадане джерело, зазначили завершення смотрительства аж 1917 р.).

Зрештою, власноручна анкета подолянина дає змогу оцінити його доробок та в перспективі, після відповідних пошуків, укласти бібліографічний покажчик. Лише за 1867-1910 рр. Яворовський опублікував понад 200 заміток, статей, книг, джерел, однак чорнило на його пері не висихало й у наступні роки. Він друкувався переважно у журналах «ПЕВ» (лише тут вмістив понад 100 публікацій), «Православная Подолия» (більше 10 статей), газеті «Подолия» (понад 80 дописів), «Трудах Комитета для историко-статистического описания Подольской епархии» (згодом видання

мало назви «Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета» та «Труды Подольского церковного историко-археологического общества»). Важливо пам'ятати, що не всі матеріали Яворовський підписував своїм прізвищем, вказуючи натомість криптоніми та псевдоніми: «Н.», «Я.», «Н. Я.», «Н. Я-аго», «Подолянин», «Каменчанин», «Проезжий» (два останні вживав у «Подолии»). Перу дослідника належить не лише добре відомі історично-статистичні описи населених пунктів Поділля, розвідки з церковної історії краю, релігійних звичаїв населення, біографічні нариси про місцевих достойників, зокрема колег-краєзнавців, узагальнюючі праці з історії Поділля, спогади, бібліографічні огляди. Він також звертався до сучасної проблематики (переважно у газеті «Подолия»): пастирства, релігійно-морального виховання народу, освіти (зокрема, жіночої), поширення соціалізму та його шкоди, відношення духовенства до діяльності політичних партій і земств, виборів до Держдуми, заснування церковно-парафіяльних та окружних (благочинницьких) бібліотек, стосунків з іншими конфесіями, податків, аграрного питання, створення лікарень тощо і, як вже зазначалося, писав вірші, переважно приурочені відомим постатям чи датам, а також повчання та бесіди [10]. Яворовський друкувався українською мовою у додатку до журналу «Православная Подолия» «Беседы пастыря с народом (на местном языке)» [11].

В анкеті Миколи Івановича згадано також про здобуття ним ступеня кандидата богослов'я та підсумкову письмову працю, що так і не була надрукована – «Влияние старой Киевской Академии на ход образования в северной России». Ця достатньо об'ємна у порівнянні з іншими подібними робота зберігається в архівному фонді студентських дисертацій КДА із помітками рецензентів. Один із них, екстраординарний професор російської «громадянської» історії Пилип Терновський, який дав загальну оцінку твору, як «очень удовлетворительного», разом з тим вказав на технічну недопрацьованість тексту. Інший рецензент, професор церковної словесності, Василь Певницький відзначив начитаність та великий зібраний для роботи матеріал, проте саму працю за рівнем його технічного опрацювання та виконання назвав чорновим варіантом, у якому не зовсім ясно простежується думка автора. З висновками обох викладачів погодився ректор архимандрит Філарет (Філаретов) [12]. Як бачимо, вже в КДА Микола Іванович обрав історичну тематику, хоча тоді не найкраще дав раду із проблемою, про яку писав.

Студентська випускна письмова робота була одним із чинників, який визначав, із яким ступенем вихованець завершував студії. Здається, коли сучасні автори зазначають, що Яворовський у КДА здобув «ступінь кандидата богословських наук», вони не зовсім чітко розуміють, про що йдеться. У невтаємниченого читача таке окреслення викличе асоціації із нинішніми українськими науковими ступенями і надасть майбутньому краєзнавцю ореолу солідного вченого від студентської лави. Насправді, у той час найкращі студенти здобували ступінь магістра богослов'я. Він давав право на певні зовнішні відзнаки, як-от спеціальний магістерський хрест для тих, хто прийняв ієрейські свячення, а також помітну прибавку до майбутнього жалування. Нижче за магістрів в ієрархії студентів-випускників розташовувалися кандидати богослов'я (не «богословських наук»), а вже задніх пасли ті, хто не показали достатніх успіхів – вони називалися «студентами» (звання «студента» надавалося, між іншим, кращим випускникам семінарій – середніх духовних навчальних закладів). Якщо бути некоректним і проводити паралелі із сучасними реаліями вищої освіти, то, вочевидь, ступінь «кандидата богослов'я» можна було б порівняти із вітчизняним «бакалавром» чи «спеціалістом». У внутрішній академічній документації XIX ст. студентів, які завершили навчання, ще ділили за рейтингом успішності на старших та молодших кандидатів (частина з них з часом могли претендувати на ступінь магістра). Яворовський завершив КДА одним із гірших вихованців – у числі молодших кандидатів, причому другим від кінця у згаданій групі із 22 осіб. Загалом же він був лише 41-м із 53-х вихованців XXIII-го академічного курсу [13]. Тим не менше, ступінь кандидата богослов'я (присвоєний 6 серпня

1867 р., а затверджений Св. Синодом вже наступного року), як бачимо на прикладі Яворського, хоч і не свідчив про найкраще навчання, проте не завадив у майбутньому зробити вагомий внесок у вивчення Поділля. Слід зауважити, що разом із Миколою Івановичем навчалися й інші однокашники, що втрапили до групи молодших кандидатів і не досягли магістерського ступеня, проте згодом своєю працею добилися доброї пам'яті нащадків. Один із таких однокашників – Іван Дубасов родом із Тамбовської губернії. Як і Яворовський, він служив на педагогічній ниві та став одним із найвідоміших істориків-краєзнавців Тамбовського краю, чиї розвідки актуальні донині [14].

На мою думку, ретельне дослідження біографій таких достойників, як Микола Іванович, має відійти від зайвих перебільшень та замилувань, які тільки заважають гідно представити їх життя і доробок. Для такої презентації варто добре знати час і реалії, у яких жив та творив краєзнавець. Наголоси на старанному навчанні у КДА та ступені «кандидата богословських наук», відтак, потребували уточнень. Так само належало б пояснити, як сталося так, що нижча ланка духовної освіти – Кам'янецьке духовне училище – стала, на думку професора Прокопчука, одним із провідних духовних навчальних закладів цілого Поділля. Чи не криється за таким твердженням намагання не так розібратися у системі духовної освіти на Поділлі, як наголосити на значимості Яворовського? Те саме питання виникає до фрази про «три високі відзнаки» Миколи Івановича – ордени Св. Станіслава 2-го, Св. Анни 2-го та Св. Володимира 4-го ступенів. Насправді ці абсолютно типові нагороди свідчать про інше. Для прикладу, останній отриманий Яворовським орден вказує на тривалу службу, до якої у керівництва не було претензій. Саме після 35-літньої службової діяльності його вручали «безпорочним» достойникам, які мали відповідний цивільний чин. Достатньо переглянути послужні списки довголітніх чиновників, духовенства абощо, аби зрозуміти, що тогочасні нагороди – це не так відзнака за особливі досягнення чи дослідницьку працю, як типова нагорода, до якої приводить сам по собі термін служби та характеристика на ній.

Насамкінець слід прокоментувати «протоєрейство» Яворовського. Вочевидь, тут явне непорозуміння. Точно відомо, що на 1912 р. Микола Іванович залишався мирянином (у згаданій анкеті відсутні будь-які вказівки на ієрейські свячення, які належало обов'язково подати), а раніше службу залишив із цивільним чином. Можна припустити, що вже на схилку життя відомий подолянин став священиком, приміром, під час революційних подій, коли служба на парафії дозволила б вижити у скрутних обставинах. Проте у некролозі немає жодної обмовки про духовний статус покійного та й гадка про хіротонію у віці за 70 років (себто після 1912 р.) видається дуже малоймовірною.

На противагу Яворовському, о. Петру Федоровичу Вікулу пощастило менше на окремі дослідження. Його ім'я так само добре відоме, проте біографічні дані вміщено у загальних довідниках. Лев Баженов навів приблизні роки його життя («186?-1920?»), згадав про священицьку службу у м. Чернівцях у теперішній Вінницькій області (до 1892 р.), протоієрейство у Кам'янець-Подільському катедральному соборі у 1892-1913 рр., учителювання у міському єпархіальному жіночому училищі із 1914 р., членство у Подільському історично-археологічному товаристві із 1892 р., завідування єпархіальною бібліотекою у 1893-1903 рр., зацікавлення історією Церкви, публікацію переважно у «ПЕВ» та поповнення колекції Кам'янець-Подільського Давньосховища книгами, рукописами і пам'ятками старовини. Дослідник також згадав 5 розвідок Вікула [15].

Згадану інформацію доповнили Володимир Кривошея та Тетяна Кривошея. Зокрема, вони вказали місце (с. Собові Рахни на Гайсинщині у родині священика) і рік (1857) народження майбутнього краєзнавця, навчання у Приворотському духовному училищі, Подільській семінарії та КДА, учителювання в Шаргородському, Мінґрельському та Тифліському духовних училищах, повернення 1889 р. на Поділля та священицтво у церкві Чернівців, а згодом – у Кам'янць-Подільському катедральному соборі, отримання ступеня канди-

дата богослов'я та сану протоієрея, настоятельство на 1917 р. у кам'янецькій Миколаївській церкві. Автори розвідки відзначають цікаву деталь – участь, як вони вважають, сина о. Павла Вікула – Сергія Павловича Вікула (який народився близько 1890 р.) – у революційних подіях в Україні, причому не на останніх ролях [16].

Для відтворення детальної біограми Вікула можна було б спробувати знайти інформацію про нього у формулярних відомостях священика, які, якщо збереглися, входять до складу фонду Подільської духовної консисторії – цю роботу залюбки можуть виконати сучасні подільські краєзнавці. Далі, реконструюючи життєвий шлях о. Павла, автор знову звернувся до фонду Титова та анкети протоієрея, надісланої до КДА 1910 р. Вона не лише містить власноруч вказані біографічні дані, а й копію формулярного списку за 1904 р. та детально заповнену графу про літературний доробок [17]. У допомозі також стануть опубліковані протоколи Ради КДА [18].

Павло Федорович Вікул народився у с. Собові Рахни Гайсинського повіту Подільської губернії (нині – с. Рахни Гайсинського району Вінницької області) у сім'ї місцевого парафіяльного священика 1857 р.: 25 червня (за даними власноруч заповненої анкети 1910 р.) чи 25 липня (за інформацією копії формулярного списку 1904 р.; вірогідно, тут мала місце описка – звичне явище у тогочасних актових документах, які сучасне джерелознавство трактує, як найдостовірніші). Він пройшов усі рівні духовної освіти у Приворотському училищі, Подільській семінарії (до 1881 р.) та на церковно-історичному відділенні КДА (1881-1885). В останній здобув ступінь кандидата богослов'я (постанова Ради КДА від 19.06.1885). Випусковий твір Павло написав на тему «Киевские митрополиты, как благотворители и покровители Киево-Богоявленского братства и его школы» (від Йова (Борецького) до Філофея (Успенського)). Цей текст не був надрукованим, хоча про митрополитів Йова (Борецького) та Петра (Могилу) згодом з'явилися окремі нариси [19].

Після студій Вікула, згідно з рішенням Ради КДА від 3.07.1885, затвердженим указом Св. Синоду від 18.09.1885, призначено вчителем географії та арифметики у Мінґрельське духовне училище, а затим переміщено викладачем «гражданської» історії у Тифліську духовну семінарію (наказ обер-прокурора Св. Синоду від 9.01.1887). Паралельно він також навчав арифметики у Тифліському єпархіальному жіночому училищі (29.11.1887-22.07.1889), обіймав посади члена Гурійсько-Мінґрельської єпархіальної училищної ради (30.10.1886–9.01.1887), члена розпорядчого зібрання правління (27.11.1887-22.07.1889), бібліотекаря (9.01.1887-1.10.1888) та члена комісії з упорядкування фундаментальної та учнівської бібліотеки (1887) Тифліської семінарії.

За власним проханням Вікула перевели у рідну Подільську єпархію та призначили на священицьке місце до Свято-Успенської церкви м. Чернівці Ямпільського повіту (нині – смт, райцентр Вінницької області) (14.05.1889), а невдовзі рукопоклали ієреєм (22.07.1889). Проте діяльність Павла Федоровича не обмежувалася лише пастирством. У різний час він виконував низку інших педагогічних та адміністративних обов'язків: голови Ямпільського повітового відділення Подільської єпархіальної училищної ради (23.06.1889-30.06.1892), завідувача і законовчителя чернівецької Олександрівської школи (23.06.1889-30.06.1892), катихизатора у 1-му окрузі Ямпільського повіту, «увещателя» у випадках конверсії православних в іновір'я (1890–1892), цензора проповідей духовенства по Ямпільському та Ольгопільському повітах (25.11.1891-30.06.1892), депутата та діловода єпархіального з'їзду (1892).

Наступний етап діяльності Вікула пов'язаний із Кам'янцем-Подільським, куди його 30.06.1892 р. переміщено священиком катедрального Казанської Ікони Божої Матері собору (із 11.05.1903 р. служив у сані протоієрея). На новому місці о. Павло так само активно долучився до єпархіального життя. Він брав участь у засіданнях (від 24.09.1892), а невдовзі став понадштатним членом Подільської духовної консисторії (1.10.1892-26.08.1896), обіймав посади: смотрителя церковно-парафіяльних шкіл Кам'янецького (із 23.09.1896) та Проскурівського (21.08.1896-7.02.1898) повітів; канди-

дата на голову (1892-1898), постійного ревізора (травень, 1893-1896) і голови управління Подільського єпархіального свічкового заводу та каси взаємодопомоги духовенства (від 7.02.1898); члена (23.09.1892-26.08.1896), ревізора Вінницького, Брацлавського і Гайсинського відділень (1892), голови Кам'янецького повітового відділення (20.12.1893-23.09.1896), в. о. голови (18.08.1902-22.08.1903), голови (указ Св. Синода від 22.08.1903 за № 7599; звільнений 11.10.1906) та почесного члена (із 31.10.1906) Подільської єпархіальної училищної ради; члена єпархіальних місіонерського (із 1892, імовірно до 1906; в.о. голови у квітні-червні 1904), будівельного (1899-4.05.1901) та проповідницького (1902; вірогідно до 1905) комітетів; завідувача єпархіальної бібліотеки (26.10.1893-28.10.1903); ревізора благочинницьких округів Проскурівського повіту (1898); законовчителя Кам'янець-Подільського 5-го міського приходського училища (із 30.10.1906). Також Вікул був членом комісії зі створення церковно-парафіяльних бібліотек (грудень, 1894 – 23.09.1896); а з 1893 р. – Подільського єпархіального історично-статистичного комітету, а також завідувача єпархіальною бібліотекою при ньому; членом Олександро-Невського попечительства та його розпорядчого комітету (21.08.1896-14.03.1898), попечительства про народну тверезість (14.02.1897-1.01.1900, значився, як «член соревнователя»).

На єпархіальній службі священик багато зусиль доклав до розвитку шкільництва та каси взаємодопомоги. 1894 р. єпархіальна училищна рада делегувала Вікула на Перший церковно-училищний з'їзд у Київ, де він виступив 15 липня із рефератом «Об обязаностях заведывающего школой законоучителя по отношению к школе и учителю», а 1896 р. – на Всеросійську Нижньогородську виставку із церковно-шкільних справ. У 1903 р. о. Павло за дорученням єпархіального з'їзду відряджався у Санкт-Петербург для затвердження статуту каси взаємодопомоги і успішно справився із завданням. Відомо, що він був нагородженим орденом Св. Анни 3-го ступ. (11.05.1908).

На жаль, укладення анкети припало, як зазначалося, на 1910 р., тож подальші життєві дороги Вікула ще належить з'ясувати. Зрештою, дещо про його кар'єру відомо зі згаданих вище праць дослідників.

Попри активну участь у єпархіальних та шкільних справах, священик чимало часу присвятив науково-літературній праці. Ще студентом він почав друкуватися, оприлюднивши дві статті. Доробок Вікула налічує понад 150 позицій різного жанру (як можна судити із анкетних даних станом на 1910 р.): від праць, що виникли внаслідок службової діяльності (наприклад, «Православный Катихизис в поучениях сельскаго пастыря» 1890 р. з'явився під час служби катихизатором), повчань, нотаток на тему сучасного єпархіального життя (хроніка, освіта, обов'язки та побут священиків, продаж свічок, важливість каси взаємодопомоги тощо) до історико-краєзнавчих статей. Особливо багато дописів побачили світ у 1896–1900 рр., причому через зовнішні стимули. Тоді, за словами о. Павла, подільський єпископ Іриней (Орда) «и руководил, и поощрял, и нередко темы внушал и даже требовал от академистов служения нуждам Церкви главным образом пером» [20]. Разом з тим, кавказький період життя не був плідним. За словами Вікула, він майже не займався літературною працею, за винятком «письменных трудов» із доповнення підручників «гражданської» та місцевої історії на вимогу керівництва. У час парафіяльного настоятельства між 1889 та 1892 рр. о. Павло нічого не опублікував, адже весь час забирало виконання інших обов'язків. Навіть укладений тоді «Православный Катихизис...» вийшов друком пізніше.

Вікул широко практикував одночасне дублювання своїх текстів у кількох періодичних виданнях та окремими брошурами. Окрім «ПЕВ», він дописував до журналів «Странник», «Пастырский Собеседник», «Православная Подолия», «Трудов Подольского епархиального историко-статистического комитета», газети «Подолия» та ін. Не всі вміщені ним тексти супроводжує прізвище автора – інколи Вікул підписувався як «В.», «П. В.», «П. В-л», «П.Ф.В-л.», «Свящ. П. В.», «Свящ. П. В-л.», «Подольский Старожил», «Православный Ревнитель» або друкувався без указівки авторства. Частину історико-краєзнавчих розвідок

священик писав під ювілейні дати і за дорученням єпархіального з’їзду (як-от нарис «Столетие учреждения православной епархии в Подолии. (1795-1895)», що окрім журнальних варіантів побачив світ окремою 48-сторінковою брошурою у Вільні в 1895 р.). Чимало праць мають виразне антиунійне та антипольське спрямування, деякі цікаві не науковими даними, а ідеологічною загостреністю, в інших він виступає піонером дослідження церковної історії Поділля. Вікул вивчав (почасти використовуючи архів духовної консисторії та неопубліковані матеріали) минуле та сучасне єпархії, її кордони, поділ, ієрархів, місцеві церковні святині та народні релігійні звичаї; робив, за власними словами, історично-статистичний опис частини Ушицького повіту.

Насамкінець слід зупинитися детальніше на родині краєзнавця. Разом із дружиною Сусаною Федорівною (народилася 1867 р.; вірогідно родом із Кам’янця-Подільського, адже саме тут, у передмісті Підзамче, їй належала 1/3 десятини «усадебной» землі на чиншовому праві разом зі старим домом) вони виховали шестеро дітей: Миколу (народився 1888 р.), Григорія (народився 1890 р.), Івана (народився 1893 р.), В’ячеслава (народився 1895 р.), Марію (народилася 1897 р.), Надію (народилася 1906 р.). Старші сини навчалися у Кам’янець-Подільській чоловічій гімназії, і лише В’ячеслав, схоже, мітив на духовні хліби, адже розпочав студії у Кам’янець-Подільському духовному училищі. У копії послужного списку Вікула за 1904 р. (тобто тоді, коли він мав уже 49 літ) відсутня згадка про сина Сергія. Відтак Сергій Павлович Вікул (1890-1937) – журналіст, член Української Центральної Ради, співробітник Наркомату закордонних справ УССР, заступник директора Інституту історії партії та Жовтневої революції при ЦК КП(б)У, жертва сталінських репресій – не був дитиною Павла Федоровича [21]. Останній на 1890 р. також не проживав у Вінниці, де народився Сергій, а чимала відстань до місця тогочасного замешкання о. Павла навряд чи сприяла б пологам дружини так далеко від дому. Натомість у Вінниці служив священиком колишній учитель алгебри та геометрії у 1873-1877 рр. Шаргородського духовного училища Павло Юстинович Вікул [22]. Саме його сином і був, слід гадати, активний учасник Української революції.

Підсумовуючи, ще раз наголосимо, що XIX – початок XX ст. дають змогу достатньо повно реконструювати біографії таких осіб, як згадані у цій розвідці подільські краєзнавці. Однак для цього належить звернутися до опрацювання архівних фондів – і місцевих, і центральних.

Джерела та література

1. *Баженов Л. В.* Історичне краєзнавство Правобережної України XIX – на початку XX ст.: Становлення. Історіографія. Біобібліографія. – Хмельницький, 1995. – С. 247.

2. *Баженов Л.* Подвижник на тлі історії Поділля Микола Яворовський // Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu / Pod red. F. Kiryka. – Kraków, 2000. – T. I. – S. 279-281.

3. *Прокопчук В.С.* Фундатор Подільського краєзнавства // Наукові праці Кам’янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка. – 2009. – Т. 19: Історичні науки. На пошану академіка В. А. Смолія. – С. 399-415.

4. ПЕВ. – 1892. – № 1. – Ч. оффиц. – С. 20; ч. неоффиц. – С. 28.

5. *Завальнюк К. В., Стецюк Т. В.* Краєзнавець з Голубечого протоєрей М. І. Яворовський (1842-1919) // Краєзнавство: історичний досвід та перспективи розвитку. Матеріали 2-ї Міжнар. науково-практ. конференції 13–15 жовтня 2010 р. – Вінниця, 2011. – С. 82-84.

6. *Баженов Л.* Подвижник на тлі історії Поділля Микола Яворовський. – S. 279.

7. Див. детальніше: *Ульяновский В.* Возжигая исторический светильник Академии // *Титов Ф., прот.* Императорская Киевская духовная академия в ее трехвековой жизни и деятельности (1615-1915 гг.). Историческая записка / Предисл., прим. и прил, иллюстрирование В. Ульяновский. – Киев:Гопак, 2003. – Изд. второе. – С. XIII-XXI.

8. ІР НБУВ, ф. 175, спр. 59/17, арк.1347.

9. М. І. Яворовський (Некрольог) // Наш шлях. – 1919. – № 22 (19 грудня). – С. 4.

10. Всі дані з анкети взято з: ІР НБУВ, ф. 175, спр. 2323, арк. 1-13 зв.

11. Див., наприклад: *Н.* Бесіда з приводу земельних розрухів // Православная Подолия. – 1906. – № 1.– С. 76-80; *Н.* Бесіда про нашу віру православну // Православная Подолия. – 1906. – № 2.– С. 1-5; *Н.* Вчіть дітей всему доброму // Православная Подолия. – 1906. – № 4.– С. 2-7 (приложение).

12. ІР НБУВ, ф. 304, дис. 334, арк. 1-157. Рецензії записано: там само, арк. 157-158.

13. Пятидесятилетний юбилей Киевской духовной академии. – К., 1869. – С. 441-443.

14. Див. про нього детальніше: *Щеголев А.* Памяти Ивана Ивановича Дубасова, тамбовского историка и педагога, †18-го ноября 1913 года. – Тамбов, [1913]. – [1]+13 с.: портр.; *Алленова В. А.* Историческая наука в российской провинции в конце XIX – начале XX вв.: Тамбовская ученая архивная комиссия. – Рязань, 2002. – С. 32-37, 43, 52-55, 93-99, 108-110; Наследие тамбовского краеведа. Библиографический список трудов И. И. Дубасова и литературы о нем / Сост. И. В. Стяблина. – Тамбов, 2007. – 12 с.

15. *Баженов Л. В.* Історичне краєзнавство Правобережної України XIX – на початку XX ст. – С. 189.

16. *Кривошея В. В.*, *Кривошея Т. В.* Подоляни – активні діячі національно-визвольного руху початку XX століття (до постановки проблеми) // Духовні витоки Поділля: Творці історії краю: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції 9–11 вересня 1994 р., м. Кам'янець-Подільський. – Хмельницький, 1994. – Ч. 1. – С. 296-297.

17. ІР НБУВ, ф. 175, спр. 1292, арк. 1-13.

18. Извлечение из протоколов Совета Киевской дух. академии 8 января, 22 февраля, 15 марта, 14 апреля, 5, 14, 19 июня, 3 и 12 июля // Труды КДА. – 1886. – № 4. – С. 99, 103; Извлечение из протоколов Совета Киевской дух. академии 9, 26 сентября и 31 октября 1885 года // Труды КДА. – 1886. – № 7. – С. 24.

19. *Викул П.* Киевский митрополит Иов Борецкий. (1620–1631 гг.). – Каменец-Подольск, 1894. – 44 с. [окреме видання із № 24-28 ПЕВ за 1894 р.]; *Викул П.* Митрополит Петр Могила (по поводу 300-летия со дня его рождения 1596-1896) // Странник. – 1896. – Кн. 11-12. – С. 461-476; 1897. – Кн. 1. – С. 41-53; Кн. 2. – С. 244-256.

20. ІР НБУВ, ф. 175, спр. 1292, арк. 2 зв.

21. Детальніше про Сергія Вікула див.: *Осташко Т. С.* Вікул Сергій Павлович // Енциклопедія історії України. – К., 2003. – Т 1: А–В. – С. 555-556.

22. *Чарнецкий И.* Историческия сведения о бывших в м. Шаргороде (Могилевского уезда) духовной семинарии и духовном училище // ПЕВ. – 1894. – № 21. – Ч. неоффиц. – С. 373-374.

Максим Яременко

Подольские краеведы Николай Яворовский и о. Павел Викул: штрихи к биографиям

В статье на основе раньше неиспользованных архивных и опубликованных источников дополняются биографии двух воспитанников Киевской духовной академии, известных подольских краеведов Николая Яворовского и о. Павла Викула. Акцент сделано на их обучении, служебной деятельности и на трудах.

Ключевые слова: *Николай Яворовский, о. Павел Викул, Киевская духовная академия, Подольская епархия и губерния, краеведение.*

Maksym Yaremenko

To the Podolian Researchers Mykola Iavorovskie's and f. Pavlo Vikul's Biographies

The biographies of Mykola Iavorovskyj and f. Pavlo Vikul are added in this article; the supplements are based on archives and published little known materials. The most attention pays to the training, making their official career and works.

Key words: *Mykola Iavorovskyj, f. Pavlo Vikul, Kyiv Theological Academy, Podilska eparchy and guberniia, regional history and ethnography.*

УДК [929: (902+908] (477.61)

Тарас Пустовіт (м. Полтава)

Штрихи до портрета журналіста і краєзнавця Павла Пустовіта

На основі документів Державного архіву Полтавської області простежується доля журналіста і краєзнавця з Полтавщини П. М. Пустовіта. Відтворено його внесок у розвиток краєзнавства на Кременчуччині.

Ключові слова: краєзнавство, музей, «Історія міст і сіл УРСР. Полтавська область», Кременчук.

Кременчуцький період (1958-1970)

З дитинства пам'ятаю, що досить часто вночі у нашій хаті, чи то у Кременчуці, чи пізніше в Полтаві, горіло світло – це означало, що батькові тієї доби так і не випало відпочити, після основної роботи він знову сідав до письмового столу, виконуючи чергове термінове завдання. Ніколи не розлучався із записником, бо був і журналістом, і редактором, і дослідником-краєзнавцем; у середині 1960-х навіть входив до складу оргкомітету зі створення Кременчуцького краєзнавчого музею. Незважаючи на суцільні перевантаження і стресові ситуації, свою газетярську роботу дуже любив і коли у 1963 р. закривали міську газету «Робітник Кременчуччини» страшенно через це переживав. У його творчому доробку – десятки публікацій про промислові об'єкти наддніпрянського міста (окремими виданнями у співавторстві вийшли книги «Крюківський вагонобудівний завод», «Кременчуцький завод шляхових машин»), окупаційний Кременчук, а одну із книг, «Чуєш, Дніпре!» (у співавторстві з Г. С. Барвінком та Л. І. Євселевським), у 1968 р. було відзначено обласною комсомольською премією ім. Петра Артеменка. Деякий час він працював завідувачем відділу в газетах «Робітник Кременчуччини», «Перемога», з липня 1966 р. – заступником редактора газети «Кременчуцька зоря», згодом – у партійних органах, але, коли випала нагода, знову повернувся в журналістику: по суті з нуля у грудні 1992 року заснував обласну газету «Село Полтавське» [14].

У 2014 році Павлові Микитовичу Пустовіту (1934–2003) виповнилося б 80. Тож, користуючись нагодою, хотілось би ознайомити читачів журналу «Краєзнавство» з доробком дослідника-краєзнавця у найбільш плідний період його творчої діяльності – кременчуцький (1958–1970).

Народився Павло Пустовіт 5 грудня 1934 р. (дата може бути умовною, враховуючи те, як у сільрадах велися книги записів актів громадянського стану) у багатодітній селянській родині на х. Пустовіти поблизу Кременчука. Як і більшість дітей війни, школу закінчував вже переростком, майже у 19 років. Проте літературні здібності та величезне прагнення здобути класичну університетську освіту допомогли йому в 1953 році вступити на факультет журналістики Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка.

Павло Пустовіт, світлина 1960-х рр. м. Кременчук

Курс, на якому навчався Павло Пустовіт, був незвичайним – 150 чоловік. Це був єдиний такий набір. До цього і вже після стільки на один курс не набирали. Цей великий набір, як стверджували люди обізнані, було зроблено з веління високого керівництва – набрати більше обдарованої молоді з сіл, аби підготувати кадри для районних газет, які задихалися від нестачі журналістських сил. Із 150 студентів курсу більшість становили так звані «селюки». Серед них і хлопці з Полтавщини: Борис Олійник, Микола Шудря, Василь Захарченко, Михайло Мельниченко. Щоб якось вижити, хлопці ходили підробляти

на залізничну станцію (переважно це було вночі). Хоч і падали від утоми, зате мали зароблену чесною працею копійку.

Це були плоть від плоті українські діти, які мужньо зносили моральне і духовне приниження в університеті. Їм важко було навчатися, бо всі лекції (крім української літератури та мови) викладалися російською. Одні хлопці приймали такі «правила гри» й швидко адаптовувалися в нових умовах, інших це боляче вражало і пригнічувало. Павло Пустовіт, приміром, 24 лютого 1956 року, перебуваючи на третьому курсі, занотував у своєму щоденнику такі рядки: *«Кожного дня доводиться сидіти по 8 годин за партою і слухати – мучитися. Хіба ж це лекції? Що це за читання? Пустота, схоластика, тупість – ось що наповнює атмосферу нашої аудиторії... І тяжче всього те, що тут нічого не дають і самому взяти немає можливості... Руки опускаються від такого стану справ, жаль одного – марно проходять кращі роки життя у повному розумінні цього слова. Інколи серце обливається кров'ю і напружується кожна клітинка організму, хочеться закричати на весь світ – що ви робите? Кілька тупих, неотесаних стовпів калічать сотні молодих і запальних душ»* [1].

Водночас, навчаючись в університеті, Павло Пустовіт прагнув самотужки, наскільки це було можливо, поповнити свої знання, збагачуватися духовно. Разом із приятелями він мав змогу побувати на зустрічах з провідними українськими письменниками: Олесем Гончаром, Максимом Рильським, Володимиром Сосюрою, Остапом Вишнею, Андрієм Малишком, Платоном Вороньком та іншими. У столичному театрі отримував насолоду від опер «Богдан Хмельницький» та «Тарас Бульба»; відвідував Лавру, Софійський собор, столичні музеї, знайомився з історичними пам'ятниками, опрацьовував рідкісні писемні та друковані пам'ятки з публічної бібліотеки. А ще мав щастя слухати таких викладачів, як професор Андрій Введенський, доц. Матвій Шестопал (декан), ст. викладач Алла Коваль та ін.

З їхнього університетського курсу (випуску 1958 р.) чимало журналістів таки поїхали в райони і чесно працювали, стоячи в обороні українського слова. А частина хлопців – Роберт Третьяков, Валерій Гужва, Іван Власенко, Дмитро Головко, Вадим Крищенко, Борис Олійник, Микола Шудря, Василь Захарченко (останні три – лауреати Національної премії ім. Т. Г. Шевченка) – пробилася на літературну ниву і заявила про себе вартісними творами.

У Кременчуці Павло опинився не випадково, приваблювали до себе знайомі до болю місця, рідний хутір Пустовіти, розташований неподалік міста. Тож восени 1958 року після закінчення університету та невдалої спроби осісти в Полтаві прибув за розподілом у наддніпрянське місто, в редакцію міської газети «Робітник Кременчуччини».

На жаль, творча атмосфера в редакції газети була вкрай несприятливою. Чи не парадокс: постійну напругу створював насамперед редактор Дем'ян Коваленко – людина обмежена, самолюбна, із задатками самодура. «*Він постійно бурчав на хлопців: «Ну й що з того, що ви покінчали університети? А що ви знаєте про марксизм? Та нічого. А я на курсах у Москві слухав самого Поспєлова».*

На редакційних планірках він брав червоний олівець і з якоюсь ненавистю креслив наші матеріали.

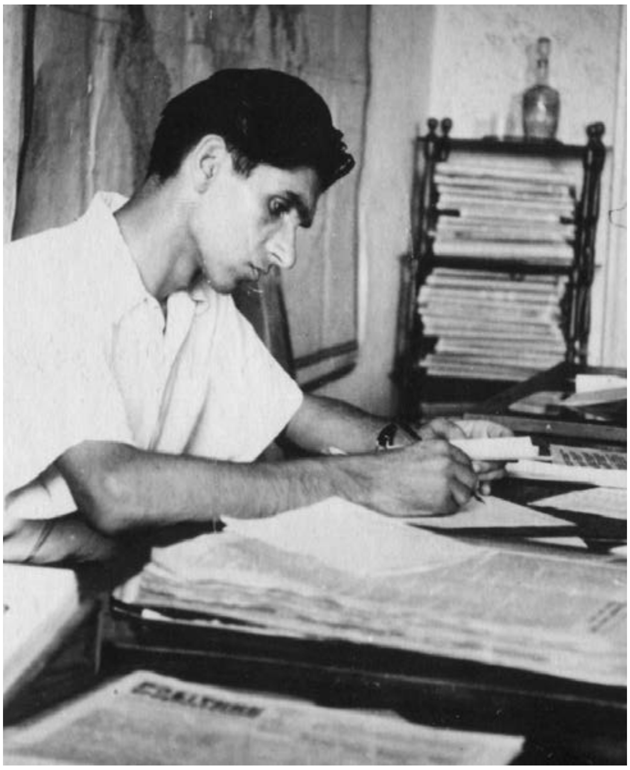
– Що ви оце понаписували?! – кричав. Особливо діставалося Василеві Захарченку [однокурсникові Павла по університету], *бо його матеріали вирізнялися особливою задушевністю і ліризмом.*

Сам же редактор, крім передовиць, майже нічого не писав. А ті його передовиці – це 90 відсотків тексту, запозиченого з газети «Правда», а внизу один його абзац, вершина примітиву: «Як і весь радянський народ, славно трудяться і кременчужани, вносячи свою вагому лепту в будівництво світлого майбутнього».

– Ваші матеріали нічого не варті! – завжди підкреслював він.

І це демонстрував при розподілі гонорару. За свої передовиці виставляв собі 90 відсотків всього гонорару, який виділявся на номер, і тільки 10 відсотків припадали на всі інші матеріали…[1]

Як свідчать щоденникові нотатки Павла Пустовіта, працювати в такій атмосфері було досить тяжко: вибір тематики у ті роки визначався передовсім партійними циркулярами. Промислові об'єкти, будівництво яких постійно висвітлювала газета, містилися на значній відстані від редакції (доводилося писати навіть про хід ударних будов в Комсомольську-на-Дніпрі, на Кременчуцькій ГЕС тощо); пригнічувало постійне безгрошів'я. А що Павло був людиною творчою, то постійно знаходив час і можливості для дослідницької роботи, періодично дописував до всеукраїнських журналів, намагався не пропустити жодної цікавої публікації.

За робочим столом у редакції газети «Робітник Кременччуччини», поч. 1960-х.

Приміром, гортаючи записники свого батька, автор цієї публікації знайшов цікавий запис за лютий 1963 р., це відгук-враження з приводу виходу книги О. І. Солженіцина «Один день Ивана Денисовича». Ця книга, за його власним зізнанням, просто шокувала своєю відвертістю, промовистою і страшною правдою; вона дала Павлові більше знань про радянську систему, ніж роки навчання в університеті.

Щодо краєзнавчих зацікавлень молодого журналіста, то вони в його записах виокремлюються цілими блоками: історія регіональної преси, події Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр., будівництво підприємств Кременчуччини, персоналії. Розробляти теми було непросто, оскільки довоєнних джерел у місті бракувало: архівні документи та місцеву періодику було втрачено під час окупації, а до книгозбірень та архівів Полтави, Києва Харкова та Москви відпускали вряди-годи і тільки з дозволу партійного начальства (скажімо, попрацювати в московських архівах вдалося лише у 1965, 1967, 1969 рр.). Тож одним зі способів пошуку інформації стало активне листування з бібліотечними та архівними установами країни.

Звісно, частина матеріалів накопичувалася у Пустовіта внаслідок журналістської поденщини, численних контактів із краянами. А оскільки він намагався «копати» глибше, пропускати тему через себе, знаходити цікавинку при подачі тих чи інших публікацій, то перебував у постійному пошуку. Джерела свідчать, що працювати над матеріалами з історії Кременччуччини він розпочав у 1959 році, принаймні перші записи щодо дослідницьких намірів занотовано саме в цей час (певно відчував і свої власні сили і ті зміни, що відбувалися у суспільстві).

На мою думку, саме на початку 1960-х у Кременчуці почала формуватися невелика, досить амбітна група дослідників-краєзнавців, яка змогла на регіональному рівні не тільки виконувати ті чи інші доручення місцевої влади, а й генерувати власні ідеї щодо виявлення, систематизації та збереження культурної спадщини рідного краю, реалізовувати свої видавничі задуми.

Поштовхом до активізації краєзнавчої роботи стала постанова ЦК КП УРСР від 29 травня 1962 року «Про видання «Історії міст і сіл Української РСР» на громадських засадах до 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції». Вже 27 червня 1962 року на засіданні бюро Кременчуцького міськкому КП України заслухано питання: «Про підготовку матеріалу про м. Кременчук до видання «Історія міст і сіл. Полтавська область», у ході

обговорення якого партійне керівництво звернулося до присутніх викладачів історії, працівників міської та багатотиражних газет, ветеранів війни та праці з проханням приєднатися до збору матеріалів та підготовки нарису, тоді ж було затверджено авторський колектив: Г. С. Барвінок, Д. Т. Біличенко, Л. І. Євселевський, П. Ю. Зайченко, П. Г. Паустовський, П. М. Пустовіт. Оскільки Полтавська область мала надіслати рукопис в головну редакцію «Історії міст і сіл УРСР» до 1 жовтня 1964 року, часу для розмірковування по суті не лишалося. Кілька місяців автори працювали з величезним завзяттям, усвідомлюючи усю відповідальність покладеної на них роботи: на всеукраїнському рівні виконувати проекти їм доводилося вперше. Відтак рукопис було здано достроково і схвалено на засіданні бюро Кременчуцького міськкому КП України 10 січня 1964 року [2].

На завершальному етапі роботи серед керівництва міста виникла ініціатива щодо публікації підготовленого нарису окремим виданням. Але коли рукопис у 1964 році подали до харківського видавництва «Прапор» (Полтава, Кременчук, як і інші міста області, могли щось видавати лише в Харкові, і то в плановому порядку), головний редактор видавництва Г. Сукач, ознайомившись із матеріалами (рукописом, рецензією та фотографіями), заявив, що текст необхідно перекласти російською мовою. Так, 1965 р. окремим виданням російською мовою вийшла перша в роки радянської влади невеличка робота з історії Кременчука [3]. У 1967 році цей же нарис, створений згаданим авторським колективом, було опубліковано у полтавському томі «Історії міст і сіл Української РСР» [4]. Для інтелігенції (та й не тільки) то була величезна подія, нарешті з'явилися видання, у яких було систематизовано та викладено значний інформаційний масив з минулого Кременчуччини.

На початку 1960-х у Кременчуці зароджувалися й інші видавничі проекти, зокрема видання «Чуєш, Дніпре!» [5]. За версію одного з авторів, викладача історії місцевого медичного училища Л. І. Євселевського, відбувалося це таким чином: «*На одному із засідань історичного гуртка медучилища, – згадує науковець, – виникла ініціатива щодо організації зустрічі учасників кременчуцького підпілля з нагоди 20-річчя визволення Кременчука. Відгукнулося близько 30 чоловік з різних кінців країни. В училище відбулося справжнє свято… Під час тої пам'ятної зустрічі й виник задум підготувати і видати нариси про антифашистський рух у Кременчуці. Навіть назву придумали для цього видання: «Чуєш, Дніпре!». Ідея виникла, але її необхідно було втілити у життя, зокрема, вирішити деякі організаційні питання* (насправді виявлення документів кременчуцькими дослідниками за темою: «Злодійства німецько-фашистських загарбників у Кременчуці і патріотичні дії трудящих міста в дні окупації» відбувалося як мінімум з 1961 р., а в 1963 р. до 20-ї річниці визволення міста від фашистських окупантів до друку готувався навіть збірник «Кременчук в період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. – Т. П.). *Наскільки це було складно робити, свідчать, приміром, такі епізоди: одного з керівників підпільної групи Т. К. Жванію допомогло знайти Міністерство охорони здоров'я Грузинської РСР, А. А. Мовсесяна вдалося розшукати за допомогою єреванського телебачення... А яких зусиль довелося докласти для пошуків фотографії закатованої у застінках гестапо юної партизанки Люди Кораблінової. П. М. Пустовіт опублікував статтю в міській газеті, попрохавши відгукнутися тих, хто її знав. Це був період, коли люди боялися розповісти правду, їх важко було налаштувати на відверту розмову. Три вихідних дні я* [Євселевський] *обходив помешкання у тому районі, де проживала Люда Корабліна. І коли зовсім вже зневірився в успіхові, один громадянин запросив мене на квартиру до хрещеного батька Людмили. Після тривалої розмови він і дав мені фотографії батька, матері та сестри Кораблінової, фотографію шкільного хору, у складі якого у передвоєнні роки виступала дівчина. Із групової фотографії вдалося виокремити Корабліну, її портрет у вишиванці з віночком на голові увійшов у книгу. Наразі це фото зберігається у Кременчуцькому краєзнавчому музеї*» [6].

Автори книги «Чуєш, Дніпре!» з учасниками кременчуцького підпілля – героями нарису. Зліва направо: Г. С. Барвінок, А. А. Мовсесян, Л. І. Євселевський, Б. І. Постоєв, О. А. Кривицький, П. М. Пустовіт. 1967 р. м. Кременчук

Автори книги «Чуєш, Дніпре!» під час зустрічі зі школярами у міській дитячій бібліотеці ім. І. Ф. Торубари. Промовляє П. Пустовіт. Сидять справа наліво: Н. І. Лиса, А. А. Мовсесян, Г. С. Барвінок. Травень 1967 р.

Загалом видання «Чуєш, Дніпре!» у 1966 році справді вийшло цікавим: значний інформаційний блок було введено в науковий обіг уперше, книга містила цікаві ілюстрації, легко сприймалася різною аудиторією. Після схвальних рецензій у місцевих ЗМІ [7] книга дістала значний резонанс в області, а кременчуцькі автори Г. С. Барвінок, Л. І. Євселевський, П. М. Пустовіт у 1968 р. за свою працю були відзначені обласною комсомольською премією ім. П. Артеменка в галузі журналістики і публіцистики [8].

І сьогодні зазначена робота має неабияку цінність для істориків, привертає увагу передовсім зібраний і систематизований значний фактичний матеріал.

На 1960-ті роки припадає пора бурхливого промислового розвитку Кременчука. Поблизу міста відкриваються ударні будови: Дніпровський гірничозбагачувальний комбінат, заводи нафтопереробний, сажовий, білкових концентратів та ін. Журналіст Пустовіт багато їздив по навколишніх селах, майже щодня бував на ударних будовах, зустрічався із сотнями людей різних за віком і вдачею. Спілкувався, робив відповідні записи у своїх робочих блокнотах.

Тож, ураховуючи особливості м. Кременчука як промислового центру області, Євселевський та Пустовіт почали активно розробляти тематику з історії фабрик та заводів. Це був досить перспективний напрям дослідження, оскільки робітнича тематика у період хрущовської відлиги користувалася неабиякою підтримкою влади, та й самі підприємства були зацікавлені у такій роботі. Вигравав і Кременчук, який внаслідок інформаційного забезпечення у всеукраїнських і навіть всесоюзних ЗМІ, невеличких краєзнавчих видань набував статусу молодіжного робітничого центру в республіці.

Упродовж кількох років ці дослідники становили блискучий тандем, який постійно працював на результат. Не принижуючи нікого, можна стверджувати, що ці двоє добре розуміли і доповнювали один одного. Варто відзначити й самодостатність кожного з них, оскільки після 1970 р., коли розійшлися їхні життєві шляхи, вони продовжували реалізовуватися і як особистості, і як дослідники [9].

Зрозуміло, що в біографії краєзнавців траплялися різні ситуації (приміром, бюро парткому Кременчуцького колгоспно-радгоспного управління від 3 квітня 1964 р. винесло догану Павлові Пустовіту за помилки, допущені в плані масово-політичної роботи парторганізації колгоспу «Дніпро» на період весняних польових робіт, опублікованому в газеті «Перемога» у березні 1964 року) [10] і навіть гіркі невдачі, але приятелі ніколи не опускали рук. Приміром, характерними тут є нотатки Павла Пустовіта, які він зробив у своєму записнику після отримання негативної рецензії від харківського редактора В. Холодкова. 29 березня

1964 року Пустовіт занотовує: «*Сьогодні одержав рецензію на свій нарис* [йдеться про брошуру Пустовит П. Н. Ударная стройка под Кременчугом. – Х.: Прапор, 1964. – 46 с.], *який у муках ось уже майже рік тиняється у видавництвах. То був у Полтавському, але його закрили, і нарис перекочував у Харківське. Я сам розумів, що нарис слабкий, особливо у літературному відношенні, бо писався наспіх, до того ж перекладений він паршиво… Цього варто було чекати. Ну, що ж. За місяць перероблю все заново. Попробую. Але написано російською мовою, і я не певен, що вона в мене зазвучить. Однак спробую. Кидати на півдорозі не в моєму стилі*» [1]. Засукавши рукави, він робив усе, що міг у тих умовах.

Загалом їхню спільну роботу з Л. Євселевським, за нашими даними з 1962 року, можна порівняти зі своєрідним конвеєром: за дев'ять років співпраці Євселевський та Пустовіт підготували й видали, і це не враховуючи десятків газетних краєзнавчих публікацій, 11 окремих видань (як для районного містечка досить пристойний показник – Т. П.). На нашу думку, саме вони у 1960-ті були ініціаторами та учасниками чи не всіх місцевих історико-краєзнавчих проектів.

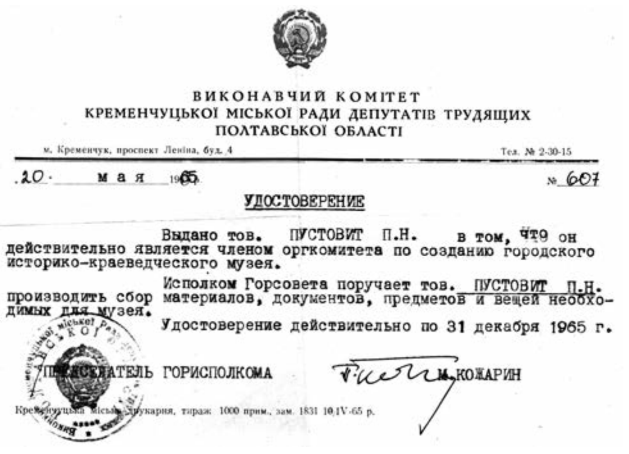
У ході збирання документальних матеріалів зав'язувалися (і зміцнювалися) неформальні контакти з видавцями, істориками, музеєзнавцями, бібліографами, архівістами: Анатолієм Овсяницьким, Олександром Самойленком, Петром Ротачем, Вірою Жук та ін. Наскільки вони були плідними свідчать, приміром, листи Павла Пустовіта до полтавського історика-архівіста Віри Жук, датовані 1959-1970 рр. (див додаток). На нашу думку, документи досить цікаві, вони дають уявлення про відродження та розвиток краєзнавчого життя в одному з найбільших районних центрів області, про ті проблеми, які хвилювали у цей час кременчуцьких істориків, про емоційне сприйняття Полтавського тому «Історія міст і сіл Української РСР».

Відродження і розвиток краєзнавчих досліджень відбувалися у Кременчуці комплексно. Після виявлення та систематизації чисельних краєзнавчих матеріалів, виходу у світ низки видань, організації ветеранських зустрічей, створення шкільних краєзнавчих кутків, публічних виступів, громадськість міста винесла на обговорення й питання щодо створення місцевого історико-краєзнавчого музею (тим паче, що така установа вже працювала у Кременчуці до війни). Причому ініціатива ця зароджувалася у колі міської інтелігенції. Так, 24 березня 1963 року журналіст Павло Пустовіт, учитель 9-ї школи Анатолій Фареник, учитель історії 18-ї школи П. Сікалов написали листа-клопотання першому секретареві міськкому КП України О. Д. Барвінському про необхідність відкриття у місті історико-краєзнавчого музею, додавши список необхідних речей для початкового функціонування музейної установи. А напередодні, для формування громадської думки у обласній газеті «Комсомолець Полтавщини» від 7 грудня 1962 року завдяки зусиллям позаштатного кореспондента Пустовіта з'явилася невеличка публікація робітника шкірзаводу І. Головащенка та учителя історії А. Фареника «Пора відкрити краєзнавчий музей» [11]. Врешті, голос подвижників було почуто: згідно з рішенням бюро Кременчуцького міськкому КП України від 26 лютого 1965 р. затверджено оргкомітет зі створення Кременчуцького історико-краєзнавчого музею, до складу якого на громадських засадах увійшли: М. О. Обревко (секретар міськкому КП України), П. Ф. Сікалов (учитель історії с/ш №18), Л. І. Євселевський (викладач історії медучилища), П. М. Пустовіт (зав. відділом редакції газети «Перемога»),

Кременчуцькі журналісти Павло Пустовіт, Яків Губенко, Анатолій Баришполець знайомляться із знахідкою у плавнях Дніпра – бивнем мамонта, 1959 рік. Наразі знахідка зберігається у Кременчуцькому історико-краєзнавчому музеї.

Г. С. Барвінок (пенсіонер), Г. В. Чорний (пенсіонер), В. М. Проценко (зав. відділом культури), Ю. Т. Курганський (учитель історії с/ш № 9), Д. Н. Коваленко (директор школи робітничої молоді №3), А. М. Дейчман (директор школи №5), К. Салов (художник), А. Б. Жаран (викладач історії залізнично-дорожного технікуму), І. Головащенко (робітник шкірзаводу), П. П. Деменко (учитель географії с/ш № 19), А. К. Величко (зав. станцією юних натуралістів), В. А. Долодаренко (зав. станцією юних техніків), В. С. Комладзе (викладач історії машинобудівного технікуму), М. І. Рассохін (директор ДО комбінату), П. Є. Суслов (керуючий трестом «Промжитлобуд», А. Г. Галаган (учитель географії с/ш № 9), Б. М. Мінаєв (заст. головного інженера автозаводу), Л. Ф. Ковтун (заст. директора заводу шляхових машин), В. Н. Попов (головний архітектор міста); зазначеним особам було видано відповідні посвідчення. [див. фото нижче]. Істотна деталь: цим же рішенням бюро серед низки запланованих заходів було затверджено й таку важливу для кременчуцьких дослідників позицію, як: «відрядити членів оргкомітету в музеї та архіви міст Дніпропетровська, Полтави, Харкова, Києва, Москви, Ленінграда та Тбілісі для збору архівних історичних матеріалів та документів; міськвиконкому віднайти кошти для оплати відряджень та зняття копій з архівних документів» [12]. Та, незважаючи на підтримку органів влади і спонсорську допомогу багатьох промислових підприємств міста, шлях від задуму до відкриття історико-краєзнавчого музею «розтягнувся» на кілька довгих років.

ВИКОНАВЧИЙ КОМІТЕТ
КРЕМЕНЧУЦЬКОЇ МІСЬКОЇ РАДИ ДЕПУТАТІВ ТРУДЯЩИХ
ПОЛТАВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

м. Кременчук, проспект Леніна, буд. 4 Тел. № 2-30-15

20 мая 1965 № 607

УДОСТОВЕРЕНИЕ

Выдано тов. ПУСТОВИТ П.Н. в том, что он действительно является членом оргкомитета по созданию городского историко-краеведческого музея.

Исполком Горсовета поручает тов. ПУСТОВИТ П.Н. производить сбор материалов, документов, предметов и вещей необходимых для музея.

Удостоверение действительно по 31 декабря 1965 г.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ ГОРИСПОЛКОМА М. КОЖАРИН

Кременчуцька міська друкарня, тираж 1000 прим., зам. 1831 10.IV-65 р.

Посвідчення члена оргкомітету зі створення Кременчуцького краєзнавчого музею, видане виконавчим комітетом Кременчуцької міської ради депутатів трудящих від 20 травня 1965 року № 607 Пустовіту Павлу Микитовичу

Про те, яким насиченим було громадське життя журналіста Павла Пустовіта, свідчить і той факт, що він входив до складу й інших міських комісій, як то: з підготовки та проведення 20-річного ювілею від дня визволення міста Кременчука (протокол бюро Кременчуцького міськкому КП України від 14 серпня 1963 року № 58); з виявлення учасників народного ополчення та винищувальних батальйонів у м. Кременчук у період Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. (протокол бюро Кременчуцького міськкому КП України від 23 жовтня 1964 року №32); з проведення громадського огляду народних університетів (протокол бюро Кременчуцького міськкому КП України від 26 лютого 1965 року № 42); з виявлення учасників партизанського руху і підпільних організацій періоду Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. (рішення Кременчуцької міської ради депутатів трудящих від 5 вересня 1967 року № 514) тощо.

На нашу думку, залучали до комісій, бо Павло завжди виконував свою роботу сумлінно, неодноразово доводив місцевій громаді свою професійну спроможність. Як наслідок, рішенням бюро Кременчуцького міськкому КП України та виконкому Кременчуцької міської Ради депутатів трудящих від 13 червня 1967 року портрет Павла Пустовіта було занесено на міську Дошку пошани [13].

У нашому дослідженні ми торкнулися тільки кременчуцького періоду життя і діяльності журналіста та краєзнавця П. М. Пустовіта. Утім, окремої розмови заслуговує і полтавський період (1970-2003), адже тривалий час Павло Микитович, працюючи в Полтавському обкомі КП України, курував розвиток преси в області, багато писав, був одним із найближчих помічників та однодумців Федора Трохимовича Моргуна…

Наполегливо трудився Павло Микитович до останнього дня. Відійшов у вічність у Полтаві 28 січня 2003 р., похований у с. Малий Тростянець Полтавського району. За сумлінну і багаторічну працю його було нагороджено двома орденами «Знак Пошани» (1976, 1986) та медаллю «Ветеран праці» (1984).

Джерела та література

1. Щоденники Павла Пустовіта. Приватний архів автора.

2. Держархів Полтавської обл. Ф. п. – 13, оп. 12, спр. 69, арк. 37-38.

3. Барвинок Г. С., Беличенко Д. Т., Евселевский Л. И., Зайченко П. Е., Паустовский П. Г., Пустовит П. Н. Кременчуг. Краеведческий очерк. – Х.: Прапор, 1965. – 126 с.

4. Барвінок Г. С., Біличенко Д. Т., Євселевський Л. І., Зайченко П. Ю., Паустовський П. Г., Пустовіт П. М. Кременчук // Історія міст і сіл УРСР. Полтавська область / Голова редколегії П. Т. Тронько. – К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1967. – С. 463-489.

5. Барвінок Г., Євселевський Л., Пустовіт П. Чуєш, Дніпре! – Х.: Прапор, 1966. – 86 с.

6. Евселевский Л. «Жизнь свела меня с чудесными людьми» / интервью провела Екатерина Шушпанова // Кременчуцька панорама. – 2008. – 19 черв. – № 25 (158).

7. Погорєлов І., Гамза В. Не забудемо (бібліографія) // Комсомолець Полтавщини. – 1967. – 21 черв. – № 73 (1435). – С.4; Вечеренко Я.. «Чуєш, Дніпре!» Прочитай цю книгу // Кременчуцька зоря. – 1967. – 6 квіт. – №42(10549). – С.4.

8. Лауреати обласної комсомольської премії імені Петра Артеменка // Комсомолець Полтавщини. – 1968. – 12 лист. – № 134 (1654). – С.1.

9. Лев Євселевський – краєзнавець. Бібліографічний покажчик / Укладачі О. Г. Чижик, Р. А. Бузина. – Кременчук, 1994. – 33 с.

10. Держархів Полтавської обл. Ф. п. – 13, оп. 13, спр.1292.

11. Головащенко І., Фареник А. Пора відкрити краєзнавчий музей // Комсомолець Полтавщини. – 1962. – 7 груд. – № 149 (1318). – С. 3.

12. Держархів Полтавської обл., ф.п. – 13, оп. 13, спр. 10, арк. 77, 91.

13. Держархів Полтавської обл., ф. п. – 13, оп. 15, спр.4.

14. Нам завжди не вистачатиме вас [Некролог] // Село Полтавське. – 2003. – 30 січ. – № 5 (570). – С. 1.

Основні праці Павла Пустовіта

1. Пустовіт П. М. Комсомольськ-на-Дніпрі // Дніпро. – 1961. – № 4. – С. 10-19.

2. Полтавці – Герої Радянського Союзу. – Полтава: Полтавське обласне книжково-газетне видавництво, 1962. – 156 с. (у співавторстві).

3. Пустовит П. Н. Ударная стройка под Кременчугом. – Х.: Прапор, 1964. – 46 с.

4. Барвинок Г. С., Беличенко Д. Т., Евселевский Л. И., Зайченко П. Е., Паустовский П. Г., Пустовит П. Н. Кременчуг. Краеведческий очерк. – Х.: Прапор, 1965. – 126 с.

5. Барвинок Г. С., Беличенко Д. Т., Евселевский Л. И., Зайченко П. Е., Паустовский П. Г., Пустовит П. Н. Кременчуг. Краеведческий очерк. Издание второе, дополненное и переработанное. – Х.: Прапор, 1966. – 140 с.

6. Барвінок Г., Євселевський Л., Пустовіт П. Чуєш, Дніпре! – Х.: Прапор, 1966. – 86 с.

7. Барвінок Г. С., Біличенко Д. Т., Євселевський Л. І., Зайченко П. Ю., Паустовський П. Г., Пустовіт П. М. Кременчук // Історія міст і сіл УРСР. Полтавська область / Голова редколегії П. Т. Тронько. – К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1967. – С. 463-489.

8. Евселевский Л., Пустовит П. Крюковский вагоностроительный. Очерки истории завода. – Х.: Прапор, 1967. – 210 с.

9. Євселевський Л., Пустовіт П. Кременчуцька ГЕС. Путівник. – Х.: Прапор, 1967. – 52 с.

10. Евселевский Л. И., Крижевич К. И., Пустовит П. Н. Кременчугский завод дорожных машин. Очерки истории завода. – Х.: Прапор, 1970. – 186 с.

11. Євселевський Л. І., Пустовіт П. М. Кременчук. Довідник-путівник. – Х.: Прапор, 1971. – 62 с.

12. За мужність і відвагу. Док. нариси про Героїв Радянського Союзу – уродженців Полтавської області. – Х.: Прапор, 1973. – 354 с. (у співавторстві).

13. Пустовіт П. М. У серцях, у бронзі, у граніті. – Х.: Прапор, 1973. – 118 с.

14. Євселевський Л. І., Пустовіт П. М. Олександр Каліcтратович Сербиченко. – Х.: Прапор, 1975. – 85 с.

15. Евселевский Л. И., Пустовит П. Н. Кременчуг. Путеводитель. – Х.: Прапор, 1975. – 79 с.

16. Комсомольськ. Фоторозповідь про юне місто на Дніпрі Полтавської області Української РСР / Упорядник П. М. Пустовіт. – К.: Мистецтво, 1976.

17. За мужество и отвагу. Док. очерки о Героях Советского Союза – уроженцах Полтавской области. – Х.: Прапор, 1976. – 366 с. (у співавторстві)

18. Барвинок Г. С., Евселевский Л. И., Пустовит П. Н. Слышишь, Днепр! – Х.: Прапор, 1979. – 180 с.

19. Евселевский Л. И., Пустовит П. Н. Кременчуг. Путеводитель. – Х.: Прапор, 1982. – 94 с.

20. Пустовіт П. М. Пам’ятники Полтави. Нарис. – Х.: Прапор, 1984. – 192 с.

21. За мужество и отвагу. Док. очерки о Героях Советского Союза – уроженцах Полтавской области. Издание второе переработанное и дополненное. – Х.: Прапор, 1984. – 455 с. (у співавторстві)

22. Евселевский Л. И., Пустовит П. Н. Кременчуг. Путеводитель. Изд. 2-е, доработанное и дополненное. – Х.: Прапор, 1985. – 92 с.

23. Пустовіт П. М. Меморіал Солдатської слави в Полтаві. Нарис. – Х.: Прапор, 1986. – 77 с.

24. Евселевский Л. И., Крижевич К. И., Пустовит П. Н. Кременчугское производственное объединение «Дормашина». – Х.: Прапор, 1992. – 158 с.

Тарас Пустовит

Штрихи к портрету журналиста и краеведа Павла Пустовита

На основе архивных документов Государственного архива Полтавской области прослеживается судьба журналиста и краеведа с Полтавщины П. Н. Пустовита. Определен его вклад в развитие краеведения на Кременччине.

Ключевые слова: *краеведение, музей, «Історія міст і сіл УРСР. Полтавська область», Кременчуг*

Taras Pustovit

Some features to the portrait of Pavlo Pustovit, a journalist and ethnographer

Based on the documents from State Archive of Poltava Region, the fate of Pavlo M. Pustovit, a journalist and ethnographer from Poltava Region, is traced while revealing his great contribution into the development of ethnography in Kremenchuk area.

Key words: *ethnography, museum, »History of Cities and Villages of the UkrRSR. Poltavska Region », Kremenchuk.*

Додаток

Лист-клопотання секретаря обкому КП України О. Мужицького та голови облвиконкому С. Бойка заступнику голови Ради Міністрів УРСР П. Троньку про відкриття у Кременчуці краєзнавчого музею

10 травня 1966 р.

Полтавський обком КП України і виконавчий комітет обласної Ради депутатів трудящих просять Вас дати дозвіл на відновлення Кременчуцького міського краєзнавчого музею, який довгий час існував і в 1941 році зруйнований і пограбований німецько-фашистськими загарбниками.

Під музей виділено кращий двоповерховий будинок загальною площею 500 кв.м. Уже зібрано сотні цінних документальних і речових експонатів. Широкі кола громадськості включились в роботу народного господарства, науки і культури м. Кременчука за 50 років Радянської влади.

Трудящі м. Кременчука, громадські організації на протязі ряду років піднімають клопотання про відновлення краєзнавчого музею.

У м. Кременчуці зараз нараховується десятки великих промислових підприємств, проживає біля 150 тисяч чоловік населення.

Відновлення краєзнавчого музею – цього науково-дослідного і культурно-освітнього закладу буде важливою культурною подією, відіграє значну роль в комуністичному вихованні трудящих.

Секретар обкому КП України *О. Мужицький*

Голова виконкому Ради депутатів трудящих *С. Бойко*

Держархів Полтавської обл., ф. п.-15, оп. 9, спр. 95, арк. 85. Машинописна копія.

Листи Павла Пустовіта до історика-архівіста з Полтави Віри Жук

№ 1

м. Кременчук ***1959 р.***

Шановна Віро!

Вибачте, що турбую Вас в ці передсвяткові дні. Перегортаючи підшивку нашої газети, натрапив на Ваші статті. Від товаришів довідався, що Ви працюєте в Полтавському архіві. Досліджуючи історію Кременчука, я хотів порадитися з Вами з приводу ряду питань:

а) Чи потрібно мати спеціальну перепустку, щоб користуватися архівними матеріалами ?

б) Чи збереглася газета «Приднепровский голос» (за який період)?

в) Чи є в архіві газета орган Кременчуцької РСДРП(б) «Дело революции»?

На цей раз досить. Привіт від Яші Губенка, Нелі Найченко. Над чим Ви працюєте тепер?

Якщо є час, може, щось напишете до 40-річчя ЛКСМУ (зв'язане з Кременчуком).

З повагою Павло Пустовіт.

P.S. Можливо, Ви мене й не знаєте. Я закінчив Київський університет, ф-т журналістики і зараз працюю в газеті «Робітник Кременччини» зав. партійним відділом.

Держархів Полтавської обл., особовий фонд Віри Жук
(на час підготовки статті документ не зафондований)

№ 2

м. Кременчук ***1960 (?) р.***

Шановна Віро!

День добрий, кременчуцький привіт Вам і всій Полтаві. Поки я збирався написати Вам листа, подякувати за відповідь і турботу, яку Ви проявили – від Вас надійшов ще один лист. Я вдячний за теплі слова. Якщо Ви, Віро, будете в Кременчуці, будь-ласка, заходьте до мене. Ми зможемо більше поговорити про байки і про історію. Живу я в новому будинку по вул. Леніна, 8 (проти будинку офіцерів).

А зараз в мене до вас буде ще одне маленьке прохання. До речі, перше моє прохання Ви виконали досить таки швидко і люб'язно, коли Ви і в усьому своєму житі будете настільки пунктуальною – то обов'язково можете братись за якусь наукову працю!

Так ось моє прохання: справа в тому, що в мене з історії революційного руху на Кременччині є досить багатий матеріал, але основне, чого мені не вистачає для його оформлення – це живих людей, носіїв цих подій. Правда я вже чимало встановив імен, але тільки частково, в окремих епізодах.

Говорячи простіше, я б прохав Вас дізнатися, чи є у Вашому архіві такі імена – я маю на увазі в першу чергу членів ревкому, делегатів конференцій і з'їздів РСДРП і України і потім матеріали за період І революції 1905–1907 рр. і раніше – період заснування і розповсюдження ленінської «Искры» ???

Шановна Віро! Не думайте, що це треба зробити відразу. Коли у Вас буде вільний від читання час і відповідний настрій. Вибачаюся, що в цьому листі нічого не кажу про Вашу байку. Їй я відведу іншого листа. Привіт від Нелі, Яші. Неля працює ІІ секретарем міськкому ЛКСМУ. Яша дійсно був на площі. Але Вас не бачив. На цей раз досить.

До побачення. Бажаю Вам удач в роботі і весняного настрою. З повагою Павло.

P.S. Бачили, надрукували ми статтю тов. Момонта в газеті від 13 травня 59 р.

Держархів Полтавської обл., особовий фонд Віри Жук
(на час підготовки статті документ не зафондований)

№ 3

м. Кременчук 19 травня 1966 р.

Доброго дня, Віро!

Радий був одержати цього листа з Полтави, а ще більша радість для мене, коли читаю статті в журналах і газетах Віри Никанорівни.

Бо кому ж тоді піднімати історичну науку наших річних міст і сіл!

Тепер відносно прохання по видавничій справі. Тут я не знаю толком, що й порадити. В нас воно вийшло так: на нарису, який ми писали для «міст і сіл», була позитивна рецензія в Києві (в журналі «Молодий комуніст» №5 ? ст. Троньки).

Після цього Харківське видавництво через полтавський пункт – Бразова звернулось до авторів доопрацювати нарис до друку. А потім ми вже діяли через міськком КПУ. Міськком писав листа прискорити видання, дбав про тираж і т.д. Як діяти Вам? Не знаю, але, напевне треба через райком КПУ.

Нарис «Кременчук» я постараюся кимось передати або випаде нагода самому бути, то завезу. Одним словом, це прохання виконаю.

А тепер бажаю найкращих успіхів і удач! Низький уклін з берегів Дніпра!

З пошаною Павло.

Держархів Полтавської обл., особовий фонд Віри Жук
(на час підготовки статті документ не зафондований)

№ 4

м. Кременчук 30 грудня 1967 р.

Шановна Віро!

Безмежно вдячний за Новорічні вітання і радісне повідомлення – про вихід Полтавського тому [«Історії міст і сіл Української РСР»].

В зв'язку з цим у мене до тебе велике прохання: як відповідальному секретареві тому, тобі, звичайно, можливість на 100.000.000 % вірогідніша придбати цю дорогу книгу, ніж мені, потомкові кременчуцьких козаків.

Отож кланяюсь і благаю. Якщо буде можливість і нагода, то прихопи і для мене одне «томеня».

Ще раз спасибі за увагу. Привіт усім хорошим полтавцям.

Міцно тисну твої руки. Павло.

Держархів Полтавської обл., особовий фонд Віри Жук
(на час підготовки статті документ не зафондований)

№ 5

м. Кременчук 18 січня 1968 р.

Добрий день, Віро!

Тільки-но зібрався відписати на твого листа, аж тут приносять з пошти Полтавський том, адресований твоєю рукою.

Спасибі велике, сердечне спасибі за турботу і увагу. Переглянув швиденько і ще більше зрадів: хоч і попрацювати тобі, Віро, довелося багато, більше за всіх, то ж не даром – в томі видно!!!

Молодець Віро! Так тримати!!!

Ще раз спасибі за том! З Левом Євселевським я розрахуюсь відразу ж, як тільки він приїде з командировки.

А тепер, запрошуємо, Віро, на наше торжество. Звичайно, якщо буде нагода.

З найкращими побажаннями Павло.

Держархів Полтавської обл., особовий фонд Віри Жук
(на час підготовки статті документ не зафондований)

№ 6

м. Кременчук ***25 червня 1968 р.***

Доброго дня, Віро!

Спасибі за вісточку: завжди, коли одержую від тебе листи, охоплює мене радість, підноситься настрій. Дуже радий за твої успіхи. Молодець, Віро! Так тримати, так штурмувати науку! Переконаний, що «Градизьк» вдався тобі. На жаль, я ніде в нас не бачив його. Можливо, знайду, то обов'язково придбаю.

Про діяльність групи офіцера М. Г. Виноградова в роки окупації Кременчука мені мало відомо. Та такий матеріал, звичайно, для нас цікавий, і ми його обов'язково надрукуємо. Якщо стаття дуже велика, то відбери ту частину, де мова йде про головне, бо ж розміри нашої газети обмежені. (Щоб стаття містилася на 4–4,5 стор.).

Віро! Я зараз у відпустці, а тому одержав твого листа дещо з запізненням. Нікуди не їздив і не їду, відпочиваю з своїми козачками на дніпровських берегах. На роботу вийду 15 липня. Отже, висилай матеріал на моє ім'я.

Ще раз бажаю тобі нових удач! Щирий привіт усім знайомим.

З найкращими побажаннями Павло.

Держархів Полтавської обл., особовий фонд Віри Жук
(на час підготовки статті документ не зафондований)

№ 7

Лист Павла Пустовіта до Льва Євселевського

м. Полтава ***02 травня 2002 р.***

Добрий день, Льово!

Почалися травневі свята і кілька днів випали такі, коли не треба бігти до газетного конвеєра, а можна спокійно озирнутися навколо і написати листа.

А взагалі, час летить швидко, а з ним все менше стає сил, роки дають про себе знати та ті численні недуги, що супроводжують нас уже давно. Тепер більше спливають на думку ті життєві проблеми, котрі десь вичікували осторонь.

Часом шкода стає, що в кращі молоді роки та трудового життя не вдалося реалізувати того, що людині дається Богом. 20 років роботи в партійних органах – це був період суцільного перенапруження нервових і фізичних сил, все йшло в підготовку доповідей та виступів для керівництва на безкінечні наради, семінари, конференції, пленуми. А вже коли наближався партійний з'їзд – тоді взагалі не мав спокою ні вдень, ні вночі. Нас сильно дурили і вміли з нас вичавлювати сили «на благо народу».

Та дякувати Богу, що нас хоч обійшли ті страхіття і потрясіння, котрі пережили наші батьки та старші покоління: масові репресії, громадянську війну, колективізацію, Голодомор. Тепер, коли обнародуються архівні документи «секретних» і «сов. секретних» фондів по-іншому осмислюється прожите і пережите, наша трагічна дійсність і доля цілого народу.

А тепер мені хочеться одного, аби в країні нарешті гору взяли справжні патріоти, які б змогли повернути людям довіру до влади та зробити хоча б елементарні умови для життя і праці…

Дорогий Льово ! В житті нас доля зблизила, дала можливість кілька (а таки чимало) років спільно творчо попрацювати і дещо зробити. Я вдячний за це долі і за те, що наші родини розуміли нас і також сприяли нам. Спасибі тобі, друже, за підтримку, за ті листи і дзвінки, які дорогі для мене і для всієї нашої родини.

Бажаю тобі від усієї душі здоров'я, благополуччя і творчого натхнення… Благополуччя і добра бажаю всім вашим рідним.

Щиро Павло Пустовіт з Полтави.

Архів родини Євселевських (м. Сан-Франциско, США).

Медичне краєзнавство: суть та науково-дослідницький потенціал

УДК 614.21:616.89–051(091)(477.54)

Володимир Альков (м. Харків)

Харківська губернська земська лікарня імперської доби та проблема гуманізації ставлення до психічно хворих

У статті розглядаються зміни в ставленні до психічно хворих пацієнтів Харківської губернської земської лікарні та закладів, що її передували. Зроблено висновок про десакралізацію образу божевільного, що навіть при прогресивній гуманізації в умовах кадрових проблем та специфіки роботи мало зворотній ефект. З'ясовано різницю в ставленні до різних категорій хворих, а також ставлення до останніх різних категорій персоналу.

Ключові слова: *Харківська губернська земська лікарня, психічно хворі, медперсонал, десакралізація, гуманізація.*

У добу звернення історичної науки та краєзнавства до людинознавчої тематики значення проблеми якості надання медичної допомоги зростає. Корені, а отже шляхи вирішення важливого питання жорстокого ставлення до психічно хворих, надзвичайно актуального в сучасній Україні, слід шукати саме в розрізі історії повсякденності. Харківська губернська земська лікарня була найбільшою в Російській імперії. Тому вивчення ставлення до хворих там достатньо репрезентативно розкриває специфіку роботи подібних закладів.

Поводження із психічно хворими практично весь імперський період викликало шквал критики прогресивної громадськості. Знаний психіатр П. Ковалевський про полтавську божевільню 1881 р. висловився: «Это был ад кромешный!» [1]. Це суб'єктивна характеристика була найбільш відповідною для тогочасних закладів. У свою чергу, вінницька психлікарня сильно нагадувала сучасникам тюрму з одиночними камерами [2]. 1914 р. резонансним став випадок з харківським хворим С. Дьяченком. Лікарі протягом доби не надавали допомогу хворому, внаслідок чого той помер. У газеті «Южный край» писали, що «жах охоплював перед кричущими фактами з життя Сабурової дачі» – місцевої харківської психлікарні – та наводились 12 випадків переламів ребер у хворих [3]. Суд тоді побачив у справі С. Дьяченка злочинну службову недбалість [4]. Звідкіля ж виникла така ситуація? Поставимо собі на меті в даній статті розглянути проблему ставлення медперсоналу та громадськості до хворих на прикладі Харківської губернської земської лікарні, а також закладів, що їй передували.

Загальні праці з історії міста дореволюційного періоду, приміром, монографія Д. Багалія та Д. Міллера [5] приділяли даній проблематиці небагато уваги. Деякі питання були підняті в нарисах з історії земської медицини Харківщини [6] та Харківської губернської земської лікарні [7]. Радянський період, що мав інші методологічні орієнтири, не дав значних праць, близьких за тематикою. Історико-краєзнавчі студії з досліджуваного питання представлені доволі обмеженим колом робіт сучасних авторів. Та й вони торкаються такого специфічного питання як ставлення до психічно хворих побіжно, лише в контексті більш широких тем. Здебільшого це медико-краєзнавчі роботи. Серед них відмітимо збірку «История украинской психиатрии», що містить окремі краєзнавчі розвідки, та роботу С. Смирнової про історію Сабурової дачі [8]. Положення психічно хворих у Харкові XVIII – початку XX ст. висвітлювалось у докторській дисертації І. Робака [9], присвяченій охороні здоров'я в місті.

Як бачимо, історіографія теми небагата. Тому стаття побудована головно на джерелах. Серед них друковані звіти лікарні, що були доволі об'єктивними та самокритичними, неопубліковані матеріали Державного архіву Харківської області: матеріали перевірок та допитів медперсоналу, громадських обговорень, рапорти, прохання, скарги, нетиражовані звіти

тощо. Здебільшого, це діловодна та звітна документація. Також залучені матеріали Музею харківської обласної психіатричної лікарні № 3.

Переходячи до безпосереднього предмету розгляду, зазначимо, що в донауковий період психічні розлади розглядались з позицій теології і міфології, що заперечувало необхідність медичної допомоги душевнохворим. Лише в Середньовіччі з'явилось перше розуміння необхідності догляду [10]. У Статуті князя Володимира 986 р. передбачалось надання допомоги душевнохворим: до них слід було ставитись зі співчуттям, як до хворих, а не «одержимих». Це стало ідеалом ставлення до них на багато століть уперед. У тогочасній Західній Європі із нещасних «виганяли диявола» та палили на вогнищах [8]. На вітчизняних же теренах психічно хворих доглядали в монастирях, зараховуючи до числа невільних жертв божої кари. На Харківщині в зв'язку з цією діяльністю згадується Лебединський монастир. Допомога хворим у той час обмежувалась духовно-релігійним вихованням [11] і доглядом. Зрозуміло, що випадки жорстокого поводження з «божими людьми» були поодинокі, хворі викликали співчуття, до них ставились з позицій християнської моралі.

З XVIII ст. по відношенню до душевнохворих відбулася гуманізація, що супроводжувалась розумінням необхідності надання медичної допомоги [10]. З 1761 р. хворих вирішили утримувати в спеціальних будинках, а не при монастирях. Опіку над ними поклали на лікарів, а не священиків [8]. Це супроводжувалось десакралізацією образу божевільного, він став розглядатися лише як хвора людина, поза полем релігії. Це, між іншим, означало зняття релігійного табу на образу психічно хворого, що мало далекосяжні наслідки. Божевілля городян тепер визначала лікарська управа за допомогою аналізу відповідей на питання підозрюваної людини [12]. У сільській місцевості до рішення суду нагляд за психічно хворими покладався на волосні правління [13]. Там «под караулом и надзором» задля запобігання завданню шкоди собі та оточуючим утримували найбільш буйних [14]. Тобто, фактично ставлення було таким, як до злочинців, яких треба було ізолювати задля захисту суспільства. Часто це мало підстави. Приміром, ізюмський піроманіяк М. Лотнік 1824 р. мав намір підпалити будинки сусідів, буянив удома. Він уже перебував у божевільні та начебто видужав. Але невдовзі його відправили назад під конвоєм [15].

Застосовувались і заходи, що відповідали рівневі розвитку психіатрії того часу. Із заснуванням Приказів суспільного догляду 1775 р. хворих стали «лікувати» кровопусканням, опіками, п'явками, блювотними сумішами, хініном, проносним, оцтом, голодом, спрагою, водолікуванням. Використовувались ремені, гамівні сорочки, кайдани та інші насильницькі заходи [11]. Це більше походило на тортури, аніж на лікування. Та лікарі були переконані в дієвості таких методів, це не свідчить про садизм з їх боку. У таких умовах 1793 р. був заснований Гамівний будинок у Харкові, а 1796 р. до нього був прибудований будинок для божевільних та невиліковно хворих. 1820 р. будинок для божевільних вслід за лікарнею перевели на Сабурову дачу – заміську мальовничу місцевість [8], що стала базою для розвитку харківської губернської земської лікарні.

Старий корпус лікарні (власне Сабурова дача). Сучасний вигляд.

Розвиток закладу ускладнювався поганим фінансуванням та низьким рівнем розвитку психіатрії, що, як вже зазначалося, призводило до варварських методів «лікування» [16]. Не останню роль відіграла відсутність профпридатного персоналу. На початку XIX ст. розслідування виявило факти сваволі керівництва «богоугодных заведений» по відношенню як до підлеглих, так і до хворих: їх кривдили, били, морили голодом і холодом, їм погрожували зброєю. Гроші привласнювали керівні особи, а продукти – дрібні службовці. Тому їжа

там була поганою за якістю та недостатньою за кількістю [9]. Про страждання хворих та гріховність такої поведінки не замислювались.

Широко практикувалось приковування хворих ланцюгами й шкіряними ременями до підлоги. Використовувалась «крапельна машина», з якої вода крапала на голову хворого. Вважалось, що це мало його заспокоїти [8]. Однак, де-факто ця машина була знаряддям тортур і нічого більше. Знову таки, з цього не можна зробити висновку, що ставлення було поганим. Про це можуть свідчити причини, з яких відправляли до психлікарні. Приміром, іноземця К. Гогеля до богоугодних закладів помістили задля абезпечення нагляду, зважаючи на глибокий характер депресії і небезпеку самогубства [17], тобто з гуманістичних міркувань. Так само, про бажання хворого П. Петренка покінчити з собою заявила його жінка. Невдовзі його доправили до Харкова в будинок для божевільних [18] задля попередження суїциду. Прості люди погоджувались допомагати хворим добровільно. Скажімо, селянин-артист І. Некраш безкоштовно супроводив титулярного радника І. Тимофєєва, що захворів, в тульську лікарню, ближче до матері [19].

Спочатку психічно хворі утримувались на Сабуровій дачі в темних кімнатах без вікон, оббитих повстю та клейонкою [8]. Такі заходи, звичайно, не були зайвими. Скажімо, міський голова Урюпін під час нервового зриву навіть під наглядом поліції вискакував з горниці та викрикував у вікно непристойності, марив та ліз битися, був явно небезпечним для себе й оточуючих [20]. Та в таких умовах утримувались не тільки буйні, а й усі інші. Обслуговували їх арештанти, жебраки та жителі богадільні [8], побутувала антисанітарія та атмосфера пригнічення. Хворі в богоугодних закладах часто страждали від халатності лікарського персоналу. Обходи там нерідко проводили формально, скарги хворих навіть не слухали. Ординатори перекладали лікувальну роботу на фельдшерів, які діяли на власний розсуд [9]. 1834 р. харківський лікар П. Бутковський стверджував, що психіатрія має базуватись на фізіології, психології та анатомії і описував притуплену реакцію хворих на біль, холод, жар. Звідки він узяв матеріал не викликає сумнівів, це були аж ніяк не теоретичні висновки [21]. Попри всі вади й порушення 1842 р. за результатом інспекції божевільню «богоугодних заведений» Харківського Приказу громадського опікування цивільний генерал-штаб-доктор визнав найкращою серед нестоличних подібних закладів імперії [9]. Отже, стан інших закладів був ще більш плачевним.

Просте населення тривалий час не сприймало божевілля як хворобу. Багато людей відчували страх перед божевільнею й недовіру [2]. Лише в другій половині XIX ст. психічно хворі почали розглядатись вже як хворі, що мали право на лікування [11]. Психіатрична лікарня завоювала довіру, її перестали боятися. Як свідчать джерела, значний контингент психіатричних хворих у земській лікарні «прогресивно» збільшувався [22], особливо на початку XX ст. [6]. У той самий час, за даними МВС, туди нерідко потрапляли абсолютно здорові люди, які змушені були страждати по кілька років, «томимые голодом и холодом до смерти». Не завжди законно користувалися й працею хворих [9].

За відзивом харківського історика Д. Багалія, після переходу 1866 р. Сабурової дачі до відання земства дещо пом'якшився «варварський спосіб утримання» душевнохворих [5]. Дійсно, поступово цей спосіб гуманізувався. 1873 р. хворих припинили приковувати до підлоги [23], невдовзі стали застосовувати трудотерапію [8]. Було введено обмеження надягання кайданів. На зміну ланцюгам прийшли гамівні сорочки й прив'язування буйних хворих до ліжка. У др. пол. XIX ст. вийшли з ужитку й гамівні сорочки, став широко застосовуватися патронаж спокійних хронічних хворих на селі [11], хоча деякі лікарі вважали патронаж неприпустимим через дегенерацію хворих та їх експлуатацію, негативний вплив душевно нездорових людей на оточення [24] для чого були всі підстави. Замість гамівних сорочок здебільшого стали використовувати ізолятори або «темні», кількість яких відповідно зросла. «Темних» для замирення «скажених» хворих на Сабуровій дачі було влаштовано чотири [7]. Для запобігання травмам стіни там були оббиті м'якими матеріалами [9], у вікнах монтувались ґрати. Напередодні

Першої російської революції була впроваджена система неутиснення хворих, заборонені всі форми насильства [8]. Зв'язування вже вважалось злочинним актом, що існувало через невігластво служителів (так тоді називали санітарів). Ускладнювалось впровадження системи неутиснення необхідністю утримання великої кількості психічно хворих злочинців [2], яких слід було жорстко контролювати. 1905 р. в Харкові було повністю ліквідовано ізолятори [7]. Ще раніше – з 1897 р. – гамівні сорочки стали застосовуватися тільки як виключна міра [9]. Для порівняння, у Чернігові «давні» методи – холодне обливання, гамівні сорочки, зв'язування тощо були полишені лише 1905 р., а у виключних випадках продовжував застосовуватися ізолятор [25]. Тоді ж заборонили використання ненормативної лексики в харківській лікарні [26], чим грішили служителі. Та тут ми говоримо про ідеальну ситуацію. У реальності ж наступного 1898 р. при замиренні буйних хворих застосовувалось побиття. Психічно хворий В. Чергін був забитий на смерть двома санітарами [27]. 1901 р. було з'ясовано, що служителі носили казенну білизну, обкрадаючи хворих [28], яким її не вистачало.

Про тяжку долю хворих звичайних відділень свідчить наступний факт. 1891 р. був влаштований «елітний» барак, де утримання коштувало 60 чи 35 крб на місяць – величезну суму на той час. Там перебували представники привілейованих верств, що страждали на психічні розлади, але не могли собі дозволити ще дорожчих приватних клінік. Атмосфера звичайних відділень була для них «дуже важкою» [7]. Через кілька років був відкритий ще один, комфортабельніший пансіонат, в якому платили по 75 і 100 крб на місяць залежно від класу утримання [9]. 1903 р. нову лікарню-пансіонат для психічно хворих рекламували в пресі як розкішно влаштовану [29]. Про ексцеси зі ставленням персоналу до психічно хворих у цих закладах ніколи не згадувалось. Хворим йшли також на великі поступки в справі відстрочки оплати з об'єктивних причин тощо [30]. Подібним було ставлення до психічнохворих у приватних закладах. Приміром, у невеличкій «Приватній лікарні для душевних та нервових хворих доктора І. Я. Платонова» чоловіки та жінки знаходилися в різних корпусах, в оточенні саду, квітників і фонтанів, із залами для відпочинку й розваг, де розміщувались роялі, більярдні столи та інші предмети дозвілля [9]. Цього в звичайній лікарні уявити неможливо й нині. Привілейовані верстви отримували й відповідний догляд.

Та не всі такі лікарні були зразковими. У приватній клініці Раппопорт (колишня Трутовського) були клопи у великій кількості. Хворі через це не могли спати. Харчування було незадовільним, зникали цінні речі, зокрема, золота обручка хворої. Не віддали навіть усієї білизни, хоча розписку з батька хворої священика Ф. Єфімова про це взяли. Пробувши в лікарні 2 місяці, пацієнтка втратила понад 6 кг. Догляд та умови земської лікарні характеризувались батьком як значно кращі від приватних. Різниця в оплаті теж була значною, якщо за утримання доньки в лікарні Раппопорт брали на той час 210 крб на місяць, то в губернській – 40. Тому приватні лікарі сумнівних клінік відмовляли родичів від розміщення хворих в земській лікарні [26]. Це був передусім прибутковий бізнес, а не медичні заклади.

У другій половині XIX ст. Харківська губернська земська лікарня остаточно спеціалізувалась на наданні допомоги психічнохворим. Якщо 1887 р. в лікарні було 405 ліжок, з них 225 (56%) – для психічно хворих, то 1904 р. з 1000 ліжок на них були розраховані 800 (80%) [5]. 1912 р. там було вже 1180 ліжок, із них 1000 припадало на психіатричні відділення (85%) [9]. Зазначимо, що за приблизними даними незакінченого перепису психічнохворих 1906 р. в губернії нараховувалось понад 6 тис. психічно хворих, з них того ж року на Сабуровій дачі доглядали 1003 (17%). 83% хворих залишались практично без професійного нагляду й лікування [7]. Усіх ушпиталити не було змоги. Та й не було такої необхідності. Розповсюджені слабоумство, параноя, прогресивний параліч вважались невиліковними. Хворі на них отримували лише догляд. Тому не дивно, що населення часто розглядало психлікарню не як лікувальний заклад, а як місце ізоляції небезпечних хворих. Та й офіційне ставлення пішло недалеко. 1879 р. МВС видало циркуляр, де хворі розглядались як

небезпека для здорових та їх належало ізолювати. Таку тезу про те, що хронічні хворі потребували лише догляду, 1908 р. комісія з реорганізації психіатричної допомоги в Харківській губернії в складі М. Баженова, В. Яковенка та М. Кащенка поставила під сумнів [2].

Ставлення різних категорій персоналу лікарні до хворих значною мірою різнилось залежно від ступеню залучення до прямого спілкування з ними та підготовки. Лікарів, наприклад, як видно з таблиці співвідношення категорій персоналу, було на початку XX ст. лише 3%, середнього персоналу – трохи менше 14%, а молодшого персоналу або «служителів» – 83%. Саме з останніми повсякчас мав справу хворий.

Обов'язком служителів було стежити за дотриманням хворими чистоти, наглядати за прогулянками й роботою, приносити їжу тощо. Вони перебували в постійному контакті з психічно хворими та жили з ними наче «одним життям». Ставлення служителів, їх моральність сильно впливали на протікання хвороби. Фізичне здоров'я хворих повністю залежало від них. Та незважаючи на виховну роботу частими були грубощі та вороже ставлення до хворих [22].

Наведемо кричущі приклади жорстокості, халатності та цинізму санітарів за один лише 1901 р. На новоприбулий персонал ставлення служителів до хворих справляло гнітюче враження. Наприклад, санітари Я. Гопта та Д. Половинка побили колінами та кулаками й посадили до ізолятора хворого Є. Дубініна, за твердженням хворого, «за Бога». Вочевидь, нещасний чимось образив їх псевдорелігійні почуття. Небайдужий служитель М. Філатов викрив садистів. Після цього невдоволений служитель Г. Головченко, якого невдовзі самого притягли до суду за побиття хворого, нахабно спитав, чи полегшало Філатову від того, що той доповів [31]. Хворого І. Ковтунова поклали на підлогу у ванній, і, коли вийшов фельдшер, жорстоко побили. Задля відсутності гематом били в живіт кулаками й ногами, трохи не задушили. Коли повернувся фельдшер, вони зробили вигляд, що нічого не відбулось. Коли ж фельдшер спитав, чого хворий плаче, той не зміг чи побоявся відповісти. Та завдяки принциповості нового служителя М. Лазо, який був свідком злочину, служителів Р. Клименка, М. Стрибулю, О. Музиченка та Г. Головченка було звільнено й віддано під суд [32]. У жіночому відділенні проявляли шокуючу халатність. Глухоніма М. Цимбаленкова отримала опік у ванній, приготованій двома служительницями, а фельдшер не перевірила температури. Врешті, не маючи змоги покликати на допомогу, вночі хвора померла від зупинки серця. Допомогу не надали вчасно, хоча одна з хворих говорила про опіки Цимбаленкової, та їй просто не повірили. За це фельдшера та служительниць було звільнено [33]. У колонії служитель Г. Маринич побив хворого Д. Слєпцова у відповідь на те, що той його вдарив. За це його також звільнили [3].

Траплялись і марні тривоги, які ретельно розслідувались. 1903 р. на хворому І. Пономарьові знайшли гематоми, подряпини та переламом ребер. З'ясувалось, що перелом хворий отримав ще до надходження до лікарні [29] й служителі тут ні до чого. Вириваючись, хворий Слюсаренко зламав плечову кістку, причому якихось грубощів з боку служителів, що діяли під наглядом фельдшера, не було [4]. 1914 р. дружина хворого вчителя А. Рогальська просила голову управи видати допомогу замість розміщення чоловіка в губернській лікарні, адже там його побили. Жінка згадувала в своїй скарзі гамівну сорочку та уколи, які не мали використовуватись. Відповідального служителя обіцяли звільнити та «забули», невдовзі той звільнився сам. Хворого дійсно утримували в ліжку та ванній, але побиття не визнали. З'ясувалось навіть, що пацієнта відправили до божевільні за протекцією адміністрації Ізюмської лікарні через п'яний дебош, аби той уник покарання. Психічно він був здоровий і його швидко виписали [3].

Причини жорстокості слід шукати в тому, що умови служби не приваблювали персонал, зарплатня, яка тривалий час (з 1904 р.) не підвищувалась, стала навіть нижчою за платню міської прислуги [34]. Санітарів набирали із заробітчан з навколишніх сіл, відповідно, уявлення про догляд за хворими вони не мали, довго призвичаювались до своїх обов'язків [22].

Наглядачі та служителі здебільшого жили в лікарні [35]. У Воронежі, приміром, житлові умови були незадовільні, особливо в неодружених, які жили в тісному, темному та задушливому напівпідвалі під відділенням для буйних, який прозвали «катакомбами» [34]. У Харкові проблема стояла ще гостріше. Деякі з них не мали місця для відпочинку й спали на підлозі у відділенні чи у ванній кімнаті. Нічні чергові явно не досипали, відпочиваючи перед чергуванням аж одну годину. Вихідних служителі не мали, відпустки ординатори давали дуже неохоче [22]. Служителі не могли відпочити навіть вдень, бо вікна виходили до саду буйного відділення, де гуляли хворі. Усе це впливало на психіку та ставлення до хворих. Уже тоді було цілком зрозумілим, що знайти на посаду молодшого наглядача за 20 крб на місяць осіб більш-менш культурних було неможливо, особливо на психіатричну службу [34]. Ординатор І. Рахімов зазначав, що моральний ценз служителів був аж ніяк не нижчий від звичайної прислуги. Відповідно, вважав критику «Сабурки» необґрунтованою. «Ринкова пропозиція моральності, гуманності та самозречення» не була такою вже значною, особливо за 20 крб на місяць фельдшерам, 8-12 крб служителям у чоловічих та 5-7 крб – у жіночих відділеннях [22]. Дефіцит кадрів призводив до рекрутування випадкових людей, які демонстрували шокуючий цинізм, халатність та жорстокість [36].

Вдень життя у психіатричних відділеннях «било ключем». За 1913 р. у Харківській губернській земській лікарні зареєстрували 16 спроб самогубства хворих, нанесення шкоди самим собі – 42, бійок між хворими – 3358, нападів на молодший персонал – 1249, середній – 202, лікарів – 20, спроб втечі – 133, втеч – 49, зумисного псування майна: рвання білизни – 3158, биття вікон – 1328, посуду – 645, ламання речей – 1577 [37]. Така ситуація повторювалась з року в рік [38]. Весна, що була для всіх порою радості, для служителів перетворювалась на жахіття. Виведені на прогулянку божевільні навіть у половинному складі відділення (40 з 80) були неконтрольовані: намагались перелізти через огорожу, стрибали з дерев, викопували каміння та кидались ним одне в одного тощо [22]. Іноді хворі просто намагались «грати» зі служителями. При спробі повалити служителя – влаштувати популярну тоді «французьку боротьбу», хворий П. Жилієв упав і сам, ушкодившись. Буйні пацієнти кусались, плювались, бились з іншими хворими та служителями, рвали на собі й інших одяг, бились головою об стіну чи двері, кидались з ліжка на підлогу, виривались, тікали, відмовлялись лежати в ліжку тощо. Кільком служителям доводилось утримувати їх у ліжку тривалий час. У деяких випадках при утримуванні та зв'язуванні хворого траплялись переломи [3]. Також служителі при замиренні хворих самі зазнавали травм [4]. Скажімо, були й

Співвідношення категорій персоналу в Харківській губернській земській лікарні в 1908-1914 рр.*

Рік	Вищий медичний персонал		Середній медичний персонал		Молодший медичний персонал	
	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%
1908	23	4	93	14	544	82
1909	23	3	97	14	571	83
1910	24	4	98	14	567	82
1911	24	3	94	13	602	84
1912	24	3	103	14	617	83
1913	27	3,5	101	13	647	83,5
1914	25	3	105	14	636	83

* Складено за: Краткий обзор деятельности Харьковской губернской земской больницы за время 1865-1916 г. (составленный по отчетам больницы). – Х.: Печатня С. П. Яковлева, б. г. – С. 22.

випадки каліцтва на роботі [38]. Це теж не могло не впливати на психіку молодшого медичного персоналу, який контактував з хворими безпосередньо.

Як опосередкований наслідок вищеозначеного, 1913 р. за жорстокість до хворих звільнили 3 служителів, за неслухняність та грубість – 14, за пияцтво – 1, за непридатність – 7, за побиття хворих – 6, за бійку – 4. Крім того, серед нещасних випадків серед пацієнтів були недіагностовані переломами ребер та вивихи внаслідок бійок [37]. 1914 р. ситуація значною мірою погіршилась: за жорстокість до хворих звільнили 51 чол., за неслухняність та грубість – 12, за пияцтво – 5, за непридатність – 15, за бійку – 10 [38]. Новонабраний до колонії внаслідок мобілізації 1914 р. персонал був так само не просто безпорадний, а й навіть шкідливий [7]. Підбір персоналу у цей час, за словами доктора А. Геймановича, залишав бажати кращого [38]. Це при тому, що навіть «нормальна» ситуація була далекою від ідеалу.

Для порівняння, у воронізькій лікарні ситуація була подібною до харківської та за великим рахунком усіх інших психлікарень імперії. Як приклад, служитель штовхнув у клозеті хворого-паралітика, від чого той отримав перелам стегна. За це його було звільнено. Загалом за жорстоке ставлення до хворих 1910 р. з воронізької лікарні та колонії при ній було звільнено 9 чол., непридатність – 5, недобросовісність – 6 [34]. За незначні провинності з таких закладів не звільняли, адже бажаючих там працювати було знайти дуже важко.

Вирішення проблеми було знайдено в Москві, коли в Преображенській лікарні догляд за хворими доручався релігійним сестрам милосердя, які завідомо не могли реагувати на поведінку хворих агресивно, а молодший медичний персонал займався лише прибиранням. Достатньою була кількість лікарів. Відповідно, і лікарня працювала зразково [34]. У харківській лікарні сестер милосердя було лише 3 [37]. Та в них чиновники були упевнені, адже ті виконували свої обов'язки добросовісно й мали чудову репутацію. Також планувалось запросити дисциплінованих ротних фельдшерів [22].

Не набагато легшою була праця середнього медичного персоналу. Він також страждав від нездорової атмосфери. Один із фельдшерів навіть став страждати на психіатричну хворобу. Зважаючи на її зумовленість тяжкою роботою, йому продовжували виплачувати жалування ще рік [37]. Траплялись і гучні скандали. 1901 р. зі столу хворих до фельдшера М. Шумського та його гостей потрапляли молоко, булки, цукор, компот. На його гульбани йшла майже половина котлет відділення. За критику хворі доправлялись в ізолятор. За горілкою Шумський посилав служителів, використовував персонал для інших особистих потреб. Гульба проходила вдень і вночі, по відділенню роздавався спів та гра гармоні. Хворі, які заглядали в кімнату на звуки, відправлялись знову таки в ізолятор. Цей фельдшер у п'яному вигляді, стягнувши з ліжка, побив психічно хворого до крові за те, що той начебто колись його вдарив. Після цього пацієнта відправили до ізолятора й випустили лише після того як Шумський пішов. Цей фельдшер поводився із хворими дуже грубо й заохочував чи змушував служителів робити так само, вважаючи, що хворі мають боятися всіх. За це наглядача звільнили та піддали карному переслідуванню [28]. Рівень підготовки фельдшерів також залишав бажати кращого. 1913 р. 14 фельдшерів зі 101 (14%) взагалі не мали медичної освіти [37].

Ставлення лікарів до хворих було гуманним. За керівництва старшого лікаря М. Країнського в 1896-1901 рр. було ліквідовано всі форми насильства над ними [16]. 3 червня 1897 р. лікар показово зняв зі 120 збуджених хворих гамівні сорочки, виголосив промову щодо захисту прав хворих та спалив сорочки на площі перед головним корпусом. Як відреагували на це інші категорії персоналу, які контактували з часто небезпечними хворими безпосередньо, уявити нескладно. Також психіатри часто конфліктували з іншими лікарями щодо умов утримання хворих, причому серйозно. Та 1908 р. кількість хворих на Сабуровій дачі склала 1260, а психіатрів було лише 8 чоловік, тобто по 150 хворих на лікаря [8]. Нагляд в таких умовах не міг бути забезпечений та віддавався «на відкуп» служителям та фельдшерам.

Не будемо забувати про заходи в сфері дозвілля, що свідчили про турботу щодо хворих. Ще 1869 р. було створено бібліотеку релігійного змісту для священика та бажаючих. Для відпочинку хворих влаштовувались ігри в шашки, кості та шахи [7]. Трудотерапевтичні роботи відволікали хворих від божевільних ідей [5]. На поч. XX ст. для пацієнтів організовувалися різні ігри, читання, демонструвалися слайди, проводилися музичні вечори, улаштовувалися ялинки та прогулянки в саду, спектаклі [9]. Надання роботи та розваг розглядались як важливі складові роботи лікарів з хронічними фізично здоровими хворими [2]. У колонії в Сватовій Лучці при губернській земській лікарні за сумлінну працю останні отримували заохочення: тютюн, недорогі подарунки, новий одяг чи взуття. Хворим, що працювали найкраще, робили більш цінні подарунки. Іноді хворим давали гроші й вони могли самі щось купити [39]. Хворі мали змогу сповідатись священику церкви при лікарні. Обов'язковою була наявність свідомості в хворих, інакше їх не причащали [40].

Матеріально становище хворих помітно поліпшувалося. Так, витрати на утримання одного душевнохворого в 1909 р. становили 326 крб 57 коп., в 1910 р. – 341 крб 62 коп., в 1911 р. – 360 крб 24 коп. Правління лікарні з увагою ставилося до питань харчування. Смертність серед душевнохворих у лікарні знизилася з 15-16% до 7-8% [9]. Та перевірка навіть наприкінці XIX ст. виявила значну ваду – у палатах було холодно, на день відвідин + 9 ºС [41].

Отож, у розглянутий період відбулась десакралізація образу психічно хворого, що призвело до ставлення до нього як до звичайної людини, що потребує лікування. Проблеми виникли з моральним рівнем піклувальників: якщо раніше це були релігійні особи, то врешті цей обов'язок було покладено на лікарів, фельдшерів та санітарів, ставлення яких до хворих значною мірою різнилось. Якщо лікарі підходили з позицій науки та гуманізму, загалом нечасто зустрічаючись із хворими, то фельдшери та санітари допускали цинічні та жорстокі аж до садизму дії, що зумовлювалось кадровими проблемами та умовами праці, що підривали психіку. Значними були відмінності в ставленні до пацієнтів з привілейованих та непривілейованих верств. Стало спостерігатись фундаментальне протиріччя. Якщо в матеріальному та культурному плані становище пацієнтів покращувалось, то в ставленні до них все частіше констатувалась жорстокість. Залучення сестер милосердя для догляду стало спробою повернення до стану речей, коли хворих доглядали релігійні люди, що мінімізувало ризик проблемних ситуацій.

Джерела та література

1. Из истории психиатрии на Украине / [Г. Т. Сонник, А. Г. Денеко, В. М. Милявский и др.] // История украинской психиатрии: Сборник научных работ / под общ. ред. И. И. Кутько, П. Т. Петрюка. – Харьков: б. и., 1994. – Т. 1. – 1994. – С. 128-130.

2. ДАХО. Ф. 304 Харківська губернська земська управа. 1865-1914 рр. Оп. 1. Спр. 816. Доклады и переписка по обсуждению вопроса об организации медицинской помощи и призрения душевнобольных. 1907 – 1908 рр., 45 арк.

3. ДАХО. Ф. 304 Харківська губернська земська управа. 1865-1914 рр. Оп. 1. Спр. 848. О травмах у беспокойных душевнобольных, причинённых ими самими, другими больными и служащими психиатрической больницы. 1914 р., 61 арк.

4. ДАХО. Ф. 304 Харківська губернська земська управа. 1865-1914 рр. Оп. 1. Спр. 865. Переписка с врачебным отделением губернского правления и старшим врачём губернской земской больницы о принятии мер по улучшению ухода за душевнобольными в связи со смертью больного Дьяченко. 1915-1916 рр., 31 арк.

5. Багалей Д. И. История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655 по 1905-й год). В 2-х т. / Д. И. Багалей, Д. П. Миллер. – Харьков: Харьковская книжная фабрика им. М. В. Фрунзе, 1993. – Т. II. XIX – начало XX века. – 1993. – 982 с.

6. Краткий очерк деятельности Харьковского губернського земства по медицинской части. – Харьков: Тип. Губернского земства, 1918. – 55 с.

7. Краткий обзор деятельности Харьковской губернской земской больницы за время с 1865-1916 г. (составленный по отчётам больницы). – Харьков: Печатня С. П. Яковлева, б. г. – 40 с.

8. Смирнова С. Н. Очерки истории Сабуровой дачи / С. Н. Смирнова. – Харьков: Ранок, 2007. – 292 с.

9. Робак І. Ю. Історичні умови організації та специфіка розвитку охорони здоров'я в Харкові (XVIII – початок XX ст.): дис. … доктора іст. наук: 07.00.01 / Робак Ігор Юрійович. – К., 2009. – 438 с.

10. Абрамов В. А. Историческая периодизация отношения общества к душевнобольным / В. А. Абрамов, А. В. Абрамов // История украинской психиатрии: Сборник научных работ / под общ. ред. И. И. Кутько, П. Т. Петрюка. – Харьков: б. и., 1994. – Т. 1. – 1994. – С. 13-14.

11. Дьяченко Л. И. Из истории развития украинской психиатрии / Л. И. Дьяченко // История украинской психиатрии: Сборник научных работ / под общ. ред. И. И. Кутько, П. Т. Петрюка. – Харьков: б. и., 1994. – Т. 1. – 1994. – С. 48-52.

12. ДАХО. Ф. 12 Харківська лікарська управа. 1831-1864 рр. Оп. 1 Спр. 6. Об освидетельствовании умалишённых. 1841 р., 72 арк.

13. ДАХО. Ф. 3 Канцелярія харківського губернатора. 1797-1917 рр. Оп. 56. Спр. 86. По донесениям градских и земских полиций о сумасшедших. 1823 р., 16 арк.

14. ДАХО. Ф. 3 Канцелярія харківського губернатора. 1797-1917 рр. Оп. 56. Спр. 255. Об умалишённых. 1823 р., 46 арк.

15. ДАХО. Ф. 3 Канцелярія харківського губернатора. 1797-1917 рр. Оп. 61. Спр. 190. По донесениям градских и земских полиций о помещении в Богоугодные заведения Слободско-Украинского приказа общественного призрения сумасшедших. 1824 р., 39 арк.

16. Музей харківської обласної психіатричної лікарні № 3. – Стенд «Від справи милосердя до науки» (Дореволюційна історія лікарні на Сабурові дачі).

17. ДАХО. Ф. 3 Канцелярія харківського губернатора. 1797-1917 рр. Оп. 61. Спр. 145. По предложению инспектора здешней врачебной управы Майера об иностранце Гогель, одержимом меланхолией. 1824 р., 4 арк.

18. ДАХО. Ф. 533 Дергачёвское волостное правление. 1842-1919 рр. Оп. 1. Спр. 3. О лишившемся ума и здравого рассудка дергачёвском обывателе Потапе Петренко. 1844 р., 17 арк.

19. ДАХО. Ф. 3 Канцелярія харківського губернатора. 1797-1917 рр. Оп. 200. Спр. 229. О титулярном советнике Тимофееве, находящемся в доме умалишённых. 1861 р., 36 арк.

20. ДАХО. Ф. 3 Канцелярія харківського губернатора. 1797-1917 рр. Оп. 9 Спр. 226. По рапорту лекаря Харьковского штаба Рудинского о пришедшем в сумасшествие Харьковском городском голове Урюпине. 1803 р., 15 арк.

21. Чегодарь А. Я. Этапы развития физиологии и их значение в психиатрии / А. Я. Чегодарь // История украинской психиатрии: Сборник научных работ / под общ. ред. И. И. Кутько, П. Т. Петрюка. – Харьков: б. и., 1994. – Т. 1. – 1994. – С. 135-137.

22. ДАХО. Ф. 304 Харьковская губернская земская управа. 1865-1919 рр. Оп. 1. Спр. 616. Докладная записка заведующего попечительным отделом и постановление губернской земской управы о расширении помещений и увеличении штатов психиатрических отделений губернской земской больницы и подготовке младшего медицинского персонала для борьбы с эпидемией холеры. 1893 р., 36 арк.

23. Петрюк П. Т. Дореволюционный этап деятельности Сабуровой дачи / П. Т. Петрюк // История украинской психиатрии: Сборник научных работ / под общ. ред. И. И. Кутько, П. Т. Петрюка. – Харьков: б. и., 1994. – Т. 1. – 1994. – С. 112-115.

24. Державний архів Харківської області (ДАХО). Ф. 304 Харьковская губернская земская управа. 1865-1919 рр. Оп. 1. Спр. 666. Переписка с обществами психиатров и невропатологов и специалистами-психиатрами по вопросу об улучшении постановки лечения душевнобольных. 1897 р., 62 арк.

25. Очерки развития психиатрии на Черниговщине / Э. И. Лапинский, В. Н. Брезме, Л. З. Кордыш, А. Г. Слободской // История украинской психиатрии: Сборник научных работ / под общ. ред. И. И. Кутько, П. Т. Петрюка. – Харьков: б. и., 1994. – Т. 1. – 1994. – С. 97-99.

26. ДАХО. Ф. 304 Харківська губернська земська управа. 1865-1914 рр. Оп. 1. Спр. 861. Распоряжения председателя управы и переписка по личному составу служащих, о прибавках за дороговизну, об освобождении от платы за лечение в земских больницах жителей других губерний. 1916 р., 32 арк.

27. ДАХО. Ф. 304 Харьковская губернская земская управа. 1865 – 1919 рр. Оп. 1. Спр. 678. О нанесении санитарами психиатрической больницы тяжёлых побоев душевнобольному Чергину В. 1898 р., 3 арк.

28. ДАХО. Ф. 304 Харьковская губернская земская управа. 1865-1919 рр. Оп. 1 Спр. 724. О предании суду надзирателя-фельдшера психиатрического отделения губернской земской больницы Шумского М. О. за нарушение трудовой дисциплины и грубое обращение с больными. 1901 р., 24 арк.

29. ДАХО. Ф. 304 Харківська губернська земська управа. 1865-1914 рр. Оп. 1. Спр. 791. О побеге из психиатрической лечебницы больного Пономарева И. 1903 р., 7 арк.

30. ДАХО. Ф. 304 Харківська губернська земська управа. 1865-1914 рр. Оп. 1. Спр. 844. Ходатайства о приёме больных в губернскую земскую больницу; цифровые сведения о душевнобольных, находившихся в земской больнице за 1913 год. 1914 р., 15 арк.

31. ДАХО. Ф. 304 Харьковская губернская земская управа. 1865-1919 рр. Оп. 1. Спр. 727. О нанесении побоев больному XVIII психиатрического отделения губернской земской больницы Дубинину санитарами Гоптой и Половинкиным. 1901 р., 6 арк.

32. ДАХО. Ф. 304 Харьковская губернская земская управа. 1865-1919 рр. Оп. 1. Спр. 725. Об увольнении с работы и привлечении к ответственности группы санитаров XVIII психиатрического отделения губернской земской больницы за нанесение побоев душевнобольным. 1901 р., 9 арк.

33. ДАХО. Ф. 304 Харьковская губернская земская управа. 1865-1919 рр. Оп. 1. Спр. 726. О снятии с работы фельдшерицы и санитарок Х-го женского психиатрического отделения губернской земской больницы за причинение психически больной Цымбаленковой ожога, окончившегося смертью. 1901 р., 20 арк.

34. Медицинский отчёт психиатрической лечебницы за 1910 год. – Воронеж: Типография товарищества «Н. Кравцов и К°», 1911. – 62 с.

35. ДАХО. Ф. 304 Харьковская губернская земская управа. 1865-1919 рр. Оп. 1. Спр. 712. О побеге находившегося на испытании в 8-м психиатрическом отделении губернской земской больницы Коржикова С. 1901 р., 13 арк.

36. Al'kov V. A. The Issue of Moral Level Among the Junior Personnel of Kharkiv Provincial Municipal Hospital Psychiatric Units in the Late 19th – Early 20th Century / V. A. Al'kov // Збірник тез міжвузівської конференції молодих вчених та студентів «Медицина третього тисячоліття» (Харків, 14 січня 2014 р.). – Харків: б. в., 2014. – Р. 340-341.

37. Медицинский отчёт по Харьковской губернской земской больнице и связанным с ней учреждениям за 1913 год. – Харьков: Печатня С. П. Яковлева, 1915. – II, 124 с.

38. Медицинский отчёт по Харьковской губернской земской больнице и связанным с ней учреждениям за 1914 год. – Харьков: Типография М. Зильберберг и С-вья, 1916. – II, 115, 6, 19 с.

39. ДАХО. Ф. 304 Харківська губернська земська управа. 1865-1914 рр. Оп. 1. Спр. 847. Отчёт о лечебной и финансово-хозяйственной деятельности колонии для душевнобольных Харьковского губернского земства в слободе Сватовой Лучке за 1914 год. 1915 р., 30 арк.

40. ДАХО. Ф. 304 Харківська губернська земська управа. 1865-1914 рр. Оп. 1. Спр. 856. Переписка с губернатором и старшим врачём губернской земской больницы об увольнении с работы сектантов, служащих в губернской земской больнице; о священнике больницы М. Слуцком. 1915 р., 15 арк.

41. ДАХО. Ф. 304 Харьковская губернская земская управа. 1865-1919 рр. Оп. 1. Спр. 617. Сообщение харьковского губернатора управе о недостатках в губернской земской больнице, вскрытых губернским врачебным инспектором. 1893 р., 4 арк.

Владимир Альков

Харьковская губернская земская больница имперского времени и проблема гуманизации отношения к душевнобольным

В статье рассматриваются изменения в отношении к психически больным пациентам Харьковской губернской земской больницы и учреждений, которые ей предшествовали. Сделан вывод о десакрализации образа сумасшедшего, что даже при прогрессивной гуманизации в условиях кадровых проблем и специфики работы имело обратный эффект. Определены различия в отношении к разным категориям больных, а также отношение к последним разных категорий персонала.

Ключевые слова: *Харьковская губернская земская больница, душевнобольные, медперсонал, десакрализация, гуманизация.*

Vladimir Alkov

Kharkiv Provincial Municipal Hospital during Imperial Time and the Problem of Attitude Humanization to Mentally Ill Patients

Changes in attitudes to mentally ill patients of Kharkiv Provincial Municipal Hospital and institutions that preceded it were examined in the paper. The conclusion has been done that a representation's desanctification of mentally ill people in terms of personnel problems and specifics of work had the opposite effect even in conditions of progressive humanization. The differences in an attitude to dissimilar categories of patients, as well as an attitude to ones of different categories of personnel were determined.

Key words: *Kharkiv Provincial Municipal Hospital, mentally ill patients, medical personnel, desanctification, humanization.*

УДК 614.2(477.51):614.79»192»

Олександр Топчій (м. Київ)

Становлення системи охорони здоров'я Чернігівщини: роль сільських медичних працівників (1920-1930 рр.)

У статті досліджено місце і роль сільських працівників медичної сфери Чернігівщини в становленні і розвитку сільської медицини регіону в 20-30-х роках XX століття та відображені труднощі, з якими названа категорія стикалася в процесі своєї практичної діяльності.

Ключові слова: *сільська інтелігенція, Чернігівщина, медицина, лікарі, епідемія, санітарні комісії.*

Важливим аспектом дослідження сільської інтелігенції 1920-1930-х років є висвітлення діяльності такого її прошарку як сільські медики. Лікарі на селі становили особливу верству, яка мала своєю діяльністю показати переваги радянського суспільного ладу. Поряд з сільськими педагогами та агропрацівниками вони були для нової влади провідними «культурними силами на селі».

Історії медицини на Чернігівщині присвячені численні публікації [3]. Однак спеціальні дослідження стосовно сільських медиків означеного періоду відсутні. Метою статті є дослідження ролі і значення діяльності сільських медиків у становленні та розвитку системи охорони здоров'я регіону в 1920-х – на початку 1930-х років. Поставлене завдання передбачає з'ясування характеру проблем, які перешкоджали налагодженню професійної роботи працівників даної категорії інтелігенції.

Щодо попередниці радянської системи охорони здоров'я – «земської медицини» слід відзначити, що на зламі XIX-XX ст. існувало, як тоді говорили, «два ґатунки медичної допомоги»: перший, лікарський, для більш заможного населення й другий – фельдшерський для більшості населення. У сільській місцевості працювали фельдшери, більшість з яких часто не мала відповідної освіти, тобто не закінчувала фельдшерських шкіл, але мала певну практику в армії (так звані «ротні фершали»). Лікування хворих у селі цілковито було в їх руках. До функцій лікарів, число яких у повіті не перевищувало, як правило, 5 осіб, входив обов'язок інспектування фельдшерської служби та складання медичної статистики [1].

Радянська система охорони здоров'я декларувала державне забезпечення медицини та безкоштовне лікування населення. Програма державних заходів розвитку системи охорони здоров'я в УСРР на початку 1920-х років передбачала наближення медичної допомоги до робітників та селян, забезпечення села кадрами лікарів й головне – якісне покращення медико-санітарного стану сільських населених пунктів. Водночас передбачалася підготовка нових, «ідеологічно витриманих» кадрів медичних працівників, насамперед лікарів – «кадрів, що вміють не лише будувати справу охорони здоров'я та надавати медичну допомогу, але і здатних широко залучити маси робітників та середняцько-бідняцькі прошарки селянства до здійснення завдань культурної революції і тим самим активно брати участь у соціалістичному будівництві» [22]. Варто зазначити, що ще до остаточного встановлення радянської влади кількість лікарів і іншого медперсоналу в країні зменшилася у зв'язку з еміграцією. Серед працюючих лікарів на початку 1930-х років прошарок лікарів-комуністів складав лише 1,4% [18]. Цілком зрозуміло, що вищі посади в системі медичної системи довірялися тим кадрам, які належали до більшовицької партії. Так, одним із перших завідувачів губернським відділом охорони здоров'я на Чернігівщині (далі – Губздороввідділ)

був професор Строганов В.В. – випускник фізико-математичного факультету Петербурзького та медичного факультету Московського університетів, член РСДРП [8]. Потім, у 1923 році він виїхав до Петрограда, де працював у науково-дослідному інституті, завідував кафедрою. Але, на жаль, це був у ті роки щасливий виняток, бо, як свідчать архівні документи, іноді охороною здоров'я керували люди, які, навіть, не мали вищої медичної освіти. Так, голова Шостківського повітового відділу охорони здоров'я Уткін Костянтин Федорович за освітою був помічником ветеринарного лікаря, однак перебував у лавах правлячої партії і користувався довірою адміністрації [10].

В умовах обвальної руйнації економіки, нестачі медичного персоналу, браку медикаментів, відсутності медичного обладнання, спеціального інструментарію, навіть звичайного мила губернський та повітові відділи охорони здоров'я свої зусилля спрямовували, насамперед, на боротьбу з епідеміями плямистого тифу, туберкульозу та віспи. У 1919-1920-х роках в губернії цими хворобами на 10 тисяч населення страждали 148 осіб.

Самовіддано виконували свій обов'язок в боротьбі з епідеміями медичні працівники Дроздовицької дільниці (тепер Куликівський район). З 1909 р. по 1920 р. лікарем цієї дільниці була Левчановська Марія Митрофанівна. Разом з нею працювали фельдшери Бабенко Максим Олексійович та Бабенко Антоніна Панфілівна. Надаючи допомогу в епідемічних вогнищах плямистого тифу, вони були інфіковані й захворіли самі. Максим Олексійович помер від тифу 8 лютого 1920 року. Лікар Левчановська М. М. загинула від тифу 25 квітня 1920 року. Бабенко А. П. одужала й продовжувала працювати в Дроздівці до 1931 року. А 1931 р. закінчив медичний інститут син Максима Олексійовича – Бабенко Олексій Максимович, який після навчання 45 років жив і працював в селищі міського типу Добрянці [6].

Водночас влада зосереджувала увагу на організаційних аспектах системи охорони здоров'я, розгалуженні санітарної служби і відповідних медичних закладів. З початку 1920-х років губерніальні служби Чернігівщини встановили двосторонній зв'язок з повітовими відділами, створювалась губернська та повітові надзвичайні протиепідемічні комісії, а в селах – волосні та сільські санітарні комісії. Вони опікувались ремонтом лазень, колодязів, очисткою дворів та вулиць від нечистот, придбанням дезінфікуючих засобів тощо. Новим для сільських мешканців було те, що створювались державні стоматологічні амбулаторії з зуботехнічними майстернями. Так, Сосницький повітовий відділ охорони здоров'я відкрив кілька безкоштовних зубних амбулаторій. Безкоштовною допомогою в них могли користуватися члени профспілок, вчителі та учні, радянські службовці, червоноармійці та «всі потребуючі громадяни за посвідченням біржі праці …» [24]. Велася активна робота і в інших повітах, зокрема Городнянському. Тут 15 серпня 1922 року було відкрито поліклініку. Заклад мав окрему аптеку і 5 заброньованих ліжок для членів профспілок з розрахунку 2 ліжка терапевтичних, 1 – гінекологічне і 2 інфекційних [25]. Для повіту така кількість лікарняних місць була явно недостатньою. Брак коштів, що виділялися на соціальну сферу села, гальмував розбудову медичної сфери. З деякими закладами, як от з Шаболинівською дитячою колонією Конотопського округу, губернським органам управління не вдавалося навіть просто зв'язатися через відсутність коштів на транспорт та встановлення телефону [27]. Так само і пізніше, в 1925 році, відчувались ще проблеми зі зв'язком. Сновський повітовий відділ охорони здоров'я повідомляв, що Губінспектура, вимагаючи надсилання тих чи інших даних надсилає свої запити із значним запізненням, в результаті чого вони надходять на місця на тиждень і навіть пізніше того числа, до якого мала би надійти до Чернігова повітова звітність [11].

Активно відновлювати лікарні для сільського населення і, відповідно, збільшувати кількість лікарів на селі почали тільки на початку 1923 року, коли епідемії пішли на спад. До цього головну увагу органи охорони здоров'я приділяли місту, де «скупчувалась основна маса робітників» і де міг знайти, як

вважалося, кваліфіковану допомогу і селянин. Після завершення процесу районування з 1923 року відкривалися і селянські полікліники, збільшилась кількість медичних працівників. Так, за земської медицини в Прилуках і Пирятині було 9 лікарів, а на початок 1920-х років їх нараховувалось 37 осіб. Однак і ця кількість була недостатньою [4]. Тому спалахи важких захворювань мали місце і пізніше. В лютому 1932 року в Пирятинському районі було виявлено 11 випадків захворювання на віспу, в Яготинському – 14. Тому, з метою профілактики в сусідніх районах, зокрема в Прилуцькому, всі установи та організації повинні були провести щеплення: «Кожен колектив, підприємство, колгосп, сільрада, житлокооп, школа повинні організувати у себе віспощеплення, попереду провівши масово-пояснювальну роботу», – йшлося в розпорядженні [20].

Загрозливий стан зумовлювався антисанітарією в громадських місцях, важкими побутовими умовами, поганим харчуванням населення. Не останню роль в поширенні епідемій відігравав санітарний стан інфраструктури. Одним із важливих його показників була якість водопостачання. На кінець 1920-х – на початок 1930-х років в Україні було лише 54 водогони; з них 35 в окружних містах і 19 в районних центрах. Крім Чернігова домові приєднання до каналізації мало лише місто Прилуки [22, с. 7-8]. В цілому санітарний побут тогочасного села характеризувався наступним чином: більшість – 57,4% сільських школярів не користувалися милом при умиванні; 75% жител українських селян мали глухі рами вікон; всього 5,2% сільських жител мали кватирки; 15,3% жител мали освітлення, що відповідало нормам; 23% сільського населення зовсім не користувалися милом, а 45% селян майже не користувались милом. Звідси і масова захворюваність, з якою новостворені органи медицини, зокрема і сільські санітарні комісії, провадили боротьбу [15]. Проте не завжди успішно. Тому досить часто в періодиці1920-х років зустрічаються нарікання на їх роботу. Так, дописувач Бджола скаржився на те, що в його окрузі не було жодного села, де не хворіють на кір, скарлатину, дифтерит та інші хвороби. «На це мусять звернути увагу сільські санітарні комісії. Зайняті роботою, бідні селяни […] мало турбуються за своїх дітей […], а вони мруть як мухи. А вмирають і кріпкі діти, з яких може бути вийшли б гарні робітники», – зауважував він. Вирішити проблему дописувач пропонував шляхом регулярного інформування сільрадою дільничного лікаря про епідеміологічний стан села. Автором також пропонувалось проводити культурно-освітню та профілактичну роботу у формі бесід сільських медиків з населенням про засоби профілактики захворювань [2].

Громадські активісти разом з представниками преси виявляли недоліки в роботі санітарних комісій. Так, за свідченням анонімного дописувача до газети «Червоне село» на Глухівщині в окружному селянському будинкові (сільська культурно-освітня установа створена на початку 1920-х років на противагу «Просвітам» – О.Т.) панувала повна антисанітарія. Хоч на другому поверсі приміщення та в номерах ще був наведений якийсь лад, то у їдальні панував повний безлад: «Все там можете зустрінути: і вчорашню їжу, і грязний посуд і грязних господарку та служницю [...] і це в центрі, під носом у санлікаря. Невже справа санлікаря складати лише акти на зав. книгозбірнею за те, що книжки не продезинфектовано?», – цікавився місцевий мешканець [21].

В округах краю відчувався брак кадрів для сільської медицини, подолати який мало зміцнення місцевих медичних закладів для підготовки кадрів середньої ланки. Існуюча в губернії станом на 1921 рік мережа закладів з підготовки медичних працівників включала медичний технікум у Ніжині та низку курсів. У Конотопі діяли курси для організаторів сільських ясел, на яких було 40 слухачів; в м. Ніжині була школа акушерів, школа сестер милосердя, курси санітарів та функціонував медичний технікум на 140 студентів; в м. Новгород-Сіверському працювали курси з охорони материнства та дитинства на 40 чоловік. Інші медичні навчальні заклади розміщувались в губернському центрі [26].

Ніжинський медичний технікум (спочатку – фельдшерсько-фармацевтична школа) складався з двох підготовчих та одного спеціального класу. Підготовчі класи слугували для переходу із школи першого ступеню (семирічної) в професійну. Більшість учнів навчального закладу складали діти селян та робітників [7]. Колектив викладачів нараховував 17 чоловік [7, арк. 1 зв.]. Щодо умов роботи, то гостро давалася взнаки нестача посібників, лабораторій та кабінетів. Поряд з тим відмічалось, що: «Між учнів […], котрі все більше селяни, є багато таких, котрі не дивлячись на слабку підготовку (сільська школа), відрізняються видатними здібностями, посидючістю та інтересом до занять» [7, арк. 2]. Про великий інтерес до навчального закладу свідчить той факт, що згідно з кошторисом мали прийняти 100 чоловік, але внаслідок посилених прохань абітурієнтів довелося прийняти 112. Однак і після цього лишилось багато не прийнятих [7, арк. 2 зв.].

Негативно на функціонуванні системи медичного забезпечення Чернігівщини позначалася практика нерівномірного розподілу випускників медичних вищих навчальних закладів, що було властиво для усієї республіки. Так, станом на 1929 рік в Україні нараховувалось 10 717 медичних працівників. Більшість – 46,7% мешкали в крупних індустріальних центрах (Харків, Одеса, Київ, Дніпропетровськ), 20,7% або 2220 – в інших окружних містах, зокрема і Чернігові. А в сільській місцевості (включаючи поселення міського типу) – 3491 лікар (32,6%). Відтак, мало місце вкрай нерівномірне забезпечення лікарями університетських центрів, округів, сільської периферії загалом. Крім того, спостерігалася диспропорція у спеціалізації фахівців для системи охорони здоров'я. З 10 717 лікарів загалом тільки 544 (5,3%) були санітарними лікарями [22, с. 34-35]. Надто бракувало хірургів. На той час в Україні з 10 717 лікарів хірургів нараховувалось 1 214. Більше половини хірургів зі стажем роботи до 5 років працювали на селах. Безробітними були тільки хірурги в міських центрах, і то не більше 10% [5]. Причинами такого стану були важкі матеріально-побутові умови роботи на периферії; низька заробітна плата; недостатня увага Народного комісаріату здоров'я до питань медичної освіти; вплив на основну масу лікарів «кваліфікованої, добре забезпеченої і в більшості своїй – ідеологічно чужої радянській громадськості лікарської верхівки». Лікарі, мобілізовані в університетських центрах на периферію, не отримували належного забезпечення житлових та професійних умов з боку місцевих органів влади. Лікарі квартирами не забезпечувались, кошти на найм житла не надавались, не було транспорту для здійснення мобільного інспектування, відсутні вакантні посади для лікаря, що прибув на периферію за призначенням від урядової комісії [17].

Проблема з кадровим забезпеченням частково почала вирішуватись з 1921 р. В той час зросла кількість лікарів за рахунок демобілізованих з армії та випускників медичних факультетів – їх в губернії стало 290 осіб. Демобілізованим лікарям та медичному персоналу, що в період військових дій революції служили в лавах РСЧА (Робітничо-селянської Червоної Армії) в керівному складі (так звана 3% броня осіб Начскладу РСЧА) мали надаватись квотні місця в установах охорони здоров'я. Так, Чернігівська окружна інспектура охорони здоров'я направила на посаду завідувача Березенською меддільницею та лікарнею Лібермана В. І. Пропонували затвердити його на посаді та з вільних коштів виплатити лікарю «підйомні» кошти в розмірі місячного окладу [13]. Перед цим він служив на посаді полкового лікаря 19-го стрілецького полку 11 дивізії. До військової служби завідував лікарнею на 20 ліжок в Татарській республіці. Спеціалізацію мав хірургічну [13, арк. 5]. Лібермана підтримала і Окружна інспектура праці [13, арк. 6]. Врешті, його призначили завідуючим медичною дільницею та завідуючим лікарнею в с. Березне у порядку заповнення 3% броні [13, арк. 7].

Поряд з недосконалою системою охорони здоров'я відчутною на селі була недостатня кваліфікація та наближеність до мас лікарських кадрів [22, с. 46-47]. Не зважаючи на лозунги про розширення мережі сільської медицини не в усіх повітах вдавалося їх відкрити.

На Новгород-Сіверщині в с. Жадові в 1922-23 р. будувалася лікарня, але за розпорядженням райвиконкому будматеріали для неї передали у селище Довжик під будівництво школи. Окружний відділ охорони здоров'я не опротестував це розпорядження попри те, що вивіз лісу й зруб самої будівлі робилися на кошти громади саме с. Жадова. Це поселення мало 1554 садиб з населенням 7752 чоловік, сільраду, КНС (комітет незаможних селян), ЛКСМУ (Ленінська комуністична спілка молоді України), селянський будинок, півдесятка шкіл. Однак через ситуацію з припиненням побудови лікарні в селищі не було жодного державного медика – як фельдшера, так і лікаря. Населенню доводилося платити приватним фельдшерам від 2 до 4 пудів хліба за відвідини або їздити за медичною допомогою за 10-25, а то і за 45 верст до Новгород-Сіверського [23]. В Чернігівському окрузі за 1927-1928 звітний рік не відкрили жодного нового закладу [28]. Лапинська амбулаторія на Прилуччині не обслуговувала колгоспників на збиральній кампанії через брак медперсоналу [19].

Однією з головних перешкод роботи органів охорони здоров'я, крім відсутності медичного персоналу, були низькі ставки оплати праці. Так, середньомісячна зарплата лікарської групи в 1927-1929 роках за даними Народного комісаріату праці коливались між 80 рублями 13 копійками (для лікаря ординатора) і 111 рублями 18 копійками (для санітарного лікаря). Місячна зарплата середнього персоналу в 1927-1928 роках в середньому складала 44 рублі 14 копійок, а молодшого – від 20 до 22 рублів [22, с. 36].

Наявні були і певні труднощі в плані надмірного адміністрування та втручання в роботу медпрацівників органів влади, перевантаження громадською роботою. В анкетах сільських лікарів на запитання про скарги та пропозиції стосовно професійної діяльності знаходимо наступні пропозиції: «Поставити медперсонал на селі в таке становище, щоб він в своїй роботі керувався чисто медичними міркуваннями і не був підпорядкований примхам населення» [14]. Так, зокрема, лікар Білоцерківської амбулаторії на Прилуччині Зубкова на питання про наявність чи відсутність конфліктів на роботі відповіла, що в її професійну діяльність втручаються голова КНС (комітет незаможних селян) та сількор (сільський кореспондент – О.Т.) «не будучи компетентними в цій роботі». Щодо громадської роботи лікар зазначила свою працю в хаті-читальні, читання лекцій про догляд за тяжкохворими, про хвороби та їх профілактику, членство в кооперації, участь в роботі школи та лекції допризовникам [14, арк. 28]. Останні читалися за спеціальною програмою, де особлива увага зверталась на профілактику сифілісу, заразних хвороб, туберкульозу і алкоголізму [12].

Досить велику роботу здійснювали організації Червоного Хреста. З 1919 року по 1923 рік у Чернігові та Острі Товариство Червоного Хреста відкрило стаціонари для хворих на туберкульоз по 25 ліжок [9]. 1925 року Червоний Хрест мав три медичних амбулаторії, а 1927 року вже 9 медичних установ [4, с. 297]. На перше січня 1933 року, в самий розпал Голодомору 1932-1933 років, на Чернігівщині нараховувалось 559 первинних організацій Червоного Хреста і 473 санітарних пости [16].

Отже, в 1920-х – на початку 1930-х років сільська медицина Чернігівщини відображала загальний стан соціально-економічного життя держави, що позначилося головним чином на становищі та розвиткові інфраструктури медичних закладів регіону та тяжких умовах праці і побуту сільських лікарів регіону на фоні значного поширення численних епідемій та відсутності належного фінансування. Незважаючи на тенденції поступового зростання на селі чисельності лікарських кадрів, здобуття ними довіри у селян та місцевих владних структур, є підстави стверджувати, що у зазначений період ситуація з медичним обслуговуванням селянства Чернігівщини була ускладненою. Найпершим і найбільшим недоліком у сфері охорони здоров'я країни з переважанням сільського населення була концентрація лікарів у містах, хиби фінансування, нерівномірність розподілу випускників медичних закладів та брак кадрів.

Джерела та література

1. Батуринець (Суліз) П. (Панас) З громадської діяльності О. М. Лазаревського на Чернігівщині // Чернігів і північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали. Том XIII Записок українського наукового товариства в Києві (тепер історичної секції при українській академії наук). Під редакцією голови секції академіка Михайла Грушевського. – К.: Державне видавництво України. – 1928. – С. 501-514.

2. Бджола. Що повинні робити сільські санітарні комісії для боротьби з пошестями // Червоне село (Глухів). – 1927. – 22 січня.

3. Бібліотека на службі медицини // Матеріали преси. – Чернігів, 2004. – 50 с.; Воронцовська І. І. Звіт бібліографічного відділу ОНМБ за 2005 рік. – Чернігів, 2005. – 49 с.; Грандо О. А. Медичні музеї України, як осередок національної культури // Агапіт. – 1994. – № 1. – С. 7-8.; Груша А. М. З історії медицини Чернігівщини [Текст] / А. М. Груша, М. М. Дуля. – Чернігів: [б.в.], 1999. – 266 с.; Грандо О. Визначні імена в історії української медицини. – К., 1997. – 128 с.; Дуля М. М. Участие областной научно-медицинской библиотеки в краеведческих историко-медицинских исследованиях. – Чернигов, 1983. – 77 с.; Из истории развития здравоохранения Черниговщины. – Чернигов, 1989. – 174 с.; Медицина Чернігівщини з сивої давнини до сьогодення // Матеріали обласної конференції. – Чернігів, 2003. – 103 с.; Розвиток науково-краєзнавчих досліджень з історії медицини Чернігівщини // Історія (збірка наукових праць): Збірник праць – К., 2009. – 500 с.; Руденок В. Я. Чернігів. Подорож на 100 років назад / В. Я. Руденок. – Чернігів: Ранок, 2009 – 84 с.; Лавріненко Л. І. Охорона здоров'я на Чернігівщині (1960 – 1980 рр.) : автореф. дис. … канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України / Л. І. Лавріненко; Черніг. нац. пед. ун-т ім. Т. Г. Шевченка. – Чернігів, 2012. – 20 с.

4. Боротьба за Жовтень на Прилуччині. Істпартвідділ Прилуцького окружного комітету КП(б)У. Видання окружної комісії святкування Жовтневої революції. За матеріалами окрістпарту склав І. Г. Ідлін. – м. Прилука, 1927. – С. 295-296.

5. Второй всеукраинский съезд хирургов. – К., 1927. – С. 422, 435.

6. Груша А. М. З історії медицини Чернігівщини [Текст] / А. М. Груша, М. М. Дуля. – Чернігів: [б.в.], 1999. – С. 49.

7. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф.Р. 674, оп. 1, спр. 192, арк. 1.

8. ДАЧО, ф.Р. 752, оп. 1, спр.66, арк. 13.

9. ДАЧО, ф.Р. 752, оп. 1, спр. 400, арк. 1, 4.

10. ДАЧО, ф. Р. 752, оп. 1, спр. 810, арк. 19.

11. ДАЧО, ф.Р. 752, оп. 1, спр. 1302, арк. 21.

12. ДАЧО, ф.Р.758, оп. 2, спр. 138, арк. 9 зворот.

13. ДАЧО, ф.Р. 758, оп. 3, спр. 159, арк. 4.

14. ДАЧО, ф.Р. 5487, оп. 1, спр. 92, арк. 28 зв.

15. Задачи здравоохранения в реконструктивный период. Тезисы к докладу в ЦК ВКП(б) и проект резолюции. – Харьков, 1929. – С. 9.

16. Звітна доповідь Червоного Хреста УСРР за час від IV-го до V-го українського з'їзду (червень 1932 – вересень 1936 року). – К., 1936. – С. 35-37.

17. Збірник найголовніших директив і розпоряджень у справах охорони здоров'я (1929-1930 рр.). – Х.: «Наукова думка», 1930. – С. 81.

18. Здравоохранение на Украине. – К.: «Научная мысль», 1929. – С. 36.

19. Котеленець. Допоможіть амбулаторії // Правда Прилуччини. – 1932 року. – 22 липня.

20. Лікар Зухер. Здійснюймо постанову ЦК ВКП(б) про початкову й середню школу // Правда Прилуччини. – 1932 року. – 12 лютого.

21. Л.К. // Червоне село (Глухів). – 1927 року. – 6 березня.

22. Народный комиссариат здравоохранения УССР. Здравоохранение на Украине. – Х.: «Научная мысль», 1929. – С. 34.

23. Окрздраве, твоє слово // Селянська газета (Чернігів). – 1925 року. – 24 лютого.

24. Отздрав. О бесплатной зуболечебной помощи населению Сосницкого уезда // Наш Путь (Сосница). – 5 ноября 1920 года. – № 3. – С. 3.

25. Социалистическое строительство на Черниговщине 1921-1941. Сборник документов и материалов. – К: «Наукова думка», 1983. – С. 31-32.

26. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 166, оп. 2, спр. 3, арк. 52

27. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 4, спр. 860, арк. 43.

28. 60 років під прапором Жовтня. Соціалістичні перетворення на Чернігівщині за роки Радянської влади. Добірка документів. Партархів Чернігівського обкому компартії України. Чернігівський обласний державний архів. – Чернігів, 1977. – С. 36.

Александр Топчий

Становление системы здравоохранения Черниговщины: роль сельских медицинских работников (1920-1930 гг.)

В статье исследовано место и роль сельских работников медицинской сферы Черниговщины в становлении и развитии сельской медицины региона в 20-30-х годах XX века и отображены трудности, с которыми названая категория сталкивалась в процессе своей практической деятельности.

Ключевые слова: *сельская интеллигенция, Черниговщина, медицина, врачи, эпидемия, санитарные комиссии.*

Oleksandr Topchiy

Becoming of the system of health protection the Chernihiv oblast: role of rural medical staff (1920-1930 yy)

In the article a place and role of rural physicians of Chernihiv Oblast are investigational in becoming and development of rural medicine of region in 20 - 30th of XX of century and difficulties are represented with that the named category clashed in the process of the practical activity.

Key words: *rural intelligentsia, Chernihiv region, medicine, doctors, epidemic, sanitary commissions.*

До 200-річчя від дня народження Тараса Шевченка

УДК 94 (477.46)«19»:908 (477.46)

Василь Мельниченко (м. Черкаси)

Музично-пісенна Шевченкіана Черкащини: історико-краєзнавчий аспект

У статті висвітлюється історія традицій вшанування пам'яті Т. Г. Шевченка засобами музично-пісенного мистецтва на його батьківщині – Черкащині. Показується участь земляків поета – професійних і самодіяльних митців, у створенні та виконанні творів шевченківської тематики.

Ключові слова: *Т. Г. Шевченко, музично-пісенне мистецтво, Черкащина, шевченкіана.*

Музично-пісенна Шевченкіана є особливим мистецьким явищем і невід'ємною частиною художнього процесу, що впродовж тривалого часу розвивається в Україні і, зокрема на Черкащині – батьківщині Т. Г. Шевченка. Історія музично-пісенної Шевченкіани Черкащини бере свій початок з народної музично-пісенної творчості, яка склала основу творів відомих композиторів – уродженців краю, завдяки яким ще в середині XIX століття розпочалося і продовжується нині життя шевченкових героїв на музичній сцені.

Особливо тісна дружба пов'язувала Т. Г. Шевченка із своїм земляком, відомим українським композитором, співаком і драматургом Семеном Семеновичем Гулаком-Артемовським (1813-1873), який народився в Городищі. Другові-земляку із сусідніх Моринець С. С. Гулак-Артемовський присвятив свою пісню «Стоїть явір над водою». Прикметно, що він був одним із небагатьох, хто не відцурався Т. Г. Шевченка, коли він був на засланні, і підтримував його матеріально [1, 997].

Вагомий внесок у популяризацію творчої спадщини Т. Г. Шевченка та розвиток народного музично-хорового мистецтва зробив відомий фольклорист, хоровий диригент і композитор Порфирій Данилович Демуцький (1860-1927). Він, працюючи у 1889-1918 роках лікарем у селі Охматів Жашківського району, організував народний хор (близько 100 співаків), з яким виступав у багатьох містах України – Києві, Одесі, Таращі, Умані, Жашкові, а також в Галичині. У цьому унікальному хорі співали селяни як з Охматова, так і з навколишніх сіл – Вороного, Побійної, Нової Греблі, Сорокатяг, Сабадаша.

На початку XX століття львівський журнал «Літературно-науковий вісник» писав про селянський хор з Черкащини: «Час перед концертом схожий, кажуть, буває на ярмарок – стільки тут стоїть коней з фаетонами, натачанками, бричками і возами, стільки збирається людей – і панів, і попів, і селян. Характер співів дуже різноманітний: се все народні українські псалми, думи, побутові й інші пісні» [2, 73]. У творчому доробку композитора – вокальні твори на слова Т. Г. Шевченка «Заповіт», «Чернець», «Б'ють пороги» [3].

Як блискучий майстер хорового виконання і неперевершений інтерпретатор народної пісні та творчості композиторів-класиків в історію української культури увійшов Олександр Кошиць. Він народився 1875 року в селі Ромашки неподалік Канева, а дитинство його пройшло в селі Тарасівці (нині – Звенигородський район). Ще навчаючись в Київській духовній академії, яку закінчив 1901 року, він керував академічним хором, художня і виконавська майстерність якого відзначалася високим рівнем. Водночас виступав як диригент в Шевченківських концертах, які щороку влаштовувалися з ініціативи Миколи Лисенка [4].

Шевченківська тема посідає важливе місце у творчості українського композитора і хорового диригента Кирила Григоровича Стеценка (1882-1922), який народився в селі Квітки Корсунь-Шевченківського району. Своєю творчістю й діяльністю К.Стеценко був продовжувачем національного напряму української музики, розпочатого Миколою Лисенком.

Композитор залишив нащадкам великі скарби світської і духовної музики. В його творчому доробку – музика до інсценізації поеми Т. Г. Шевченка «Гайдамаки», хор «Заповіт» на слова Т. Г. Шевченка, хорова поема «Рано-вранці новобранці» на вірші Т. Г. Шевченка. До 50-річчя від дня смерті Шевченка К. Г. Стеценко написав кантату «Шевченкові» [5, 195].

Яскравою сторінкою черкаської Шевченкіани є кобзарство, яке в усі часи було виразником прагнень і устремлінь українського народу. Народні співці – кобзарі, передавали з покоління в покоління своє мистецтво, яке виховувало в народу патріотизм, почуття національної гідності і високу духовність. Як поет Т. Г. Шевченко зростав на кобзарських піснях та думах. Вони ще в ранньому дитинстві полонили майбутнього поета і супроводжували його впродовж усього життя. І не випадково, що збірник своїх творів з поваги до кобзарів – творців і виконавців історичних пісень і мелодійних речитативів-дум він назвав «Кобзарем».

Шевченко захоплювався неповторною індивідуальністю кожного кобзаря і був просто закоханий у кобзарські співи та підносив їх навіть над поемами Гомера.

Одним із таких кобзарів був Никін Іванович Прудкий (1890-1982), що народився у Каневі. Він півстоліття приносив до Шевченкової могили народну пісню та думу. В 1920-х роках він був єдиним кобзарем у штаті створеного тоді Шевченківського заповідника [6, 526]. І хоч згодом така посада в заповіднику була скасована, він все рівно багато років співав на Шевченковій могилі в Каневі, виконуючи пісні та думи з життя українського народу, пісні на слова Т. Г. Шевченка, власні композиції [7]. Після війни за сфабрикованим звинуваченням був ув'язнений на п'ять років і лише в 1961 році повністю реабілітований [8]. Навіть переселившись в похилому віці до Черкас, він продовжував приїздити на Тарасову гору.

Надовго запам'яталися відвідувачам з різних куточків України і закордонним гостям виступи біля Шевченкової могили славетного українського кобзаря Олексія Сергійовича Чуприни (1908-1993), який народився в селі Гарбузин Корсунь-Шевченківського району. Під час Великої Вітчизняної війни під акомпанемент своєї бандури він співав в Курську, Харкові, Братиславі, Будапешті, Празі, Порт-Артурі. А після війни щоліта кожного ранку майже три десятиріччя він піднімався на високу дніпровську кручу до усипальниці Кобзаря. В його репертуарі були народні пісні, твори композиторів, кантати.

Чуприна
Олексій Сергійович

Він був членом Всеукраїнської спілки кобзарів, учасником з'їздів кобзарів (1988, 1990) та інших кобзарських заходів. Виступав на Вересаєвих святах, грав на відкритті пам'ятника Т. Шевченку у Львові. Похований, за його заповітом, з кобзарськими почестями в Каневі неподалік Тарасової гори. В музеї Т. Г. Шевченка в Каневі зберігається бандура О. С. Чуприни, на лицевому боці якої зображена хата Шевченка і його могила, а на зворотному – позначені всі бойові і мирні дороги, якими йому довелося пройти [9].

Кобзарську пісню і думу присвячують Т. Г. Шевченкові сучасні послідовники кобзарського мистецтва Черкащини. Напередодні травневого Дня пам'яті поета в Каневі відбуваються обласні та Всеукраїнські свята кобзарського мистецтва, які завершуються пісенним реквієм на Шевченковій могилі.

Далеко за межами Черкащини став відомим кобзар із села Великий Хутір Драбівського району Михайло Дмитрович Коваль, в репертуарі якого налічується понад сто творів – історичних пісень, дум, псалмів, балад, обрядових та побутових пісень на власні слова та слова українських поетів. Одна з найулюбленіших пісень кобзаря «На високій дуже кручі». Ця пісня про Тараса Шевченка, який з високої канівської гори, як вважає автор, дивиться саме на його рідне село Великий Хутір.

Коваль Михайло Дмитрович

Черкаський академічний заслужений український народний хор

Талановитий кобзар М. Коваль постійно виступає перед шанувальниками кобзарського мистецтва Черкащини, мав концерти в Білорусії, Росії, Канаді, Фінляндії. Ним записано диск «Гомін, гомін...» та низку інших дисків із кобзарськими та духовними творами [10].

Музично-хорові традиції Шевченкового краю набули розвитку після утворення в 1954 році Черкаської області. Важливою подією для Черкас і усієї Черкащини стало створення у 1957 році при обласній філармонії Черкаського народного хору, про який чудово написав черкаський поет Микола Негода:

Черкаський хор – і дух степів
Дихне із залу з виднокраю,
Нехай і далі лине спів
З ланів Шевченківського краю [11, 57].

Черкаський академічний заслужений український народний хор

Черкаський народний хор став гідним продовжувачем багатих музично-хорових традицій черкаської шевченкіани. За час свого існування цей унікальний і самобутній колектив став живою легендою нашого краю, візитною карткою Черкащини, її гордістю і славою. Своєю творчістю, високопрофесійною майстерністю Черкаський народний хор стверджує пророчі слова Тараса Шевченка про те, що «наша пісня, наша слава не вмре, не загине».

Прикметно, що саме шевченківський березень 1981 року увійшов в історію музично-хорової Шевченкіани Черкащини пам'ятною подією – врученням Державної премії УРСР імені Т. Г. Шевченка Черкаському державному заслуженому українському народному хору [12], яким у різний час керували М. Кущ, А. Авдієвський, В. Конощенко, А. Пашкевич, Є. Кухарець, П. Савчук, О. Стадник, М. Плашкевич, Л. Трофименко. Пізніше лауреатом Шевченківської премії стала також народна артистка України Р. Кириченко [13].

У 1964 році черкащани широко відзначали 150-річчя від дня народження Т. Г. Шевченка – дату, святкування якої в грудні 1962 року включено до програми ЮНЕСКО [54]. Редакція «Черкаської правди» і об'єднання письменників оголосили конкурс на текст і музику до пісень, присвячених Т. Г. Шевченкові. Кращі з них включалися до збірника «Співає Черкащина», що видавався на початку 1960-х років обласним відділенням хорового товариства і обласним будинком народної творчості.

До ювілейного збірника «Співає Черкащина», виданого під назвою «Безсмертному Кобзареві» (упорядники А. Хмара і В. Осадчий) увійшла ціла низка прекрасних творів авторів-черкащан – літераторів В. Симоненка, М. Негоди, П. Манойла, композиторів А. Винокура, В. Осадчого, П. Трофименка, М. Чесновицького, О. Сокирнянського. Насамперед, це кантата Я. Цегляра «Безсмертному Кобзареві» та хор А. Чекаля «Крізь століття» на слова В. Симоненка, сюїта А. Винокура «Вінок Кобзареві» на слова М. Негоди, пісні М. Чесновицького «Ой маю, маю» та П. Трофименка «Минають дні» на слова Т. Шевченка, В. Осадчого – «Шевченків краю, тобі співаю» на слова В. Дергачова, О. Сокирнянського – «Ти з нами, Кобзарю» на слова П. Манойла [14, 53 – 55; 15].

З листопада 1963 по березень 1964 року в області тривали місцеві і районні огляди сільської художньої самодіяльності, розгорнуті до шевченківського ювілею. Заключний тур цього заходу зібрав у Черкасах 34 хорових, 14 танцювальних, 5 драматичних колективів, 47 солістів-вокалістів, 33 читців та представників інших сценічних жанрів [16, 65 – 66].

Поетичне слово і естетичний світогляд Т. Г. Шевченка відігравали і відіграють винятковy роль у становленні та розвитку музично-пісенного мистецтва Черкащини, а твори Кобзаря займають важливе місце в репертуарі професійних і самодіяльних художніх колективів, окремих виконавців. Насамперед таких відомих далеко за межами Черкас і області, як Черкаський державний заслужений український народний хор, ансамблі «Росава», «Вербена», «Березіль», «Черкащанка», хори «Червона калина», шовкового комбінату та багатьох інших, чиї творчі біографії нерозривно пов'язані із шевченківською тематикою.

Впродовж усіх років існування в репертуарі Черкаського хору, його солістів різних років народних артистів України Р. Кириченко, О. Павловської, заслужених артистів України Т. Власенко, В. Гнилокваса, В. Захарова, Є. Крикун, М. Тихоненка, І. Черненка, В. Чорнодуба звучали «Заповіт», «Реве та стогне Дніпр широкий», «Думи мої, думи», інші пісні та концертні програми на Шевченкові вірші [17, 51].

Отже, зародившись в середині XIX століття традиція виконання і популяризації музично-пісенних творів на слова Т. Г. Шевченка в подальшому набула значного розвитку. Завдяки професійним і самодіяльним композиторам і виконавцям Черкащини – батьківщини великого Кобзаря, музично-пісенна шевченкіана особливого звучання набула в роки незалежності України, ставши важливим чинником патріотичного та естетичного виховання.

Джерела та література

1. Шевченко Тарас і музика // Черкащина: Універсальна енциклопедія /Автор-упорядник В. Жадько. – К. ВПК «Експрес-поліграф», 2010. – 1104 с.: іл.

2. Концерт Охматівського хора // Літературно-науковий вісник. – Львів, 1901. – Т. XIII. – Кн.1.

3. Демуцький Порфирій Данилович // [Електронний ресурс]. Режим доступу: histans.com/?termin=Demucky_P_D / (дата зверення: 13.01.2013).

4. Мельниченко В. М., Носань С. Л. 50 пісенних літ. – Черкаси, 2007.

5. Овсієнко Л. Г. // Малий енциклопедичний словник Корсунщини. – Корсунь-Шевченківський, 2004. – Т. 2. – С. 195.

6. Тарахан-Береза З. Святиня. Науково-документальний літопис Тарасової гори. – К., 1998.

7. Українці в світі. Прудкий Никін Іванович // [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.ukrainians-world.org.ua/about/45/49/86/103/ (дата звернення: 27.01.2013).

8. Калиновська Т., Жук П. Через ту бандуру // Черкаський край. – 2012. – 6 квітня.

9. Жеплинський Б. Кобзар з пишною чуприною. Кобзарськими стежинами // [Електронний ресурс]. Режим доступу: www.ukrlit.vn.ua /article/1232.html/ (дата звернення: 27.01.2013).

10. Козоріз В.П. Божа людина з Великого Хутора (до 60-ліття Михайла Коваля) [Електронний ресурс]. Режим доступу: velikijhutir.cherkassy.ua /great_people /koval. php?news_id=477/ (дата звернення: 27.01.2013).

11. Носань С. Із пісні любові, із слави віків! // Спільна справа. Вісник Черкаської обласної державної адміністрації. – 1961. – №1. – Березень.

12. Черкаська правда. – 1981. – 13 березня.

13. Мельниченко В.М., Носань С.Л. 50 пісенних літ. – Черкаси, 2007.

14. ДАЧО. – Ф. Р-2631, оп.1, спр. 208.

15. Безсмертному Кобзареві // Співає Черкащина. – К., 1964. – Випуск 3.

16. ДАЧО. – Ф.Р-2631, оп.1, спр. 259.

17. Мельниченко В.М., Соса П.П. Шевченко і Черкаси. – Черкаси, 1999.

Василий Мельниченко

Музыкально-песенная Шевченкиана Черкасщины: историко-краеведческий аспект

В статье отображается история традиций почитания памяти Т. Г. Шевченко средствами музыкально-песенного искусства на его родине – Черкасщине, показывается участие земляков поэта – профессиональных и самодеятельных деятелей искусства в создании и исполнении произведений шевченковской тематики.

Ключевые слова: *Т.Г. Шевченко, музыкально-песенное искусство, Черкасщина, шевченкиана.*

Vasiliy Melnichenko

Musical Honouring the Memory of T. Shevchenko in Cherkassy Region: Historical and Local Lore Research Aspects

The article represents the history of traditions in honouring T. G. Shevchenko with the means of music and songs in his motherland – Cherkassy region. There has been shown the participation of the poet's countrymen – professional and amateur artistic figures in creating and performing the compositions devoted to Shevchenko.

Key words: *T.G.Shevchenko, music and song art, Cherkassy region, honouring the memory.*

УДК 82.161.2. Шевченко:94(477.64) «18»(045)

Світлана Моісеєнко (м. Запоріжжя)

Перебування Т.Г. Шевченка у Запорозькому краї

Висвітлюється одна із сторінок біографії Т.Г. Шевченка під час першої подорожі Україною 1843 р. Наводяться фольклорний та краєзнавчий матеріал, пов'язаний з відвіданням Шевченка о. Хортиця, м. Олександрівська, дніпрових порогів. Показаний зв'язок поета з запорозьким краєм. На прикладах поетичних творів Кобзаря ілюструється його ставлення до о. Хортиця як осередку козацької вольниці.

***Ключові слова**: подорож, козацька історія, о. Хортиця, Запорозька Січ, тема, творча спадщина, перекази, краєзнавці, пам'ять.*

2013 року минуло 170 років відтоді, як 29-річний Тарас Шевченко, подорожуючи по Україні, відвідав Олександрівськ, побував на Хортиці, їздив у с. Покровське, де була остання Запорозька Січ. Подорож ця відбулася влітку 1843 року, коли здійснилася мрія Т. Шевченка про поїздку на Україну.

Шевченко глибоко цікавився історією України, про що свідчить його знайомство з працями Д. Бантиш-Каменського, М. Маркевича, І. Срезневського, літописами Величка, Самовидця, Граб'янки, спогадами очевидців, фольклорними творами. Йому належить особлива роль у трактуванні козацької історії, яку він сприймав як «славу України». А осередком козацької вольниці він вважав саме легендарну Хортицю, що в його уяві ототожнювалась з Запорозькою Січчю. Таке ототожнення притаманне свідомості багатьох і Шевченкових, і наших сучасників. Можливо, у цьому «винен» Микола Гоголь, який на сторінках свого геніального твору саме на Хортиці розмістив Січ, куди привів Тарас Бульба своїх синів. У ньому Микола Васильович не тільки уперше у художній літературі згадує о. Хортицю, а й чітко пов'язує його з запорозьким козацтвом. До речі, саме Шевченко зробив першу ілюстрацію до повісті Гоголя «Тарас Бульба» – сепію «Зустріч Тараса Бульби з синами», це було в 1842 р., перед першою поїздкою на Україну [14, с. 553].

Тема запорозького козацтва – провідна в його творчості. Спадщина Тараса Шевченка ряснiє незліченними розсипами значущих для українців, і наших земляків зокрема, слів: «козак», «Січ», «запорозький», «Великий Луг», «Запорожжя». Острів Хортиця згадується у чотирьох поетичних творах Т.Г. Шевченка: поемах «Гайдамаки» (1841р., Санкт-Петербург): *«Кобзар вшкварив, а козаки – Аж Хортиця гнеться – Метелиці та гопака разом оддирають»* [12, с. 74] (колоритний образ Хортиці розкрито на тлі важливих історичних подій – Коліївщини), двічі у «Гамалії» (1842, Санкт-Петербург): «*Чи спиш, чи чуєш, брате Луже? Хортице! сестро?»Загула Хортиця з Лугом: «Чую! Чую»* [12, с. 190] (Хортицю поет змальовує на фоні грізної стихії Ненаситецького порога), віршах «Іржавець» (1847 р., Орська кріпость): «*Не втікали б із Хортиці Славні небожата* [12, с.398] (відображаються події в Україні 1709 р.), «Не хочу я женитись» (1848 р., Кос-Арал): «*З славним батьком запорозьким Та з Великим Лугом. На Хортиці у матері буду добре жити. У оксамиті ходити, Меда – вина пити*» [12, с. 490] (шевченківська тема козацької слави набуває ліричного звучання). Якщо перша і друга згадки про о. Хортиця з'являються у Петербурзі, до першої подорожі Шевченка в Україну 1843 року, то третя й четверта – на засланні. Разом вони охоплюють близько семи з половиною років творчого життя Т.Г. Шевченка. Всі ці твори об'єднує тема запорозького козацтва. Сама ж Хортиця зображується ідеальним топосом, де життя вільне від будь-яких суспільно-політичних і економічних утисків. П'ять поетичних рядків Кобзаря, в яких згадується Хортиця, виявились дуже ємкими: він був першим у художній літературі, хто не тільки неодноразово у своїй творчості звертався до острова, а й прозорливо побачив і підкреслив його суттєві ознаки [2, с. 168].

Дослідники відзначають, що статус острова Хортиця для Тараса Шевченка був доволі високий. Зокрема, Омелян Пріцак у праці «Тарас Шевченко – пророк» зауважує: «П'ять історичних місць в Україні особливо цікавили Шевченка…» і першою наводить о. Хортицю (поряд з Батурином, Межигірським Спасом, Суботів і Чигирином) [5]. То ж подорож на Запорожжя була вимріяною, вистражданою, викликана бажанням на власні очі побачити місця, де гула козацька слава. В планах поета була мандрівка до запорозького краю, який завжди жив у його серці, раз у раз озивався у віршах та поемах. «Кобзар розраховував побачити не тільки синхронні йому історичні реалії, – пише дослідник Завгородній, – скільки отримати духовну, енергетичну, емоційну підпитку від омріяного ідеалу, занурившись в його просторово-часовий континуум» [2, с.167].

… Спекотливе літо 1843 року. Шевченко – на Запорожжі! У «Літописі життя і творчості Т.Г. Шевченка» про це мовиться лаконічно: «1843 рік. Літо. Шевченко подорожує по Україні: побував на острові Хортиця, де колись була Запорозька Січ». Ґрунтовніше цей період у житті Великого Кобзаря дослідив Д. Косарик. У його хроніці «Життя і діяльність Т.Г. Шевченка» читаємо: «1843. Друга половина липня-серпень. Шевченко подорожує вниз по Дніпру: Київ – с. Андруші – Моціни – Черкаси – Чигирин – Мотрин – урочище Холодний Яр – Лебедин – с. Суботів – пороги на Дніпрі – острів Хортиці (слухав спогади рибалок про Запорозьку Січ, гнівно обурювався проти загарбників-колоністів) – Микитин Ріг (Нікополь) – с. Покровське. В цю подорож він малював «Чигирин з Суботівського шляху», «Богданова церква в Суботові», «Мотрин монастир», пам'ятки в с. Покровському та багато інших» [4]. Ось що пише про цей період відомий шевченкознавець Є. Кирилюк: «Десь у кінці липня або в серпні Шевченко їздив на Запорожжя… На Запорожжя він поїхав з Києва Дніпром. Територія Січі була заселена тоді німецькими колоністами… З Хортиці поет поїхав у с. Покровське, де у ХУІІІ ст. була так звана «Нова Січ». Тут він змалював церкву, збудовану запорожцями» [3]. Про те, що «у першій половині вересня 1843 року поет об'їхав місця, пов'язані з історією Запорозької Січі – побував на о. Хортиця, в с. Покровському, відвідав Чигирин, Суботів» повідомляє «Шевченківський словник» (стаття «Подорож Т.Г. Шевченка на Україну» (автор шевченкознавець П. Жур) [15]. Спостерігається різнобій у визначенні дати перебування Т. Шевченка у запорозькому краї. Найімовірніше, що поет побував на Хортиці десь наприкінці серпня. 18 вересня він, як відомо, був уже в рідній Кирилівці.

Мандруючи вниз по Дніпру, 29-річний поет не вдавався до послуг поштових станцій та постоялих дворів. Подорожуючи на плотах, «дубах», пішки, ночував у бідних селянських халупах. Тому й не залишилось якихось «документів» про перебування Шевченка саме на Запоріжжі. Але є народна пам'ять. Досі на Запорожжі побутують перекази про гостини Великого Кобзаря і в. Микольському, і на Дніпрових порогах, і в. Вознесенівка, і на Хортиці. Вже на початку минулого століття рибалка із с. Вовниги Влас Сербиченко любив оповідати, як прошкуючи до Микольського, зустрів Тараса, який ходив до Ненаситецького порога – «вклонитися Діду». У Микольському поет ночував і на прохання селян читав їм свої твори [6, с.22].

Професор ЗНУ В. Чабаненко у збірнику «Січова скарбниця» наводить фольклорний матеріал і про перебування Шевченка у нашому краї. Є там і легенда з промовистою назвою «Ось де слава наша почалася…» [16, с. 387-388] про те, як Шевченко йшов Дніпром через дніпрові пороги:

***…**Плив ото Шевченко Дніпром на плоту. От уже біля страшного-престрашного порога – Ненаситцем звався. Знімають лоцмани заяложені сорочки, одягають чисті: коли доведеться йти на той світ, то щоб чистими представитись…*

Поглянув тоді Тарас на Дніпро. А він ревів, скакаючи через купи каміння, що стали йому на дорозі, ревів і розкидав білу-пребілу піну довкола…! Хитнуло пліт, мов трісочку маленьку, жбурнуло донизу, не зчулись, як пороги опинились позаду.

Пропливши ще трохи, аж поки сонце на півдуба піднялося, побачили Хортицю – так острів зветься. Тільки порівнялися з островом –

метнувся Тарас на човна та й поплив з двома із нашого гуртка.

Розказували вже ті, що як зійшов він тоді на берег – упав на коліна і плакав від радості, цілуючи землю:

От де слава наша почалася! – а згодом похмурнів, устав на ноги й мовчки пішов ходив по острову, ні про що не питав, тільки ходив і суворо та пильно дивився на каміння, наче шукав слідів першої Січі…»

Переправившись біля Кічкаса через Дніпро на лівий його берег, Т. Шевченко підійшов до вітряків на околиці села Вознесенки – козацького села біля повітового Олександрівська (перехрестя сучасних вулиць Перемоги і Лермонтова біля сучасного палацу спорту «Юність»). У ті часи біля млинів збирався люд: хто намолоти хліба, хто почути новини, хто просто поспілкуватись. Тут мандрівного «ученого чоловіка» запримітив Прокоп Булат, садиба якого знаходилась за адресою с. Вознесенка, 4 квартал, вул.. Перекопська, будинок № 3-а (сьогодні це навпроти супермаркету «Амстор», де будинки №№ 69, 67 та дитяча школа «Логос») і запросив до себе ночувати.

Тема перебування Т.Г. Шевченка на Запоріжжі розроблялася на основі спогадів Р. Булата, сина господаря,та його онука Д. Булата. Першими авторами, які займались цим питанням, були письменник і журналіст А. Солонський [11] та старший співробітник Запорізького обласного архіву О. Горіна [1]. Козацький рід Булатів з'явився на Запорожжі в часи, пов'язані із селянсько-козацьким повстанням під проводом Северина Наливайка [7, с. 487]. За спогадами старшого з Булатів, М. Булата, народженого 1755 р., учасники повстання, які якимось чином уникли розправи, переселилися на о. Хортицю і розселилися в козацькому селі Нескребівці (від імені козацького старшини Нескреби), коли в 1795 р. в селі було збудовано церкву Вознесення Христа, воно отримало назву Вознесенка. Побратими Наливайка 20 родин: Булати, Каптюхи, Назаренки, Тимченки, Кармазі, Чирви, Стовбури, Маковські, Гончаренки та ін. на дніпровських схилах застали козацькі хутори, які утримували Капустяки, Жуки, Кропивки [7, с. 478]. Ці відомості родина Булатів передавала з покоління в покоління від М.Булата – батька П. Булата, який запросив Т.Г. Шевченка до себе на проживання.

Із розповіді Дмитра Никоновича Булата, яку записав запорізький краєзнавець Анатолій Сокур [9], стало відомо, що в родині Прокопа Булата, прадіда його, дійсно декілька днів жив Тарас Шевченко під час своєї подорожі 1843 р. на козацькі землі, зокрема, на Хортицю. Про це, казав дід Дмитро, точилося багато балачок, правдиві ж спомини про таку вікопомну подію передавалися із поколінь в покоління Булатами і таким чином дійшли до нас. Виявляється, що Шевченко із Кічкаської переправи не пішов, як того вимагали існуючі тоді приписи до подорожніх, до сільської управи, а зупинився на якийсь час у сім'ї Прокопа Булата на його запрошення. Із переказів видно, що Тарас із відомих причин утаємничував і свою особу, і свої гостини. Бабуся Дмитра Никоновича розповідала йому, що то був молодий, привабливий собою і приязний чоловік, розумний і грамотний, котрий часто малював і щось писав. Лише Романові Прокоповичу, сину господаря, зізнався, хто є насправді. Виявилося, що саме Роман, до речі, лише на два роки молодший од свого нового приятеля, возив Тараса на каюці навколо Хортиці, що гість полюбляв ночувати під старою грушою у їхньому дворі (цю грушу ще донедавна можна було побачити на перехресті Набережної і бульвару Шевченка в м. Запоріжжі) і що родині Булатів було подаровано «Кобзаря». (Чимало жителів Вознесенки читали той «Кобзар»: і Семен та Федір Жуки, і Гапка Гаркуша, і інші їхні ровесники. На превеликий жаль книгу ту віднайти не вдалося).

Згодом з'явилося чимало переказів, і правдивих, і не зовсім. Однак, не нехтуючи жодним із них, Булати передовсім покладалися на пам'ять свого роду. У збірнику Чабаненка є і легенда під назвою «Шевченко на Хортиці»

«… Ось тут стояла хата мого прадіда Булата. А ось тут росла велика груша. Гість Тарас попросив постелити йому під цією грушею. Унизу котив свої води Славута, а далі маячила Хортиця. Кажуть, Шевченко все дивився на острів, розпитував нешкебінців

про козацтво і сам багато розповідав, гнівно говорив про царицю Катерину, яка зруйнувала козацьке гніздо.

А наступного дня гість поплив на острів. За весла сів молодий хлопець. Із хвилюванням наближався Тарас до Хортиці. Сльози блищали на його очах. Він зійшов на берег славної козацької вольниці… Десь унизу залишився човен. Шевченко попрохав хлопця пливти край берега, а сам пішов угору, оглядаючи довкола священну хортицьку землю 22. [16, с. 388].

Що ж побачив Тарас на Хортиці? Шевченко застає тоді ще в незмінному стані високу північну і середню частину Хортиці, без електромереж, мостових переходів, стихійних селищ. Бачив він хортицькі кургани, які у своїх творах називав «козацькими могилами». Тоді ще на острові височіло 129 курганів, як засвідчує дослідник Я. Новицький, збереглася система фортифікаційних укріплень, валів, редутів, які було споруджено з властивим козацтву умінням використовувати форми рельєфу, особливості природного матеріалу. Безумовно, хортицьку рибалки й лоцмани – потомки чубатого лицарства, водили поета до поросших тереном укріплень, які в народній памяті про козацтво були пов'язані з гетьманом Д. Вишневецьким, Я. Шахом, П. Сагайдачним, Б. Хмельницьким, П. Дорошенком, І. Сірком [8, с.90].

1843 рік. 68 років минуло відтоді, як лишили її козаки. Першим володарем Хортиці став Григорій Потьомкін, фаворит цариці, який, отримавши її у подарунок, розвів тут фруктові сади, планував побудувати палаци з фонтанами, але відмовився від своїх планів і, віддавши острів у казну, звідси поспішно виїхав. У 1789 році тут з'явилися менонiти і заснували колонію. Прожили анабаптисти на острові 130 років, аж до початку 20 ст., отже Тарас Григорович саме їх і застав на козацькому острові. Садиби німецьких колоністів буйно зеленіли, там лунала чужа мова.

За переказами, Шевченко обходив острів увесь. Блукав стежками, піднімався на високі могили, ходив між похиленими хрестами козацького кладовища, зарослого бур'янами, ковтав гіркі сльози, стискав кулаки від розпачу і гніву на царицю, яка віддала святиню чужинцям. Народна пам'ять стверджує, що під час відвідин Т.Г. Шевченком Хортиці у 1843 році він особливо довго блукав саме північно-східною його частиною. «Стежиною Тараса» до цього часу називають запоріжці той відтинок дороги (нині там облаштовано туристичний маршрут Національного заповідника «Хортиця» під такою ж назвою).

…Від Булатів Шевченко поїхав до Олександрівська на ярмарок. Як свідчить Дмитро Булат, перебуваючи в Олександрівську, Тарас зупинився у родині Яценків, котра мешкала на вулиці Базарній, яку тепер знаємо як вулицю Анголенко. Родині Яценків Т.Г. Шевченко теж залишив Кобзаря. Один із Кобзарів віднайшли після громадянської війни. А. Солонський розповідає, як один мешканець м. Олександрівська О. Жирович на ринку натрапив на «Кобзар» 1840 р. видання, який серед інших книжок продавала старенька жінка, вона розповіла, що цей «Кобзар» зберігався у Яценків. О. Жирович придбав «Кобзаря» і передав його в Запорізький обласний краєзнавчий музей [10].

З Олександрівська Тарас Григорович подався на місця козацьких вольностей – в напрямку Нікополя, Капулівки, Покровського.

У 1844 р., через рік після гостин на Запорожжі в листі до Я. Кухаренка так сформулював свої враження: «*Був я уторік на Україні. І на Хортиці, і скрізь був і все плакав…сплюндрували нашу Україну катової віри німота з москалями, щоб вони переказилися*» [13, с. 34]. Відгомін зустрічі з Хортицею зустрічаємо в поезії Шевченка, де мають місце вже опосередковані згадування. Насамперед, це вірш «І мертвим, і живим, і ненародженим…»: «І *на Січі мудрий німець Картопельку садить…*» [12, с. 329]. Беручи до уваги розглянутий раніше контекст вживання Хортиці у віршах Тараса Шевченка, а також факт безпосереднього знайомства з островом, бачимо, що і у даному випадку з островом Хортиця ототожнюється як Запорожжя, так і Січ. На жаль, у самого Шевченка не знаходимо жодного рядка про перебування на острові. Не збереглось і жодного малюнка, зробленого ним на Хортиці. Чому? Побачене і почуте так вибило митця з робочого ритму? Адже він мріяв про мальовничу Україну, а тут побачив… колонізований край.

Запорізький письменник Петро Ребро, який багато років досліджує тему «Шевченко і Запоріжжя», вважає, що подорож Шевченка на Запорожжя – одна з найважливіших сторінок у життєписі Великого Кобзаря, Адже зустріч із запорізькою дійсністю, яка так контрастувала з мріями поета, глибоко вразила його і мала виключне значення у формуванні революційно-демократичних поглядів Т. Шевченка [6, с. 23]. Дмитро Павличко, який очолював письменницьку делегацію на відкритті Шевченківського свята в Запоріжжі у 1987 р., аргументовано заявив: «Якщо плоть Шевченкова народжена кріпачкою в Моринцях на Черкащині, то його дух народжений і виплеканий хортицькою свободою, запорозькою демократичністю, непокорою і болістями народного лицарства». «Шевченко духом – запорожець», – запевняє Петро Ребро. І родом він козак, адже коріння Шевченкового роду (і по лінії батька, і по лінії матері) сягає в Запорозьку Січ, як повідомляють його нащадки та шевченкознавці, це засвідчується Козацьким Реєстром 1649 р. Петро Ребро висловив дуже сміливе міркування. Поховавши Т. Шевченка на Чернечій горі, ми вважаємо, що цілком задовольнили волю поета. Справді, звідси видно і «лани широкополі, і Дніпро, і кручі». Але ж Кобзареві ще хотілося «чути, як реве ревучий». Ревучий – це Дніпро. А ревів він у порогах, тобто під Запорожжям, у царстві Діда-Ненаситця. Чи не тут мріяв знайти свій останній притулок геніальний український поет? Одна думка про це сповнює нашу душу гордістю за наш край, що так зачарував Шевченка.

На Запоріжжі пам'ятають Шевченка як співця козацької історії, вшановують його у мистецьких творах. Національний заповідник «Хортиця», як і вся Україна, готується гідно відзначити у 2014 році 200-ту річницю з дня народження Т.Г. Шевченка. До славної дати плануємо встановити в парку ім. Т.Г. Шевченка, закладеному на Хортиці за ініціативи місцевої інтелігенції на чолі з П. Ребро в 1964 році, коли святкували 150-ту річницю, скульптурну композицію, що буде відображати зв'язок поета з легендарним островом.

Джерела та література

1. Горина О. Великий поэт на Запорожье (по архивным материалам) // Запорізька правда. – 1961. – 2 березня.

2. Завгородній Ю. До витоків відродження давньої святині: Тарас Шевченко і острів Хортиця (вступна частина) // Матеріали ІІІ науково-практичної конференції «Історія запорозького козацтва в пам'ятках та музейній практиці». – Запоріжжя, 2008. – С. 167-171.

3. Кирилюк Є.П. Тарас Шевченко. Життя і творчість. Вид. друге, доповн., переробл. – К.: Держвидав, 1964. – 650 с.

4. Косарик Д. Життя і творчість Т. Шевченка. – К.: Радянський письменник, 1955. – 389 с.

5. Пріцак О. Шевченко – пророк. – К., 1993. – 39 с.

6. Ребро П.П. Т. Шевченко і Запоріжжя: Доповіді, статті, вірші, хроніка. Книга друга. – Запоріжжя: «Байда», 2007. – 120 с.

7. Сокульський А. Культурний феномен Хортиці. Тарас Шевченко і Хортиця. // Сокульський А.Л. Козацька Хортиця: Монографія. – Запоріжжя: КПУ. – С. 467-490

8. Сокульский А. Тарас Шевченко і Хортиця – рівновеличні домінанти української духовності / А. Сокульський // Шевченко В. Корінь і крона. – Запоріжжя, 2000. – С. 86-93

9. Сокур А. Сімейні перекази Булатів про перебування Тараса Шевченка в селі Вознесенці та на о. Хортиця 1843 року: рукопис.

10. Солонський А. Тарасова стежка / А. Солонський // Запорізька правда. – 1968. – 23 червня.

11. «Тарас Шевченко і Запорозький край»: збірка документів // упорядники Л.Бортникова, О. Ігнатуша, О. Тедеєв. / ДА Зап. обл. – 118 с.

12. Шевченко Т.Г. Кобзар. Повна збірка. – Харків: Видавничий дім Школа, 2005. – 685 с.

13. Шевченко Т.Г. Повне зібрання творів. У десяти томах Т. 6: Замітки. Статті. Листи. – К.: Видавництво АН УРСР, 1957. – 589 с.

14. Шевченко Т.Г. / Українське козацтво. Мала енциклопедія. – К.: Генеза, 2002. – С. 553-556.

15. Шевченківський словник. В двох томах. – К.: Головна редакція УРЕ, 1978. Т. 2. – 410 с.

16. Чабаненко В.А. Січова скарбниця: Легенди та перекази Нижньої Наддніпрянщини. – Запоріжжя, 1999. – 392 с.

17. Запорожцы в поэзии Т.Г. Шевченко. – Екатеринослав: Типография губернского земства, 1912. – 1+58 с.

Светлана Моисеенко

Пребывание Т.Г. Шевченка в Запорожском крае

Освещается одна из страниц биографии Т.Г. Шевченка во время первого путешествия на Украину в 1843 г. Приводятся фольклорный и краеведческий материалы, связанные с посещением Шевченка о. Хортица, г. Александровска, днепровских порогов. Показана связь Шевченка с запорожским краем. На примерах поэтических произведений Кобзаря иллюстрируется его восприятие о. Хортица как очага казацкой вольницы.

***Ключевые слова**: путешествие, казацкая история, о. Хортица, Запорожская Сечь, тема, творческое наследие, предания, краеведы, память.*

Svetlana Moiseenko

T. G. Shevchenko's stay in the Zaporozhyan region

The article deals with the biography of T.G. Shevchenko during the first journey to Ukraine in 1843. The folklore, geographical and cultural materials connected with T. Shevchenko's visit to the Khortytsya Island, Aleksandrovsk city, and the Dnieper rapids are given in the article. The connection of T. Shevchenko with the Zaporozhyan region is displayed. His perception of the Khortytsya Island as home and hearth of the Cossack liberties is illustrated by means of his poems.

***Key words:** journey, Cossack history, Khortytsya Island, Zaporozhyan Sich, theme, creative heritage, legends, experts in local history, memory.*

Додаток

«Стежина Тараса» – один із туристичних маршрутів заповідника.

У планах співробітників заповідника «Хортиця» встановити скульптурну композицію «Кобзар на Хортиці» у парку ім. Т.Г. Шевченка (о. Хортиця)

Однією із цих хортицьких стежок блукав Тарас Шевченко у 1843 році.

Історія України у світлі регіональних досліджень

УДК 394.6:908(477.4) “18/19”

Віталіна Юрченко (м. Київ)

Періодичність проведення, організація та структура ярмарків у губерніях київського учбового округу (друга половина XIX – початок XX ст.)

У статті досліджується порядок відкриття, особливості організації, структура, періодичність проведення, тривалість ярмарків у губерніях, які входили до Київського учбового округу (Київська, Подільська, Волинська, Чернігівська, Полтавська губернії) у другій половині XIX – на початку XX ст.

Ключові слова: *ярмарок, базар, торгівля, «отпуст», сільськогосподарська виставка, торгівельний пункт, ярмаркова площа, «підторжя», розторжя, товар, Губернське Правління, клопотання, постанова.*

Термін «ярмарок», як вважають дослідники, походить від німецького слова «jarmarkt», що означає проведення торгівлі у визначений день, який повторюється з року в рік. Періодичність проведення торгівлі є характерною ознакою ярмарку [1]. Щодо історичних витоків походження ярмарків, Д. Соловей, який присвятив ярмаркам спеціальне дослідження, вважає, що ярмаркова форма торгівлі бере свій початок ще з часів переходу від натуральної до обмінної та грошової форми розрахунку. На його думку, фактором, який сприяв виникненню ярмарків, була розкиданість пунктів поселення людей та відсутність між ними зручних і безпечних шляхів зв’язку. У віддалених населених пунктах постійна стаціонарна торгівля не була розвинена і купці змушені переїздити з місця на місце для реалізації свого товару. Дослідник припускає, що ярмарки передусім виникли в тих поселеннях, які були місцями зупинки купців. Безпечними пунктами для зупинки купців були міста, а у більш пізні часи ще й монастирі та замки феодалів, обнесені дерев’яним частоколом, кам’яними стінами та іншим надійним прикриттям [2]. Також ярмарки зароджувалися і в тих населених пунктах, які у свій час були релігійними центрами. Ярмарки, що виникали таким чином, приурочувались до днів, в які у визначеному населеному пункті збиралося багато людей з найвіддаленіших місцевостей. Такими днями були релігійні та храмові свята. У XIX – на початку XX ст. на Україні практика приурочення ярмарку до релігійного, храмового свята була досить поширеною [3].

У конкуренцію з ярмарковою періодичною торгівлею вступала постійна, стаціонарна торгівля. Але серед науковців поширена думка, що постійна торгівля не завжди могла замінити ярмаркову і задовольнити потреби населення. Тому у другій половині XIX – на початку XX ст. значення ярмарків не зменшилося. А наявність широкої ярмаркової мережі на Лівобережжі, Правобережжі та Півдні України свідчить про їх поширення.

Як правило ярмарок розгортався не у самому місті чи містечку, а за його межами. Проте така практика характерна лише для літніх ярмарків. Зимові ярмарки проводилися в межах міста, містечка [4].

Ярмарки проходили у визначені дні року. Періодичність та тривалість ярмарку зазвичай визначалися владними структурами.

У випадках, коли виникала потреба у започаткуванні традиції проведення ярмарку у тому чи іншому населеному пункті, найчастіше ініціаторами щодо їх відкриття виступали представники населення. Вони аргументували це передусім потребою збуту і придбання товару та відсутністю поблизу цих пунктів ярмарків. Наведемо приклад такого клопотання до Губернського Правління, яке було надіслане товариством селян села Вищого Ольчадаєва Могилівського повіту до Могилівського повітового виконавця. Чиновник, даючи позитивне рішення щодо відкриття базару в селі Вищому Ольчадаєві Могилівського повіту враховував

таке: започаткування базарної торгівлі у цьому населеному пункті дійсно могло позитивно вплинути на покращення економічного становища місцевого населення; в зазначеному поселенні для розміщення базару була площа біля будинку місцевого поміщика; відстань найближчих до села поселень, де бувають базари, складає не ближче ніж 10-20 верст і терміни проведення цих базарів не будуть співпадати з термінами проведення базарів у селі Вищому Ольчадаєві [4]. Жителі сіл Протовки та Мондоровки Волинської губернії, клопочучи про відкриття ярмарку, також мотивували своє клопотання тим, що їхні села віддалені від міста і містечка, де бувають ярмарки, на досить велику відстань, що створювало їм незручності у купівлі предметів першої необхідності, а також збуту сільськогосподарських виробів [6].

З боку губернської влади також були пропозиції щодо заснування ярмарку. З витягу постанови Київського губернського правління дізнаємося, що відкриття ярмарків у селах, містах і містечках та переведення їх з місця на місце проводилося з дозволу губернських і обласних чиновників. Потім за точним змістом діючих наказів торжки, базари та ярмарки встановлювалися міськими чиновниками, в яких визначалися дні проведення торгів, їх час та мета (продаж припасів та сільських виробів, які привозились жителями з околиць) [7].

У губерніях, де вже діяли земські установи, відкриття торгів та базарів дозволялося повітовими земськими установами. Відкриття ж ярмарків терміном до 14 днів – губернськими зборами. Відкриття нових ярмарків більше терміну 14 днів, а також перенесення та зміна термінів вже існуючих ярмарків потребувало дозволу Міністра внутрішніх справ. У губерніях, де земських установ ще не було, торги та базари відкривалися з дозволу місцевої губернської влади, це ж стосувалося і ярмарків терміном до 7 днів. На більш тривалий час, а також на зміну терміну потрібен був дозвіл Міністра внутрішніх справ та фінансів [8]. Зі справи про заснування у містечку Вязовці Овручського повіту Волинської губернії дванадцяти на рік одноденних ярмарків (25 числа кожного місяця), на заміну вже існуючого ярмарку 23 квітня, дізнаємося, що Міністерство внутрішніх справ, погодившись із рішенням Генерал-губернатора краю, відмовило у задоволенні цього клопотання. Відмова аргументувалась тим, що примноження ярмарків, призначених на будні дні будуть відволікати селян від звичайних їх робіт і збільшать число прогульних днів [9].

Траплялися і інші випадки, коли на клопотання щодо відкриття нових ярмарків відповідали відмовою. Так було в селах Рогах, Тальянках, Розважене, Красятичах, Карпіловці, Спецівці і Приборку, містечках Шендерівці, Стеблеві. Владні структури, відмовляючи у дозволі щодо відкриття ярмарку, аргументували свою відмову тим, що поблизу пункту відкриття нового ярмарку вже були розташовані торгівельні точки. Також відмову отримали і жителі села Липянки, поблизу якого теж знаходилися торгівельні пункти, такі як Новомиргород, Златополь, Коробчина. При отриманні відмови селяни все ж таки намагалися знайти нові докази аби переконати владу у тому, що до найближчих торгівельних пунктів поїздка була неможливою через погані дороги. Віддаленість торгівельних пунктів була не вигідна населенню, особливо бідним його верствам, адже при збуті своїх виробів дрібними партіями вони вимушені були збувати товар скупнику за дешевою ціною. Тому на сільських зборах села Липянки у документальному вигляді були викладені такі мотиви вищезазначеного клопотання: падіння цін на хлібні продукти примушувало посилити виробництво продукції інших галузей сільського господарства – тваринництва, птахівництва, городництва, але розвитку цих галузей господарства перешкоджала відсутність поблизу їхнього села торгівельних пунктів для збуту продукції. Збут на місці проводився лише скупникам по досить не вигідним цінам. Крім того с. Липянка центральне у волості і мало зручну для базарів площу. Але навіть ці факти не змогли переконати владу змінити своє рішення і дозволити проведення ярмарків [10].

У клопотанні Київського губернського правління до Міністерства внутрішніх справ при узгодженні з Міністерством фінансів йдеться про закриття 37 існуючих ярмарків у містечку Махнівка Бердичівського повіту та потребу відкриття на їх заміну нових ярмарків. Щодо закриття цих ярмарків Міністерство

внутрішніх справ та Міністерство фінансів ніяких заперечень не мало, але за умови, що у зазначеному населеному пункті будуть відкриті три-чотири нових ярмарки на рік перед початком весняних, осінніх польових робіт, а також взимку для збуту худоби [11].

Отже, виникнення та відкриття ярмарку у тій чи іншій місцевості досить суворо регламентувалося органами влади. Випадки відмови у заснуванні нових ярмарків траплялися рідко. В більшості випадків клопотання та прохання щодо відкриття нових ярмарків задовольнялися. Виявлені архівні справи з питань запровадження нових ярмарків у тому чи іншому населеному пункті свідчать про те, що потреба у відкритті та заснуванні нових ярмарків була завжди. Кількість клопотань у другій половині ХІХ, в кінці ХІХ ст. і навіть на початку ХХ ст. не зменшувалася. Свідченням цього є відкриття ярмарків у селі Кримно, містечках Домбровиці та Деражно, місті Новгород-Волинську Волинської губернії; містечку Вороновиця Брацлавського повіту Подільської губернії та містечку Чорнобилі Київської губернії [12]. Виявлені клопотання щодо відкриття нових ярмарків свідчать про їх необхідність аби задовольнити потреби населення передусім у збуті своєї продукції та купівлі предметів першої необхідності.

Величезна кількість ярмарків, які майже цілий рік збиралися в різних місцях губерній Лівобережної та Правобережної України, та численні клопотання місцевих жителів щодо відкриття нових ярмарків свідчать про те, що ярмарки дійсно задовольняли потреби місцевого населення. Існували й протилежні думки щодо потреб відкриття ярмарків, які, щоправда, стосувалися проведення значної кількості ярмарків, а не проти ярмарків взагалі. Так, комісія, обрана Полтавським губернським зібранням ІІ чергового з'їзду для розгляду клопотання про відкриття нових ярмарків, висловилась за необхідність, по можливості, уникати частих відкриттів ярмарків, тому, що вони в більшості випадків були приводом для святкування і відволікали населення від роботи. Іноді негативне ставлення щодо проведення ярмарків зустрічається і з боку повітових земств з відповідною аргументацією щодо відхилення клопотань. Так, Кременчуцьке повітове зібрання у 70-р ХІХ ст., два рази відхиляло прохання міських дум заштатного міста щодо відкриття у ньому ярмарків до вже існуючих 4-х [13].

Визначаючи дату проведення ярмарків, враховувався час проведення сільськогосподарських робіт. Так, у с. Липянках Київської губернії сільське товариство, клопочучи про дозвіл на відкриття ярмарків 29 і 30 червня, обґрунтовувало його тим, що ці ярмарки будуть слугувати для покупки сільськогосподарського знаряддя якраз перед жнивами, а проведення ярмарків 26 і 27 вересня дасть можливість збуту виробів та сільськогосподарської продукції населення [14]. Також при визначенні дати проведення ярмарків бралось до уваги те, щоб ці дні не співпадали з днями проведення ярмарків у найближчих поселеннях [15].

Сільськогосподарські виставки також впливали на дату проведення ярмарків. Так, у м. Вінниці визначенню термінів відкриття двох щорічних 14-денних ярмарків – перший з 15 травня і другий з 1 вересня, сприяли сільськогосподарські виставки. Час проведення цих виставок і став часом проведення ярмарків. Місцем розміщення ярмарку вибиралася площа, яка знаходилася поблизу виставки. Згідно з відомостями Вінницького повітового виконавця, заснування ярмарків в м. Вінниці викликано тим, що там значно розвинена промисловість, і крім того, там влаштовуються виставки Подільської сільськогосподарської громади, на які з'їжджається багато торгових і заможних людей зі всіх сторін країни, навіть із-за кордону [16].

З іншого боку, організація сільськогосподарських виставок могла бути прив'язаною до ярмарку. Так, у 1879 році на затвердження Міністру Державного майна Зеньківською земською управою була представлена доповідь щодо проекту проведення ярмаркових виставок виробів сільського господарства, ремесел та промислів. У відповіді Міністерства зазначалося, що на відкриття ярмаркових виставок достатньо дозволу губернатора, а організація самої виставки в компетенції земства. З приводу цього питання Зеньківська повітова земська управа підтримала даний проект, погодившись з думкою, що поширення сільськогосподарських виставок під час ярмарок у торгових селах та повітових містах може слугувати одним із засобів піднесення землеробства та ремесел [17].

Про випадки, коли на час проведення ярмарку призначалося і проведення виставок, свідчать і інші документи. Так, у містечку Ромнах Полтавської губернії під час щорічного Іллінсього ярмарку, Успенського ярмарку та літнього ярмарку у Києві було організовано проведення виставки сільських виробів [18].

Відкриття ярмарків не обходилося без участі священнослужителів. Наприклад, відкриття ярмарку в Києві з 15 червня по 1 липня розпочалося служінням молебню, хресним ходом і освяченням усієї ярмаркової площі (кроплення свяченою водою людей та облаштованих для торгівлі лавок) [19]. Таким чином, вважалося, що успішному проведенню ярмарку мало сприяти його освячення.

Ярмарки часто проводилися і під час «отпустів» (відпуст), на який за десятки верст з'їжджалися люди різної вікової категорії. Ще з давнини серед науковців велася полеміка щодо походження отпусту, його першопочатків. Пояснити це явище спробував Ю. Сіцінський, який, розмірковуючи над питанням виникнення отпустів при подільських церквах, припускає, що вони придумані уніатськими священиками, які брали приклад з католицьких, оскільки сама назва «отпуст» вказує на вплив католицизму. Що ж до виникнення кам'янецькго «отпусту», то дослідник не пов'язує його з унією. Він спирається на той факт, що «отпуст» при Предтеченській церкві почав своє існування не в XVIII ст., коли в Кам'янці панувала унія, а раніше. Майже половину минулого століття цей отпуст вже існував, і уніатська влада не лише не намагалася посилити його, але навіть протистояла йому. Посилаючись на історичні документи, Ю. Сіцінський з впевненістю твердить, що цей церковно-народний звичай утворився раніше XVIII ст., коли усе корінне населення Поділля – українці, були православними [20]. День проведення отпусту і ставав днем проведення ярмарку. Так, у замітках П. Гросуля-Толстого та Ю. Сіцінського вказується на те, що ярмарок у Кам'янці-Подільському відбувався саме в день отпусту – 24 червня (7 липня за новим стилем). Для православних це день зачаття Іоанна Предтечі, для католиків – розаніє Іоанна Хрестителя. Цей день був поєднанням релігійних та світських потреб населення, аби не витрачати окремо час на церковну службу та окремо – для проведення ярмарку. Тому і встановлено було спеціальний ярмарок, який в народі називався «Іванчиком», «Іванцем», на якому продавались переважно селянські домашні вироби. Починався цей ярмарок в суботу, а закінчувався у неділю [21]. Згодом про ярмарок, приурочений до відпусту «Іванець», напише і В. Нестеренко, додаючи інформацію про православні відпусти у Бакоті (на свято Маковея) та у Летаві, де також мали місце великі ярмарки [22]. У селі Шендерівка Могилів-Подільського р-ну Вінницької області свято Маковея також називали «відпуст», на який за декілька днів з'їжджалися з усіх навколишніх сіл. Саме свято відбувалося біля місцевої церкви. Одночасно зі службою у церкві проходив і ярмарок, на якому продавалися різноманітні глиняні вироби (розмальовані півники-свистульки, рибки), солодощі, розмальовані та розписані вироби з дерева. З кожним роком цей ярмарок під час відпусту зменшувався і ставав звичайним базаром [23]. Дослідженням питанням поєднання базарної торгівлі з проведенням великих свят, а особливо «отпустів» займався і М. Яворовський. Дослідник, не даючи оцінку моральному значенню такого явища у релігійно-побутовому житті українців, звернув увагу на його історичне походження, співставляючи факти народно-побутового життя з філологічним змістом самої назви «отпуст». Автор пояснював введення цієї традиції тим, що при значній відстані між населеними пунктами, всякий з'їзд людей на релігійні свята, можливо навіть і в дохристиянські часи, надавав можливість не лише духовно-релігійного спілкування, а й практично життєвим відносинам, які проявлялися у обміні домашніх побутових та кустарних виробів. Такі обставини і надавали торгівельного характеру святково-релігійним заходам. Приносячи чи привозячи з собою у місця релігійного зібрання деякі предмети домашнього виробництва, яких потребували жителі навколишніх поселень, учасники свята зрозуміло починали між собою торгівлю (обмін) і таким чином влаштовувалось, за давньослов'янським висловом, «святкове торжество». М. Яворовський також став свідком таких урочистотей у Кам'янці під час «отпустового» напливу народу в день Іоана Предтечі. На свято приїжджали жителі Бесса-

рабії, привозячи з собою для продажу свої кустарні вироби. В м. Тинній під час «отпуста» йшла жваво торгівля шерстю, різними кустарними виробами, сільськогосподарськими знаряддями, а також привезеними з закордону шкурами та іншими виробами. Таким чином, релігійний характер «отпусту» поєднувався з побутовими потребами населення. Тому народні святкові зібрання такого характеру і називалося по-іншому, вони називалися не лише «праздниками», а й «торжествами». Нерідко в народі замість виразу «там був великий багатолюдний празник», можна було почути «там було велике торжество» [24]. Іншим фактом підтвердження приурочення ярмарків до релігійного дійства є відкриття ярмарку в день свята Різдва Богородиці (8 вересня) у місті Холм Подільської губернії. Зазвичай усі релігійні зібрання міста відбувалися на горі, яка височіла над містом, де і було побудовано собор. Біля підніжжя цієї гори розкинулась частина торгового та штатного губернського міста. В день святкування схил гори і соборна плаща були заповнені богомольцями. По закінченню релігійних обрядів біля підніжжя гори було відкрито сільський святковий ярмарок [25].

Важливі факти про ставлення духовенства до влаштування ярмарків біля церков та висунення вимог щодо умов їх проведення викладені в клопотанні Київської Міської Думи. В ньому йдеться про дозвіл на переведення існуючого в Києві кінного ярмарку з Либідської частини міста на площу біля церкви Св.Володимира. В цей же час купець Рихерт звертається з клопотанням про надання дозволу на будівництво на площі біля церкви дерев'яних лавок для торгівлі. Духовна Консисторія, даючи відповідь на це клопотання, посилалася на те, що біля церкви Св.Володимира щорічно на свята Успіня Пресвятої Богродиці (15 серпня) та Св. Миколая (9 травня) відкривалися ярмарки, то зі свого боку вона не бачила перепон для проведення і щонедільних ярмарків. Стосовно будівництва лавок біля церкви купцем Рихертом, то Духовна Консисторія погоджувалася і з цим, враховуючи те, що ці лавки можуть бути використані для торгівлі різними напоями та облаштування в них трактирів. При цьому мали дотримуватись такі вимоги: 1) торгівельні лавки мали стояти від церковної огорожі на визначеній відстані, тобто на сорок сажень; 2) під час богослужіння в церкві мала бути повна тиша; 3) поведінка в облаштованих трактирах мала бути пристойною [26]. Згідно постанови Гайсинської міської думи у ярмаркові та базарні дні заборонялося розміщення возів з товарами поблизу Миколаївської церкви на відстані десяти сажнів навколо церкви [27].

За даними архівних документів, у деяких місцевостях ярмарки існували з давніх часів, за заведеним звичаєм, без отримання дозволу на їх проведення. На цих ярмарках дозволялося вести торгівлю всілякими товарами і не вимагалося торгових посвідчень. На вимогу Міністерства внутрішніх справ було складено список усіх торгів та ярмарків, які існували у Київській губернії і проводилися без дозволу. В цей список потрапили і ті ярмарки, які проходили у відповідних населених пунктах згідно дозволів і були затвердженні встановленим порядком з визначеними для них термінами. З цього списку стає зрозумілим, що у Київській, Волинській та Подільській губерніях переважна кількість ярмарків проходила без отримання дозволу на їх проведення [28]. Інші архівні справи зі списками ярмарків у містечках Київської, Волинської та Подільської губернії, також свідчать про те, що ярмарки зазвичай проводилися там за давньою історичною традицією і не потребували спеціального дозволу владних структур. Також з переліку ярмарків, які проходили у містах та містечках Волинської губернії за 1868-1876 рік без встановленого дозволу, стає зрозумілим, що таких ярмарків було чимало [29].

Важливими факторами визначення місця для розташування ярмарку були наявність питної води та будівель. Наявність будівель давала можливість ярмарчанам захиститися від непогоди. Жителі м. Старого Чудного звернулися з проханням до Волинського губернатора і Волинського Губернського Земського зібрання дозволити перенести кінський ярмарок та ярмарок худоби з пустопорожнього місця в урочищі «Стукалка», яке знаходилося на відстані 2-х верст від м. Старого Чудного на попереднє місце в межах міста, аргументуючи це тим, що на пустопорожньому місці в урочищі «Стукалка» не було ніяких будівель, де б відвідувачі ярмарку могли сховатися у негоду, а також від-

чувалася нестача питної води. Такі обставини, на думку клопотальників, не кращим чином впливали на хід ярмаркової торгівлі, що, у свою чергу, негативно відображалося на благополуччі населення містечка, головним джерелом існування якого була торгівля [30].

Про переведення ярмарків з одного місця на інше йдеться у клопотанні мешканців містечок Шишаки та Поповки Миргородського повіту Полтавської губернії, оскільки місце для облаштування ярмарку не було достатньо зручним і не мало відповідних умов, а саме відсутність площі достатньої величини, її не зручне розташування, поблизу не було питної води (бажаним було протікання річки біля місця проведення ярмарку та наявність колодязів) [31].

Вибір місця для розташування ярмаркової площі мало неабияке значення. Обираючи його, враховували наявність зручного під'їзду з усіх боків та наявності водопою. Так, для ярмарку у містечку Лубнах ярмаркову площу розташували у місці, до якого з різних сторін прилягали дороги, що дозволяло вільно рухатися возам. Стосовно водопою, то з цієї точки зору місце розташування ярмарку було невигідним. Торгівельна площа знаходилася на значній відстані від річки Сули, яка протікала за 2 версти. Віддалене розташування від водопою примушувало багатьох торговців поїти свої коней та худобу з колодязів, за окрему плату, яка встановлювалася у розмірі 1 коп. від кількості голів худоби. Зазвичай, все ж таки, зранку та ввечері більшість тих, що приїхали на ярмарок гнали свою худобу на водопій до річки, оскільки рано вранці та пізно ввечері покупців не було і час цей був вільним. Зате вдень, коли ярмарок був у розпалі, кожен вважав за краще заплатити копійку за колодязну воду, і не втрачати дорогоцінного часу. До річки на водопій гнали худобу лише ті, кому доводилося платити копійок 10-15. Навколо ярмаркової площі існувало до 20-ти приватних колодязів і 1 цвинтарський. Власники кожного з них заробляли на Покровський ярмарок від 3 до 16 руб., в залежності від величини колодязя. Але не дивлячись на таку кількість колодязів, часто траплялося так, що під час Преображенського ярмарку води не вистачало [32]. Тому фактор наявності питної води мав велике значення.

А. Строганов, який подорожував південними краями України, зазначав, що розташування базарів та ярмарків на далекій відстані від поселень мало негативний вплив на доставку сільських виробів (зазвичай це був товар громіздкий), які до місця торгівлі доставляти було складно. Тому з цього випливає, що чим легше ці товари доправлялися до місця збуту, тим більше вигоди отримували і виробники і споживачі [33]. Отже, розташування місця проведення базарів та ярмарків мало важливе значення у першу чергу для сільських жителів, які для продажу своїх виробів обирали найближчі торгівельні пункти.

Місцеві ярмарки були вигідними для селян, оскільки вони мали можливість збувати не лише худобу та хліб, а й інші дрібні продукти свого господарства, які становили його надлишок (кури, яйця, картопля, буряки, цибуля і т.п.). Збут такого товару на місцевих ярмарках був для них вигідним, в той час як везти товар на продаж на великі відстані не було зиску [34].

Традиції ярмаркування в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. – це досить широке питання, яке охоплює різні сторони та особливості ярмаркової торгівлі. Передусім розглянемо особливості ярмарку як поетапного процесу. Це дасть можливість відтворити загальну картину ярмарку, його структуру та складові цього значного явища традиційної культури. Важливим був етап підготовки до ярмарку, від якого залежав успішний торг на ньому. На ярмарок приїжджали заздалегідь, щоб зайняти краще місце на торговій площі [35]. О. Пошивайло зазначає, що для вдалого торгу обиралося місце, яке було ближче до входу на ярмарок, пояснюючи це тим, що справжній торг починався з початку ярмарку і до дальніх продавців покупці могли й не дійти [36]. Крамарі перед клековим (головним) ярмарковим днем їхали ще звечора. Як тільки сонце повертало на захід, вони починали обирати собі місце під крам. Це було важливим кроком, оскільки від обраного місця залежав розмір виторгу. Наприклад, у с. Литвяках Лубенського повіту Полтавської губернії, крамар, який торгував посеред майдану, наторгував на сімдесят п'ять карбованців, а інший з краю – тільки на сім. Хоча він і гукав до людей і докоряв їм, вигукуючи: «А про Берка зовсім забулися!». Але і це не допомагало, бо туди не

доходив людський потік. Вибравши собі місце, крамарі починали робити ятки, на великих ярмарках у три-чотири ряди, на дрібних – у два. Сохи, лати і дошки на ятки вони позичали у місцевих селян, а намети лаштували своїми руками [37]. Найгіршим місцем для продажу на ярмарку вважалось місце у проході, тому навіть коли продавець приїжджав не так рано і заздалегідь не встигав обрати собі місце, то завжди старався забратися у гущу ярмарку, аби тільки не стояти на самому вході. Він, залишаючи свій товар на вході, йшов на розвідку у ярмарковий натовп, а знайшовши місце, забирав товар і розкладав його на вибраному вільному місці [38].

Згідно постанови Васильківської міської думи щодо внутрішнього розпорядку на міських базарах, особлива увага приділялася приїжджим торговцям з села та околиць. Для них на базарних та торгівельних площах міською управою були відведені безкоштовні місця. На цих місцях дозволялося торгувати з возів, корзин, мішків і т.п., оптом та в роздріб, предметами власного господарства та кустарних промислів. До зазначеної вільної торгівлі не допускалися особи, які постійно торгували предметами не власного господарського та кустарного виробництва, скупники продуктів, продавці, які мали постійні склади з продуктами та приїжджі з міст і містечок. Ці підприємці повинні були платити за місце на базарній площі [39]. Отже, сільські жителі мали привілеї, і для них умови організації продажу були кращими. Архівні документи також висвітлюють питання щодо пільг по оплаті за місця на базарних площах з осіб, які приїжджали на базари та ярмарки возами. Селяни, які привозили на ярмарки та базари різного роду сільськогосподарські продукти та вироби, не платили за них будь-які збори. Обов'язком чиновиків було сприяти торгівлі зазначеними товарами, аби попередити підвищення цін на предмети першої необхідності [40].

Заздалегідь до початку ярмарку вибудовували балагани. Так, на Воздвиженському ярмарку у Чернігові побудову балаганів та наметів розпочинали за 3-4 дні до початку ярмарку. Деякі селяни приїжджали з товаром на день-два раніше і вже могли розпочати торгівлю [41].

Звечора зазвичай торговці робили «підторжя». На ньому вони мали можливість поповнити свої харчові припаси. Селянки пригощали їх хлібом, книшами, пирогами, пиріжками з ягодами, салом, сметаною, ягодами та овочами. Деякі молодиці виносили качку, курку або борошно, щоб продати та розжитися грошима на ярмарок. Також на «підторжі» могли і обмінятися товарами. Селянки брали для себе миски, покришки, сірники та інший дрібний господарчий товар, а в обмін на це віддавали домашні харчові продукти. На «підторжі» також продавали пашу для худоби (коням) [42].

Оскільки ярмарки часто припадали на храмові свята такі як: Стрітення, Явдохи, теплого Олекси, «на десяту п'ятницю», на Юрія, Іллі, Михайла, Пречисти, Параски, Варки та ін., то варто зазначити, що зранку, поки ще правилося в церкві, ярмаркувати не дозволялося, хіба що можна було купити їжі, або обмінятися дріб'язком, як це робилося на «підторжі». Як тільки закінчувалася церковна служба, на майдані збиралося одразу людей «мов комашні кубах». Інтенсивність торгівлі на ярмарку поступово зростала до півдня і ярмарок набирав такого вигляду, який вдало описав Гоголь у повісті «Сорочинський ярмарок»: «Клекіт, лайка, мукання, мекання, рев – усе злилося в один недоладній гомін. Воли, мішки, сіно, цигани, горшки, баби, пряники, шапки – все квітчасте, рябе, змішане». Інший опис ярмаркової атмосфери по обіді ми знаходимо у М. Горького: «Пахне дьогтем, гноєм, потом; тонка курява виїда очі. Біля возів стоять і лежать воли, ревуть корови і телята, мекають вівці; чуть дзвін кіс, що пробують, купуючи люди». Така жвава торгівля на ярмарку тривала аж до третьої або четвертої години. Потім увесь шум потрохи стихав і починалося розторжя [43].

Як бачимо, торгівля на ярмарку – це тривалий і динамічний процес, в якому можна виокремити такі етапи: підготовка площі до проведення торгу; розміщення торговців на площі; «підторжя»; початок торгівлі; пік торгівлі (12-15 год); «розторжжя», «розбазар'я» – кінець ярмаркового дня.

За записами 1894 року, Воздвиженський ярмарок у Чернігові тривав три дні, протягом яких інтенсивність торгівлі також не була сталою: найбільш інтенсивна торгівля припадала на перший день, на другий день більшість тор-

говців роз'їджались, на третій – торгівля взагалі припинялася. Таким чином, справжній ярмарок тривав фактично один день – підторжя та розторжя були незначними [44].

Найбільш поширеними днями для проведення ярмарків у Полтавській та Чернігівській губерніях були такі: весною – свята св. Миколая (9 травня), Трійці, Вознесіння, а також час Середопістя та Триполовіння (на 4-ту та 3-тю неділю великого посту), восени – свята Покрови та Різдва Богородиці, Воздвиження, Михайлового чуда (8 листопада) і Іонна Богослова (26 вересня), влітку – на Петра і Павла і особливо на Успіня (15 серпня), а взимку – в день святого Миколая (6 грудня), на масляну та Новий рік [45].

Дослідження традиції проведення ярмарків у релігійні, святкові дні та у неділю показало, що деякі верстви населення сприймали це неоднозначно. Вирішення цього питання викликало жваву полеміку. Автором за даними архівних справ була досліджена і тривалість ярмарків. Зазвичай ярмарок тривав не більше одного дня. Але були й випадки проведення дводенних та триденних ярмарків. Були також ярмарки, які розтягувалась до тижня і більше [46]. Так, тривалість ярмарків у Чернігівській губернії за даними 1898 року була такою: у великих поселеннях південних повітів, окрім Козелецького та Остерського, ярмарки продовжувалися 5-7 днів; незначна кількість з терміном у 4 дні; найбільше ж число ярмарків тривали від 1 до 3 днів; у північних повітах – більшість 1 день і навіть півдня, так що вони мали характер базару, який тривав з ранку до півдня [47].

До проведення ярмарку робилися оголошення (в кількості до 50-ти екземплярів), які вказували на місце, дату та тривалість торгів [48]. В оголошеннях міг визначатися перелік товару для продажу, про що свідчить оголошення про відкриття ярмарку в м. Жмеринці Вінницького повіту Подільської губернії [49].

Отже, у проведенні українського традиційного ярмарку важливою була чітка його організація. Періодичність – характерна ознака функціонування ярмарку. Серед регіонів України за густотою мережі і кількістю ярмарків переважало Лівобережжя. Найбільше ярмарків відбувалося в населених пунктах Полтавської губернії. Проведенню ярмарку передували оголошення, які вказували на місце проведення, дату та його тривалість. Органами влади визначалося, скільки саме днів мали тривати ярмарки і з якою періодичністю. Ярмарки були одно-, дво-, трьох-, семиденними і більше. На час та дату проведення ярмарків впливали сільськогосподарські роботи, а також сільськогосподарські виставки, які сприяли розвитку землеробства та ремесла.

Більшість ярмарків проходила за давньою традицією без отримання дозволу на їх проведення. Пропозиції щодо відкриття нових ярмарків надходили як від представників населення, так і з боку влади. Наявність великої кількості прохань-дозволів про відкриття нових ярмарків свідчить про велику потребу в них і про їх важливе значення для населення. Прийняття позитивних рішень на прохання є свідченням розвитку ярмаркування в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. Відкриття ярмарку у певній місцевості суворо регламентувалося владою. У більшості випадків клопотання щодо відкриття нових ярмарків задовольнялися, хоча і траплялися відмови. Відкриття ярмарку передбачало дотримання таких умов: площа для розміщення ярмарку; зручний під'їзд до площі; питна вода для ярмарчан; будівлі для захисту від непогоди; водопій для худоби.

Джерела та література

1. Соловей Д. Краткий очерк ярмарок и ярмарочной торговли… – С. 5; Словник української мови: в 11 т. – К. : Наукова думка, 1970. – Т. 1. – 1970. – С. 649; Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка: в 4 т. / В. И. Даль. – М.: Русскый язык, 1999 – Т. 4: (Р–Я). – 1999, столбец 1578.
2. Соловей Д. Вказ. праця. – С. 5–6.
3. Там само. – С. 6.
4. Попенченко К. Краткий очерк Новомлинской ярмарки (Сосницкого уезда) / Кирило Попенченко // Черниговские губернские ведомости. Отд.2-й. Часть неофициальная. – 1850. – № 42. – С. 393.
5. Дело по вопросу о порядке перевода ярмарок и базаров с одних сроков на другие. 1898 г. // ЦДІАК, ф. 442, оп. 628, спр. 378, арк. 6-8.
6. Доклады Волынской Губернской Управы по делам земского хозяйства по годичному собранию Губернского комитета. 1908 г. // ЦДІАК, ф. 442, оп. 661, спр. 223, арк. 97 зв–98 зв.

7. Дело об открытии и проведении ярмарок и базаров в Киевской, Подольской и Волынской губерниях. Списки местечек и сел., в которых проводились ярмарки. 1868-1876 гг. // ЦДІАК, ф.442, оп.47, спр. 90, арк. 295.

8. Дело об учреждении ярмарок в м. Вороновице // ЦДІАК, ф. 442, оп. 628, спр. 291. – 7 арк.

9. Дело об учреждении ярмарок в м. Вязовке. 1898г. // ЦДІАК. – Ф.442. – оп. 628, спр. 594, арк.1-6.

10. Об открытии ярмарок в Киевской губернии. Из журнала годичного собрания Киевсого губернського комитета по делам земского хазяйства от 2.10.1908г. // ЦДІАК, ф. 442, оп. 661, спр. 224, арк. 70-70 зв.; Дело об учреждении ярмарок в с. Липянках // ЦДІАК, ф. 442, оп. 627, спр. 80, арк. 2-3 зв.,7-8.

11. Дело об учреждении 3–4 ярмарок в м. Махновке Бердичевского уезда Киевской губернии вместо существующих 37. 1899–1900 гг. // ЦДІАК, ф. 442, оп. 629, спр. 469, арк. 1-4.

12. Дело по представлению Волынского губернатора с ведомостью о разрешенных на Волынской губернии ярмарках // ЦДІАК, ф. 442, оп. 536, спр. 22. – 27 арк.; Дело об учреждении ярмарок в м. Вороновице // ЦДІАК, ф. 442, Оп. 628, спр. 597, арк. 1-3; Дело об учреждении ярмарок в м. Вороновице // ЦДІАК, ф. 442, оп. 628, спр. 291. – 7 арк.; Дело учреждении ярмарок в м. Чорнобыле // ЦДІАК, ф. 442, оп. 628, спр. 543. – 10 арк.; Дело об открытии в с. Красиловке ярмарок // ЦДІАК, ф. 442, оп. 666, спр. 50, арк. 132; Доклады Волынской Губернской Управы по делам земского хозяйства по годичному собранию Губернского комитета. 1908 г. // ЦДІАК, ф. 442, оп. 661, спр. 223, арк. 100–100 зв.

13. Опыт исследования украинских крестьянских ярмарок… – С. 7.

14. Дело об учреждении ярмарок в с. Липянках // ЦДІАК, ф. 442, оп. 627, спр. 80, арк. 2–3.

15. Дело об учреждении ярмарок в м. Вороновице // ЦДІАК, ф. 442, оп. 628, спр. 291, арк. 5–5 зв.

16. Копія резолюції Подільської губернії від 6 липня 1901 року щодо дозволу відкриття 14 денної ярмарки в м. Вінниці, на підставі постанови Вінницької Міської Думи від 15 березня, 31 серпня 1900 року, 16 жовтня 1901 року за №5331 // ДАВО, ф.Д. 230, оп. 1, спр. 110, арк. 40; Дело об учреждении в г. Виннице двухнедельной ярмарки // ДАВО, ф. Д. 230, оп.1, спр. 110, арк. 40–41; спр. 1620. – Арк. 35.

17. Доклад Зеньковской земской управы от 11 сентября 1880 года об обсуждении проэкта ярмарочных выставок выработанного Петербургским собранием сельских хозяев. 1880 г. // ЦДІАК, ф.1191, оп. 5, спр. 65, арк. 207–207 зв.

18. Архів ІР НБУВ, ф. 51, спр. 47–48, арк. 1. – Управление черниговского, полтавського и харьковского генерал-губернатора Ходецкому Стариону Матринияновичу письма о сельско-хозяйственных выставках во время Успенской и Ильинской ярмарок в Харькове и Ромнах. 1849 г.; Ф. 51, спр. 13, арк. 1. – Описание выставки сельских призведений, бывшей в Киеве в 1857 г.

19. О церемониале по случаю открытия в городе Киеве ярмарки. 1857г. // ЦДІАК, ф. 127, оп. 659, спр. 390, арк. 1–2 зв., 5–6.

20. Сецинский Е. Город Каменец-Подольский. Историческое описание / Е. Сецинский. – К.: Тип. С. В. Кульженко, 1895. – С. 151–152.

21. Гросуль-Толстый П. Л. Очерки Юго-Западного края. / П. Л. Гросуль-Толстый. – Спб., 1873. – С. 151.

22. Нестеренко В. А. Вказ. праця. – С. 69–70.

23. РФ ННЛЕП ВДПУ, ф. 1, оп. 12, спр. 55. – 1 арк. – Етнографічна інформація про свято Маковея в с. Шендерівка Могилів-Подільського р-ну Вінницької обл.

24. Яворовский Н. И. Базары в дни народних праздников, особенно во время так называемых «отпустов» / Н. И. Яворовский // Православная Подолия. – 1912. – №46. – С. 1077–1078; Його ж. Католический отпуст и народная ярмарка в м.Тынной Ушицкого уезда Подольской губернии / Н. И. Яворовский // ПЕВ. – 1884. – №39. – С. 827–838, №40. – С. 851–866, № 41. – С. 873–886.

25. Ирпенский А. Празднество 8-го сентября в Холме / А. Ирпенский // КС. – 1900. – Т. 70. – № 7–9. – С. 77–82.

26. Дело по отношении Киевского Губернского Правления о разрешении первести Конную ярмарку на площадь около Либедской Владимрской церви и построить на той площади деревянные лавки. 1866 г. // ЦДІАК, ф.127, оп. 838, спр. 221, арк. 1–1 зв.

27. Обязательное постановление Гайсинской городской думы для жителей г. Гайсина 1904 г. о воспрещении останови подвод и торговли вблизи церкви // ДАВО, ф.Д. 286,оп. 1, спр. 19, арк. 115 зв.

28. Дело об открытии и проведении ярмарок и базаров в Киевской, Подольской и Волынской губерниях. Списки местечек и сел., в котрих проводились ярмарки. 1868-1876гг. // ЦДІАК, ф. 442, оп. 47, спр. 90,арк. 297–327 зв.; Оп. 47, спр. 90,арк. 398–429.

29. Там само, ф. 442, оп. 47, спр. 90, арк. 280–293 зв.

30. Доклады Волынской Губернской Управы по делам земского хозяйства по годичному собранию Губернского комитета. 1908 г. // ЦДІАК, ф. 442, оп. 661, спр. 223, арк. 97 зв–98 зв.

31. О переводе в местечках Шишаках и Поповке ярмарок из одной площади на другие // ЦДІАК, ф. 1191, оп. 5, спр. 65, арк. 91.

32. Опыт исследования украинских крестьянских ярмарок… – С. 7.

33. Архів ІР НБУВ. – Ф. Х. – Спр. 18220. – 55 арк. – Строганов А. Г. Путевые заметки от границ Херсонской губернии до Керченського пролива. 1857 г.

34. Характеристика ярмарок и базаров Межиричской волости Черкасского уезда Киевской губернии. Из описания Межиричской волости. 1893г. // ЦДІАК, ф. 442, оп. 691, спр. 237 ч.1, арк. 54–54 зв.

35. Мілорадович В. П. Сільський ярмарок в Лубенщині… – С. 412; Вишня Остап. Вказ. праця. – С. 175.

36. Пошивайло О. М. Вказ. праця. – С. 119.

37. Мілорадович В. П. Сільський ярмарок в Лубенщині… – С. 412.

38. Головко А. Вказ. праця. – С. 183.

39. Сообщение Киевского губернатора от 14.10.1913 г. о помещении в 103 номере «Киевских губернских ведомостей» за 1913 год обязательного постановления Васильковской городской думы о внутреннем распорядке торговли на городских рынках, базарах и ярмарках // ЦДІАК, ф.442, оп. 666, спр. 50, арк. 179 зв.; О праве владельцев городов и местечек взимать плату за места на базарных площадях с лиц приезжающих с возами на базары и ярмарки. 1891г. // ДАВО, ф.Д. 230, оп.1, спр. 536, арк. 17–18.

40. Циркуляр г.Черниговсого губернатора (от 5 июля 1894 года №94) // Земской сборник Черниговской губернии. – 1894. – №5. – С. 71–72.

41. Воздвиженская ярмарка в Чернигове 14-15 сентября 1894 г. // Земской сборник Черниговской губернии. – 1894. – №9–10. – С. 51–92.

42. Милорадович В. Вказ. праця. – С. 412.

43. Там само. – С. 412–413.

44. Воздвиженская ярмарка в Чернигове… – С. 52–53.

45. Описание Черниговской губернии… – С. 248; Павловский И. Ф. Описание городов Полтавской губернии и их окрестностей / И. Ф. Павловский // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. – 1917. – Вып. 15. – С. 21–103 (прилож.); Богданович А. В. Сборник сведений о Полтавской губернии. С картой губернии и планом г. Полтавы / А. В. Богданович. – Полтава : Тип. Губ. Правления, 1877. – 224 с.

46. Дело об открытии и проведении ярмарок и базаров в Киевской, Подольской и Волынской губерниях. Списки местечек и сел., в котрих проводились ярмарки. 1868–1876 гг. // ЦДІАК, ф. 442, оп. 47, спр. 90, арк. 297–327 зв., 398–429.

47. Описание Черниговской губернии... – С. 250.

48. Объявление об открытии в г. Виннице ежегодной 14 дневной ярмарки с 1901 года. // ДАВО, ф Д. 230, оп.1, спр. 110, арк.1.

49. Объявление об открытии в г. Жмеринке первого ярмарочного Покровського 7-ми дневного базара. // ДАВО, ф.Д. 230, оп.1, спр. 1221. арк. 62.

Виталина Юрченко

Периодичность проведения, организация и структура ярмарок в губерниях Киевского учебного округа (вторая половина XIX – начало XX века)

В статье раскрыт порядок открытия, особенности организации, структура, периодичность проведения, длительность ярмарок в губерниях, которые входили в состав Киевского учебного округа (Киевская, Подольская, Волынская, Черниговскаяя, Полтавская губернии) во второй половине XIX – в начале XX века.

***Ключевые слова:** ярмарка, базар, торговля, «отпуст», сельскохозяйственная выставка, торговый пункт, ярмарочная площадь, «подторжье», розторжя, товар, Губернское Правленние, ходатайство, постановление.*

Vitalina Yurchenko

Periodicity, duration, organization and structure of fairs in provinces, that were included in Kyiv educational district (second half of the XIX - beginning of XX century

In this article the author analyzes the procedure of opening, features of organization, structure, periodicity and duration of fairs in provinces, that were included in Kyiv educational district (Kyiv, Podillya, Volyn, Chernihiv, Poltava provinces) in the second half of the XIX - beginning of XX century.

***Key words:** fair, market, trade, «otpust», agricultural exhibition, point-of-sale point, fair area, «pidtorzhya», roztorzhya, commodity, Province Rule, solicitor, decision.*

УДК 94(477)«1911/1916»:629.5

Лариса Синявська (м. Черкаси)

Фінансування суднобудівної промисловості України у 1911-1916 рр.

У статті визначено вплив організації фінансування воєнних замовлень на розбудову суднобудівної промисловості та мілітаризацію економіки. Проаналізовано вплив урядових заходів у сфері фінансової політики Російської імперії на діяльність суднобудівних підприємств України у 1911-1916 рр.

***Ключові слова**: Перша світова війна, державне регулювання економіки, суднобудівна промисловість, фінанси, кредит.*

Перша світова війна випробовувала на міцність фінансову систему Російської імперії та організаційну будову її фінансової адміністрації. Різні аспекти фінансування промисловості Російської імперії в роки Першої світової війни розглядали В. Михайлов [1], І. Маєвський [2], А. Сидоров [3], В. Шацилло [4], В. Полікарпова [5]. Визнаючи загальне збільшення асигнувань на утримання флоту у 1908–1913 рр., дослідники вважають, що виробничі потужності та рівень інноваційних технологій виробництва та організації роботи суднобудівної промисловості Російської імперії не дозволяли їй виступати повноцінним конкурентом на світовому рівні. Причиною цього називають недостатній рівень усвідомлення вищим керівництвом держави економічного забезпечення ведення війни та специфіки застосування у бою лінкорів-дредноутів на Чорноморському театрі бойових дій.

Крім того, вказувалося, що усталена система розподілу воєнних замовлень та визначення їх обсягів поєднана із лобіюванням інтересів як великих фінансово-промислових груп, так і окремих підприємців, наближених до влади, в тому числі й за рахунок належності до родинно-земляцьких угрупувань, сприяла поширенню випадків неефективного використання державних фінансових ресурсів завдяки штучному завищенню цін на виконання казенних замовлень. До того ж, деякі спроби регулювання цін шляхом їх корекції на казенних заводах не давали потрібного результату через активну протидію цьому з боку частини урядовців.

Практика розподілу воєнних замовлень між державними та приватними підприємствами виявила наявність протиріч між інтересами їх власників. З одного боку, відносна швидкість перепрофілювання виробництва на виконання військових замовлень, властива приватним фірмам, приваблювала замовників внаслідок загострення цейтноту в умовах війни. З іншого боку, частина приватних підприємств не мала технічних можливостей для виконання військових замовлень, що тягнуло за собою необхідність розбудови казенних заводів. Особливо це стосувалося налагодження виробництва у сфері технічно складної металообробки та металургії, які вимагали значних капіталовкладень і відносно великих термінів їх окупності.

Напередодні Першої світової війни світова першість у військовому кораблебудуванні належала Великобританії. Суттєве посилення британського флоту на початку ХХ ст. пов'язувалося із створенням принципово нових лінійних кораблів типу «Dreadnought» [6], чиї тактико-технічні дані значно перевищували відповідні показники броненосців так званого «додредноутного» типу. За рахунок збільшення середньої водотоннажності лінкорів-дредноутів до 20000-25000 т на відміну від попередніх броненосців, водотоннажність яких сягала 15000 т, вдалося суттєво посилити озброєння шляхом встановлення 5 артилерійських башт із 10 305-мм гарматами на лінкорі «Dreadnought» на противагу пануючому до того стандартному озброєнню із 4 305-мм гармат у двох баштах. Створення «Dreadnought» ознаменувало революцію у військовому кораб-

лебудуванні і примусило інші держави включитися у так звану «дредноутну» гонитву, яка передбачала будівництво нових кораблів з метою повторення та перевершення бойової могутності англійських лінкорів. Дредноути завдяки збільшеній кількості та далекобійності гармат головного калібру, оптимізації схеми бронювання та підвищенню швидкості ходу могли обирати найбільш вигідні для себе умови бою, займаючи позицію поза зоною досяжності артилерії інших кораблів.

Старі броненосці виявилися безсилими у можливому протистоянні із дредноутами. Однак для будівництва великотоннажних дредноутів потрібно було здійснити відповідну модернізацію суднобудівних заводів, модернізувати виробництво судових машин, гармат, башт, бронювання та прицільно-навігаційного обладнання.

У зв'язку із цим почалося переобладнання та модернізація чорноморських суднобудівних заводів «Наваль», а пізніше – «Россуд». Вже з 1907 р. на заводі «Наваль» прискорено велося технічне переоснащення, яке включало реконструкцію стапелів і добудовних споруд, що використовувалися після спуску кораблів на воду. В цей час подовжено і практично заново збудовано для великотоннажних кораблів стапель № 1. У 1909 р. російське Морське міністерство опублікувало доповідь спеціалістів Адміралтейського заводу і Петербурзької інженерної академії, де відзначалося, що «Наваль» був «найбільшим і найважливішим із приватних суднобудівних і механічних заводів у Росії» [7, с. 452].

У 1910 р. Туреччина купила у Німеччини два ескадрених броненосця та чотири нових ескадрених міноносця. Ще чотири есмінця були придбані у Франції. Тоді ж було підписано контракт між Туреччиною та Англією про будівництво і поставку на Чорне море до 1914 р. трьох нових кораблів, із них двох дредноутів. Відповідно прагнення Російської імперії оволодіти чорноморськими протоками диктувало необхідність посилення Чорноморського флоту за рахунок будівництва нових кораблів-дредноутів, для чого протягом передвоєнних років було здійснено переобладнання миколаївських суднобудівних заводів.

Так, у 1911 р. на заводі «Наваль» було збудовано так званий «великий ковш», що був здатний приймати кораблі водотоннажністю до 45000 т. Розширювалося і модернізувалося також суднобудівне, баштове, турбінне, котельне, ковальсько-пресувальне, цинкувальне та мідницьке виробництва, будувалися нові механічно-збиральний та інструментальний цехи. Крім того, було збудовано сталеливарний цех із трьома мартенівськими печами; прокладено автономні, не пов'язані із містом, каналізацію та водопровід. Також вдалося серйозно модернізувати центральну електростанцію, компресорну та гідравлічні підстанції. У 1912 р. на завод «Наваль» було доставлено у розібраному стані з Німеччини, а потім змонтовано на місці плавучий кран вантажопідйомністю 150 т. Протягом реконструкції 1907-1912 рр. площа території заводу була збільшена за рахунок купівлі й освоєння нових ділянок з 80 га до 120 га.

У березні 1911 р. французький банк «Сосьєте-женераль» придбав акції бельгійських власників заводу «Наваль», створивши у Парижі французьке «Акціонерне товариство Миколаївських заводів і верфів», яке разом із «Російсько-Азіатським» банком з Петербургу стало новим власником заводу. Правління очолював великий промисловець і колишній міністр фінансів Поль Думер, що через деякий час був обраний президентом Франції. Важливу роль у правлінні миколаївського заводу відіграв «король озброєнь Європи» французький капіталіст Базиль Захаров, який був власником багатьох промислових підприємств і банків, у тому числі відомої фірми «Віккерс і Максим», що об'єднувала 17 військових заводів в Англії, Швеції та Іспанії.

Водночас у 1911 р. казенне Миколаївське Адміралтейство було закрите через відсутність засобів на реконструкцію. Заново створена на його базі приватна компанія «Россуд» («Російське суднобудівне товариство») отримала безкоштовну оренду терміном на 25 років стару верф на Інгулі із правом її перебудови. Варто підкреслити, що значна кількість акцій «Россуду» належала імператриці Олександрі Федорівні та найближчому оточенню Миколи II і вищим чинам Морського міністерства.

Саме нова компанія у серпні 1911 р. розгорнула на лівому березі Інгулу великомасштабну модернізацію, яка здійснювалася протягом двох років і перетворила новий завод на потужне сучасне підприємство для будівництва великих військових кораблів із залученням найновітнішого обладнання. На зборах комітету засновників у Санкт-Петербурзі 5 листопада 1911 р. директором-розпорядником був призначений колишній начальник судово-механічного виробництва Адміралтейського заводу Санкт-Петербурга М. І. Дмитрієв.

У ході будівництва було демонтовано старі дерев'яні елінги, замість яких збудовано суднобудівний відкритий елінг на залізобетонній основі з перекриттям на металевих опорах над двома великими нахиленими стапелями. На нових стапелях, обладнаних мостовими кранами, могли бути збудованими кораблі водотоннажністю до 30000 т. Одночасно було прокладено залізницю, що зв'язувала «Россуд» з товарною станцією. Крім того, на заводі було споруджено 200-тонний плавучий кран та плавучий док вантажопідйомністю 30000 т. До того ж, на правому березі Інгулу збереглися і продовжували працювати філіали петербурзьких Балтійського, Невського заводів і Миколаївський військовий порт. Через деякий час плавучий док, побудований на заводі «Россуд», був переданий у оренду «Навалю», де й залишився.

У 1911 р. постановою Ради Міністрів Російської імперії були видані замовлення на будівництво двох лінкорів-дредноутів заводу «Россуд» і ще одного такого ж корабля заводу «Наваль». При їх спорудженні мав бути врахований досвід будівництва з 1909 р. у Петербурзі на Балтійському та Адміралтейському заводах чотирьох лінкорів типу «Гангут». Водночас, не маючи достатньої кількості кваліфікованих конструкторських кадрів, «Россуд» залучав для розробки проекту технічне бюро Балтійського заводу, а також спеціалістів петербурзьких підприємств та відомств Морського міністерства [7, с. 451].

У квітні 1912 р. Петербурзький міжнародний комерційний банк, який контролював діяльність 22 великих компаній у різних частинах Росії і брав участь у фінансуванні модернізації «Россуду», перекупив у «Російсько-Азіатського» банку акції «Товариства Миколаївських заводів і верфів» і став фактичним власником «Наваля». Найбільш впливовим із числа акціонерів, який володів 2400 акціями і правом на 240 голосів загальних зборів акціонерів, став прибалтійський поміщик і підприємець барон М. Врангель, батько майбутнього головнокомандуючого білогвардійськими частинами генерала П. Врангеля. 12 жовтня 1913 р. керуючий відділом торгівлі і промисловості повідомив, що імператор Микола ІІ дозволив французькому «Анонімному товариству Миколаївських заводів і верфів» заснувати «Акціонерне товариство Миколаївських заводів і верфів» на основі статуту, затвердженого 8 жовтня 1913 р. [8]. Акція І розряду коштувала 187 руб. 50 коп., а акція ІІ розряду – 100 руб. Збільшення загального розміру статутного капіталу на суму більше 7000000 руб. повинно було узгоджуватися з Міністром торгівлі і промисловості [9].

Загалом протягом 1911-1914 рр. розміри основного капіталу «Россуду» і «Наваля» зросли у десять разів, а кількість працівників «Наваля» збільшилася у п'ять разів. Згідно даних перших загальних зборів акціонерів «Товариства Миколаївських заводів і верфів», яке відбулося 8 листопада 1913 р., станом на 8 жовтня 1913 р. основний капітал товариства складав 7 млн руб., і розподілявся у 24000 акцій І розряду і 25000 акцій ІІ розряду. Отриманий прибуток дозволив акціонерному товариству відрахувати його 5% до запасного капіталу та видати дивіденди тримачам акцій І розряду у розмірі 6% річних. Крім того, 15000 руб. було виділено на преміювання найкращих службовців [10]. Наприкінці 1913 – на початку 1914 рр. кількість постійних робітників заводу «Россуд» досягала 2500 осіб, чий річний заробіток становив 1100000 руб., а кількість обігових коштів заводу – 5225000 руб., з яких 3000000 руб. відводилося на лінійні кораблі, а більше 2000000 – на модернізацію обладнання заводу [11].

Крім того, перед Першою світовою війною на Північній стороні Севастополя за кресленнями, затвердженими особисто Миколою ІІ, було побудовано сухий док для обслуговування нових лінкорів-дредноутів.

У роки війни прискореними темпами продовжувало здійснюватися переобладнання суднобудівельних заводів Миколаєва «Россуд» і «Наваль», започатковане ще перед початком бойових дій у тому числі й для будівництва кораблів збільшеної водотоннажності типу «Императрица Мария». Це було викликано замовленням Туреччиною трьох лінійних кораблів-дредноутів у Англії, що могло б суттєво змінити баланс сил на Чорному морі. Відмова Англії передати Туреччині замовлені кораблі з початком Першої світової війни не усунула такої загрози через продаж туркам Німеччиною крейсерів «Goeben» і «Breslau». Зокрема бій поблизу м. Сарич 5 листопада 1914 р. виявив, що ескадра з п'яти найпотужніших лінкорів Чорноморського флоту не може забезпечити гарантію нейтралізації лінійного крейсера «Goeben», у першу чергу через низьку швидкість ходу (близько 16 вузлів проти 28) [12, с. 226]. Такий стан речей зумовив застосування комплексу заходів для прискорення будівництва нових лінійних кораблів для Чорноморського флоту.

Впродовж 1914 р. згідно даних управляючого заводом «Россуд» К. Ващалова фінанси підприємства було використано для запуску нового крану для сортування сталі на головному складі, за планом розширення заводу придбані необхідні станки, укріплені набережні ділянки берега, побудовано казарми для пожежників при депо, а також продовжено гілку залізниці до морського госпіталю. До того ж, з осені 1914 р. основна увага приділялася добудові лінкора «Императрица Мария», оскільки уряд вимагав прискорення здачі цього корабля. Кількість робітників сягнула 3000 осіб, за рік їм було виплачено заробітної плати 1757622 руб. Витрати за 1914 р. на будівництво лінкорів «Императрица Мария», «Император Александр III», плавучого доку, крейсерів «Адмирал Нахимов», «Адмирал Лазарев», «Адмирал Истомин», «Адмирал Корнилов» становили 5944186 руб. [13].

Процес будівництва нових лінкорів виявив певні труднощі і особливості фінансування таких проектів. Ставка була зроблена на широке залучення банківського капіталу і приватного підприємництва. За контрактом від 31 березня 1912 р. із «Россудом» за кожен з лінкорів «Императрица Мария» і «Александр III» завод мав отримати 19719654 руб. При цьому загальний кошторис на придбання механізмів за кордоном не мав перевищувати 1000000 руб. із узгодженням переліків замовленого обладнання із Радою по суднобудуванню. У випадку, коли певне обладнання мало бути створене російськими підприємствами, що не належали «Россуду», то воно виготовлялося виключно під контролем представників комісії Морського міністерства із відповідним відшкодуванням витрат заводу [14]. Наприклад, «Россудом» заводу «Г. А. Лесснер» було замовлено виготовлення підводних мінних апаратів та інших механізмів мінного озброєння лінкорів «Императрица Мария» і «Александр III» на суму 278500 руб. за умови їх монтажу на кораблі «Россудом» [15].

Для прискорення будівництва нових кораблів архітектурний тип і головні проектні рішення приймалися згідно з досвідом закладених у 1909 р. у Петербурзі лінкорів типу «Гангут». За контрактом від 31 березня 1912 р., підписаним між Морським міністерством і заводом Російського суднобудівного товариства «Императрица Мария», потрібно було спустити на воду не пізніше липня, а повна готовність корабля до планових випробувань планувалася на 20 серпня 1915 р. Такі високі темпи, що майже не поступалися темпам спорудження кораблів провідних країн світу, були майже витримані: завод, який продовжував модернізацію виробничих потужностей, забезпечив спуск корабля на воду 6 жовтня 1913 р. Для забезпечення високих темпів будівництва передбачалася фіксація ступеня готовності механізмів на встановлений період часу [16]. Зокрема, готувалися відповідні графічні зображення певних стадій виконаних робіт [17]. Крім того, встановлювалася поетапна оплата виконання замовлення по будівництву корабля. Так, наприклад, виконавши близько 60% робіт, 25 жовтня 1913 р. завод «Россуд» отримав шостий платіж у сумі 1500000 руб. [18].

Попри високі темпи будівництва корабля «Императрица Мария» певні проблеми при спорудженні були викликані замовленням товариства «Россуд» в Англії турбін, деяких

допоміжних механізмів, гребних валів та дейдвудних пристроїв. Вчасно профінансовані, ці елементи були доставлені лише у травні 1914 р. До того ж, в умовах збільшення загрози війни виконання даного контракту залишалося швидше виключенням з правил. Водночас для прискорення введення в дію лінкора «Императрица Екатерина II» (з 14 червня 1915 р. «Императрица Екатерина Великая»), який будувало «Товариство Миколаївських заводів і верфів» («Наваль»), Морському міністерству довелося вжити ряд невідкладних заходів: заводу «Наваль» передали броню башт, бойових рубок, окремих кожухів і димових труб від третього лінкора у серії «Император Александр III», а також запасні станки 305-мм гармат «Севастополь» і «Полтава». Однак відчутні збої у контрагентних постачаннях вже до листопада 1914 р. примусили міністерство погодитися із перенесенням строків готовності лінкорів. 22 лютого 1914 р. у записці директора заводу «Россуд» М. Дмитрієва відзначалося, що, незважаючи на надзвичайні затримки поставок корабельної сталі та обмежену кількість робітників, вдалося не лише спустити на воду лінкор «Императрица Мария», а й виготовити значну частину набору корпусу лінкора «Александр III». При цьому місячна потужність майстерень заводу досягала 120000 пудів [19].

Для прискорення та здешевлення будівництва нових кораблів архітектурний тип і головні проектні рішення приймалися згідно з досвідом закладених у 1909 р. у Петербурзі лінкорів типу «Гангут». За контрактом від 31 березня 1912 р., підписаним між Морським міністерством і Російським суднобудівним товариством «Императрица Мария», потрібно було спустити на воду не пізніше липня, а повна готовність корабля до планових випробувань планувалася на 20 серпня 1915 р. Такі високі темпи, що майже не поступалися темпам спорудження кораблів провідних країн світу, були майже витримані. Завод, який продовжував модернізацію виробничих потужностей, забезпечив спуск корабля на воду вже 6 жовтня 1913 р.

Прагнення до прискорення строків введення в дію нових кораблів, викликані війною, в умовах бойових дій призводило до змін планів проведення робіт за рахунок перерозподілу замовлень для компенсації замовлених приладів за кордоном [20, 495]. Цим же прагненням зумовлювалося призначення особливих премій на оплату екстренних витрат підприємствам, які брали участь у будівництві чорноморських лінкорів-дредноутів. Крім цього, для прискорення будівництва від заводів вимагалося лише виконання завдань, необхідних для бойової готовності цих кораблів, а для добудови інших суден приватним підприємствам надавалася допомога у справі вчасного отримання необхідних механізмів та деталей від суміжників (у документі «заводів-питомників») та у попередженні можливих проблем із призупиненням праці робітниками [20, с. 547].

Перегляд кошторису будівництва суден здійснювався під час війни, в тому числі й у зв’язку із внесенням змін у конструкцію кораблів. Проблемою розрахунків обсягів фінансування програм будівництва суден для російського флоту була організація їх проектування та забезпечення відповідності проектним розрахункам кораблів однієї серії за відсутності налагодженої роботи науково-дослідних станцій. Миколаївські суднобудівні заводи не мали достатньої кількості кваліфікованих спеціалістів для проектування лінкорів-дредноутів. Це змусило їх залучати до роботи спеціалістів балтійських заводів. Побудовані на основі проекту балтійського лінкору типу «Гангут», перші три чорноморські лінкори типу «Императрица Мария» мали деякі відмінності: із врахуванням особливостей театру бойових дій проект суттєво переробили. Пропорції корпусу стали більш повними, швидкість та потужність механізмів зменшили, але суттєво посилили бронювання суден: питома вага броні на чорноморських лінкорах сягнула 7045 т (31% від проектної водотоннажності проти 26% на «Гангуті»), розмір броньових плит привели у відповідність до кроку шпангоутів з метою перетворити останні на додаткову опору. Крім того, дещо збільшився нормальний запас палива до 1200 т вугілля і 500 т нафти, що забезпечувало дальність плавання 3000 миль економічним ходом. Однак від перевантаження чорноморські дредноути страждали ще більше, аніж балтійські. Зокрема,

через помилку у розрахунках «Императрица Мария» отримала великий диферент на ніс, що погіршувало й без того погану мореходність. Для виправлення ситуації довелося зменшувати боєзапас двох носових гармат головного калібру до 70 пострілів на ствол замість 100 за штатом, на лінкорі «Императрица Екатерина Великая» змінили центрування ваги за шпангоутами із перенесенням центру ваги корабля в бік корми, а на лінкорі «Император Александр III» з цією метою зняли дві носові 130-мм гармати.

Прагнення вдосконалити кораблі однієї серії чи виправити виявлені у конструкції недоліки призводили до певних змін у конструкції і відповідних змін кошторисів, про що, наприклад, свідчили дані специфікації механізмів лінкора «Императрица Екатерина Великая» [21]. Лінійні кораблі типу «Императрица Мария» відрізнялися водотоннажністю («Императрица Мария» – 22600 т, «Император Александр III» – 22600 т, «Императрица Екатерина Великая» – 23783 т, «Император Николай I» – 27800 т), засобами вирівнювання диференту, способами кріплення броні та її типом тощо. Це призводило до виділення додаткових коштів на добудову кораблів, їх перерозподіл між контрагентами та порушення графіків виконання запланованих робіт [20, с. 495].

Ще однією причиною внесення суттєвих змін у конструкцію кораблів типу «Императрица Мария» були результати засекречених випробовувань міцності броні нових лінкорів, проведені перед війною, коли у корпус старого броненосця «Чесма» врізали один відсік корпусу лінкору типу «Гангут». Внаслідок випробувань з'ясувалося, що 305-мм фугасний снаряд зразка 1911 р. пробивав головний броньовий пояс «Гангут» вже з дистанції 63 кабельтова, а на більших дистанціях деформував розташовану за бронею основу, порушуючи герметичність корпусу. Обидві броньові палуби виявилися занадто тонкими – снаряди не лише пробивали їх, а й подрібнювали на дрібні осколки, що викликали ще більші руйнування. Саме тому броньовий захист чорноморських лінкорів було посилено, а четвертий корабель типу «Императрица Мария» мав суттєво збільшену водотоннажність і бронювання, що відповідним чином збільшувало обсяги фінансування його будівництва. Тут варто зазначити, що прийняття свого часу за основу проекту лінкорів конструкторського бюро Балтійського заводу під керівництвом І. Бубнова із зменшеною товщиною броні було наслідком існування потужного лоббі у вигляді підтримки академіка О. Крилова, який був одночасно і головою конкурсного журі, і співавтором відповідного проекту. У своїх мемуарах академік наголошував на тому, що Франція, яка надавала Росії кредит для спорудження кораблів, виступила проти прийняття Росією проекту відповідного корабля німецької фірми «Blohm & Voss» через небажання вкладати близько 500 млн руб. золотом у розвиток німецької суднобудівної промисловості. Результатом такого лоббі стало вкладення значних коштів у переобладнання та модернізацію російських лінкорів, в основі яких лежав не досить досконалий проект корабля із великою швидкістю, потужним озброєнням, але відносно слабким броньовим захистом, не дивлячись на запровадження кріплення прямокутних броньових плит меншою стороною до ватерлінії [12, с. 228].

Саме тому за контрактом від 30 серпня 1914 р. із «Товариством Миколаївських заводів і верфів» про будівництво четвертого лінійного корабля типу «Императрица Мария» («Император Николай I») цей лінкор із збереженням основного озброєння у вигляді 12 305-мм гармат мав суттєво посилений броньовий захист. Вага броні без урахування башт досягла 9417 т або 34,5% від проектної водотоннажності. Крім того, посилили опорну основу під броню, а головне – всі броньові плити з'єднували вертикальними шпонками типу «подвійний хвіст ластівки», що перетворювало пояс у монолітний 262-мм панцир. Позаду нього знаходився 75-мм скіс броньової палуби і прокольна переборка такої ж товщини, що збільшувало загальну товщину броньового захисту до 337 мм. Але подібні вдосконалення суттєво підвищували вартість спорудження корабля. Крім того, на фінансування будівництва «Императора Николая I» суттєво вплинув факт участі Росії у бойових діях. Контрактом передбачалося, що загальна сума замовлення облад-

ння для лінкора за кордоном не повинна була перевищувати 2000000 руб., а у випадку представлення розрахунків щодо перевищення такої суми, різниця мала компенсуватися за рахунок прибутків власників суднобудівних заводів із зменшенням контрактної вартості будівництва корабля. Загальна вартість лінкора, спорудженого у відповідності до контрактних креслень, мала становити 22500000 руб. (майже на 15% більше, аніж лінкор «Императрица Мария»). У цю суму не входила вартість мін, гармат, бортових станків, броні, приладів керування вогнем артилерії, безпровідного телеграфу, морехідних інструментів та секретної сигналізації із відповідними проводами, а будь-які відхилення від проекту допускалися виключно за умови їх узгодження із Морським міністерством. Кораблебудівники мали обов'язково вести облік ваги всіх елементів корабля для недопущення його перевантаження, що контролювалося відповідними органами [22].

В умовах воєнного часу закладене у проект будівництва кораблів фінансування доволі часто доводилося переглядати внаслідок здорожчення матеріалів та оплати праці. Так, електричне обладнання міноносців типу «Дерзкий», замовлене товариству «Всеобщая компания электричества» за контрактом від 12 жовтня 1912 р. на суму 54000 крб. за міноносець без урахування вартості встановлення на кораблях електричних тахометрів. А вже на серії міноносців типу «Ушаковский» загальне збільшення ціни на електрообладнання за контрактом від 26 жовтня 1915 р. становило близько 75000 крб. і досягло 129935 крб. за міноносець [23].

29 серпня 1914 р. було укладено контракт із Російським суднобудівним товариством у Миколаєві на будівництво двох легких крейсерів типу «Адмирал Лазарев». До речі сума прибутків акціонерів у справі будівництва крейсерів закладалася згідно з контрактом у розмірі 10% [24]. 17 березня 1915 р. із «Товариством Миколаївських заводів і верфів» було укладено контракт на побудову чотирьох підводних човнів типу «Барс» надводною водотоннажністю 650 т. Вартість однієї субмарини за контрактом складала 1665000 руб., а загальна сума контракту дорівнювала 6660000 руб. У цю суму не входило постачання мін Уайтхеда, радіотелеграфів, компасів. До того ж, як і у інших випадках сплата мита за обладнання, ввезене з-за кордону, покладалося на виконавця замовлення [25].

Держава активно фінансувала купівлю судових механізмів та приладів за кордоном з метою прискорення введення в експлуатацію кораблів. Зокрема, велика увага приділялася будівництву не лише лінкорів, а й міноносців: специфіка ведення бойових дій на Чорному морі передбачала їх активне використання для блокування транспортного сполучення супротивника вздовж Анатолійського узбережжя. Міноносці також використовувалися для блокування порту Зонгулдак, який використовувався для відвантаження вугілля турками.

17 березня 1915 р. Морським міністерством було укладено контракт із «Товариством Миколаївських заводів і верфів» на будівництво восьми міноносців із швидкістю повного ходу 33 вузли. Всі частини корпусу та механізмів для обладнання кораблів мали відповідати міноносцям типу «Дерзкий» і бути спорудженими із матеріалів «російського походження» за виключенням тих частин, які в Росії не виготовлялися, а налагодження їх виробництва призвело б до затримки здачі кораблів. «Товариство Миколаївських заводів і верфів» отримало право придбати за кордоном без зниження контрактної вартості матеріал для лопаток турбін, лопаточці поковки, а також додаткові механізми, що купувалися для міноносців типу «Дерзкий». Стосовно таких частин надавалося право виступати із вимогою їх придбання за кордоном із обов'язковим узгодженням замовлення із Радою по суднобудуванню. Специфіка контракту передбачала сплату «Товариством Миколаївських заводів і верфів» всіх митних платежів та зборів, необхідних для отримання замовлених механізмів, а також заборону надсилати всі матеріали специфікації на міноносці виконавцям замовлень за кордоном для збереження режиму секретності. Важливо, що гармати та пристрої для їх кріплення на кораблях (аж до відповідних фундаментних болтів), а також обладнання для передачі сигналів надавалося виключно

Морським міністерством і не могло бути предметом замовлення за кордоном. Водночас встановлення вказаного обладнання здійснювалося за рахунок «Товариства Миколаївських заводів і верфів» і не передбачало визначення додаткового фінансування [26]. У випадку неготовності плавучого доку товариства до виконання робіт, передбачених контрактом, передбачалося використання відповідного доку із Севастополя за рахунок коштів «Товариства Миколаївських заводів і верфів». За побудований згідно із затвердженими кресленнями міноносець Морське міністерство мало заплатити 2,2 млн руб., а загальна вартість контракту дорівнювала 17,6 млн руб. До того ж, у випадку, коли Міністерство вважало б за потрібне відмовитися від встановлення на кораблях певних механізмів чи приладів, то відповідна сума їх вартості була б вирахувана з оплати [27].

20 квітня 1915 р. Морським міністерством було укладено додатковий контракт із «Товариством Миколаївських заводів і верфів» на прискорення будівництва лінкора «Императрица Екатерина Великая», згідно з яким корабель мав бути повністю готовим до 20 червня 1915 р. У випадку виконання цієї умови суднобудівельникам виплачувалося додатково 1250000 руб. У випадку, якщо корабель не буде завершений до обумовленого терміну із суми премії вираховувалася сума неустойки, що не повинна була перевищувати 750000 руб. Водночас перед виходом корабля із заводу було передбачено, що комісія Морського міністерства мала скласти точний список робіт згідно встановлених креслень, що мали бути виконані підрядником тоді, коли міністерство знайде можливість повернути корабель для їх довиконання. За умовами контракту, замовник не виплачував суму у 1000000 руб. із загальної суми вартості корабля, як засіб забезпечення виконання гарантійних зобов'язань виконавцем. У випадку аварії чи загибелі корабля або неповернення його на завод протягом 12 місяців для здійснених запланованих контрактом робіт суднобудівникам виплачувалися всі обумовлені кошти за виключенням сплати неустойок за невчасне виконання замовлень на певні механізми корабля [28].

Форми фінансування будівництва лінкора «Императрица Екатерина Великая» були одним із важелів прискорення будівництва корабля за умови якісного виконання робіт. Представник компанії «Віккерс» Джонсас, який був присутнім на заводі під час здійснення будівництва корабля, 19 січня 1916 р. відзначав у своєму листі на ім'я Ю. Юренєва, що європейським спеціалістам видавалося за неможливе здійснення такого великого обсягу робіт за такий короткий термін. Адже в межах будівництва було виготовлено та встановлено 23400 т сталі, обладнання та гармат в умовах затримок постачання матеріалів, зниження кваліфікації робітників. У листі підкреслювалося, що темпи і якість будівництва лінкора «Императрица Екатерина Великая» дозволяли стверджувати, що «Товариством Миколаївських заводів і верфів» було поставлено рекорд для Росії у справі спорудження кораблів такого типу [29].

25 травня 1916 р. Морське міністерство уклало контракт із заводом «Россуд» на будівництво восьми підводних човнів: чотирьох типу «Голланд» надводною водотоннажністю 952 т і «Фіат-Сан-Джоржио» надводною водотоннажністю 920 т. Вартість будівництва одного підводного човна типу «Голланд» складала 4000000 руб., а «Фіат-Сан-Джоржио» – 3800000 руб. при загальному обсязі контракту в 31200000 руб. Морське міністерство залишало за собою право зменшувати ціну контракту у випадку відмови від установки певного обладнання на підводні човни та формувало комісію, яка мала слідкувати за якістю виконання робіт [30].

У 1916 р. заводу «Россуд» вдалося довести готовність лінійного корабля «Император Александр III» до 92%, оскільки протягом року вдалося перевезти головні механізми корабля з Англії через Архангельськ по водним системам до Миколаєва. Корпус та механізми корабля було застраховано на 12640000 руб. [31]. Розмір страховки для «Императрица Мария» становив 1269000 руб. [32]. Планувалося завершити будівництво корабля до весни 1917 р., однак станом на 1 грудня 1916 р. будівництво легкого крейсера «Адмирал Нахимов» довели до 78,7%, а «Адмирал Лазарев»

– до 71,7%. Завод «Наваль» забезпечив готовність крейсера «Адмирал Истомин» до 54,5%, а завод «Россуд» довів готовність крейсера «Адмирал Корнилов» до 54,9%. Протягом 1916 р. були спущені на воду міноносці «Фидониси», «Керчь», «Гаджибей», «Калиакрия», «Цериго», «Корфу» і «Левкас». У 1916 р. було введено в експлуатацію останній з підводних човнів типу «Голланд» водотоннажністю 630 т, побудованого Невським суднобудівним заводом у Миколаєві. «Товариством Миколаївських заводів і верфів» був спущений на воду підводний човен «Орфей» із розрахунком бути готовим до випробувань до 1 січня 1917 р. [20, с. 631-632].

Проблемою для забезпечення фінансування суднобудівної промисловості стали страйки 1916 р. та розповсюдження чуток серед робітників про те, що у працівників секвестрованих підприємств суттєво підвищено розміри заробітної плати. Так, під час страйку на суднобудівному заводі «Наваль» у Миколаєві висловлювалися побажання про реквізицію підприємства ще до секвестру Путилівського заводу. Такі надії пов'язувалися із прикладом встановлення підвищеного розміру заробітної плати працівникам залізниць, що були реквізовані урядом [5, с. 484].

Загалом обсяги фінансування суднобудівних підприємств свідчать про масштабність вкладення коштів у розвиток суднобудівної промисловості. На користь такого судження говорить те, що, наприклад, директор «Россуду» вже на 1914 р. вважав виробничі потужності підприємства достатніми для виконання поставлених завдань. Водночас обсяги капіталовкладень суттєво зросли, що обумовлювалося різким зростанням водотоннажності кораблів, а відповідно й розмірів доків для їх будівництва та обслуговування. До того ж, зростання обсягів фінансування робило дредноути настільки дорогими кораблями, що вище керівництво ряду держав певний час утримувалося від їх введення в бій через побоювання можливої втрати: загибель таких кораблів нерідко прирівнювалася до національної трагедії у зв'язку із широким спектром залучення коштів для фінансування (в тому числі й частково приватних капіталів через участь у роботі акціонерних товариств).

Проблеми у сфері фінансування суднобудівної промисловості України під час Першої світової війни створювало здорожчання вартості робочої сили, збільшення оплати за окремі матеріали та їх перевезення залізничним транспортом. Особиста зацікавленість імператорської сім'ї та частини високопосадовців у роботі суднобудівних заводів, як їх акціонерів, полегшувала організацію фінансування виробництва. Водночас темпи освоєння коштів, принаймні до кінця 1916 р., залишалися досить високими. Існування обмеження на купівлю матеріалів та механізмів з-за кордону для спорудження кораблів заохочувало розвиток суміжних галузей промисловості: електротехнічної, хімічної, металургійної. Впродовж 1914-1916 рр. суднобудівна промисловість практично виконувала роль мультиплікатора.

Джерела та література:

1. Михайлов В. С. Очерки по истории военной промышленности / В. С. Михайлов. – М.: ВСНХ СССР, 1928. – 421 с.

2. Маевский И. В. Экономика русской промышленности в условиях первой мировой войны / И. В. Маевский. – М.: Политиздат, 1957. – 392 с.

3. Сидоров А. Л. Финансовое положение России в годы первой мировой войны (1914-1917) / А. Л. Сидоров. – М.: Изд-во АН СССР, 1960. – 578 с.

4. Шацилло В. Первая мировая война. 1914-1918. Факты. Документы / В. К. Шацилло. – М.: Олма-пресс, 2003. – 480 с.

5. Поликарпов В. В. От Цусимы к Февралю. Царизм и военная промышленность в начале XX века / В. В. Поликарпов. – М.: «ИНДРИК», 2008. – 552 с.

6. Характеристики введеного в експлуатацію у 1907 р. (спущений на воду 10 лютого 1906 р.) корабля були настільки видатними, що його назва стала родоначальником нового класу кораблів: лінкорів-дредноутів.

7. Бабич В. В. Наши авианосцы на стапелях и в дальних походах / В. В. Бабич. – Николаев : АТОЛЛ, 2003. – 544 с.

8. Держархів Миколаївської обл., ф. 297, оп. 1, спр. 209, арк. 1.

9. Держархів Миколаївської обл., ф. 297, оп. 1, спр. 209, арк. 2-4.

10. Держархів Миколаївської обл., ф. 297, оп. 1, спр. 208, арк. 1-2.

11. Держархів Миколаївської обл., ф. 300, оп. 1, спр. 124, арк. 23-24.

12. Тарас А. Е. Энциклопедия броненосцев и линкоров / А. Е. Тарас. – Минск; М.: Харвест; АСТ, 2002. – 792 с.

13. Держархів Миколаївської обл., ф. 300, оп. 1, спр. 124, арк. 29-31.

14. Держархів Миколаївської обл., ф. 300, оп. 1, спр. 11, арк. 24-31.

15. Держархів Миколаївської обл., ф. 300. оп. 1, спр. 14, арк. 27-29.

16. Держархів Миколаївської обл., ф. 300, оп. 1, спр. 16, арк. 38-41.

17. Держархів Миколаївської обл., ф. 300, оп. 1, спр. 1105, арк. 3.

18. Держархів Миколаївської обл., ф. 300, оп. 1, спр. 244, арк. 182.

19. Держархів Миколаївської обл., ф. 300, оп. 1, спр. 124, арк. 22-25.

20. История создания и развития оборонно-промышленного комплекса России и СССР 1900-1963: документы и материалы: в 2 т. Т. 1: Военная промышленность России в начале ХХ века (1900-1917) / / под ред. Р. Ш. Ганелина. – М.: «Новый хронограф», 2004. – 832 с.

21. Держархів Миколаївської обл., ф. 297, оп. 1, спр. 862, арк. 1-4.

22. Держархів Миколаївської обл., ф. 297, оп. 1, спр. 272, арк. 82-92.

23. Держархів Миколаївської обл., ф. 297, оп. 1, спр 84, арк. 47.

24. Держархів Миколаївської обл., ф. 300, оп. 1, спр. 400, арк. 10-12.

25. Держархів Миколаївської обл., ф. 297, оп. 1, спр. 322, арк. 48-54.

26. Держархів Миколаївської обл., ф. 297, оп. 1, спр. 322, арк. 64-70.

27. Держархів Миколаївської обл., ф. 297, оп. 1, спр. 185, арк. 69-76.

28. Держархів Миколаївської обл., ф. 297, оп. 1, спр. 322, арк. 95.

29. Держархів Миколаївської обл., ф. 297, оп. 1, спр. 358, арк. 286-286 зв.

30. Держархів Миколаївської обл., ф. 300, оп. 1, спр. 694, арк. 9-16.

31. Держархів Миколаївської обл., ф. 300, оп. 1, спр. 244, арк. 129.

32. Держархів Миколаївської обл., ф. 300, оп. 1, спр. 244, арк. 192-192 зв.

Лариса Синявская

Финансирование судостроительной промышленности Украины в 1911-1916 гг.

В статье определено влияние организации финансирования военных заказов, связанных со строительством судостроительной промышленности и милитаризации экономики. Проанализировано влияние правительственных мер в сфере финансовой политики Российской империи на деятельность судостроительных предприятий Украины в 1911-1916 гг.

Ключевые слова: *Первая мировая война, государственное регулирование экономики, судостроительная промышленность, финансы, кредит.*

Larisa Syniavska

Financing shipbuilding industry in Ukraine in 1911–1916 years

In this article determined the influence of finance military orders to build the shipbuilding industry and the militarization of the economy. Analyzed the influence of government measures in the financial policy of the Russian Empire on the activities of shipbuilding enterprises of Ukraine in 1911-1916 years.

Key words: *First World War, government regulation of the economy, shipbuilding industry, finance, credit.*

УДК 94(477)

Руслан Пиріг (м. Київ)

Убивство царської сім'ї Романових: київські відголоски трагедії

У статті досліджується реакція у столиці Української Держави – місті Києві на повідомлення про смерть царської родини. Висвітлюються ставлення до єкатеринбурзької трагедії урядових, дипломатичних, церковних кіл, Гетьмана П. Скоропадського, а також спроби місцевих монархістів долучитися до рятування колишнього імператора.

Ключові слова: *царська родина, Микола ІІ, П. Скоропадський, майор Г. Гассе, монархісти.*

Лютнева політична криза 1917 р. в Росії привела до падіння монархії Романових. Під тиском керівництва Державної думи і вищого генералітету 2 березня цар Микола ІІ зрікся престолу. Законодавча і виконавча влада перейшла до Тимчасового уряду. 8 березня царська сім'я була взята під домашній арешт у Царському Селі. У серпні перевезена у Тобольськ, а в квітні 1918 р. до Єкатеринбурга. Там у ніч з 16 на 17 липня у підвалі будинку Іпатьєва більшовики розстріляли колишніх імператора, імператрицю, їхніх дітей та супроводжуючих осіб. 18 липня в Алапаєвську були вбиті великий князь Сергій Михайлович, велика княгиня Єлизавета Федорівна та князі Іван, Костянтин та Ігор Костянтиновичі. Ще раніше 13 червня у Пермі був розстріляний рідний брат царя Михайло Олександрович [1, с. 206].

18-20 липня російські монархісти провели у Києві з'їзд, законспірований під зібрання Союзу українських консервативних діячів. Ініціаторами його виступили голова Монархічного блоку Ф. Безак, колишній київський віце-губернатор М. Кошкарьов та інші. З'їзд був досить представницьким, близько 70 осіб. У його роботі взяли участь колишні члени Державної думи та Державної ради Гололобов, Новицький, Шечков, Сухомлинов, одеський міський голова Пелікан та інші.

У вступному слові Ф. Безак закликав «людей порядку» до єднання. Були також заслухані доповіді з місць. В ухваленій з'їздом резолюції, вказувалося на необхідність утворення по всій Україні осередків Союзу, розгортання агітації за відновлення в Росії монархічного ладу та приєднання до неї України [2, с. 258; 3]. Саме під час роботи з'їзду монархістів надійшло повідомлення про убивство Миколи ІІ.

19 липня голова російської делегації на мирних переговорах РСФРР і Української Держави Х. Раковський офіційно повідомив керуючого МЗС Д. Дорошенка про смерть колишнього імператора. Увечері на засіданні уряду про це сповістив головуючий - міністр юстиції М. Чубинський. Міністр ісповідань В. Зіньковський доповів про позицію вищої духовної влади України щодо проведення панахид за покійним царем. На жаль, журнал засідання не містить матеріалів обговорення цього питання.

Рада Міністрів ухвалила наступне рішення: «Не втручаючись у канонічне життя Православної церкви на Україні, але визнаючи, що та чи інша форма поминання на панахидах померлого колишнього імператора Миколи ІІ має безперечно політичне значення, просити міністра ісповідань довести до відома Митрополита Антонія у письмовій формі, що Рада Міністрів визнає можливим поминання покійного на Україні, як імператора, але тільки з додаванням до цього титулу слова «колишнього», і що ніякого насилля з боку урядової влади у цьому відношенні застосовано не буде, з зазначенням однак того, що те чи інше ставлення церковної влади до прийнятого Радою Міністрів рішення буде урядом взято

до уваги, як відображення погляду церковної влади на взаємовідносини її і влади державної» [4, арк. 118 зв.].

Митрополит Антоній (Храповицький) у зв'язку з убивством царя призначив на 20 липня у Софійському соборі траурне богослужіння. Він був фанатичним монархістом. Свою відданість імператору виклав у прикметній формулі: «Від вірності Цареві мене може звільнити лише його невірність Христові» [5, с. 15].

Перед П. Скоропадським і Радою Міністрів постало складне питання щодо їхньої участі у поминальній панахиді. Адже було цілком очевидним, що вона перетвориться на масову монархічну демонстрацію. До того ж уряд мав зважати на позицію німецьких військових та дипломатів. На пропозицію посла Німеччини А. Мумма взяти участь у панахиді австро-угорський колега Й. Форгач зауважив, що для нього це можливо, якщо траурне богослужіння матиме не приватний, монархічний, а більш-менш офіційний характер. На запит з цього питання глава МЗС Австро-Угорщини С. Буріан відповів, що молебень в пам'ять царя може бути сприйнятий як маніфестація у великоросійському дусі, спрямована проти української ідеї, а тому молебень видається не бажаним [6, с. 118-119].

Як наслідок, ні гетьман, ні члени уряду не були присутні 20 липня на багатотисячній панахиді по вбитому Государеві, яку провели митрополит Антоній, два єпископи та 12 священиків [4]. До Софійської площі були стягнуті значні підрозділи німців та Державної варти. Вороже налаштований до російської присутності в Україні Д. Донцов з задоволенням занотував у щоденнику: « Російська монархічна маніфестація не вдалася... Бачив купу російських білих офіцерів – з погонами – арештованих і ведених під військовим ескортом. Дуже добре» [7, с. 61]. Військовий супровід дійсно був, а от щодо арештів, то автор щоденника явно перебільшив.

Цікаві свідчення залишив відомий політичний діяч, депутат Державної думи трьох скликань В. Шульгин – один з тих, хто приймав відречення царя від трону: «Київ, липень 1918 року. Отримано повідомлення про вбивство царської сім'ї. У Князе-Володимирському соборі служили панахиду. Я не пішов, мені було соромно» [8, с. 10]. За свідченнями очевидців, на панахиді у Краснодарі плакав й генерал М.Алексєєв, очевидно, розкаюючись у своїй ролі при зміщенні царя.

Не маючи змоги виявити публічну скорботу за Миколою II, колишній флігель-ад'ютант імператора П. Скоропадський глибоко переживав його трагічну смерть. За спогадами начальника гетьманського штабу генерала Б. Стеллецького, він у палацовій церкві відстояв скромну панахиду (без півчих). І коли до нього звернувся один з найближчих співробітників О. Палтов, то завжди делікатний гетьман «сильно роздратованим голосом попросив залишити його на самоті. Кажуть, що у церкві Скоропадський плакав, як плачуть маленькі діти» [9, с. 333].

Павло Скоропадський – представник одного з найбільш шляхетних малоросійських родів, давно інкорпорованих до вищих верств Російської імперії, зробив блискучу військову кар'єру і, за визначенням А. Каппелера, належав до кола «вірних слуг династії». Пізніше у спогадах гетьман прямо писав: «Моя вся сім'я була глибоко віддана російським царям» [10, с. 387].

Падіння династії Романових, якій самовіддано служило багато поколінь Скоропадських, було внутрішньою драмою царського аристократа Павла Скоропадського. Водночас у бойового генерала за роки війни накопичилося чимало запитань до імператора та його оточення. На жаль, у спогадах Гетьман зовсім обходить питання про своє сприйняття таких визначальних подій початку Лютневої революції, як відречення царя від престолу, складання присяги на вірність Тимчасовому уряду, позиції генералітету тощо. Очевидно, ці думки фіксувалися у його фронтовому щоденнику, який вівся від початку 1915 і до листопада 1917 рр. Доля цього важливого і, безперечно, цікавого історичного джерела невідома.

І все ж наявність у розпорядженні дослідників тогочасного листування П. Скоропад-

ського з дружиною значною мірою дозволяє реконструювати рефлексії флігель-ад’ютанта Свити Його Імператорської величності на події тієї переломної доби. Аналіз його листів до дружини навесні 1917 р. дозволяють стверджувати, що крах самодержавства не став для нього трагедією. Зокрема, 12 березня генерал досить однозначно викладає своє ставлення до царської родини: «Государ і Олександра Федорівна, про яку, я зізнаюсь, не можу тепер без огиди згадувати, самі винуваті. Государ – бідний Государ, через властиву йому безхарактерність, а Олександра Федорівна з багатьох інших причин, головне, через її бажання володарювати і зарозумілість, поза сумнівом вона є головною причиною наших нещасть».

Слід відзначити, що в той час подібні погляди були досить поширеними серед російського генералітету. Комісар Тимчасового уряду у Києві К. Оберучев докладно передає зміст розмови з командувачем Південно-Західного фронту генералом О. Брусиловим у березні 1917 р. Той запевняв, що він монархіст за вихованням і симпатіями, близькістю до царської родини, але те, що відбувалося останнім часом переконало його у необхідності змін, і він ці зміни вітає. На думку генерала, для Росії найбільш підходящою була б конституційна монархія, але й вона неможлива через відсутність у Дому Романових гідного кандидата. І тому він став республіканцем [11, с. 59].

П. Скоропадський також, розмірковуючи про майбутню форму державного правління у Росії, в досить скептично оцінював можливості відродження монархії, оскільки «Романови всім остогидли». Він вважав, що скоріше за все в Росії не буде конституційної монархії, а ліберальна республіканська форма правління. Проте досить прозорливо передбачив, що коли новий уряд провалиться, то влада перейде в руки натовпу і почнеться анархія, яка швидко виродиться в якусь форму диктатури, найдеспотичнішої.

Цікавим є ще один смисловий блок цього листа. П. Скоропадський наголошує, що Государ звільнив його від присяги і він до нового уряду прихильний всією душею. Генерал висловлює величезне задоволення Тимчасовим урядом: «Не можу без захоплення згадувати новий наш уряд, так розумно він діє», «усі ці пани Родзянко, Львов, Гучков, Керенський і компанія розсудливі люди, і ми, і вся Росія повинні дякувати долі, що влада захоплена ними».

Безперечно, людей з таким ходом думок серед вищого командного складу російської армії було чимало. Прикметно, що захоплення П. Скоропадського Тимчасовим урядом майже збігаються з оцінками тієї вузької групи генералів (Алексєєв, Рузський, Кримов та інші), які й стали знаряддям державного перевороту. За свідченнями барона П. Врангеля, генерал О.Кримов дав таку характеристику військовому міністрові Гучкову:

«О, Олександр Іванович – це державна людина, він знає армію не гірше за нас з вами. Невже ж якісь Шуваєви (військовий міністр – Р.П.) тільки тому, що все життя просиділи у військовому міністерстві кращі нього. Та вони йому в підметки не годяться» [12, с. 254-255].

Як відомо, після відречення імператора генерал П. Скоропадський рішуче порвав з своїм минулим, пов’язаним з царським двором. Проте в подальшому з ідейними монархістами його зв’язували людські, службові та інші стосунки. Хоч лідер усвідомлюваної незалежної держави мав іманентно не сприймати регенерацію російської монархії як загрози самостійності України і його власному статусу.

З царською родиною були пов’язанні поширювані влітку 1918 р. твердження про службу в штабі німецьких військ в Україні Великого герцога Ернста-Людвіга Гессенського, рідного брата російської імператриці Олександри Федорівни. Такі чутки активно циркулювали в українських урядових колах. Видатний учений і один з лідерів партії кадетів В. Вернадський на початку червня занотовує у щоденнику розповідь міністра освіти М. Василенка про прийом у командувача німецьких військ генерал-фельдмаршала Г. Ейхгорна: «На терасі після обіду у Вас[иленка] була

явно влаштована розмова з Гаазе (псевдонім принца Гессенського, брата імп[ератриці] Олекс[андри]» [13, с. 106].

Майор, який володів російською мовою, запитав у Василенка чи не настав час возз'єднання з Росією? Той відповів, що дійсно Німеччині вигідно мати на Сході сильну єдину державу. Г. Гаазе висловив думку, що об'єднання має йти з Києва, а не Москви. Він також запитав про місцезнаходження П. Мілюкова, очевидно, будучи поінформованим про перебування лідера кадетів у Києві. Через кілька днів така зустріч майора з Мілюковим відбулася. Проте вже 7 червня В. Вернадський у щоденнику висловлює сумнів щодо родового походження німецького офіцера: «Неясно – Гаазе – принц Гессенський чи ні. Деякі міністри (Гутник*) заперечують це (зі слів Палтова?**1)».

Походження цієї легенди з'ясувати не вдалося. Проте й нині російські історики і публіцисти стверджують, що герцог мав чин майора і працював у штабі Оберкомандо під псевдонімом Гаазе (Haase), очолюючи розвідувальний відділ. Зокрема, відомий російський письменник і історик В.Кожинов, описуючи зустріч лідера кадетів П. Мілюкова влітку 1918 р. з начальником німецької контррозвідки у Києві Гаазе, з викривальним пафосом констатує: «Свого роду жорстка іронія долі полягала в тому, що під іменем Гаазе фігурував великий герцог Ернст-Людвиг Гессенський і Рейнський – старший брат російської імператриці Олександри Федорівни – тієї самої, яку Мілюков усього півтори роки тому звинувачував у зрадницькій діяльності на користь Німеччини» [14, с. 102].

Інший російський дослідник О.Пученков у статті під доволі епатажною назвою «Переворот у цирку. Страсний тиждень Павла Скоропадського» цілком ствердно пише: «Під псевдонімом Гаазе (Haase) фігурував Великий герцог Гессенський і Рейнський – старший брат Імператриці Олександри Федорівни» [15].

Проте численні джерела доводять, що майор Ганс Гассе (Гаазе) цілком реальна дійова особа, один з найвпливовіших функціонерів штабу вищого німецького командування в Україні. Поряд з командувачем генерал-фельдмаршалом Г. Ейхгорном, начальником штабу генерал-лейтенантом В. Гренером він відігравав провідну роль у реалізації політики Німеччини щодо України. Саме йому належить ініціатива вибору генерала П. Скоропадського в якості майбутнього глави Української Держави.

Одним з переконливих аргументів на користь того, що майор Гассе аж ніяк не Великий герцог Гессенський, є його пасивна участь у заходах київських монархістів по врятуванню царської сім'ї. Природно, що будь Г. Гассе герцогом, він би ревно опікувався цією гострою проблемою, адже йшлося про долю його рідної сестри. Жодного свідчення про якісь дієві кроки майора у цій справі виявити не вдалося.

Один з російських монархістів, заступник директора департаменту Державної варти Української Держави Микола Тальберг свідчив, що за завданням монархічної організації він намагався отримати аудієнцію в справі безпеки царської сім'ї у німецького посла в Москві графа В. Мірбаха. Однак йому вдалося поспілкуватися лише з секретарем посла. Переїхавши до Києва, він з питання врятування царської родини подав завідувачу політичним відділом штабу окупаційних військ в Україні майору Гассе спеціальну доповідну записку, але той відповів, що задоволення даного прохання залежить від Мірбаха [16, с. 296-297].

Проте активну діяльність у цьому питанні розвинув капітан В.Альвенслебен, який презентував себе представником кайзера при гетьмані П. Скоропадському. За свідченням члена таємної монархічної організації у Києві генерал-лейтенанта князя О. Долгорукова, на початку липня з ініціативи В. Альвенслебена на квартирі лідера київських монархістів

* Гутник С. – міністр торгівлі і промисловості.

** Палтов О. – заступник міністра закордонних справ.

Ф. Безака відбулося засідання, присвячене врятуванню царської сім'ї. Сучасний російський дослідник С. Фомін вважає, що до цієї справи були залучені герцог Г.Лейхтенберзький, колишній Волинський губернатор П. Скаржинський, колишній начальник канцелярії Імператорського двору О. Мосолов та інші [17, с. 620]. Генерал О. Мосолов навіть написав листа імператору Вільгельму з проханням сприяти заходам по звільненню царя. Той доручив розглянути це питання послу А. Мумму, який категорично заявив, що російські монархісти «не повинні розраховувати на допомогу Німеччини» [18, с. 246].

І все ж Ф. Безак і О. Долгоруков дали 30 тис. крб. на поїздку трьох пар російських офіцерів з німецькими паспортами до Москви, Котельнича та Єкатеринбурга. При цьому вони висловили певні сумніви щодо реальності такого задуму, однак В. Альвенслебен просив їх покластися на німців. Крім того, він попередив, що між 16 і 20 липня будуть поширюватися чутки чи повідомлення про вбивство царя. Проте вірити в них не слід, оскільки вони будуть фальшивими. З огляду на цю інформацію дружина Ф.Безака Олена терміново виїхала до Криму і попередила царицю - матір про можливі сумні повідомлення, які не слід сприймати всерйоз.

Імператрицю Марію Федорівну звістка про відречення Миколи II від престолу застала у Києві. Вона терміново виїхала до Могильова, де відбулося її останнє побачення з сином. За наказом Тимчасового уряду частина царської родини (Марія Федорівна, великі князі Микола Миколайович, Петро Миколайович, Олександр Михайлович з сім'ями) виїхали до Криму, де пережили більшовицький арешт. Після окупації півострова німці запропонували їм евакуюватися, але ті відмовилися. Не дивлячись на численні свідчення, імператриця не вірила у смерть сина, заборонила проводити панахиду. 24 серпня її відвідав граф Ф. Келлер – один з небагатьох генералів, які залишилися вірними цареві і відмовився складати присягу Тимчасовому урядові. Того дня Марія Федорівна занотувала у щоденнику: «Він розмовляв з одним офіцером, який бачився з князем Долгоруковим, і той повідомив йому, як разом з своїми людьми звільнив *Нікі* і перевіз усіх їх в безпечне місце на борт корабля. Невже це правда? Дай то Бог!». Очевидно, це був відгомін вже згаданої спроби київських монархістів послати до Росії офіцерів з метою звільнення царської родини. Після двохрічного перебування у Криму, в умовах наступу червоних військ Романови у березні 1919 р. залишили Росію на присланому за ними англійським королем крейсері «Марльборо». Вже в еміграції Марія Федорівна відмовилася прийняти слідчого М. Соколова, який хотів доповісти їй результати розслідування Єкатеринбурзької трагедії.

Влітку і восени 1918 р. у Києві поширювалися різні чутки про долю колишнього царя: ніби-то Микола II вивезений до Німеччини; переодягшись у простого селянина, переховується у Сибіру і з'явиться на троні, коли народ Росії звільниться від генералів і буржуїв; цар врятувався, перелетівши на аероплані до Тібету тощо. Певні сумніви були й у гетьмана П. Скоропадського, який у спогадах писав: «Хоч відразу після 16 липня у багатьох церквах і у мене були відправлені за усіма панахиди, але все ж здавалося, що смерть колишніх царя і цариці далеко ще не констатований факт». Під час державного візиту до Німеччини він сподівався більше дізнатися про долю царської родини, проте з'ясувалоя, що імператор Вільгельм II також не володіє достеменною інформацією [11, с. 276].

Побутувала думка, що кайзер і генштаб повелися пасивно у справі спасіння Романових. Зокрема, генерал А. Денікін писав: «16 липня сталася єкатеринбурзька драма, і глибоко обурена громадська совість звинуватила у цьому злодіянні німецьку владу, яка мала необмежений вплив на раду комісарів і не побажала скористатися цим для врятування царської сім'ї» [19, с.147].

Подробиці вбивства Романових, близькі до реальних подій, стали відомі у столиці України завдяки публікації в одному з листопадових номерів газети «Голос Кіева». Вона вмістила переказ повідомлення командувача

Сибірської армії генерала О. Гришина-Алмазова, який прибув на початку листопада 1918 р. до штабу Добровольчої армії у Єкатеринодарі. Викладені відомості ґрунтувалися на висновках слідчої комісії, призначеної адміралом О. Колчаком. Зокрема, газета писала: «Разстреляна вся семья: Государь, Наследник, Александра Федоровна, Великія Княжны Татіана, Ольга, Марія и Анастасія. Вместе с царской семьей разстреляны Долгоруков, лейб-медик Боткин, лейб-лектриса Шнейдер, кн. Татищев и др. лица свиты… Согласно последней просьбе Государя, он был расстрелян с больным и измученным Наследником на руках. Великая Княжна Татіана Николаевна, раненная несколькими пулями, была добита прикладами. В эту же ночь тела убитих были вывезены из Екатеринбурга, где произошел этот ужас, и в 40 верст от города сожжены».

Помітної реакції офіційних кіл і, навіть, київських монархістів на публікацію не сталося. Цілком можна погодитися з поясненням цієї ситуації колишнім депутатом Державної думи Росії, впливовим політичним діячем доби Гетьманату князем О. Голіциним: «Коли жорстока дійсність підтвердилася, громадська думка, підготовлена до цієї страхітливої події тривалими сумнівами в можливості здійснення злочину, не реагувала на неї належним чином» [20, с. 471].

У середині листопада 1918 р. авторитарне правління П. Скоропадського переживало політичну кризу, викликану поразкою Німеччини у Світовій війні, початком антигетьманського повстання і невизначеністю долі Української Держави. Київ втрачав значення «монархічної Мекки» і палкі адепти відродження в Росії самодержавства спішили залишити Україну.

Джерела та література:

1. Зайцов А.1918: очерки русской гражданской войны. – Москва-Жуковский, 2006. – С. 60.

2. ЦДАВО України, ф.1216, оп.1, спр. 258, арк.13-14.

3. Нова Рада. – 1918. – 21 липня.

4. ЦДАВО України, ф. 1064, оп. 1, спр. 6, арк.118 зв.

5. Лопухин П.С. Преподобный Серафим и монархическая идея // Православня жизнь. – Джорданвилль. – 1992. – № 10.

6. Документы о разгроме германських оккупантов на Украине в 1918 году. – М.,1 942. – С. 118-119.

7. Нова Рада. – 1918. – 21 липня.

8. Донцов Д. Рік 1918, Київ. – К., 2002. – С. 61.

9. Шульгин В. Последний очевидец. Мемуары, очерки, сны. – М., 2002.

10. Папакін Г. До психологічного портрету Павла Скоропадського: віра і церква в його житті (1873-1918) // Науковий збірник присвячений 125-річчю з дня народження митрополита Іларіона (Огієнка). – К., 2007.

11. Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. – Київ-Філадельфія, 1995.

12. Оберучев К. В дни революции. Воспоминания участника великой русской революции 1917-го года. – Нью-Йорк, 1919.

13. Папакін Г. Павло Скоропадський: патріот, державотворець, людина. Історико-архівні нариси. – К., 2003. – С. 254-255. Листування подружжя Скоропадських зберігається в ЦДІАК України (Ф.1219. – Оп.2. – Спр. 694).

14. Вернадский В. Дневники 1917-1921 гг. – К., 1994.

Кожинов В. Россия. Век XX.– Кн.1 (1901-1939). – Ч. 1. – М., 2002. – С. 92; http://Kozhinov.voskres.ru/cher-sot/3.html.

15. Родина. – 2007. – № 7. – С. 82.

16. Российский архив. Том УІІІ. – Париж, 1920-1922.

17. Фомин С. Золотой клинок империи. В кн.: Граф Келлер. – М., 2007.

18. Мосолов А. При дворе последнего Императора. – Спб., 1992.

19. Деникин А. Очерки русской смуты. Белое движение и борьба Добровольчесой армии. Май – октябрь 1918. Воспоминания. Мемуары. – Минск, 2002.

20. Голицын А. Воспоминания. – М., 2008.

Руслан Пирог

Убийство царской семьи Романовых: киевские отголоски трагедии

В статье исследуется реакция в столице Украинской Державы – городе Киеве на информацию о смерти царской семьи. Освещено отношение к екатеринбургской трагедии правительственных, дипломатических, церковных кругов, Гетмана П. Скоропадского, а также попытки местных монархистов приобщиться к спасению бывшего императора.

Ключевые слова: *царская семья, Николай II, П. Скоропадский, майор Г. Гассе, монархисти.*

Ruslan Pyrih

The Murder of Romanov'» Tsar Family: Kyiv Echo of the Tragedy

The reaction to the news about the tsar family's death in the capital of Ukrainian State – the city of Kyiv is under consideration in the article. There has been shown the attitude to the Ekaterinburg's tragedy of the state, diplomatic, church representatives, Hetman P.Skoropadskyi and the attempts of the local monarchists to take part in saving the ex-emperor.

Key words: *tsar family, Nickolay II, P.Skoropadskyi, Major G.Gasse, monarchists.*

Джерелознавчі та біографічні студії

УДК: 930.1+050:(477)»1882/1906»

Анатолій Мирончук (м. Київ)

Історіографічна традиція Законодавчої комісії 1767-1768 рр. на сторінках українського часопису «Киевская старина» (1882-1906)

У статті проаналізовано внесок журналу «Киевская старина» у формування історіографічної традиції Законодавчої комісії 1767-1768 рр.

Ключові слова: *Законодавча комісія 1767-1768 рр., «Киевская старина», історіографічна традиція.*

Дослідження Законодавчої комісії 1767-1768 рр., визначення її ролі та місця в історичному процесі здавна привертали увагу істориків. Поворотним часом для її вивчення стали 60-70-і рр. XIX ст. По-перше, в цей час з'явилися великі документальні публікації (які продовжувалися і згодом), присвячені Комісії зі створення нового «Уложення»; по-друге, в другій половині XIX ст. остаточно сформувався тип суспільно-політичного та літературного щомісячника, розрахованого на мислячих людей, інтелігенцію; по-третє, скасуванням цензурних правил і створенням умов для науково-літературної діяльності після цензурної реформи 1865-1866 рр. були зняті заборони на історичні дослідження.

У цей час виходять авторитетні журнали різноманітного спрямування, які починають активно публікувати матеріали з історії Законодавчої комісії. Ці публікації дали абсолютно нову основу для вже наукових узагальнень і призвели до появи детальних наукових досліджень окремих аспектів діяльності законодавчого зібрання 1767-1768 років.

Власне художньо-літературні та науково-публіцистичні журнали XIX ст.: «Русский вестник» (1856-1906), «Отечественные записки» (1839-1884), «Вестник Европы» (1866-1918), «Дело» (1866-1888), «Заря» (1869-1872), започатковані у 1861 р. Київським університетом «Университетские Известия» зробили значний внесок у формування історіографічної традиції Законодавчої комісії зі створення нового «Уложення» 1767-1768 рр. в другій половині XIX – початку XX ст.

Вагомий вклад у дослідження проблематики Законодавчої комісії зі створення нового «Уложення» 1767-1768 рр. та розвиток її історіографічної традиції вніс перший український історичний журнал «Киевская старина», який видавався у Києві у 1882-1906 рр. і був центром науково-просвітницької діяльності та відіграв помітну роль у розробці та популяризації знань з минулого України.

Діяльність журналу та матеріали, опубліковані на його сторінках, досліджувались істориками, мовознавцями, краєзнавцями та спеціалістами інших галузей науки. У новітній історіографії з-поміж великої кількості літератури, присвяченої аналізу досліджень з історії видання, публікацій та тематичного наповнення часопису «Киевская старина», що включає в себе різнопланові статті та розвідки, монографії, дисертаційні дослідження, варто виокремити праці В. М. Матях [1], М. Г. Палієнко [2], Т. В. Поліщук [3].

Дослідницькі матеріали «Киевской старины», відбиваючи безпосередньо наукові концепції їхніх авторів, типові для епохи їх створення тенденції, відіграють роль важливого джерела для вивчення історичної думки, ідей і поглядів української громадськості кінця XIX – початку XX ст., що до певної міри позначилося і на формуванні історіографічної традиції Законодавчої комісії 1767 року.

На думку М. Г. Палієнко пильна увага співробітників «Киевской старины» до історії XVIII ст., в т. ч. Законодавчої комісії 1767- 1768 рр. пояснювалась тим, що саме в цей період відбувалися кардинальні зміни в усіх сферах життя ук-

раїнського суспільства, які призвели до нівелювання його національних особливостей [4].

Публікуючи документи та роботи, присвячені Законодавчій комісії, співробітники «Киевской старины» намагалися обґрунтувати історичне право українців на національну автономію в межах Російської імперії.

На сторінках журналу тема Законодавчої комісії 1767-1768 рр. та участі в ній українських представників була однією з провідних протягом усього періоду його існування. Зрозуміло, що публікації «Киевской старины», присвячені Комісії 1767 р., незважаючи на їх широкий спектр, не були рівноцінними ні за актуальністю та глибиною порушених проблем, ні за характером та науковою значимістю. Однак, саме «Киевской старине» належить першість у публікації матеріалів Комісії.

Пропонована розвідка має на меті висвітлення процесів становлення, формування та розвитку наукового інтересу до історії Законодавчої комісії 1767-1768 рр., що знайшли своє відображення на сторінках «Киевской старины».

Ми не ставимо собі за мету дати детальний огляд усіх публікацій з історії Комісії, надрукованих у часописі, а обмежились лише завданням накреслити основні напрями її вивчення, показавши конкретні досягнення дослідників у певний проміжок часу.

Основна увага дослідників зосереджувалася на постановці й вирішенні такої кардинальної проблеми, як прагнення і сподівання українського суспільства обґрунтувати і відстояти свої автономні права. Вони намагалися в конкретно-історичному проміжку часу по-новому осмислити суть цієї неординарної події в історії другої половини XVIII ст. та ставили перед собою конкретне завдання чи проблему і намагалися розв'язати її з урахуванням досягнень сучасної їм історичної думки та власної дослідницької сумлінності.

Безсумнівним досягненням редакції «Киевской старины» стало введення до наукового обігу значної кількості нових документальних даних з історії Комісії.

Яскравим документальним свідченням української історії другої половини XVIII ст. є «накази малоросійським депутатам» 1767 р., які вперше були опубліковані саме на сторінках «Киевской старины» [5].

Ці накази, на думку їх упорядників, являли собою інструкції трьох станів (шляхетства, міщанства та козацтва) депутатам до Законодавчої комісії 1767-1768 рр., у яких вони, на думку імператриці, мали «висловити свої потреби і запропонувати заходи щодо удосконалення існуючого ладу» [6].

Публікація наказів малоросійським депутатам до Законодавчої комісії 1767-1768 рр. розпочалася «Киевской стариной» в 1888 р. Основою для публікації слугували матеріали до історії Комісії із рукописної збірки М. Й. Судієнка.

У передмові до публікації редакція «Киевской старины» вказувала на велике значення та важливість публікованих документів і залишала за собою право в найближчих випусках присвятити «наказам» спеціальну статтю.

За видовими ознаками усі документи редакція поділила на три групи: шляхетські накази та прохання, куди увійшли накази від глухівського, чернігівського, прилуцького, переяславського, лубенського, полтавського, гадяцького і миргородського шляхетства; міські накази Глухова, Чернігова, Погара, Стародуба, Полтави і Лубен та накази козацтва чернігівського, стародубського, прилуцького і миргородського полків. Таким чином, дана публікація є неповною. Із наказів, які до того ще ні разу не публікувались, в розпорядження редакції потрапили лише деякі: шість наказів від шляхетства, шість від міст і чотири від козаків, загалом шістнадцять. Переважно це були копії, лише п'ять документів були оригінальними.

Окрему групу склали прохання малоросійських депутатів, виписки на підтвердження привілейованого становища малоросійського шляхетства, зокрема із статуту Великого князівства литовського, договірних статей Б. Хмельницького, Д. Многогрішного, І. Мазепи; документи, що стосуються порядку, організації та перебігу виборчої кампанії: рапорти та донесення на ім'я президента Малоросійської колегії й генерал-губернатора Лівобережної України П. О. Рум'янцева, списки присутніх під час виборів депутатів; матеріали, що містять інформацію про казусні випадки, які траплялися в ході виборів: скарги виборців на дії ад-

міністрації в ході виборчого процесу, відмова гадяцького полковника Антона Крижановського від звання дворянського депутата і т.п.

До актових документів можна віднести також циркулярний лист П. О. Рум'янцева про вибори депутатів та розклад виборів із зазначенням місця та дати їх проведення.

В 1889 р. «Киевской стариной» був опублікований «Алфавитный указатель личных имен к «Наказам малороссийским депутатам 1767 года» [7].

Серед понад 450 авторів та кореспондентів «Киевской старины» був й історик, громадський діяч та відомий бібліофіл Григорій Олександрович Милорадович (1839-1905), який відіграв помітну роль у розвитку історичних досліджень і краєзнавчого руху в Україні [8].

Г. О. Милорадович уважно стежив за науковою періодикою і оперативно реагував на помилки і похибки, що подеколи траплялися у публікаціях. Зокрема, він оприлюднив кілька суттєвих уточнень до вказаних у передмові до публікації Наказів малоросійським депутатам 1767 р часу й місця першої публікації Наказу Малоросійської колегії [9].

У цій передмові сказано, що наказ Малоросійської колегії вперше було опубліковано в 43 томі Збірника російського історичного товариства [10]. Г. Милорадович натомість зазначає, що вперше «Наставление малороссийской коллегии» було надруковано в «Отечественных записках» у 1830 р. (Ч. 41, березень – квітень). Вдруге його опублікували в 3-й книзі «Чтений Московского Общества Истории и Древностей Российских за 1858 р., а у 1858 р. воно вийшло окремим відбитком у Москві При цьому було також надруковано заперечення на цю настанову депутата Григорія Полетики, яке Г. О. Милорадович повідомив Й. М. Бодянському [11].

Таким чином, комплекс документів, опублікованих у «Киевской старине», відображає організацію виборів та підготовчу роботу української громадськості до участі в Комісії і має непересічне значення для вивчення прагнень українських автономістів другої половини XVIII ст. Певним недоліком цієї публікації, як слушно зауважує М. Палієнко, була відсутність приміток та коментарів до тексту [12].

На нашу думку, безпосереднє відношення до Комісії 1767 р., має таке важливе документальне свідчення середини – другої половини XVIII ст. – епохи остаточної руйнації української автономності і ліквідації Гетьманщини, як «Прошение малороссийского шляхетства и старшин, вместе с гетманом о восстановлении разных старинных прав Малороссии, поданное Екатерине II в 1764 г.», вперше репрезентоване «Киевской стариной» у 1883 р. за поданням професора університету св. Володимира історика О. Ф. Кистяківського [13]. Цей документ друкувався за неповною копією, виявленою О. Кистяківським в архівах М. Г. Рєпніна.

Безпосередню участь у створенні цього документу брав майбутній депутат Законодавчої комісії Г. А. Полетика [14].

«Прошение» містило програму відродження широкої державної автономії України, хоча у передмові до нього редакція вказувала на вузькостанові інтереси української верхівки і підкреслювала, що «в цій всенародній заяві потреб і прагнень немає нічого народного» [15].

Незважаючи на те, що у передмові до публікації є ряд неточностей та і сам текст опублікованого «Прошения» був лише неповною його чернеткою, на що вказав свого часу О. К. Струкевич [16], цей документ співзвучний із тими заявами і прагненнями, які знайшли своє відображення у наказах українського суспільства до Комісії 1767-1768 рр.

Варто відзначити, що редакція «Киевской старины» вказувала на спорідненість згадуваного вище «Прощения» з «речью неизвестного малороссийского оратора, произнесенною на каком-то собрании малороссийских чинов», опублікованої на сторінках часопису у 1882 р. [17].

Автором цієї промови був Григорій Полетика, яку він виголосив у вересні 1763 р. на Генеральній раді старшин у Глухові [18]. Основною ж ідеєю виступу промовця було те, що занепад Гетьманщини можна зупинити, поновивши її політичну автономію та традиційні права.

У 1883 р. «Киевская старина» надрукувала промову депутата Війська Запорозького Мойсея Скапи, виголошену ним у Великих зборах Комісії 23 липня 1768 р. [19]. Публікація супроводжується передмовою П. О. Китицина, в якій йдеться, що в заклику Катерини II до

вираження своїх потреб і бажань суспільство, в т. ч. і запорозьке козацтво, побачило «надію на здійснення заповітних мрій, які плекали всі верстви населення, не замічаючи загального потоку життя, яким були знесені ліберальні тенденції самого «Наказу» [20].

Крім актових матеріалів у «Киевской старине» друкувалися документи з особистих архівів українських істориків та патріотів, які пробуджували національну свідомість українського народу, закладали фундамент історичних знань і, усвідомлюючи важливість джерельної спадщини для майбутніх поколінь, розпочали благородну справу її збирання, вивчення і збереження. Епістолярні джерела є носіями соціокультурної інформації про життя і діяльність відомих особистостей, про історію країни і часу, в якому вони жили. Особливе місце серед них займає епістолярна спадщина активного депутата Законодавчої комісії Григорія Полетики.

На сторінках часопису «Киевская старина» була опублікована значна кількість праць О. М. Лазаревського – одного з ініціаторів створення журналу та члена першої його редакції.

У № 4 журналу за 1891 р. із рукописної колекції «відомого збирача пам'яток малоросійської старовини» В. В. Тарновського він опублікував уривки із сімейного архіву Полетик [21]. У передмові до публікації з великої родини Полетик вчений справедливо виділяє Григорія Андрійовича Полетику», який, на його переконання, займає одне з чільних місць з-поміж діячів другої половини XVIII ст. завдяки своїй пристрасті до освіти і громадській діяльності, передусім як депутата Катерининської комісії [22].

Аналізуючи діяльність Г. Полетики як депутата лубенського шляхетства в Комісії 1767-1768 рр., О. М. Лазаревський виокремлює дві його записки: «Возражения депутата Григория Полетики на наставление малороссийской коллегии господину же депутату Дмитрию Наталину» і досить розлогу думку на «Проект прав благородних», що розглядався на засіданні Великих зборів Комісії 21 серпня 1768 р. Саме ці дві записки, а особливо друга, створили Г. Полетиці репутацію людини, «яка славилася своєю вченістю і патріотизмом до свого краю» [23].

У 1893-1895 рр. на сторінках часопису О. М. Лазаревський опублікував частину листів Г. А. Полетики та його адресатів [24]. Щоправда, сучасні дослідники його творчості відзначають не зовсім зрозумілий принцип відбору упорядником епістолярію [25].

Саме тому можливо і має рацію Н. О. Герасименко, яка стверджує, що ці листи, на думку О. М. Лазаревського, «містять цінні і поки що єдині матеріали для ознайомлення з життям багатого українського поміщика кінця XVIII ст.» [26]. Однак, ми схильні вбачати в авторові цих епістол передусім поборника автономії України та захисника її «прав і привілеїв» в ході законодавчого зібрання 1767-1768 рр.

В 1890 р. в «Киевской старине» С. Д. Нос опублікував «Благодарственное письмо Гр. Андр. Полетики», адресоване його виборцям за обрання депутатом до Комісії [27]. Григорій Полетика був дуже радий та схвильований обранням його в депутати і в листі виражав шляхетству лубенського полку свою вдячність за виявлені йому честь і високу довіру, а також і свої погляди на обов'язки депутата, головними з яких він вважав старанність та любов до вітчизни, а також відстоювання її інтересів, що полягало в «прямом искании вашей и всего общества пользы» [28].

Епістолярна спадщина Григорія Полетики, вміщена на сторінках «Киевской старины», відкриває широкі можливості для дослідників як для біографічного синтезу, так і для включення їх в розуміння самих різних аспектів української історії XVIII ст., передусім Законодавчої комісії Катерини II.

Про настрої українського суспільства під час роботи Законодавчої комісії 1767-1768 рр. з приводу ліквідації гетьманського управління на прикладі сотенного осавула Матвія Новика, який говорив про відновлення козацьких вольностей, йдеться у статті П. С. Єфименка «Один из протестовавших», опублікованій «Киевской стариной» в 1882 р. [29].

На сторінках «Киевской старины» М. Ф. Владимирським-Будановим аналізувались проекти київської губернської канцелярії, представлені до Єлизаветинської та Катерининської законодавчих комісій [30].

Один тільки епізод, який мав місце під час виборів в Україні, а саме вибори від Ніжинського і Батуринського, досліджував на сторін-

ках «Киевской старины» В. І. Щербина, який вказував на те, що Маніфест про вибори депутатів в Комісію спричинив в Україні значне бродіння. Він відзначав той факт, що збереження своїх «прав і вольностей» цікавило місцеве населення більше, ніж абстрактні ідеї французької просвітницької літератури, на підставі яких повинне було створюватися нове законодавство [31].

В. Щербина віднайшов копію прохання про помилування ініціаторів «Ніжинської справи», яке було надане на ім'я імператриці Долинським і його товаришами в жовтні 1769 р., і наводить повністю його текст [32].

В 1894 р. «Киевская старина» опублікувала статтю М. П. Василенка «К истории малорусской историографии и малорусского общественного строя», в якій автор влучно зауважив, що історія України, якщо не вважати літописів XVII – початку XVIII ст., звернула на себе увагу в середині XVIII ст. в епоху Законодавчої комісії Катерини II [33]. У статті М. П. Василенко аналізує історичні записки Г. Полетики, написані ним під час та по завершенні роботи Комісії, в яких чітко і виразно простежується та лінія, яку проводив і захищав автор під час її засідань.

На думку М. П. Василенка, Законодавча комісія по створенню нового «Уложення» створила умови, за яких знайомство з минулим України стало необхідністю, а Г. Полетика одним з перших розпочав його і прямо чи опосередковано сприяв пробудженню в українській інтелігенції прагнення до самосвідомості, яке знайшло своє відображення у вивченні та усвідомленні своєї історії. Саме тому М. Василенко стверджує, що власне з Г. Полетики слід починати українську історіографію [34].

Стаття В. С. Іконникова, вміщена у чотирьох номерах журналу «Киевская старина» за 1904 р., являла собою послідовний виклад історії Києва з акцентуванням уваги на питаннях політичної, економічної та соціальної історії міста, у яких відображена також участь Києва в роботі Законодавчої комісії 1767-1768 рр. [35]. Автор, зокрема, вказував на тенденцію київського наказу до збереження місцевих прав і наголошував, що вона була притаманна також українському шляхетству і духовенству. Характерною ж рисою київського наказу, на думку В. Іконникова, є те, що він не виходить за межі місцевих інтересів [36].

Непересічне значення для формування уявлень про Законодавчу комісію 1767-1768 рр. та діяльності в ній українських депутатів мають роботи Д. І. Багалія та співробітника «Киевской старины» І. В. Теліченка, вперше опубліковані в «Киевской старине».

На момент публікації статті Д. І. Багалія «К истории Екатерининской комиссии для составления проекта Нового Уложения» була видана лише незначна частина наказів, до яких він долучив нові матеріали зі справ харківського губернського правління. Введені до наукового обігу документи містять відомості про хід виборів в Слобідсько-українській губернії, а також про подальшу діяльність слобідсько-українських депутатів в Комісії, що, на думку Д. Багалія, представляє не лише місцевий, але і загально-історичний інтерес [37].

Стаття Д. Багалія відзначається чіткими і логічними висновками. Не погоджуючись з думкою Д. В. Полєнова про те, що майже скрізь вибори відбувалися так само, як і в столицях, історик наводить свої контраргументи; в «справі межиріцьких обивателів» чітко простежує реакцію проти нових змін в житті слободян; «у багатьох відношеннях чудовими» називає думки депутата від козаків хоперської фортеці Андрія Алейникова про заборону мати кріпаків; відзначаючи надзвичайну радикальність проектів ахтирського депутата Дзюби, зазначає, що вони не могли мати практичного значення в умовах, коли крупна поземельна власність стрімко набирала сили [38].

Перша спроба синтезувати відомості депутатських наказів від українських земель належить Івану Теличенку. Протягом 1890-1891 рр. вперше у журналі «Киевская старина» була опублікована його робота «Сословные нужды и желания малороссиян в эпоху екатерининской комиссии» [39], яка згодом вийшла окремою книгою.

Він обирає за мету скромне завдання «зведення та групування станових потреб та бажань малоросіян». Джерельну базу його дослідження склали всі опубліковані на той час накази депутатам Комісії 1767-1768 рр. від Малоросійської губернії та Війська Запорозького. Історик зазна-

чає велику інформаційну цінність цих документів не тільки для дослідження внутрішнього устрою, суду, народного господарства та просвітництва, але й для історії розвитку політичних ідей активної частини українського суспільства. Особливо важливі, на думку І. Теличенка, відомості наказів для розуміння реакції населення на остаточне включення колишньої Гетьманщини до «величезного тіла сильної держави», його самосвідомості та світогляду [40].

Накази, розвиває думку дослідник, являли собою відповідь українського народу на політику катерининського царювання, і тому дозволяють «порівняти та оцінити погляди російського уряду та малоросійського народу на один і той же предмет – занепад та руйнацію внутрішнього ладу Малоросії». Специфічну особливість українських наказів І. Теличенко вбачає у тому, що вони відзначені сильним антиасиміляційним струменем [41].

На наказах українського шляхетства, представлених в Законодавчу комісію, Д. П. Міллер досліджував на сторінках «Киевской старины» процес еволюції козацької старшини в дворянство [42].

Аналізуючи права української старшини, Д. Міллер наводить перелік шляхетських прав та вольностей, який виголосив Г. Полетика з трибуни Великих зборів Комісії [43].

На думку Д. П. Міллера, українській старшині не було сенсу бажати заміни своїх широких прав правами російського дворянства, оскільки воно користувалось більшими перевагами, ніж російське дворянство. Саме в силу цього переконання дослідник не бачить серед привілейованого стану малоросійського суспільства прагнення до перетворення в дворянство. Неодноразові ж прохання малоросійської козацької старшини про зрівняння з російськими табельними чинами, які мали місце до моменту скликання Комісії, як зауважує автор, були викликанні не бажанням перетворитися в дворян, а тільки прагненням гарантувати себе від «всекрайнейшего уполслежения» при зіткненнях з великоросійською військовою і цивільною владою. Саме тому, стверджує він, малоросійським старшинам необхідно було добитися точного, передбаченого законом, зрівняння своїх чинів з російськими табельними [44].

Шляхетські накази, на думку Д. Міллера, засвідчили про розвиток в свідомості української верхівки тенденції до станової відокремленості, що йшла назустріч об'єднавчій централізаторській політиці російського уряду [45].

В. О. Пархоменко хоча і не займався спеціально дослідженням Законодавчої комісії, проте аналізуючи на сторінках часопису боротьбу малоросійського духовенства за свої права у XVIII ст. відзначав, що тільки в 1767 р. під час роботи Комісії воно вкотре «підняло свій голос за збереження своїх давніх малоросійських прав, звичаїв і вольностей» [46].

Свого роду дороговказом народним послам до Державної думи, які мають докласти усіх сил, щоб «здобути державі новий життєвий лад і законні права кожному народу» є стаття В. М. Доманицького [47]. Для реалізації цих намірів автор пропонує дослухатись до голосу українських депутатів, обраних до Комісії 1767 р. Як програму дій для депутатів наводить уривки з наказу лубенських міщан і козаків стародубського полку, коли «українські посли – шляхетські, городянські та козацькі (йдеться про депутатів 1767 р. – А. М.), обрадившись разом, в цій справі таку постанову зробили: щоб було повернуто в цілості усі давні права, привілеї, вольності, свободи та звичаї усіх загалом і кожного чину (стану) зосібна» [48].

На послів до Думи покладає те, чого сподівались від попередніх депутатів – з огляду на те, що «життя України безправне й поневолене урядом братнього народу, до якого Україна в спілку пристала» і не повинно далі таким бути, то «треба давні права українському люду вернути. Це одно і найголовніше» [49].

Отже, публікуючи документальні джерела та матеріали Законодавчої комісії 1767-1768 рр., а також ряд робіт з її історії, український журнал «Киевская старина», намагаючись обґрунтувати теорію української національної самобутності і сприяти формуванню національної наукової спільноти, відіграв значну роль у формуванні історіографічної традиції Законодавчої комісії зі створення нового «Уложення» 1767-1768 рр. в другій половині XIX – на початку XX ст. та зробив вагомий внесок у формування джерельної бази її наукового пізнання.

Джерела та література

1. Матях В. М. Біля витоків «Киевской старины» (До 110-річчя виходу першого номеру журналу) / В. М. Матях // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – 1992. – № 1. – С. 142-150; вона ж. Історія українського козацтва в публікаціях журналу «Киевская старина» // УІЖ. – 1992. – № 9. – С. 26- 36; вона ж. Проблеми історії України XVI-XVIII ст. у висвітленні журналу «Киевская старина»: автореф. дис. … канд. іст. наук: 07.00.09 / Матях В. М.; АН України, Ін-т історії України. – К., 1993. – 17 с.; вона ж. Основні напрями дослідження історії Гетьманщини на сторінках часопису «Киевская старина» / В. М. Матях // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку: матеріали Четвертих Всеукраїнських історичних читань / НАН України, Ін-т історії України, Черкаський держ. пед. ін-т; відп. ред. В. Смолій. – К.; Черкаси, 1994. – С. 162-165.

2. Палієнко М. «Киевская старина» у громадському та науковому житті України (кінець XIX – початок XX ст.) / М. Палієнко. – К.: Темпора, 2005. – 384 с.; вона ж. «Киевская старина» (1882-1906): Систематичний покажчик змісту журналу. – К.: Темпора, 2005. – 608 с.

3. Поліщук Т. Публікація мемуарів на сторінках часопису «Киевская старина»: проблематика, систематизація, аналіз / Тетяна Поліщук // Гілея. Науковий вісник / Українська академія наук, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса НАН України. – К., 2009. – Вип. 19. – С. 72-80.

4. Палієнко М. «Киевская старина» у громадському та науковому житті України (кінець XIX – початок XX ст.). – С. 101.

5. Наказы малороссийским депутатам 1767 года и акты о выборах депутатов в Комиссию сочинения уложення // Киевская старина (далі – КС). – Приложение. – 1888. – Т. 20. – № 1/3. – С. 1 – 42; Т. 21. – № 4. – С. 43-90; № 5. – С. 91-138; Т. 22. – № 8. – С. 139-154; № 9. – С. 155-170; Т. 23. – № 10. – С. 171-186; № 11. – С. 187-202; № 12. – С. 203-218; 1889. – Т. 24. – № 1. – С. 219-234; 1889. – Т. 24. – № 2. – С. 235-250; 1889. – Т. 24. – № 3. – С. 251-292.

6. Наказы малороссийским депутатам 1767 года … Предисловие // КС. – 1888. – Т. 20. – № 1/3. – С. II.

7. Алфавитный указатель к наказам малороссийским депутатам 1767 г. // КС. – 1889. – Т. 26. – № 8. – С. I-XX.

8. Коваленко О. Григорій Милорадович і журнал «Киевская старина» / Ольга Коваленко // Сіверянський літопис. − 2007. − № 6. − С. 147-152.

9. Милорадович, граф. [Поправка до передмови публікації «Наказов малороссийским депутатам 1767 года»] / Г. А. Милорадович // КС. – 1888. – Т. 22. – № 9. – Отд.3. – С. 80-81.

10. Наказы малороссийским депутатам 1767 года … Предисловие // КС. – 1888. – Т. 20. – № 1/3. – С. III.

11. Милорадович, граф. [Поправка до передмови публікації «Наказов малороссийским депутатам 1767 года»] / Г. А. Милорадович // КС. – 1888. – Т. 22. – № 9. – Отд. 3. – С. 80 – 81.

12. Палієнко М. «Киевская старина» у громадському та науковому житті України (кінець XIX – початок XX ст.). – С. 131.

13. Прошение малороссийского шляхетства и старшин вместе с гетманом о восстановлении разных старинных прав Малороссии, поданное Екатерине в 1764 г. // КС. –1883. – № 6. – С. 317-345.

14. Литвинова Т. Папери родини Полетик в архівосховищах України та Росії / Т. Литвинова // Архіви України: Науково-практичний журнал. – № 1-6 (259). – 2006. – С. 56.

15. Прошение малороссийского шляхетства и старшин … – С. 318.

16. Струкевич О. К. Про остаточне знищення гетьманства на Україні та заснування другої Малоросійської колегії / О. К. Струкевич // УІЖ. – 1993 . – № 7-8. – С. 85-101.

17. Речь о поправлении состояния Малороссии // КС. – 1882. – № 10. – С. 119-125.

18. Литвинова Т. Ф. Суспільна думка України другої половини XVIII – першої половини XIX ст.: Григорій і Василь Полетики: дис. … канд. іст. наук / Литвинова Тетяна Федорівна; Дніпропетр. держ. ун-т. – Д., 1993. – С. 117.

19. Китицин П. Голос запорожского депутата во всероссийском собрании депутатов 1768 г. / П. А. Китицын // КС. – 1883. – Т. 5. – № 3. – С. 683-687.

20. Там само. – С. 684.

21. А. Л. [Лазаревский А. М.] Отрывки из семейного архива Полетик / А. М. Лазаревский // КС. – 1891. – № 4. – С. 97-116.

22. Там само. – С. 97.

23. Там само. – С. 101.

24. Частная переписка Григория Андреевича Полетики (1750-1784) / Предисл. и примеч. А. М. Лазаревского // КС. – 1893. – № 3. – С. 493-527; № 4. – С. 98-119; № 5. – С. 209-227; № 6. – С. 491-506; № 10. – С. 112-123; № 11. – С. 298-315; 1894. – № 4. – С. 128-145; № 6. – С. 496-513; № 10. – С. 111-135; 1895. – № 5. – С. 239-262; № 6. – С. 350-366; № 7-8. – С. 85-99.

25. Литвинова Тетяна. Папери родини Полетик в архівосховищах України та Росії. – С. 52.

26. Герасименко Неля. Епістолярні джерела у науковій спадщині О. М. Лазаревського / Н. Герасименко // Історіографічні дослідження в Україні. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2007. – № 17. – С. 113.

27. Нос С. Д. Благодарственное письмо Гр. Андр. Полетики своим виборщикам за избрание в звание депутата в комиссию для сочинения проекта нового уложення / С. Д. Нос // КС. – 1890. – № 11. – С. 334- 335.

28. Там само. – С. 334.

29. Ефименко П. Один из протестовавших / П. С. Ефименко // КС. – 1882. – Т. 1. – № 3. – С. 602-608.

30. Владимирский-Буданов М. Проекты киевской губернской канцелярии, представленные в елизаветинскую и екатерининскую законодательные комиссии / М. Ф. Владимирский-Буданов // КС. – 1888. – Т. 21. – № 5. – Отд.3. – С. 37-43.

31. Щербина В. Эпизод при выборах в законодательную комиссию 1767 г. / В. И. Щербина // КС. – 1896. – Т. 54. – № 7-9. – Отд.2. – С. 20-24.

32. Там само. – С. 22-24.

33. Василенко Н. П. К истории малорусской историографии и малорусского общественного строя (Заметки по поводу статей В. А. Мякотина «Прикрепление крестьянства левобережной Малороссии в XVIII столетии» в «Русск. Богатстве» 1894 г. № 2, 3 и 4) / Н. П. Василенко // КС. – 1894. – Т. 47. – № 11. – С. 242-270; № 12. – С. 402-424.

34. Там само. – С. 249.

35. Иконников В. С. Киев в 1654-1855 гг. Исторический очерк / В. С. Иконников // КС. – 1904. – № 9. – С. 213-274; № 10. – С. 1-64; № 11. – С. 155-216; № 12. – С. 516-685.

36. Иконников В. С. // КС. – 1904. – № 9. – С. 250-251.

37. Багалей Дмитрий. К истории Екатерининской комиссии для составления проекта Нового Уложения / Д. И. Багалей // КС. – 1885. – Т. 13. – № 9. – С. 1-30.

38. Там само. – С. 3; 8-12; 15; 18.

39.Теличенко Ив. Сословные нужды и желания малороссиян в эпоху екатерининской комиссии / И. В. Теличенко // КС. – 1890. – Т. 30. – № 8. – С. 161-191; № 9. – С. 390-419; Т. 31. – № 10. – С. 94-122; № 11. – С. 251-272; № 12. – С. 471-493; 1891. – Т. 32. – № 1. – С. 73-97; № 2. – С. 232-254.

40. Теличенко Ив. // КС. – 1890. – Т. 30. – № 8. – С. 162.

41. Там само. – С. 163.

42. Миллер Д. Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии. Превращение козацкой старшины в дворянство / Д. П. Миллер // КС. – 1897. – Т. 56. – № 1. – С. 1-31; № 2. – С. 188-220; № 3. – С. 351-374; № 4. – С. 1-47.

43. Там само. – 1897. – № 1. – С. 14.

44. Там само.

45. Там само. – С. 21; 24; 26.

46. П-ко Вл. [Пархоменко В. А.]. Конец старой Малороссии (1733-1786 гг. в истории Левобережной Украины) / В. А. Пархоменко // КС. – 1905. – № 11-12. – С. 343-349.

47. Доманицький В. Колись і тепер (Депутати з України в Комісії року 1767 і теперішні посли до Державної Думи) / В. М. Доманицький // КС. – 1906. – Т. 93. – № 5/6. – Отд.2. – С. 31-37.

48. Там само. – С. 33.

49. Там само. – С. 37.

Анатолий Мирончук

Историографическая традиция Законодательной комиссии 1767-1768 гг. на страницах украинского журнала «Киевская старина» (1882-1906)

В статье проанализирован вклад журнала «Киевская старина» в формирование историографической традиции Законодательной комиссии 1767-1768 гг.

Ключевые слова: *Законодательная комиссия 1767-1768 гг., «Киевская старина», историографическая традиция.*

Anatolii Myronchuk

Historiographical tradition of the Legislative Commission of 1767-1768 in the pages of the Ukrainian magazine «Kiyevskaya starina» (1882-1906)

The article analyzes the contribution of the magazine «Kiyevskaya starina» in the formation of the historiographical tradition of the Legislative Commission of 1767-1768.

Key words: *the Legislative Commission of 1767-1768, «Kiyevskaya starina», historiography tradition.*

УДК (093)745.51(477.43/44)

Богдан Сауляк (м. Київ)

Джерела до вивчення деревообробних ремесел Східного Поділля

У статті на основі як раніше опублікованих, так і вперше залучених до наукового обігу відомостей відображається комплекс джерел, до вивчення деревообробних ремесел Східного Поділля. Основну увагу звернено на архівні і власні польові матеріали автора, як найбільш інформативні.

Ключові слова: джерела, деревообробка, ремесла, польові матеріали, музейні колекції, архіви, Східне Поділля.

Досліджуючи матеріальну культуру українського народу неможливо не звернути увагу на досить значний пласт у ній різноманітних промислів та ремесел. Серед яких у всі часи особливе місце належало деревообробним, адже їх вироби супроводжували людину протягом всього її життя. Але якщо з давніших часів про деревообробку ми можемо дізнатися лише з обмежених, через погане збереження дерева, археологічних знахідок. То вже XIX-XXI століття дають нам більш значний комплекс джерел, не лише в загальному по Україні, а й в окремих історико-етнографічних регіонах. Не є виключенням і регіон Східного Поділля, для розкриття стану деревообробних ремесел якого необхідно залучити досить широку джерельну базу. Її комплекс становлять різноманітні архівні і опубліковані матеріали, експонати з музейних колекцій та польові етнографічні записи. З цього комплексу отримуємо основне завдання написання статті – детальний огляд відомих на сьогодні джерел, що тією чи іншою мірою розкривають деревообробні ремесла на території Східного Поділля. При цьому основною метою є дослідження джерельної бази кінця XIX – початку XXI ст., такого важливого наукового напрямку, як вивчення кустарних промислів загалом і деревообробки зокрема.

Розпочнемо розгляд з писемних, але ще не введених в науковий обіг архівних джерел. Їх комплекс становлять матеріали справ з Центрального державного історичного архіву України в м. Києві, Державних архівів Вінницької та Хмельницької областей, Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України та архівних наукових фондів рукописів і фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України.

Найбільше відомостей з досліджуваної теми вдалося віднайти у фондах Державного архіву Вінницької області. Це переважно справи державних установ 1920-х рр., що стосуються певних статистичних даних. У фондах місцевих революційних комітетів (ф. р. 3419, 3881, 4933), яким, як відомо, належала вся повнота влади на місцях в перші роки радянської держави, зберігаються накази щодо реєстрації кустарних виробництв. Адже тільки зареєстровані кустарі і ремісники визнавалися владою і не піддавалися націоналізації чи конфіскації [1]. В них також збережено укази щодо охорони лісів, за якими заборонялася їх незаконна вирубка і продаж, за що передбачалося накладення штрафу до 50000 крб. або тюремний термін до трьох місяців [2, 3].

Матеріали обстежень кустарної промисловості Подільської губернії у 1924 р. віднайдено у фонді Подільської губернської інспектури робітничо-селянської інспекції (ф. р. 991). Це обстеження було проведено Губернським Статистичним Бюро шляхом анкетування сільських рад. Після оброблення цих анкет виявилось, що деревообробним промислом займались в 1358 селах 8382 господарства, в яких працювало 9253 майстрів і членів їх сімей. Також обстеженням було встановлено

основні причини виникнення нових деревообробних господарств на території губернії та зазначено про існування двох Союзів кустарно-промислових товариств [4].

У фонді Вінницької окружної планової комісії при окружних виконавчих комітетах ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів (ф. р. 154) знаходяться документи щодо проведеного у 1924-1926 рр. обстеження кустарних промислів Вінницької округи. На його потреби з місцевого бюджету було виділено 2205 руб., що дало змогу провести облік не просто розсиланням анкет, а здійснити повне експедиційне обстеження. Таким детальним обстеженням по окрузі всього було зареєстровано 2039 господарств, зайнятих обробкою дерева, з 2435 майстрами. До яких віднесено господарства бондарів, столярів, стельмахів і колісників. Крім того, обстеженням зібрано відомості про середній заробіток та тривалість робочого дня майстрів деревообробки [5].

Фонд Могилівського окружного виконавчого комітету рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів (ф. р. 489) містить матеріали доповідей і звітів окружних установ та окружного виконавчого комітету щодо виконання плану малими державними підприємствами. Зокрема в них зазначається, що державна бондарна майстерня в Могилівській окрузі за 1928-1929 рр. виконала план лише на 58,3% через недостатню кількість кваліфікованих бондарів і матеріалу [6]. Окремі відомості щодо стану лісового господарства зустрічаються також в фондах Подільської губернської ради народного господарства (ф. р. 992) та Подільського губернського прокурора (ф. р. 1882) [7, 8].

У фондах Державного архіву Хмельницької області зберігаються матеріали Кам’янецького статистичного бюро виконавчих комітетів повітових (згодом окружних) рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів (ф. р. 735, 856) [9, 10, 11]. У них знаходяться цінні статистико-економічні дані, зокрема описи кустарних підприємств, артілей та частина матеріалів всесоюзного перепису дрібної і кустарної промисловості, проведеного окружним статистичним управлінням в кінці 1929 – на початку 1930 рр. Тут представлені зразки агітаційних матеріалів які розповсюджувались по селах перед проведенням перепису. В них вказувалося, що він має на меті: «Вишукати найвірніші шляхи допомоги дальшому розвиткові кустарних промислів і ремесла». Збережено тут і окремі бланки цього перепису, які свідчать про досить точні його дані.

У Центральному державному історичному архіві України м. Києва зберігається інформація з нашої теми в фонді Канцелярії Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора (ф. 442), здебільшого в звітах про кількість фабрик і заводів та продаж лісових матеріалів на території Подільської губернії. Тут, зокрема, зазначається, що з 1878 р. по 1881 р. казенного лісу було продано на 877228 р. 57 коп., з них євреям 657716 руб. 82 к. і селянам 219511 руб. 75 коп. Що, в свою чергу, свідчить про засилля перекупників при продажу лісу [12, 13].

У Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України віднайдено декілька фондів, в яких частково відображено відомості з досліджуваної теми. У фонді Ради промислової кооперації Української РСР (ф. 828) зберігається інформація про кустарну промисловість у Могилівській окрузі. Збиралася вона Окружним Статистичним Бюро у 1926 р., у ній повідомлялося, що кількість осіб, зайнятих бондарством, становила – 240, столярством – 840, стельмаством – 178, виготовленням сит та решет – 19, плетінням кошиків – 14, виготовленням ложок – 15, токарством – 4 [14].

Фонд Державного планового комітету Ради Міністрів УРСР (ф. 337) містить статистичні дані, зібрані різними організаціями, щодо кількості кустарів в УРСР та звіти про стан кустарної промисловості на середину 1920-х рр. [15]. Відомості про діяльність подільського губернського лісового комітету, на початку радянської влади, висвітлено в фонді Комітету службовців Всеросійської профспілки працівників радянських, громадських і торговельних підприємств та установ при уповноваженому Головного лісового комітету Промислового бюро в Україні (ф. 32) [16].

У фондах архівних наукових фондів рукописів і фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України зберігаються різноманітні етнографічні матеріали теми. Фонд етнографічного товариства у Києві (ф. 33-3) містить інформацію про дерев'яні знаряддя обробітку ґрунту (рискалі, рала, плуги), якими користувалися жителі Могилівської округи в кінці XIX – на початку XX ст. [17]. Зберігається тут і велика кількість рукописів статей відомих українських науковців. Серед них можна виділити ряд найбільш цінних для вивчення деревообробних ремесел. У фонді Етнографічної комісії (ф. 1-4) це стаття Я. Риженко «Українські скрині». В ній розкрито історію появи скринь на території України, їх функціональне і ритуальне призначення, технологію та матеріал виготовлення [18].

У фонді Кабінету антропології та етнології ім. Ф. Вовка (ф. 43-5) зберігається стаття Ю. Павловича «До питання еволюції ніжки в стільці та столі», у якій показано, на перший погляд незначне питання, прикріплення ніжок до ослонів і столів. Проте саме поглиблене вивчення окремих, навіть технічних питань і дозволяє скласти цілісну картину деревообробного ремесла [19]. Цей же фонд містить ілюстративний матеріал до статті Н. Заглади «Ярмо», зокрема це зображення ярем, окремих деталей до них і їх використання в господарстві [20]. Крім того у фонді віднайдено окремі статистичні дані про кустарні промисли Подільської губернії станом на 1912 р. Це здебільшого підсумки анкетного обстеження кустарних промислів, проведеного по всіх повітах, з вказуванням кількості зайнятих майстрів по кожному промислу [21].

При збиранні відомостей для дослідження, автором також були використані запитальники з уже згадуваного фонду Кабінету антропології та етнології ім. Ф. Вовка про виготовлення саней та токарство і фонду В. Г. Кравченка (ф. 15) про дерев'яне хатнє начиння [22, 23, 24].

Якщо узагальнити матеріал, віднайдений у фондах всіх обстежених архівів, можна говорити, що вони дають нам здебільшого економіко-статистичну інформацію, щодо деревообробних кустарних промислів, яка відноситься до періоду кінця XIX – початку XX ст. Її використання при дослідженні усього комплексу деревообробних ремесел, дозволить простежити основні тенденції розвитку і показати їх характерні риси.

Важливими для дослідження теми є відомості, опубліковані в різноманітних економіко-статистичних збірниках та матеріалах переписів населення і зайнятих в дрібній промисловості. Протягом майже всієї другої половини XIX ст. подільський губернський статистичний комітет опублікував 37 «Оглядів Подільської губернії». Інформація щодо майстрів деревообробки (столярів, бондарів, токарів) подається у двох розділах «Промисли міського і сільського населення» та «Кустарне виробництво». Вона носить здебільшого статистичний характер і дає змогу простежити кількісні зміни серед осіб зайнятих деревообробкою, яких тут розділено на майстрів, найманих робітників і учнів. Звичайно, наведені в «Оглядах» дані не є абсолютно точними, адже вони збиралися державними чиновниками, які часто формально відносилися до цієї роботи, та і самі майстри боячись оподаткування намагалися приховати інформацію про свій промисел.

Перша спроба комплексного дослідження всього господарства Подільської губернії була ініційована Центральним Статистичним Комітетом Міністерства внутрішніх справ у 1871 р., для збирання матеріалів для майбутньої політехнічної виставки в Москві. Здійснювалась вона силами місцевих чиновників за спеціально розробленою інструкцією. Майстрів деревообробки у ній було віднесено до розділу «Дрібне виробництво і ручна праця», по якому слід було зібрати інформацію про форми промислу (з сім'єю чи найманими робітниками), описати де майстри беруть матеріал для нього, якими інструментами користуються, де і за якою ціною продають тощо. Тобто, розкрити фактичні відомості, а не просто статистичну інформацію, як у більшості «Оглядів Подільської губернії». Так, наприклад, при описі Гайсинського повіту зазначається, що в деяких селах селяни займаються виготовленням господарського реманенту:

возів, коліс, плугів, рал, борін, різноманітних бочок. Роботи виконують у власному господарстві з допомогою дітей віком від 15 років. Матеріал купують у поміщицьких лісах, а вироби продають за різними цінами, на ринках в сусідніх містечках [25, с. 64]. Однак часто описи не містили повних відповідей на питання інструкції і лише частково відображали стан кустарної промисловості, знову ж таки це залежало від сумлінності роботи самих чиновників, які часто просто вказували на відсутність в регіоні будь-яких промислів.

Важливими для розуміння ролі деревообробних промислів в житті населення та його місця серед інших промислів є опубліковані матеріли переписів населення. Перший такий перепис жителів Російської імперії було проведено у 1897 р., його матеріали, по Подільській губернії, були видані окремим томом. У ньому вміщені відомості про домашні промисли по повітах губернії, кількість зайнятих в них майстрів і членів їх сімей. Майстрами деревообробки тут названо бондарів, теслярів, стельмахів, столярів, токарів та майстрів кошикоплетіння, які тією чи іншою мірою були представлені у всіх повітах [26].

Наступний перепис населення на досліджуваній території було проведено вже у 1926 р. радянськими статистичними установами в п'яти подільських округах. По кожному з округів подавалася інформація про кількість майстрів деревообробки, членів сім'ї, які допомагали їм в роботі та найманих працівників [27]. Це був останній загальний перепис населення, висновки якого можна використовувати при дослідженні кустарних промислів.

У радянський період Центральним статистичним управлінням проводилися спеціальні переписи дрібної і кустарно-ремісничої промисловості, матеріали яких допомагають у розкритті теми. Перше таке обстеження було проведено у 1925 р. і охопило всю територію України. На жаль, в ньому відображено дані лише про кількість кустарів по округах Подільської губернії та майстрів зайнятих обробкою дерева на території України [28]. Наступний перепис дрібної промисловості було проведено вже в кінці 1929 – на початку 1930 рр., в його опублікованих матеріалах, як і в попередньому переписі показано статистичні відомості в загальному по Україні. Зокрема, майстрів деревообробки тут розділено на тих, що займалися обробкою дерева, та які виготовляли дерев'яні засоби пересування [29]. Всі наступні спроби влади щодо проведення різного роду обліків і переписів, уже не містили окремих даних по кустарних промислах, адже після проведення колективізації їх існування уже не визнавалося.

Значну кількість інформації, щодо комплексу виробів з дерева, інструментів, якими вони виготовлялися, місцевості, на якій побутували, вдалося дізнатися з колекцій різноманітних музеїв. Найбільш широко деревообробка на території Вінницької та Хмельницької областей представлена в фондах та експозиціях Національного музею народної архітектури і побуту в с. Пирогово (більше 750 одиниць збереження). Зібрані вони були під час багаторічних експедицій співробітників музею до досліджуваного нами регіону. Частина з них експонується в інтер'єрі подільських хат, представлених в музеї. Так, в хаті з с. Луги Чечельницького району Вінницької області, яке з давніх часів славилося майстрами деревообробки, зберігається унікальний ручний токарний станок, дев'ять орнаментованих ярем, мальована скриня та заготовки і вироби ложкарного промислу. Широкий спектр виробів з дерева, представлений і в інших хатах з Поділля, але звичайно найбільше їх зберігається в музейних фондах. Тут репрезентовано велику кількість інструментів столярів, бондарів, стельмахів, теслярів та значний асортимент їх виробів, від ложки до скрині.

У Вінницькому обласному краєзнавчому музеї серед експонатів з експозиції та фондів, зберігаються і подільські вироби з дерева. Тут особливу увагу привертає набір дерев'яних знарядь обробітку ґрунту (рало, борона) та збору врожаю (коса з грабками, ціп, вила). В Хмельницькому обласному краєзнавчому музеї вдалося зафіксувати дерев'яні вироби побутового вжитку розміщених в експозиції. В фондах Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника опрацьовано значну частину комплексу виробів з дерева, серед яких і ножний токарний верстат.

Велику кількість інформації щодо деревообробних ремесел, можна почерпнути з музеїв університетів. В музеї етнології Поділля Вінницького педагогічного університету імені М. Коцюбинського зберігається багато експонатів, зібраних викладачами та студентами університету, фактично з усіх куточків Вінницької і частково Хмельницької областей. Щодо виробів з дерева, то тут представлено переважно дрібне господарське начиння, різноманітні маснички, ночовки, ступки, решета, хлібні лопати, коцюби тощо.

Багатим на дерев'яні вироби є також музей навчально-наукової лабораторії етнології Кам'янець-Подільського національного університету імені І. Огієнка. Зібрана в ньому колекція представлена бондарними, столярними інструментами та широким асортиментом господарського начиння. Також тут зберігається колекція фотографій з студентських експедицій, на яких часто зустрічаються зображення виробів з дерева та технологічні процеси їх виготовлення.

Окремі дерев'яні декоративні предмети з території Східного Поділля зберігаються в колекціях Національного музею українського народного декоративного мистецтва та Вінницького обласного художнього музею.

Під час проведення власних експедицій, автором також було досліджено збірки музейних кімнат сільських бібліотек, клубів та загальноосвітніх шкіл. Звичайно, що в більшості таких музеїв не ведеться належного обліку представлених в них предметів, який би значно полегшив роботу з ними. Але враховуючи те, що утримуються вони на ентузіазмі їх збирачів, сама можливість побачити вироби місцевих майстрів, які часто у господарствах місцевих жителів уже не збереглися, є неоціненною.

Загалом, матеріали усіх розглянутих музеїв дають змогу доповнити усні свідчення майстрів, адже не завжди вдається наочно побачити описувані ними вироби та інструменти, через те, що більшість майстрів уже давно не займаються своїм ремеслом. Разом з тим, з кожним роком майстрів, які б могли розповісти про традиційні аспекти деревообробництва на досліджуваній території, стає все менше. Зрозуміло, що без прямих свідчень того ж бондаря чи столяра, неможливо розкрити їх ремесло. Тому автором залучено широке коло, як власних польових матеріалів, так і матеріалів експедицій, з приватного архіву В. А. Косаківського, що зберігається у фондах Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського. Отримані таким чином свідчення, дозволяють найбільш повно розкрити досліджувану тему. Адже лише дані мікроісторії, саме через безпосереднє спілкування з носіями традиційної культури, дають змогу глибше проаналізувати трансформацію деревообробних ремесел та їх вплив на життя кожної людини.

Під час власних експедицій автора вдалося віднайти дійсно унікальні постаті майстрів, які все життя займалися деревообробкою. Їх свідчення дають змогу прослідкувати основні зміни у функціонуванні деревообробних ремесел. Звичайно, більшість з них працювали в колгоспних плотнях, стельмашнях та майстернях, виготовляючи свої вироби для потреб колгоспу і частково на замовлення односельців. Як зазначали самі майстри, коли «розвалилися» колгоспи і з'явилася можливість виготовляти свої вироби для людей, то на них уже не було попиту, а сьогодні уже й здоров'я не дозволяє цим займатись.

Про найбільш самобутніх знавців «своєї» справи хотілося б розповісти більш детально. Серед усіх майстрів, з якими нам вдалося поспілкуватись, на сьогодні активно продовжує виготовляти свої вироби, не зменшуючи асортимент, лише бондар з с. Маків Дунаєвецького району Хмельницької області Шмігель Михайло Іванович, 1942 р. н. Навчився він цьому ремеслу від батька, будучи ще маленьким хлопчиком він допомагав йому в роботі. Михайло Іванович все життя пропрацював обліковцем у місцевому колгоспі, займаючись бондарством у власному господарстві, а після виходу на пенсію продовжив своє ремесло. Асортимент його виробів складали різних розмірів бочки та діжки, барилка і маснички («маслобійки»). Найкращим матеріалом для них майстер називає деревину дуба, «…но дуб треба дуже чистий, шоб був без всяких сучків». Його спочатку кололи, потім

сушили і лише тоді обтесували на клепку під шаблон, використовуючи для цього рубанок і спуст.

Найважчою технологічною операцією при виготовлені бондарних виробів було стягування клепки за допомогою металевого тросу, або мотузки. Михайло Іванович вдосконалив цю традиційну технологію бондарного промислу, самостійно розробивши верстат, на якому можна стягувати клепку, не прикладаючи значних зусиль. І взагалі, на сьогодні, більшу частину роботи майстер виконує уже на електроверстатах, лише згадуючи ті часи коли потрібно було все робити вручну. Він продовжує виготовляти свої вироби як на замовлення односельців, так і для жителів усіх сусідніх районів, і жалкує, що немає кому передати свої знання [30].

Багато майстрів, що займалися обробкою дерева в колгоспах, не обмежувалися виготовленням лише одного виду виробів. Працюючи для його потреб, вони часто виконували всю роботу, пов'язану з обробкою дерева. Таким майстром можна назвати Черватюка Степана Васильовича, 1940 р. н. з с. Жван Мурованокуриловецького району Вінницької області. Людина з великим багажем знань, яка все життя пропрацювала в плотні, де він займався виготовленням та ремонтом широкого асортименту дерев'яних виробів: бочок, діжок, возів, саней, жолобів тощо. Зрозуміло, що більшість з них він виробляв для потреб колгоспу, рідше на замовлення односельців.

Степана Васильовича привів до колгоспної плотні випадок: повернувшись з служби в армії, він допоміг з ремонтом воза голові колгоспу, який побачивши його вправність, запропонував йому роботу в плотні, де він і пропрацював до пенсії. В своїй роботі він рідко користувався чиєюсь допомогою, хіба при гнутті обода або натягуванні шини. Він самостійно виготовляв воза за «три неділі», виконуючи при цьому і всю ковальську роботу, адже мав прибудовану до плотні кузню.

Майстер, обробляючи дерево, використовував традиційний набір власноруч виготовлених «станків»: колісницю (для набивання шпиць і натягування обода), кобилицю (для тесання шпиць і клепки), токарню (для точіння ступиць). Також він користувався різноманітними інструментами: сокирами, стругами, долотами, шершебками, рубанками, фуганками, уторниками, свердлами ручної роботи тощо.

При спілкуванні з Степаном Васильовичем вдалося записати детальну інформацію про конструктивні частини воза і саней, спосіб і матеріал їх виготовлення. Найважчим процесом при цьому він називає виготовлення колеса, для якого спочатку треба було зігнути ободи, попередньо їх розпаривши у спеціальній «ободарні», потім виточити ступицу, видовбати і висвердлити в ній отвори для шпиць і букші, забити в ступицу шпиці і натягнути на них обід, а в кінці ще й натягнути металеву шину.

На сьогодні Степан Васильович уже не виготовляє свої вироби, хоча ще декілька років до нашої експедиції він виготовив на замовлення два воза. На жаль, маючи ще сили до роботи, він нею уже не займається через відсутність попиту серед односельців [31].

В с. Виноградне Мурованокуриловецького району Вінницької області проживає найдосвідченіший серед усіх опитаних майстрів – Гаманюк Федір Денисович, 1925 р. н. Асортимент його виробів був дуже широким і різноманітним: вози, сани, бочки, діжки, відра, ложки, сита, ночви, столи, лави, вікна, двері. Розповів він нам і про скрині, які сам виготовляв, і про дерев'яного плуга, якого ще пам'ятає з дитинства.

Роботу з деревом Федір Денисович розпочав в Німеччині, де три роки пропрацював в столярні, під час Другої світової війни. Повернувшись додому він перекваліфікувався і продовжив роботу в колгоспній плотні. Тут майстер уже обслуговував потреби колгоспу, а в своїй домашній плотні виготовляв вироби для власного господарства та на замовлення односельців.

У колгоспі він найбільше виконував стельмашну роботу, адже треба було обслуговувати «сорок пар тягла». При виготовленні колеса, зазначає Федір Денисович, спочатку потрібно було виточити на ножному токарному верстаті ясіньову колодку, в якій потім необхідно висвердлити, спочатку звичайним свердлом, а

потім лопатнем отвір під металеву букшу. Раніше, як згадує майстер, колесо могли робити і без букші. Для гнуття ободів в колгоспі була побудована спеціальна «ободарня», яка мала вигляд викопаної в землі ями з закиданими землею дерев'яними стінками, в яку закладали заготовки для обода, і парили з допомогою нагрівання котла з водою. Котел розташовували таким чином щоб пар заходив всередину ободарні.

Федір Денисович підкреслює, що значно простішими у виготовленні були зимові засоби пересування – господарські або «залубні» сани. Для звичайних саней знаходили в лісі природно загнутого біля кореня граба, якого використовували на полози. В полози надовбували копили, поверх яких накладали оплени, а за поміст слугувала плетена ліска.

У своїй домашній плотні майстер виготовляв для односельців діжки, бочки, скрині та ночви. Для виготовлення діжки чи бочки він використовував клепку з колотого дуба «розколене воно уже в бік не піде, а як різане, то може намокнути і розколотись». Обтесавши клепку на «лаві», Федір Денисович складав її в нижній обруч і скручував за допомогою мотузки або цепа, скріплюючи усе металевими обручами. Потім «фторніком» нарізав спеціальний паз – «фтор», розділивши його циркулем шість раз «і складається туди дно, тихенько раз, раз, обруч насаджуєтся і бочка готова».

Для скрині майстер використовував липове або грушове дерево. Вона мала звужену до дна форму, з плоским віком та з оковкою металом по кутах. За домовленістю з замовником скриня могла покриватися «купованими ласками», а «раніше ковані були, кучері такі вигинали». Для видовбування ночов він використовував деревину верби. Цей процес не вимагав широкого набору інструментів. Спочатку заготовку ззовні обтесував за допомого сокири, надаючи необхідної форми, а потім теслом видовбував середину.

На початку XXI ст. Федір Денисович уже не виготовляє свої вироби через похилий вік, та вважаючи, що на сьогодні вони уже нікому не потрібні. Навіть сам майстер у власному господарстві використовує їх лише як місткість для зберігання корму для худоби [32]. Звичайно, крім вищезгаданих, автором опитано ще значну кількість майстрів деревообробки і осіб, які користувалися в побуті їх виробами. Отримані відомості будуть використані безпосередньо при написанні детального дослідження.

Загалом, як бачимо, різноманітні вироби з дерева відігравали досить важливу роль в житті українського населення Поділля. Їх використання значно полегшувало селянський побут. І хоча на сьогодні більшість дерев'яних виробів вийшли з ужитку та були замінені промисловими зразками, в минулому вони становили значну частину комплексу матеріальної культури.

Отже, розглянувши широкий комплекс джерел, можна зробити висновок про наявність достатньої бази для вивчення деревообробних ремесел на території Східного Поділля. Дослідження яких, в перспективі, дозволить поповнити вже зібраний етнографічний матеріал для видання ґрунтовного всеукраїнського дослідження цього важливого аспекту матеріальної культури.

Джерела та література

1. Державний архів Вінницької області, ф. р. 3419, оп. 1, спр. 9, арк. 64.

2. Там само, ф. р. 3881, оп. 1, спр. 15, арк. 5-6.

3. Там само, ф. р. 4933, оп. 1, спр. 2, арк. 3.

4. Там само, ф. р. 991, оп. 2, спр. 134, арк. 81-104.

5. Там само, ф. р. 154, оп. 1, спр. 42, 213 арк.

6. Там само, ф. р. 489, оп. 1, спр. 411, арк. 66.

7. Там само, ф. р. 992, оп. 1, спр. 538, арк. 18 об.

8. Там само, ф. р. 1882, оп. 1, спр. 6, арк. 318.

9. Державний архів Хмельницької області, ф. р. 735, оп. 1, спр. 69, арк. 8.

10. Там само, ф. р. 856, оп. 1, спр. 605, 578 арк.

11. Там само, ф. р. 856, оп. 1, спр. 631, 123 арк.

12. Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 442, оп. 533, спр. 183, арк. 31-34.

13. Там само, ф. 442, оп. 534, спр. 282, арк. 396.

14. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 828, оп. 1, спр. 327, арк. 229.

15. Там само, ф. 337, оп. 3, спр. 2780, арк. 90-92.

16. Там само, ф. 32, оп. 3, спр. 35, арк. 28.

17. Архівні наукові фонди рукописів і фонозаписів інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т.Рильського НАН України, ф. 33-3, спр. 38, 9 арк.

18. Там само, ф. 1-4, спр. 319, 34 арк.

19. Там само, ф. 43-5, спр. 167, 20 арк.

20. Там само, ф. 43-5, спр. 184, 10 арк.

21. Там само, ф. 43, спр. 448, 29 арк.

22. Там само, ф. 43, спр. 97, арк. 57-59.

23. Там само, ф. 43, спр. 97, арк. 63.

24. Там само, ф. 15, спр. 107, 23 арк.

25. Материалы для исследования Подольской губернии в статистическом и хозяйственном отношениях / Под редакцией Н. Голицына. – Каменец-Подольский: Тип. губерн. управления, 1873. – 243 с.

26. Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Подольская губерния / Под редакцией Н. Тройницкого. – СПб.: Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1904. – Т. 32. – 306 с.

27. Всесоюзная перепись населения 1926 г. УССР. Правобережный подрайон. Левобережный подрайон. – М.: Издание ЦСУ Союза ССР, 1930. – Т. 29 – 522 с.

28. Мелкая и кустарно-ремесленная промышленность СССР в 1925 г.: предварительные итоги. – М.: Типография Транспечати НКПС Пролетарское слово, 1926. – 160 с.

29. Мелкая промышленность СССР по данным всесоюзной переписи 1929 г. – Москва-Ленинград: Государственное социально-економическое издательство, 1933. – Вып. 1. – 199 с.

30. Запис Б. Сауляка 28.06.2013 р. в с. Маків Дунаєвецького району Хмельницької області від Шмігеля Михайла Івановича, 1942 р. н.

31. Запис Б. Сауляка 16.08.2012 р. в с. Жван Мурованокуриловецького району Вінницької області від Черватюка Степана Васильовича, 1940 р. н.

32. Запис Б. Сауляка 10.08.2012 р. в с. Виноградне Мурованокуриловецького району Вінницької області від Гаманюка Федора Денисовича, 1925 р. н.

Богдан Сауляк

Источники к изучению деревообрабатывающих ремесел Восточного Подолья

В статье на основе как ранее опубликованных, так и впервые привлеченных в научный оборот сведений отображается комплекс источников, к изучению деревообрабатывающих ремесел Восточного Подолья. Основное внимание обращено на архивные и собственные полевые материалы автора, как наиболее информативные.

Ключевые слова: *источники, деревообработка, ремесла, полевые материалы, музейные коллекции, архивы, Восточное Подолье.*

Bogdan Saulyak

Source base to the studying of woodworking crafts of East Podolia

This article deals with the complex of sources to studying of woodworking crafts in East Podolia. The paper is based on information previously published, as well as on the data, involved to the scientific circulation for the first time. The main attention is paid to the archival and author's field materials that are the most informative for the research.

Key words: *source base, woodworking, crafts, field data, museum collections, archives, East Podolia.*

УДК 94:78.087 (477)

Тетяна Росул (м. Ужгород)

Сторінки біографії Іштвана Мартона в контексті музичної культури Закарпаття другої половини ХХ століття

У статті висвітлено основні події життєвого і творчого шляху Іштвана Мартона в контексті складних соціокультурних процесів радянського Закарпаття. На основі аналізу творчої спадщини композитора розкрито історичну динаміку музичної культури Закарпаття радянського періоду.

***Ключові слова:** біографія, персональна історія, музична культура, Іштван Мартон, професіоналізація, аматорське мистецтво.*

Одним із актуальних напрямків сучасної гуманітаристики є персональна історія. Погляд на історію крізь призму долі окремої людини дозволяє створити багатомірний «живий» образ народу або держави, позбавлений будь-якої заанґажованості, усередненості, стереотипності. Як зазначав В.Дільтей, «саме в біографії осягається основний елемент будь-якої історії» [5, с. 129].

Людина виступає одночасно у двох іпостасях: як творець культурного середовища, і як носій певних культурних тенденцій своєї історичної епохи. Перш за все це стосується творчої особистості, адже саме представники мистецької та інтелектуальної еліти формують у суспільстві комплекс парадигм мислення і сприйняття, концепцій та ідей, духовних цінностей, які потім сприймаються усією спільнотою і визначають вектор її історичного розвитку. Крім того, творча еліта є тією частиною суспільства, котра найбільш чутливо і наймобільніше реагує на все, що відбувається в житті народу, а також несе на собі весь «багаж» його культурних традицій. Всесторонній аналіз особливостей життєдіяльності, світогляду представників творчого середовища дозволяє краще зрозуміти специфіку менталітету, національної культури чи динаміку конкретного історичного періоду. Відтак, як зазначав В.С.Біблер, «розвиток духовної культури в історії полягає в її переорієнтації з безособової форми всезагальності в особистісну форму культури індивіда» [1, с. 54].

Е.Ю. Соловйов, який писав про «гуманітарну історіографію» в контексті обґрунтування специфіки біографічного аналізу, інтерпретував її як панораму історико-філософських, культурологічних і біографічних досліджень, які повинні являти собою «історію ідей будь-якого порядку і складності як драму в особах, котра розігрується в конкретній історичній ситуації» [10, с. 19].

У семіотичній концепції культури феномен біографії осмислюється в контексті взаємодоповнюваності індивідуально-особистісного і об'єктивно-надіндивідуального вимірів соціокультурного буття. «Індивідуальне життя-біографія здатне за певних умов «репрезентувати» (подібно до «монади» Лейбніца) цілу епоху чи певний тип культури. В свою чергу, історія того чи іншого надіндивідуального соціокультурного утворення може бути представлена як «біографія» (нації, групи, спільноти), тобто, в «просопографічній» перспективі, в контексті створення «колективних біографій» [3, с. 10].

Біографії привертали увагу людей з давніх часів і виступали як засіб пізнання, дослідження людської сутності: наприклад, праця Плутарха «Порівняльні життєписи» аж до XIX ст. вважалася зразком біографічного письма, що дозволило біографічному жанру «піднятись» над статусом другорядної і несерйозної белетристики. Великий інтерес до життєпису спостерігаємо у XVIII ст., коли формувалася мемуарна література, проте особливого значення біографістика набула на рубежі XIX-XX століть, як вважають це обумовлене зростаючою нестабільністю життя, пошуками історичного досвіду для відповіді на важливі питання, що постали перед людством.

Серед власне біографічних жанрів виділяють: некрологи, цілісні і фрагментарні життєписи, біографічні нариси, хронографи, довідково-біографічні тексти, біографічні коментарі тощо, проте найпоширенішими є ювілейні матеріали. Предметом нашого дослідження є біографія Іштвана Ференцовича Мартона (1923-1996) – корифея музичної культури Закарпаття.

Феномен життя талановитого композитора, майстерного педагога, послідовного у своїх переконаннях і діях культурно-громадського діяча І. Мартона слугує своєрідною ілюстрацією культурно-історичного контексту Закарпаття радянського періоду. Попри безсумнівну значущість постаті І. Мартона у музичному житті регіону, життя і творчість митця ще не отримали ґрунтовного аналізу. Історіографія даної проблеми представлена монографічним нарисом Н. Піцур [8], спогадами про музиканта М. Кобулея [6] та кількома газетними статтями, опублікованими до ювілеїв композитора [2]. Мета статті – висвітлити основні віхи біографії Іштвана Мартона та на основі аналізу творчої спадщини композитора розкрити історичну динаміку музичної культури Закарпаття радянського періоду.

Іштван Мартон народився 24 листопада 1923 року в селі Софія Мукачівського району. Родина Мартонів представляла кола місцевої художньої інтелігенції: батько – Ференц Мартон (1890-1972) – вчитель початкової школи і кантор, мати – Стефанія Ріхтер (1894-1979) – активна учасниця церковного хору, яка присвятила своє життя вихованню дітей. Будучи патріархальною, сім’я Мартонів являла собою гібрид німецької та угорської культур, що в подальшому визначило творчі орієнтації музиканта. Другий, після сімейного, етап формування ідентичності І.Мартона протікав у стінах Мукачівської угорської горожанської школи та угорської гімназії імені князя Арпада. Своє майбутнє юнак пов’язував з Будапештською Музичною академією, лекції в якій мав можливість відвідувати під час гостювання у родичів.

Змалку батько прилучав Іштвана до співу у церковному хорі та навчив грати на скрипці й органі. Згодом жадоба пізнання привела хлопця до опанування мистецтвом гри на кларнеті, альті, віолончелі, фортепіано, акордеоні. Брак спеціальної музичної освіти не завадив юнаку з 13 років творити і записувати власну музику, а також успішно виступити на ІІ Угорському конкурсі акордеоністів у Будапешті (1944 р.). Однак, сім’я Мартонів не планувала покидати Мукачівщину, тому 1944 р. Іштван Мартон був зарахований студентом Мукачівської учительської семінарії, одночасно працюючи органістом католицького костелу у Паланку. Навчаючись у семінарії, юнак не залишав заняття музикою, він розгорнув кипучу музично-громадську діяльність: був учасником і організатором студентських ансамблів, хорів, струнного оркестру, аранжував народні мелодії та популярні твори інших композиторів.

Після возз’єднання Закарпаття з Українською РСР І. Мартон активно включився в процес формування нової музичної інфраструктури регіону. У 1946 р. він був ініціатором та одним із засновників Будинку культури та дитячої музичної школи в Мукачеві. Музикант також виступав як соліст-акордеоніст, акомпаніатор та диригент організованого ним міського симфонічного оркестру. Проте, І. Мартон не міг повною мірою реалізувати свої творчі плани через брак спеціальної музичної освіти. Тому у 1948 р. він разом із дружиною Оленою Манайло переїжджає до Ужгорода і вступає до нещодавно відкритого музичного училища, яке за рік (екстерном) закінчує з відзнакою.

І. Мартон одразу поринув у вир музичного життя Ужгорода. Захопленість мистецтвом, наполегливість у роботі, товариськість сприяли формуванню навколо музиканта потужного культурного осередку, ядро якого складали: музиканти Д.Задор (1912-1985), Ж. Лендєл (1892-1970), М.Кобулей (1929-2004), Є. Шерегій (1910-1985), К.Воска (1898-1978), М. Кречко (1925-1996), Я.Гергелі (1899-1983), письменники В. Вовчок (1933-2002) Ф. Потушняк (1910-1960), Ю. Гойда (1919-1955), художники Е.Контратович (1912-2009), З.Шолтес (1909-

1990) та ін. Сучасники відзначали такі особистісні риси митця, як: бездоганний смак, добру пам'ять, блискучий дар імпровізатора, веселу вдачу, доброзичливість та товариськість. Всі вони характеризують його образ не тільки як людини, але і як творця. Чимало сил та енергії віддав І. Мартон своїм учням, які згодом стали окрасою музичного життя Закарпаття: Є. Станковичу, В. Теличко, К. Єндрик, М. Попенкові, О. Лиховид, Н. Висіч та ін. Одночасно з викладацькою роботою І. Мартон активно продовжує творчу діяльність. Жанровий діапазон композитора розширюється численними хоровими обробками закарпатських народних пісень, вокально-хореографічними композиціями для заслуженого Закарпатського народного хору, оркестровими сюїтами, творами для скрипки і фортепіано, музикою до кінофільмів «Над Тисою», «В Карпатах», солоспівами та камерними композиціями. У 1952 р. І.Мартона приймають до Спілки композиторів СРСР.

З 1963 року діяльність І.Мартона пов'язана із Закарпатською обласною філармонією – спочатку в якості художнього керівника закладу та диригента оркестру Закарпатського народного хору, а з 1975 р. митець очолив камерний ансамбль «Угорські мелодії». У творчому портфелі композитора з'являються музичні твори, що засвідчують творчу зрілість митця: «Карпатська поема», Сюїта угорських мелодій, Пасакалія для органа з камерним оркестром, камерноінструментальна музика, ансамблі для духових інструментів, дитячий репертуар, солоспіви на вірші З. Дьорке, Ш. Петефі, В. Ладижця, Ю. Гойди, кантати, музика до театральних вистав («Конвалії цвітуть для тебе» (лібрето Ю. Чорі та І. Марушки), «Розумна дівчина і король» (лібрето Т. Боніславського)). За вагомий внесок у розбудову музичної культури Закарпаття у 1965 р. І. Мартона було удостоєно звання «заслужений діяч мистецтв Української РСР».

У період «хрущовської відлиги» стараннями І. Мартона в Ужгородському музичному училищі було встановлено малий орган, перевезений з рідного села музиканта після закриття костелу. Оскільки відкрити в училищі клас органу було неможливим, І. Мартон навчав зацікавлених музикантів грі на органі приватно. Згодом у 1974 р. завдяки ініціативі митця та сприянні московського органіста Г. Гродберга було встановлено великий орган «Rieger Closs» в залі Закарпатської філармонії, що сприяло пожвавленню концертного життя Ужгорода.

Серед творів, написаних І. Мартоном в останньому періоді творчості, виділяється Концерт для скрипки з оркестром, «Карпатська рапсодія» пам'яті народного художника УРСР Ф. Манайла, хорові сюїти «Літо в Ужанській долині», музика до вистав «Вернигори» (лібрето В. Вовчка), «Повінь» і «Чардаш над амуром» (лібрето Ф. Потушняка), «Різдвяні пісні», нова редакція Меси для солістів, мішаного хору, органу та камерного оркестру.

В активі музиканта також численні поїздки по містах і селах Закарпаття, участь в роботі журі професійних і аматорських конкурсів та фестивалів, постійне спілкування з колегами по фаху. Твори І. Мартона стали широко відомими далеко за межами краю, працю митця високо оцінює громадськість. 1992 року І. Мартон став членом Спілки композиторів Угорщини, був обраний першим почесним головою Закарпатського осередку Спілки композиторів України, 1995 р. – удостоєний премії обласної ради імені Д. Задора. Проте 90-х роках XX ст. творча активність митця поволі згасає. 14 січня 1996 р. І. Мартон помер після тривалої важкої хвороби.

Спробуємо визначити специфіку розвитку музичної культури радянського Закарпаття крізь призму біографії І. Мартона.

Історіографія досліджень музичного життя регіону радянського періоду дуже обмежена. Першу спробу аналізу музичної культури означеного періоду зробив видатний етномузиколог В.Гошовський (1922-1996), який на той час був доцентом Львівської консерваторії ім. М. Лисенка. Незважаючи на те, що автор (уродженець Ужгорода) був реальним учасником тогочасних трансформаційних процесів, він описував основні події музичного життя, намагаючись відповідати «соціальному замов-

ленню». Зокрема, у статті зазначено, що саме «возз’єднання його [Закарпаття – Т.Р.] з Радянською Україною поклало початок нової історичної ери в його житті, викликало небувалий розквіт його культури. По-новому, бурхливо почали розвиватися музичне життя, творчість закарпатських композиторів» [4, с. 164].

Згодом музична культура Закарпаття радянського періоду стала предметом дослідження Л. Микуланинець [7]. Авторка визначила та охарактеризувала етапи формування професійного музичного мистецтва Закарпатської області, в цілому позитивно оцінюючи вектори їх розвитку.

Як би ми не оцінювали зміст і наслідки діяльності радянської влади, не можна заперечувати, що вона спричинила новий етап в соціокультурному розвитку краю. Очевидними є зміни і в політичному устрої, і в способі життя, світогляді та світовідчутті людей. У музичній культурі спостерігаємо формування нової системи установ і організацій, які відповідали за функціонування музики в регіоні. Мова йде, насамперед, про музичну освіту, виконавство (інтерпретацію класичної і сучасної музики), про умови, за яких мистецтво мало стати надбанням широкої аудиторії.

Культурна політика в Закарпатській області здійснювалась в річищі «професіоналізації усіх її сфер». Була проведена значна робота з підготовки кадрів для виконавських колективів, котру забезпечила система державної професійної музичної освіти. У 1945-1946 рр. було відкрито 6 дитячих музичних шкіл (Ужгородська, Мукачівська, Берегівська, Виноградівська, Хустська і Солотвинська) та Ужгородське музичне училище. Не дивлячись на зазначені успіхи, музичні навчальні заклади відчували дефіцит кадрів, який вирішувався, насамперед, скороченням терміну підготовки фахівців. Зауважимо, що ці приклади свідчать не стільки про добрі наміри влади у справі організації музично-освітнього процесу (адже існує чимало фактів, коли на керівні посади у творчі колективи призначалися партійні функціонери, далекі від розуміння естетики), скільки про вже сформовані у першій половині ХХ ст. у Закарпатті традиції у галузі музичної освіти. Екстернатна форма навчання музиці покликана лише підтвердити фаховий рівень музиканта та забезпечити його дипломом, що визнається встановленою кон’юнктурою. Саме такою екстернатною формою навчання скористався і І. Мартон. Радянські джерела замовчують той факт, що у міжвоєнний період у краї діяли музична школа товариства «Філармонія», мережа приватних музичних шкіл (Ж. Лендєла, Н. Плотені, С. Дністрянської, Е. Горачека та ін.), систематичні хорові курси, а ґрунтовна музична підготовка в учительських і духовній семінаріях дозволяла її випускникам успішно виконувати музично-педагогічну і виконавську діяльність чи, навіть, творити музику.

Така сама ситуація склалася і в концертній сфері. Безсумнівно, що успішна діяльність відкритої у 1945 р. Закарпатської обласної філармонії ґрунтувалася на значних досягненнях товариства «Філармонія», яке функціонувало протягом 1919-1939 рр., утримуючи хор і симфонічний оркестр [11, арк. 27]. Нове суспільство успадкувало високий рівень виконавської культури попереднього періоду, який був досягнутий випускниками кращих західноєвропейських консерваторій: Д. Задором, К. Воскою, В.Ромішовською, З. Гутом, Н. Плотені, Ж. Лендєлом та ін.

Характерною рисою формування концертного життя радянського Закарпаття став широкий розвиток аматорських художніх колективів. Музичні студії і об’єднання, хорові та інструментальні ансамблі, театральні гуртки підприємств та організацій на чолі з міськими і селищними будинками культури, натхненні ідеями колективізму, набували нечуваної масовості. Разом з тим, якщо звернутись до даних окружних народно-просвітницьких рад, які складали офіційну статистику «Підкарпатського Народнопросвітнього Союзу», то зауважимо, що у 1936 р. в краї діяли 170 хорів, 54 оркестри і більше 300 аматорських театральних гуртків [9, с. 39]. Ці факти теж спростовують думку про тотальне оновлення усіх сфер музичного життя Закарпаття радянського періоду. До того ж, варто відзначити чітку тенденцію до централізації й контролю за діяльністю усієї музичної інфраструктури регіону у складі УРСР. Така культурна політка спричинила професіоналізацію аматорського руху

через залучення музикантів-фахівців до організації самодіяльних колективів. Тоді ж склалася практика систематичного проведення оглядів, олімпіад, декад, фестивалів самодіяльного мистецтва, яка не обходилася без упорядкованих форм виконавства, попередньої режисури і ефективної допомоги музикантів-професіоналів. Це давало можливість таким фахівцям, як І. Мартон, реалізувати себе в різних іпостасях: як виконавця, композитора, що забезпечує розширення репертуару колективу і творчого наставника.

Не менш складні процеси відбувалися і в сфері композиторської творчості. До встановлення радянської влади місцеві композитори творили, переважно, духовну музику та хорові обробки народних пісень. Зауважимо, що саме ці жанри були визначальними у процесі формування української національної професійної музики. Щодо постаті І. Мартона, зазначимо, що перші творчі спроби митця припадають на першу половину 40-х років ХХ ст. і пов'язані зі створенням Меси і сакральних хорових композицій «Ave Maria» та «Tantum ergo». На перший погляд, звернення композитора до духовної музики є закономірним явищем, оскільки цьому сприяли сімейні традиції і робота органістом у костелі. Разом з тим зауважимо, що для початківця опанування такими жанрами є дуже складною справою і без ґрунтовних фахових знань реалізувати їх неможливо. Високий естетичний і професійний рівень сакральних творів І. Мартона, неодноразово відзначений музикознавцями, композиторами та виконавцями, свідчить не тільки про непересічний талант автора та високий рівень володіння ним фаховими знаннями і уміннями, але і про діалектику, синхронність музично-культурних процесів Закарпаття, східної і західної Європи на початку ХХ ст. Радянська система, натхненна ідеями атеїзму, спрямовувала митців на ліквідацію старого способу мислення і на встановлення нового світосприйняття, результатом чого стала заборона на творення композицій духовного змісту. Потужна і ефективна пропагандистська машина підтримувала ідеї і настрої соціального оптимізму і популяризувала метод соцреалізму у творчості. І. Мартон, очевидно, не так легко і швидко сприйняв нову ідеологію. П'ять років творчого «мовчання» композитора можна інтерпретувати як самонавіювання почуття гордості за «здобутки і звершення»» радянського суспільства. Щоб заохотити молодого музиканта обирати «ідеологічно правильні теми», його у 29-річному віці приймають до Спілки композиторів УРСР. Невдовзі творча спадщина І. Мартона поповнюється кантатами, піснями, хорами, які оспівували здобутки радянської влади. Проте, в ідейно-естетичній платформі соцреалізму композитор обирає для себе ідею «народності», яка постійно живила його творчу уяву. Як зазначає Н. Піцур, «звернення Мартона до народної пісні було продиктоване вимогами часу, тому це – як сильна, так і слабка сторона творчості композитора» [8, с.47]. По-перше, поліетнічна музична мова композицій І. Мартона засвідчувала його любов до рідного краю і шанобливе ставлення до традицій, по-друге, була доступною слухачам і виконавцям різного віку й рівня фахової майстерності, а по-третє – захищала митця від звинувачень у формалізмі. Аналізуючи відносини композитора з владою, варто зазначити, що ключовим фактором тут було взаємовигідне співробітництво митця, що прагнув необхідного мінімуму для творчої діяльності і специфічної державної системи, яка гостро потребувала для свого розвитку таких діячів.

Попри прояви конформізму творчість І. Мартона вирізняється яскравою індивідуальністю, вона максимально наближає нас до адекватного розуміння сутності радянського періоду розвитку музичної культури Закарпаття. Його особистість і творча діяльність були настільки масштабними, що заклали базис формування закарпатської професійної композиторської школи. На жаль, на перешкоді до повноцінного аналізу внеску І. Мартона у розвиток музичної культури краю стоїть проблема систематизації і дослідження його спадщини. З-понад 400 творів І. Мартона на даний час опубліковано лише 10 відсотків. Тому перед музикознавцями і виконавцями стоїть важливе завдання – продовжувати дослідницьку і пропагандистську роботу, яка, без сумніву, збагатить наші уявлення про культуру рідного краю.

Джерела та література

1. Библер В.С. Мышление как творчество. Введение в логику мысленного диалога / В.С.Библер. – М.: Наука, 1975. – 400 с.

2. Вовчок В. Співець Карпат. С.Ф. Мартону – 60 / В. Вовчок // Закарпатська правда. – 1983. – 27 листопада. – С.8.; Теличко В.Ф. неповторність творця /В.Ф. Теличко //Новини Закарпаття. – 1993. – 23 листопада. – С. 6.; Boniszlàvszky T. «Hej, hallottàk a hegyek» / T.Boniszlavszky // Kàrpàt igaz szó. – 1983. – 19 november. – 4 old.

3. Голубович И.В. Биография: силуэт на фоне humanities (методология анализа биографии в социогуманитарном знании) / И.В. Голубович. – Одеса: ФЛП Фридман, 2008. – 372 с.

4. Гошовский В.Л. Заметки о музыкальной жизни Советского Закарпатья / В.Л. Гошовский // Украинская советская музика. Статьи. – К.: Музична Україна, 1960. – С.164-178.

5. Дильтей В. Герменевтическая система Шлейермахера в ее отличии от предшествующей протестантской герменевики // Дильтей В. Собрание сочинений в 6 тт./ Пер. с нем. под ред. В.В. Бибихина и Н.С.Плотникова.– М., 2001. – Т. 4: Герменевтика и теория литературы. – С. 15-235.

6. Кобулей М. Творчі профілі Іштвана Мартона, Дезидерія Задора та Семіраміди Хосроєвої / М.Д. Кобулей // Професійна музична культура Закарпаття: етапи становлення. Вип.1. – Ужгород: Карпати, 2005. – С.104-106.

7. Микуланинець Л.М. Становлення та розвиток професійного музичного мистецтва Закарпаття другої половини ХХ століття: етнокультурні аспекти: автореферат дис. ... канд. мистецтвознав.: 26.00.01 / Л. М. Микуланинець ; Нац. акад. кер. кадрів культури і мистец. – К. : [б. и.], 2011. – 19 с.

8.Піцур Н.Т. Іштван Мартон. Творчий портрет: Монографічний нарис /Н.Т. Піцур. – Ужгород: госпрозрахунковий редакційно-видавничий відділ комітету інформації, 1998. – 64 с.

9. Росул Т. Концертне життя Закарпаття 20-30-х років ХХ ст. / Т.І. Росул // Вісник Прикарпатського університету. Серія: Мистецтвознавство. Вип. V. – Івано-Франківськ: Плай, 2003. – С.35-44.

10. Соловьев Э.Ю. Биографический анализ как вид историко-философского исследования / Соловьев Э.Ю. // Прошлое толкует нас. – М: Просвещение, 1991. – С. 19-66.

11. Державний архів Закарпатської області, ф. 28, оп. 3, спр. 22.

Татьяна Росул

Страницы биографии Иштвана Мартона в контексте музыкальной культуры Закарпатья второй половины ХХ века

В статье отражены основные события жизненного и творческого пути Иштвана Мартона в контексте сложных социокультурных процессов советского Закарпатья. На основе анализа творческого наследия композитора раскрыта историческая динамика музыкальной культуры Закарпатья советского периода.

Ключевые слова: *биография, персональная история, музыкальная культура, Иштван Мартон, профессионализация, любительское искусство.*

Tetyana Rosul

The pages from Ishtvan Marton's biography in the context of musical culture in Transcarpathia of the second half of XX-th century

In the article are reflected from Ishtvan Marton's basic events of vital and creative way in the context of difficult sociocultural processes of soviet Transcarpathia. Are exposed the historical dynamics of musical culture of soviet Transcarpathia on the basis of analysis of creative inheritance a composer.

Key words*: biography, personal history, musical culture, Ishtvan Marton, professionalism, amateur art.*

УДК 811.161.2

Наталія Мех (м. Київ)

Етос народу у мовотворчості Михайла Стельмаха

У статті висвітлюється мовосвіт Михайла Панасовича Стельмаха, його мовомислення. Величезна любов до людей, до землі, до рідного мови – це основа світогляду митця. Висвітлюються такі поняття, як етос народу, моральність.

***Ключові слова**: етос народу, моральність, мовотворчість, мовосвіт, рідна мова.*

Останнім часом в антропологічних дискусіях моральні (та естетичні) аспекти будь-якої культури – її оцінні складники – зазвичай узагальнювалися терміном «етос», тимчасом як когнітивні, екзистенційні аспекти позначалися терміном «світогляд».

«Етос» – слово грецького походження, що означає як «етику», так і «етос», неповторний характер, сутність особистості або речі. Моральність, «етика» є не що інше, як увиразнення «етосу», притаманного особистості. Моральність кожної людини, тобто її етос, вимірюється за шкалою цінностей, визнаних в усьому суспільстві. «Осмислення проблем, пов’язаних з етосом, або моральністю людини, здійснюване у систематичний спосіб, зазвичай називають етикою.

Етика може поставати як результат філософської інтерпретації людського етосу або ж випливати з чинного релігійного закону, який визначає поведінку людини» [1; с. 8].

У християнській традиції проблема людської моральності завжди ототожнювалася з питанням про істину існування людини. Мораль постає тут не об’єктивним критерієм, що дозволяє оцінювати характер і поведінку, а «практичною відповідністю особистісної свободи екзистенційній істині й автентичності людини. Адже ж свобода несе із собою гранично загострену небезпеку відмови людини від своєї екзистенційної істинності й автентичності, відчуження та руйнації її екзистенції, її буття. Моральність людини є, передусім, екзистенційна подія – діяльна реалізація повноти життя або ж поразка і викривлення своєї істинної іпостасі» [1; с. 10].

Релігійні поняття виходять за межі суто метафізичного контексту, забезпечуючи певний кістяк загальних ідей, за допомогою яких можна усвідомити найрізноманітніші вияви досвіду: досвіду людини, досвіду народу, досвіду суспільства – інтелектуального, емоційного, морального.

На думку К. Гірца етос народу – це «загальна атмосфера, характер і якість життя людей, його моральний та естетичний стиль і настрій; це засадниче ставлення людей до самих себе й свого світу, віддзеркаленого життям. А світогляд людей – це їхнє бачення картини речей у абсолютній реальності, їхнє розуміння природи, самих себе та суспільства. У ньому містяться їхні найвичерпніші уявлення про порядок. Релігійна віра та ритуал протистоять одне одному й водночас підтримують одне одного; етос набуває розумового вмотивування, коли подається як спосіб життя, зумовлений дійсним станом речей, яким його зображає світогляд, а світогляд стає емоційно прийнятним, якщо подається як образ дійсного стану речей, автентичним вираженням якого є цей спосіб життя. Ця демонстрація змістового зв’язку між набутими народом цінностями та загальним ладом буття, в якому цей народ опиняється, є питомою складовою частиною всіх релігій, незалежно від ставлення до тих цінностей чи того ладу. Хай би чим ще була релігія, вона завжди є частковою спробою (радше неявно й безпосередньо відчутого, ніж явно вираженого й усвідомленого гатунку) зберегти набуті загальні значення, через які кожен індивід витлумачує свій досвід і організовує свою поведінку» [2; с. 151-152].

Величезна любов до людей, до землі, до слова – це основа світогляду Михайла Панасовича Стельмаха. Цю любов не можна не помітити, вона відразу привертає увагу, нею про-

низана вся його мовотворчість. Сам митець наголошує, що «Любов і відданість наша народові не символічна, а довічна! І праця наша довічна, бо є для кого трудитися, є кому ввірити образ і серце, є в кого черпнути глибин життя, глибин історії, глибин людяності».

У своїх творах Михайло Панасович не раз буде повертатися до незабутніх літ дитинства, до тих часів, коли маленьким хлопчиком у рідних Дяківцях вперше він відкривав для себе незвіданий та захоплюючий світ мови, до тих часів, коли він як губка вбирав ту народну мудрість, ту безмежну батьківську, дідівську любов ту ніжність та лагідність матері та бабусі, яка лилася як пісня.

«Мова народу – це сам народ, це його Я, його сутність, зрештою мова пов’язана з його найбільш внутрішніми, найсвятішими інтересами духовного і звичаєвого розвитку» (Л. Тунн) [3; с. 9].

Дмитро Павличко вважає повість «Гуси-лебеді летять…» найбільшим художнім досягненням відомого українського майстра слова. Все життя М.Стельмах пам’ятав про своє коріння, своїх батьків, своє рідне село. Якою любов’ю та вдячністю до батька пронизані наступні слова з цього автобіографічного твору, пор.:

Отак перші дні зими тато заносив мене у школу, а після уроків знову загортав у кирею і ніс додому. До цього призвичаїлися і школярі, і вчителька, і я... Якби тепер запитали, яку найкращу одіж довелося мені бачити по всіх світах, я, не вагаючись, відповів би: кирею мого батька. І коли іноді в творах чи п’єсах я зустрічаю слово «кирея» – до мене трепетно наближаються найдорожчі дні мого дитинства.

Мовосвіт Михайла Панасовича Стельмаха, його мовомислення виявляється через виплекане, вистраждане, окрилене поезією прозове слово. У цій повісті митець дає можливість прилучитися до самих джерел, до витоків мистецтва слова, що опроявлюються у житті народному. Він вважав роботу над словом надзвичайно важливою та відповідальною: «…Тільки в часи творчого злету ми маємо право торкатися до святині слова, щоб із його плоті видобути образ нашого сучасника – шахтаря чи хлібороба, посивілу від заметілі минулого матір чи наречену, що з довірою й любов’ю в очах входить у свій світанок чи в материнство» («Літературна Україна», 1970, 24 листопада).

З гумором, проте і з надзвичайною мудрістю, розумінням непростої політичної сетуації, в якій приходилося жити та працювати, М.Стельмах говорить про любов до слова, до книги, до мовотворчості у згаданій повісті, пор.:

Отак вперше нечиста сила хотіла розлучити мене з друкованим словом. Та це було не найгірше. Страшне почалось значно пізніше, коли нечиста сила розбирала та не прощала мої книги і в кожному рядку вишукувала ворожі прояви, різну апологетику, збочення, селянську обмеженість, селянські дрібновласницькі тенденції і ще якусь погань...

Дядьку Миколо, як іноді бракувало вашої сокири, щоб відтинати хоча б хвости отій нечисті, що залазила в слово, як плодожерка в яблуко...

Людині дана мова як велика заповідь творчості. Можливість творити власним словом, можливість пізнавати світ та виражати його у слові. Це є безцінний дар. Михайло Панасович наголшував:

«Як добрий чорний хліб для їжі
і як прозірна дзвонкова вода для пиття,
так нам потрібне пристрасне,
вихоплене з-під громів і з-під самого сонця слово,
слово, зіткане з мужності й ніжності,
з перехресних тривог і хрещатого цвіту надій».

В складні часи творив М. Стельмах, в ті часи не прийнято було згадувати про Бога, про віру без критики та іронії. Проте з якою теплотою та з внутрішньою повагою, обережність ми читаємо про Царицю небесну, про молитву наступні контексти:

Роздягнувшись, я падаю на тапчанчик і спочатку чую ***слова бабусі, звернені до цариці преблагої, усердної заступниці скорбних,*** *а далі, крізь молитву, вловлюю скрип наших воріт;*

… Я припадаю до подушки, і незабаром ***під слова молитви*** *і воркування закоханих щось починає злегенька погойдувати нашу хату.*

Знаковим для всієї творчості Михайла Панасовича є образ жінки-матері. Відчувається наскільки для нього святим є поняття *материнство*. Великій уклін робить митець та безмежну любов і шану віддає у повісті «Гуси-лебеді летять…» своїй матері – Ганні Іванівні, простій селянській жінці. Майстерно, щиро і зворушливо, торкається він глибинних підвалин світогляду народу, його цінностей, які містить люблячe материнське серце, материнська пісня та рідна мова.

В. Ільєнко наголошує, що «рідна мова – найбільш своєрідна форма виявлення духовної культури кожного народу. Вона є акумулятором багатовікового досвіду людей, в ній втілюється плоть і кров, розум і психологія, честь і гідність її носіїв» [3; с. 9].

Генетична пам'ять існує і вона безумовно зберігає у своїх сховищах ті молитви та слізні звертання до Бога та до Богородиці, які з покоління в покоління промовляли предки славетного майстра. І ця віра та любов до Бога, яка завжди була в нашого народу, у простого трударя-бідака, вона на підсвідомому рівні передалась і йому. Вона трансформувалася в безмежну ніжність і любов до села, до простого люду, вербалізовану у творчості. Її не змогли знищіти ніякі комуністичні ідеї, ні вожаки, хоч як вони не намагалися контролювати кожне слово, яке виходило друком. Читаючи між рядками, усвідомлюючи усі екстралінгвістичні фактори, що впливали на письменників тоталітарної епохи, нам особисто відкривається Стельмах-людина, його світогляд через образ *глибокоокої, ще молодої жінки у рам'ї, у розтоптаному взутті з розгонистими бровами, що летять угору* та *босоногий без картузика хлопчак зі збитими хмелястими кучерями* – це, ніби образ *Богородиці, Цариці небесної, преблагої, усердної заступниці скорбних* з *Богодитиною*, що мандрують тим краєм, тим болем, тим світом, шукаючи притулку у чистих душах…, пор.:

Думаючи про своє, я виходжу на другу вулицю і в цей час збоку чую неласкавий чоловічий голос:

– Бог дасть, жінко добра. Бог! Він багатший за нас. Ці слова приглушує гарчання собаки і важкий брязкіт ланцюга. Я оглядаюсь на подвір'я, обнесене глухим високим частоколом, де затих голос чоловіка, щоб його продовжував собачий гавкіт. Крізь нього я чую ще із сіней: – Звідки ж вони?

– Та ніби з Херсонщини, – байдуже відповів перший голос. – Швендяють усякі, а ти подавай і подавай, як не скибочку, то картопельку.

– Коли вже цей розор закінчиться?

З двору наполохано виходить у рам'ї, у розтоптаному взутті глибокоока, ще молода жінка, її погляд шукає землі, а розгонисті брови летять угору. Збоку до неї тулиться босоногий без картузика хлопчак, їхні страдні, виснажені обличчя припали темінню далеких доріг і голоду. Жінка зупиняється навпроти мене, потрісканими пальцями поправляє хустку, а в її чорних очах закипають темні сльози...

Я й досі пам'ятаю того, хто пожалів її материнству, її дитині скибку насущного хліба. Це був багатий і богомільний чоловік, через руки якого проходили голодом пригнані катеринки, петрики, золоті імперіали […] Він мав святовиду голову й бороду, в нього завжди добре родили поля, луги, лісові загороди ***– і тільки під перелогом лежала одна душа. […]***

Жінка, схрестивши руки на грудях, боязко озирнулась, шукаючи дворища, яке б не ощирилось на неї собарнею, а дитя недовірливо, спідлоба дивилось на мене. На його тонкій шиї похитувалась заважка голова, що вершилась збитими хмелястими кучерями…

Стельмахова мова, майстерне володіння словом, підсилюють емоційний вплив на читача. Такі антитези як *Він мав святовиду голову й бороду, в нього завжди добре родили поля, луги, лісові загороди – і тільки під перелогом лежала одна душа*, свідчать про особливу емоційність мови автора, його героїв, особливу увагу до їх духовного життя та глибоку оцінку їх духовності.

Естетичні, моральні та інтелектуальні почуття людини еволюціонують під впливом культурних, релігійних настанов. Духовне зростання та вдосконалення викликає не будь-який художній твір, музика, живопис, архітектура, не будь-яка дія, не будь-яке пізнання, а лише такі, котрі так або інакше пов'язані з етосом народу, його моральністю.

Джерела та література

1. Яннарас Х. Свобода етосу. – К.: Дух і Літера, 2003.

2. Гірц К. Інтерпретація культур. – К.: Дух і Література, 2001.

3. МОВА – НАРОД. Висловлювання про мову та її значення в житті народу / Упоряд. Олекса Тихий; післяслово О. Зінкевича. – К.: Смолоскип, 2007. – 416.

4. Михайло Стельмах. Твори в 7 томах. – К.: Видавництво художньої літератури «Дніпро». –1983.

Наталия Мех

Этос народа в литературном творчестве Михаила Стельмаха

В статье освещается литературное творчество Михаила Афанасьевича Стельмаха. Огромная любовь к людям, к земле, к родному языку – это основа мировоззрения художника. Анализируются такие понятия, как этос народа, нравственность.

Ключевые слова: *этос народа, нравственность, литературное творчество, родной язык.*

Natalia Mekh

Ethos of the people in the literary works of Michael Stelmach

The article highlights the literary work of Michael Stelmach. Great love for the people, the earth, the mother tongue – is the basis of the artist’s world. Examines concepts such as the ethos of the people, morality.Natalia

Key words: *the ethos of the people, morality, creative writing, language.*

УДК 94(477)(075.8)

Вадим Золотарьов (м. Харків), Олег Бажан (м. Київ)

Реабілітація репресованих співробітників НКВС: важкий пошук істини

У статті розглядається правомірність реабілітації співробітників радянських органів держбезпеки, причетних до масових політичних репресій в 1930-ті роки в СРСР.

Ключові слова: *реабілітаційні процеси в СРСР, «великий терор», НКВС.*

За доби радянської влади, у вирі невщухаючої політичної боротьби, стало звичайною справою коли правлячий режим свідомо продукував ненависть до свого опонента, зображуючи його в самому неприглядному вигляді. Для прикладу російські революціонери ототожнювали царизм із жандармами; більшовики змальовували поляків виключно в образі «панів», а фашистів – в образі «гестапівців». У свою чергу супротивники комунізму представляли типового більшовика неодмінно чекістом, демонізуючи цей образ та наділяючи його надзвичайними негативними рисами [1]. Не дивно, що трагічний період комуністичного тоталітаризму для більшості населення пострадянських держав асоціюється зі свавіллям працівників ВЧК – ОДПУ – НКВС. У зв'язку з цим кримінально-правова реабілітація репресованих співробітників радянських спецслужб викликає обурення у громадськості [2]. У той же час посмертна реабілітація відомих партійних, радянських і військових діячів, причетних до масових репресій, сприймається суспільством набагато спокійніше та не викликає стільки гніву та роздратування.

На нашу думку, такий стан речей у масовій свідомості сприяє спрощеному уявленню про наше минуле та грає на руку тим, хто намагається реанімувати комуністичні ідеали: мовляв все було у нас добре, і лише верхівка силових структур радянської держави Г.Г. Ягода, М.І. Єжов та Л.П. Берія спричинили правову вакханалію, однак комуністична партія їх покарала. Тому слід погодитися з думкою професора Юрія Шаповала – «зараз потрібні подальші наукові розвідки про механізм функціонування органів держбезпеки, їх місце та роль в системі комуністичної державності, про тих, хто працював у цих органах, хто спрямовував їхню діяльність, визначав її характер. Хоча навряд чи варто довго пояснювати, якими необхідними є такого роду розвідки для об'єктивного розуміння багатьох сторінок радянської історії» [3].

Репресії серед співробітників органів радянської державної безпеки наприкінці 30-х рр. XX сторіччя і досі залишаються малодослідженими. Якщо про «чистку» керівництва НКВС СРСР і НКВС УРСР у загальних рисах більш-менш відомо [4], то про арешти рядових чекістів у часи « великого терору» бракує спеціальних досліджень. На сьогодні відсутня точна кількість заарештованих працівників каральних органів в часи сталінських репресій. У 1988 р. голова КДБ СРСР В.М. Чебриков офіційно повідомив про 20000 репресованих чекістів [5]. Ця цифра, як влучно відзначають авторитетні російські дослідники М.В. Петров і К.В. Скоркін «впровадила в суспільну думку уяву про «чекістів-дзержинців», які чинили опір сталінським репресіям і за це постраждали» [6]. Начальник управління федеральної служби безпеки Росії по Краснодарському краю Є.Л. Воронцов, навіть заявив у 1997 р., що чекісти «у відсотковому відношенні втратили чи не більше, ніж будь-який прошарок» радянського суспільства [7].

Втім, до числа 20000 репресованих співробітників НКВС СРСР В.М. Чебриковим віднесені не лише співробітники Головного управління державної безпеки (ГУДБ), які безпосередньо займалися слідством, але і працівники Головного управління прикордонної та внутрішньої охорони, Головного управління робітничо-селянської міліції, Головного управління пожежної охорони та інших неопера-

тивних підрозділів - тобто людей, які хоча і служили в наркоматі внутрішніх справ, але не займалися оперативною роботою. Відомо, що з 1 жовтня 1936 р. по 15 серпня 1938 р. було заарештовано 2273 співробітника ГУДБ НКВС СРСР, з них за «контрреволюційні злочини» – 1862 співробітника, а у 1939 р. потрапили за ґрати 937 найбільш одіозних провідників масового терору [8]. Враховуючи відсутність офіційних даних про арешти чекістів у серпні-грудні 1938 р. та у 1940 і 1941 рр., можна впевнено стверджувати, що точна кількість репресованих співробітників радянської держбезпеки невідома.

Аналогічна ситуація склалася і з репресованими співробітниками НКВС УРСР. У 1988 р. голова КДБ УРСР М.М. Голушко заявив, що «всього було знищено 1199 керівних співробітників НКВС УРСР, які в основному винесли тягар боротьби у роки громадянської війни і були відданими бійцями партії» [9]. Скоріш за все, цифра у 1199 репресованих також включає засуджених прикордонників, військовослужбовців внутрішніх військ, пожежників і міліціонерів. За даними дослідника Ю.І. Шаповала до кінця 1937 р. в Україні було заарештовано понад 200 співробітників управління державної безпеки, 134 міліціонера, 38 прикордонників, 45 співробітників управління шосейних доріг, яких звинуватили у причетності до «троцькістсько-терористичної організації, агентури іноземних розвідок, латиської шпигунської організації», а у 1938 р. були репресовані ще 994 співробітника НКВС УРСР [10]. Втім арешти українських чекістів «за гріхи єжовщини» тривали і у 1939-1941 рр., причому під каток репресій потрапили навіть колишні співробітників НКВС УРСР, які на час так званої «берієвської відлиги» перебували поза штатом Наркомату внутрішніх справ. Не зрозуміло також, чи віднесені до оголошених М.М. Голушком 1199 репресованих українських чекістів, особи, які виїхали з республіки і там були заарештовані, або співробітники, які були звільнені з органів і через деякий час кинуті за ґрати.

Немає відповіді і на питання чи враховують 20000 репресованих чекістів в межах Радянського Союзи тих, хто безпосередньо творив свавілля у 1937-1938 рр.? Відносно «єжовців» і досі існує хибна думка, що вони отримали заслужену кару за злочини проти радянських громадян. Дійсно, у 1939-1941 рр. частина чекістів нижчої ланки була засуджена суто за порушення соціалістичної законності. Втім переважну більшість найбільш одіозних керівних співробітників НКВС СРСР судили не за фальсифікацію карних справ, а за участь у міфічних антирадянських змовах проти правлячої верхівки СРСР.

Звідси і упереджений підхід до реабілітації чекістів. Так, наприклад, коли у 1988 р. остаточно реабілітували всіх осіб, засуджених у 1938 р. у справі «право-троцькістського блоку», то колишній нарком внутрішніх справ СРСР Г.Г. Ягода виявився єдиним, по справі якого прокуратура СРСР протест не виносила [11]. Виходить що, як влучно відмічає російський історик і письменник Б. Соколов, «Ягода самостійно отруїв Менжинського, Куйбишева, організував вбивство Кірова, заморив до смерті Максима Пешкова» [12].

Аналогічна ситуація склалася з багаторічним шефом ДПУ – НКВС УРСР комісаром державної безпеки 1-го рангу В.А. Балицьким. 27 листопада 1937 р. він був засуджений в «особливому порядку» (тобто комісією НКВС СРСР, прокурора СРСР і голови військової колегії верховного суду СРСР) на смерть за участь в «антирадянській військово-фашистській змові», члени якої готували збройне повстання з метою повалення радянської влади і реставрації капіталізму [13]. Того ж дня він був страчений [14].

Ще у 1956 р. його мати, А.І. Балицька, звернулася до військової прокуратури СРСР з проханням переглянути справу її сина. Перевіркою, яку проводив КДБ СРСР у 1956-1958 рр., було з'ясовано, що «звинувачення Балицького у приналежності до антирадянської військової змови є необґрунтованим. Разом з тим у ході додаткової перевірки встановлено, що у період роботи Балицького наркомом внутрішніх справ УСРР підлеглими йому співробітниками були сфальсифіковані справи на багатьох відповідальних радянських і партійних робітників по звинуваченню їх у здійсненні тяжких контрреволюційних злочинів. У розслідуванні

ряду таких справ приймав участь безпосередньо сам Балицький ... було встановлено, що в апараті НКВС УРСР, яким керував Балицький, мали місце грубі порушення соціалістичної законності, застосовувалися заборонені методи ведення слідства, фальсифікувалися слідчі справи на необґрунтовано арештованих радянських громадян, у тому числі на відповідальних робітників радянських і партійних органів, а також видних наукових робітників.

Враховуючи викладене, –

ВВАЖАВ БИ:

Клопотання громадянки Балицької А.І. про реабілітацію її сина Балицького Всеволода Аполлоновича залишити без задоволення»

Документ підписали: слідчий 1-го відділу слідчого управління КДБ СРСР Гришин, начальник 1-го відділу слідчого управління КДБ СРСР Майоров, заступник начальника слідчого управління КДБ генерал-майор М.Д. Каллістов, заступник голови КДБ СРСР генерал-полковник П.І. Івашутін [15]. Наприкінці 90-х років ХХ сторіччя генеральна прокуратура Російської Федерації знову розглядала справу В.А. Балицького та виявила його таким, що реабілітації не підлягає.

Аналогічний висновок зроблено і щодо наркома внутрішніх справ УРСР у 1937-1938 рр. комісара державної безпеки 2-го рангу І.М. Леплевського: «Головною військовою прокуратурою встановлено, що Леплевський І.М. у 1938 році військовою колегією верховного суду СРСР за статтями 58-1 «б», 58-8 і 58-11 КК РРФСР був засуджений без достатніх до того підстав. Разом з тим, перевіркою встановлено, що Леплевський, будучи наркомом внутрішніх справ УРСР і начальником 5-го відділу ГУДБ НКВС СРСР широко застосовував необґрунтовані масові арешти серед радянських громадян і фальсифікацію на них кримінальних справ. У зв'язку з цим, у перегляді справи Леплевського І.М. постановою Головного військового прокурора від 6/IV – 1957 р. відмовлено. Підстава: НП ГВП № 29163-39 р.» [16].

Зате підлягав реабілітації і був посмертно реабілітований ще 28 березня 1957 р. комісар державної безпеки 2-го рангу Л.М. Бєльський, який у 1936 – 1938 рр. працював заступником наркома внутрішніх справ СРСР [17]. Жахливу пам'ять лишив він по собі в Україні. Саме з його приїздом в Україну у серпні 1937 р. деякі українські чекісти пов'язували початок застосування тортур до заарештованих.

Так у своєму виступі на партійних зборах УНКВС по Київській області в грудні 1938 р. начальник управління капітан державної безпеки О.Р. Долгушев відзначив: «З питань застосування фізичних методів впливу. Я пам'ятаю ще працював в наркоматі, в особливому відділі. Приїздив тоді з Москви заступник наркома Бєльський. Він же всім дав ясну настанову на оперативній нараді працівників наркомату: шпигун або учасник організації – все одно він буде розстріляний. Так щоб взяти від нього свідчення дайте йому в морду. Чому не можна?» Всі зі схваленням віднеслися до цього. Пам'ятаю, як поступово почали застосовувати методи фізичного впливу. Пішло це з наркомату, а дивлячись на наркомат і області почали застосовувати ці форми слідства. Працівники спілкуються, розмовляють між собою: як в тій в'язниці, як в тій області? І це стало системою. Звідси я роблю висновок, що це не місцеве явище, а це певна система в слідстві» [18].

Ці слова О.Р. Долгушева підтверджує і старший лейтенант державної безпеки І.І. Зачепа, який у 1937-1938 рр. очолював міський відділ НКВС у Ворошиловську (нині – м. Алчевськ): «Як йшла слідча робота всі знають. Приїздив Бельський з Москви і давав настанови бити арештованих» [19].

Л.М. Бельський вчив українських чекістів не тільки бити заарештованих, але і проводити засідання судових трійок. Так, зокрема, заступник наркома внутрішніх справ СРСР був присутнім 9 серпня 1937 р. на засіданні трійки при УНКВС по Харківській області (голова – т.в.о. начальника управління капітан державної безпеки Л.Й. Рейхман, члени: перший секретар обкому КП(б)У М.Ф. Гікало та т.в.о. обласного прокурора О.І. Леонов), яка засудила на смерть 156 чоловік та відправила до концтаборів 26 чоловік [20].

Про те, які настанови давав Л.М. Бєльський співробітникам НКВС УРСР під час цих інспекційних поїздок, можна судити зі слів колишнього начальника дорожньо-транспор-

тного відділу ГУДБ НКВС Північно-Донецької залізниці (центр – м. Артемівськ) капітана державної безпеки Г.І. Кочергинського: «Я дійсно давав настанови слідчому по готовим слідчим справам допитувати за добу не менше 5-6 обвинувачених. Ця настанова не моя власна, а виходила від заступника наркома Бєльського на одному з засідань трійки в Сталіно» [21].

Цікавим є рішення щодо посмертної реабілітації комісара державної безпеки 1-го рангу С.Ф. Реденса (у 1931-1933 рр. голова ДПУ УСРР). 27 липня 1962 р. Комітет партійного контролю при ЦК КПРС ухвалив таке рішення: «Реденс С.Ф. виключений з членів КПРС у 1941 році як заарештований органами НКВС по політичним обвинуваченням. Визначенням Військової колегії Верховного суду СРСР від 10.11.1961 року він по цьому обвинуваченню реабілітований. Але в зв'язку з тим, що Реденс С.Ф., будучи тривалий час на керівній роботі в органах НКВС, брутально порушував соціалістичну законність, припускав фальсифікацію слідчих справ, за якими необґрунтовано була засуджена велика кількість радянських громадян, Комітет партійного контролю при ЦК КПРС не знаходить підстав для реабілітації Реденса С.Ф. у партійному відношенні (посмертно)» [22].

Слід відзначити, що у 1936-1937 рр. начальник УНКВС по Московській області С.Ф. Реденс працював пліч-о-пліч з першим секретарем Московського міського комітету ВКП(б) М.С. Хрущовим. Останній особисто давав згоду на арешти значної кількості партійних і радянських робітників та сам направляв документи з пропозиціями про арешт керівних робітників Московської ради та Московського обкому партії. Всього ж за 1936-1937 рр. Управлінням НКВС по Московській області було репресовано 55741 чоловік [23]. У часи критики культу Й. Сталіна генеральний секретар ЦК КПРС М.С. Хрущов вирішив відхреститися від С.Ф. Реденса та посмертно покарати його по партійній лінії.

Окрім Л.М. Бєльського та С.Ф. Реденса були посмертно реабілітовані такі одіозні постаті як колишні заступники наркома внутрішніх справ УРСР К.М. Карлсон і З.Б. Кацнельсон, начальники Головного управління таборів НКВС СРСР М.Д. Берман і І.І. Плінер, начальник тюремного відділу ГУДБ НКВС СРСР Я.М. Вейншток, заступник наркома внутрішніх справ СРСР С.Б. Жуковський, начальник оперативного відділу ГУДБ НКВС СРСР А.К. Залпетер, начальник УНКВС по Далекосхідному краю Т.Д. Дерібас, начальник УНКВС по Саратовській області Р.О. Піляр, особливо уповноважений НКВС СРСР В.Д. Фельдман, начальник секретаріату та спеціального відділу ГУДБ НКВС СРСР І.І. Шапіро, [24] начальник контррозвідувального відділу НКВС УРСР В.А. Стирне, начальник транспортного відділу НКВС УРСР Я.В. Письменний, начальник УНКВС по Харківській області С.С. Мазо, начальник УНКВС по Чернігівській області П.Г. Соколов-Шостак, начальник контррозвідувального відділу УНКВС М.П. Роголь, заступник начальника УНКВС по Донецькій області Г.Б. Загорський, помічник начальника контррозвідувального відділу НКВС УРСР А.В. Сапір, особливоуповноважений НКВС УРСР Н.Л. Рубінштейн [25] та сотні інших співробітників НКВС.

Їхнє посмертне виправдання зайвий раз засвідчує про те, що ніяких критеріїв у проведенні реабілітації чекістів у працівників прокуратури не було. Траплялося що різні прокурори по-різному дивилися на одну і ту ж кримінальну справу. Так, наприклад, коли у 1950-х рр. вирішувалося питання про реабілітацію майора державної безпеки Я.З. Камінського (у 1934-1937 рр. – заступник начальника УНКВС по Харківській області, у 1937-1938 рр. – заступник начальника управління робітничо-селянської міліції НКВС УРСР), то голова військового трибуналу Київського військового округу (КВО) генерал-майор юстиції Архипович вважав, що «Камінський керував слідством, проводив арешти, особисто допитував заарештованих і причетний до фальсифікації слідчих матеріалів, через що ряд осіб було репресовано» та намагався притягнути його до кримінальної відповідальності за порушення соціалістичної законності. Однак військовий прокурор КВО генерал-майор юстиції І. Бударгін відкинув аргументи Архиповича «як недостатні» і Я.З. Камінського реабіліту-

вали. Правда питання про партійну реабілітацію І Бідугарін не підіймав – напевно довгі роки, проведені в радянських таборах, відкрили йому очі на комуністичну систему, якій він так віддано служив [26].

Незважаючи на протести керівництва Служби безпеки України у середині 1990-х рр. прокуратура все ж таки посмертно реабілітувала колишніх начальника УНКВС по Одеській області О.Б. Розанова та начальника 4-го (секретно-політичного) відділу НКВС УРСР М.М. Герзона.

Цікаво, що відносно старшого майора державної безпеки О.Б. Розанова ще у липні 1958 р. військова прокуратура Одеського військового округу ухвалила постанову, у якій відзначалося, що «під час перевірки отримані дані про те, що Розанов-Розенбарт будучи начальником Одеського обласного Управління НКВС з 1935 по 11 липня 1937 року ... порушував соцзаконність, допускав необґрунтовані арешти радянських громадян, в тому числі партійно-радянських працівників, тенденційно добирав матеріали обвинувачення. Так, 11 січня 1937 року Розанов-Розенбарт доніс Балицькому про те, що колишній другий секретар обкому партії Голуб підтримує та протегує троцькістів Шепеля, Сипко та інших. Окрім того Розанов-Розенбарт разом із Балицьким безпідставно обвинувачували Голуба на зібранні Одеського обласного партійного активу, який відбувся 8-10 лютого 1937 року, внаслідок чого Голуб був усунутий з посади, потім заарештований та засуджений до розстрілу. Були також арештовані та засуджені Шепель і Сипко, але перевіркою встановлено, що ці особи повністю реабілітовані, причому справу по обвинуваченню Голуба було сфальсифіковано... 14 березня 1937 року Розанов-Розенбарт доніс про те, що ним 13 березня заарештований заступник завідувача відділом агітації та пропаганди Одеського обкому партії Морозов-Воронцов Микола Якович, член ВКП(б) с 1921 року. Розанов-Розенбарт писав, що у відношенні Морозова-Воронцова він мав агентурні матеріали про приналежність його в минулому до правих у місті Москва. Між тим, як показала перевірка, Розанов-Розенбарт не мав таких агентурних даних і підстав для арешту Морозова-Воронцова не було. Під час слідства Розанов-Розенбарт разом з відомим фальсифікатором Родос допитував Морозова-Воронцова, від якого були отримані свідчення про те, що він був учасником контрреволюційної організації. Згодом Мороз-Воронцов був засуджений до розстрілу, а у 1967 році після перевірки, повністю реабілітований.

28 вересня 1936 року НКВС СРСР був арештований колишній 3-й секретар Одеського обкому партії, а згодом керуючий Укрконсервтрестом Брейтман А.С. – засуджений до найвищої міри покарання за те, що був учасником контрреволюційної організації. У 1955 році він повністю реабілітований. Слідство по справі проводилося в УНКВС Одеської області слідчим Родос і хоча Розанов-Розенбарт у документах справи не фігурує, але із виступу колишнього 1-го секретаря Одеського обкому партії Вегера на зборах Одеського обласного партактиву 8-10 лютого 1937 року стало відомо, що Брейтман був виключений з партії при повторному розгляді його справи «після того, як були зібрані та надані тов. Розановим надзвичайно суттєві документи»...Розанов-Розенбарт за допомогою наклепника Ніколаєва разом зі своїм підлеглим Лунковим у 1936-1937 роках створив неправдиві матеріали обвинувачення на колишнього директора водного інституту Демидова, парторга інституту Богомолова, аспіранта Дацковського, студента Берлага і заступника начальника політвідділу Чорноморського пароплавства Вайнера. Всі ці особи були арештовані та у жовтні 1937 року засуджені на різні терміни...Про колишнього прокурора Одеської області Турина Розанов-Розенбрат на обласному та міському партактиві, якій відбувся 8-10 лютого 1937 року заявив: «Я двічі давав вельми вагомі додаткові матеріали, яких достатньо було не тільки для виключення Турина з партії, а можливо і для арешту».

12 лютого 1937 року Турин покінчив життя самогубством і в передсмертній записці писав: «... цькування мене та дружини є наслідком моєї прокурорської роботи. Я був, мабуть, занадто норовливим прокурором і старшому майору Розанову та його заступнику (М.Г. Чердаку – авт.) це не подобалося. Моя реабіліта-

ція, відновлення дружини і, нарешті, обрання мене на з'їзд, зовсім розлютило цих чинуш..., а цей солдафон та обмежена людина Розанов дозволяє собі на активі говорити, що мене не тільки потрібно виключити, але і посадити. Вірю, що т. Єжов і до нього доберється... Ще раз заявляю, що я чесний більшовик і ніколи антипартійно не думав – Турин»...

У подальшому, на факті самогубства Турина були по суті сфальсифіковані справи на заступників, помічників і старших помічників прокурора Одеської області Кузоваткина, Булат, Баршап, Шепетовського, Литинського та інших, які були арештовані та засуджені на різні терміни за те, що нібито перебували в контрреволюційній організації, яку нібито очолював Турин. Після перевірки всі ці особи у 1956-1958 роках повністю реабілітовані, причому більшість з них посмертно... Через викладене, підстав для постановки питання про реабілітацію Розанова-Розенбарта не має» [27].

Але ці аргументи не переконали обласну одеську прокуратуру, як не переконали і повідомлення про те, що у 1919 р. О.Б. Розанов «був головою трійки і членом ряду трійок по проведенню червоного терору в Києві», причетним до фальсифікації «шахтинської справи» у Донбасі [28] справ «Спілки визволення України» (за що навіть був представлений до нагородження орденом Червоного Прапора [29]).

Подвійні стандарти призвели до того, що репресованих чекістів у часи «горбачовської перебудови» почали ділити на «злодіїв» і «героїв». Про одного з таких героїв-чекістів майора державної безпеки З.Н. Глєбова-Юфу (у 1932-1936 рр. – начальник відділку секретно-політичного відділу УНКВС по Одеській області, у 1936-1937 рр. – начальник відділку секретно-політичного відділу НКВС УРСР, у 1937-1938 рр. – начальник відділку секретно-політичного відділу ГУДБ НКВС СРСР), який нібито чинив опір сталінському свавіллю писала преса. Генерал-лейтенант юстиції Б.О. Вікторов в статті «Герої з 37-го» зазначив, що «чекіста Зіновія Глєбова звинуватили у приналежності до антирадянської змови. Висували чотири пункти обвинувачення. Глєбов викинув із свідчень секретаря Далекосхідного крайкому ВЛКСМ «компромат» на Олександра Косарєва. Відмовився взяти свідчення у арештованих Тухачевського та Корка на комдива Сергєєва. Запропонував згорнути слідство по одному зі шкідників. І самий дивний пункт, що все пояснює: «сфальсифікував документи та шляхом загроз вимагав від арештованих вигаданих свідчень на ряд відповідальних працівників і чекістів Закавказзя та Азербайджану». Що ж це за відповідальні працівники та чекісти? Поплічники Берії – Багіров і Кобулов» [30].

Правда, героєм З.Н. Глєбов-Юфа вважався недовго. Невдовзі з'ясувалося, що насправді він був одним з довірених осіб М.І. Єжова. Залізний сталінський нарком настільки цінував свого підлеглого, що коли деякі арештовані співробітники НКВС УРСР стали давати свідчення про участь Глєбова-Юфи в антирадянській змові, то їх викликали на Луб'янку та змусили відмовитися від звинувачень [31]. Не мав значення для керівництва і «юнацький гріх» підлеглого – у 1921 р. він був виключений з партії за «пиятство» і партійний квиток отримав знову лише у 1938 року [32]. Зрозуміло, що маючи підмочену репутацію З.Н. Глєбов-Юфа був слухняним знаряддям у руках М.І. Єжова та виконував будь-яку брудну справу. Зокрема, він брав активну участь у підготовці процесів «антирадянської троцькістської організації в Червоній Армії» [33] (за що був нагороджений орденом Леніна [34]) та «антирадянського право-троцькістського блоку» [35].

Потрапивши 14 листопада 1938 р. за ґрати З.Н. Глєбов-Юфа вів себе зовсім не героїчно та «став виявляти в камері ознаки психічного розладу». Судова медична експертиза тричі оглядала заарештованого і зробила висновок, «що Глєбов-Юфа страждає психічним душевним розладом у формі тюремного параноїду – хвороби, яка проходить, лікується та не звільняє від відповідальності» [36]. Згодом ореол героя-мученика з нього зняли і при наступних перепечатках статті Б.О. Вікторова абзац про З.Н. Глєбова-Юфу редактори просто вирізали.

Окремого вивчення потребують долі працівників НКВС УРСР, засуджених у 1938-1941 рр. та звільнених з таборів з метою участі у бойових діях на фронті та у німецькому тилу. На

відміну від більшості колишніх політв'язнів, які повертали собі довіру більшовицького режиму через штрафні батальйони, чекістам відразу забули «старі гріхи» та доручали відповідальні завдання. По суті їхнє звільнення з таборів було політичною реабілітацією, яка відбулася за п'ятнадцять років до історичного XX з'їзду КПРС.

На сьогодні не з'ясовано на підставі яких рішень проводилися ці заходи. За свідченням генерала-лейтенанта П.А. Судоплатова ініціатором цієї акції був саме він: «На початку війни ми відчували гостру нестачу кваліфікованих кадрів. Я та Ейтингон (Н.І. Ейтингон – старший майор державної безпеки, керівний працівник НКВС СРСР – авт.) запропонували, щоб з в'язниць були звільнені колишні співробітники розвідки та держбезпеки. Цинічність Берії та простота в рішенні людських доль ясно виявилася в реакції на нашу пропозицію. Берію зовсім не цікавило, винуваті чи невинуваті ті, кого ми рекомендували для роботи. Він задав одне-єдине питання:

– Ви переконані, що вони нам потрібні?

– Цілком переконаний, – відповів я.

– Тоді зв'яжетесь з Кобуловим (Б.З. Кобулов був на той час заступником наркома внутрішніх справ СРСР – авт.), нехай звільнить. І негайно їх використайте» [37].

Скільки було звільнено співробітників НКВС з таборів у часи Великої вітчизняної війни поки що невідомо. Переважна більшість з них була відправлена на роботу в німецький тил. Звичайно радянські історики намагалися не згадувати про «передвоєнні подвиги» таких чекістів. З численних публікацій відомо, що у партизанському загоні НКДБ СРСР «Победители» під командою Д.М. Медведєва з самого початку служили досвідчені чекісти: капітан державної безпеки Олександр Олександрович Лукін, старший лейтенант державної безпеки Володимир Григорович Фролов та лейтенант державної безпеки Костянтин Костянтинович Пастоногов [38]. Але ким були ці люди?

О.О. Лукін у 1936-1937 рр. працював заступником начальника особливого та контррозвідувального відділів УНКВС по Дніпропетровській області. Згодом був переведений до особливого відділу ГУДБ НКВС СРСР, де працював начальником відділку. У серпні 1938 р. – березні 1939 р. – заступник начальника особливого відділу НКВС Московського військового округу. Серед численних жертв О.О. Лукіна можна назвати хоча б розстріляного військового аташе СРСР в Китаї комкора Е.Д. Лепіна [39]. О.О. Лукін був заарештований, знаходився під слідством, але відбувся переляком – 30 липня 1940 р. «за порушення соціалістичної законності» був виключений з партії [40].

В.Г. Фролов (у 1937-1938 рр. працював заступником начальника контррозвідувального відділу УНКВС по Вінницькій області, у 1938 р. працював у ГУДБ НКВС СРСР) був засуджений особливою нарадою при НКВС СРСР до трьох років позбавлення волі «як соціально-небезпечний елемент». Покарання відбув повністю після чого звернувся з проханням відправки на фронт [41].

Був звільнений з табору також і К.К. Пастаногов, якого 22 листопада 1940 р. за порушення соціалістичної законності під час роботи начальником секретно-політичного відділу УНКВС Новосибірської області засудили до 8 років позбавлення волі [42]. Під час «єжовщини» працював досить ефективно і вже 2 липня 1937 р. «за зразкове та самовіддане виконання важливіших завдань уряду» отримав орден Знак Пошани [43]. Стати орденоносцем йому не завадили звинувачення товаришів, які закидали йому ухиляння від участі в розстрілі... власного дядька у 1930 році. Варто зазначити, що начальник УНКВС по Західно-Сибірській області С.Н. Миронов (у 1933-1936 рр. начальник УНКВС по Дніпропетровській області) зумів захистити свого підлеглого, аргументуючи, що «виконувати вирок може не кожний чекіст – просто іноді через стан здоров'я. Тому висовувати його як мотив прямого звинувачення буде не зовсім вірно. Особливо, якщо врахувати, що Пастаногов не був призначений в цей наряд. На його дядька перші матеріали про контрреволюційну діяльність поступили від тов. Пастаногова. І якщо б навіть Пастаногов заявив, що йому незручно йти розстрілювати власного дядька, тут, мені здається, не було б порушення партійної етики». Роз'яснення начальника управління було при-

йнято підлеглими і партійні збори ухвалили рішення вважати Пастаногова «реабілітованим», відзначивши, що до нього не було виявлено потрібної «партійної чутливості» [44].

Цікавим є той факт, що загін «Победители» на чолі з легендарним Д. Медведєвим було десантовано на партизанську базу загону старшого лейтенанта державної безпеки Віктора Васильовича Кочеткова (у 1935-1937 рр. заступник начальника транспортних відділів УНКВС Одеської та Дніпропетровської областей; у 1937-1938 рр. – начальник дорожньо-транспортних відділів НКВС Східно-Сибірської залізниці та залізниці імені Орджонікідзе), якого відомий письменник Т.Д. Гладков назвав «людиною дуже нелегкої долі» [45]. Нелегка доля полягала в тому, що у 1940 р. Кочетков був засуджений військовим трибуналом НКВС на п'ять років позбавлення волі «за порушення соціалістичної законності». За клопотанням НКВС СРСР 9 жовтня 1941 р. він був звільнений з табору зі зняттям судимості [46].

У роки радянсько-німецької війни був звільнений з увязнення капітан державної безпеки Л.Т.Якушев, який у 1937-1938 рр. очолював УНКВС по Житомирській області (де під його керівництвом лише за три місяці 1937 р. буде репресовано 14629 чоловік [47]) та НКВС Кримської АСРР. Під час слідства з'ясувалося, що він, отримавши в Сімферополі телеграфне розпорядження РНК і ЦК ВКП(б) про припинення роботи судової трійки, одноосібно змінив вирок та особисто засудив на смерть 47 чоловік, 22 з яких були страчені. Знаючи про заборону виконання вироків трійки Л.Т. Якушев, з метою приховання своїх злочинів, наказав підлеглим про максимальне форсування розстрілів. У наслідку цього лише 28 і 29 листопада 1938 р. було страчено 770 чоловіка. Під безпосереднім керівництвом і за особистою участю наркома внутрішніх справ Криму було розстріляно 553 чоловіка. За його вказівкою страчували навіть вагітних жінок. Встановлено також, що Л.Т. Якушев особисто вдавався до фальсифікацій в оперативних та слідчих документах. Ні під час слідства, ні на суді Військової Колегії Верховного суду СРСР 20 липня 1939 р. винним себе не визнав. Можливо продемонстрована стійкість врятувала Л. Якушева від кулі в потилицю. Радянська Феміда засудила його до 20 років таборів [48]. Л.Т. Якушев буде партизанити у Смоленській, Калінінській, Вітебській, Рівненській, Львівській та Дрогобицькій областях. Його військові подвиги будуть відзначені орденом Леніна та двома орденами Червоного Прапора. Під час «хрущовської відлиги» Л. Якушева покарають позбавленням партквитка за порушення соціалістичної законності під час роботи в Криму [49].

Потрапляли на фронт чекісти не тільки з таборів, але і безпосередньо з залу суду. Так 12-15 серпня 1941 р. військовий трибунал військ НКВС Київського військового округу розглянув справу по обвинуваченню колишнього начальника 2-го (секретно-політичного) відділу НКВС УРСР Л.М. Павличева, колишнього заступника начальника УНКВС по Ворошиловградській області О.Д. Баличева, колишнього начальника 2-го (секретно-політичного) відділу УНКВС по Ворошиловградській області М.Г. Соколова, колишнього заступника начальника Ворошиловградського міського відділу НКВС Л.Р. Воскобойникова та колишнього начальника відділку УНКВС по Станіславській області у порушенні соціалістичної законності.

Було встановлено, що О.Д. Баличев, М.Г. Соколов і Л.Р. Воскобойников у 1938 р. у Ворошиловграді необґрунтовано заарештували до 40 чоловік з числа партійного і радянського активу, та застосовували до них викривлені методи слідства, які призвели до смерті заарештованих Максименка, Епштейна та Крафта. Павличев і Тарасовський, працюючи в 1938 р. в секретно-політичному відділі НКВС УРСР, а потім у відрядженні і УНКВС по Ворошиловградській області припускали викривлені методи слідства, застосовували методи фізичного впливу. В пред'явленому їм обвинуваченні всі свою провину визнали [50].

Свідок С.О.Степенко розповів на суді про те, як працівники УНКВС по Ворошиловградській області на чолі з начальником управління Г.І. Коркуновим дістали від нього щиросердні зізнання: «Коркунов, Соколов, Пекарів допитували мене 5 діб підряд, ображали мене найбільш образливими словами, і в них була

одна фраза: «ти ворог народу, шпигун і давай свідчення». Соколов мені заявив: «Я зроблю з вас шматок кривавого м'яса», а Баличев називав хуторянським хлопцем, бив в обличчя, і всі разом рвуть волосся, топчуть чоботами, дають ручку та пропонують писати заяву наркому з каяттям» [51].

Крім того слідством було встановлено, що «у 1938 р. Соколов припустив порушення революційної законності, застосовував засоби фізичного впливу до арештованих, добиваючись від них вигаданих свідчень, у результаті чого арештовані обмовляли себе та ряд осіб, в тому числі і депутатів Верховної Ради. На підставі свідчень арештованих, проводив необґрунтовані масові арешти керівних партійних і радянських працівників. При оформленні слідчих справ фальсифікував окремі документи з метою скорішого розгляду їх в судовому порядку» [52].

Про те, як саме порушував «революційну законність» начальник відділку 4-го (секретно-політичного) відділу НКВС УРСР лейтенант державної безпеки М.Г. Соколов розповів і його підлеглий І.С. Друшляк: «Добровольський (професор медицини Юрій Алоїзович Добровольський – авт.) був фізично сильною людиною, і після того, як на нього була отримана санкція (тобто дозвіл на застосування засобів фізичного впливу – авт.), я сказав начальнику відділку Соколову про те, що я з ним сам нічого не зроблю. Соколов мені відповів, щоб я зачекав поки він звільниться і тоді, як він виразився, «ми його допитаємо стрункими організованими рядами». Так і було. Через деякий час до мене в кімнату прийшов Соколов. З ним ще кілька працівників... близько 4-5 чоловік. Соколов почав розмовляти з Добровольським і ударив його по щоці. Добровольський з кулаками кинувся на Соколова, але був посаджений присутніми на місце. Після цього епізоду Соколов наказав дати йому як слід. Оскільки Добровольський чинив опір, Соколов запропонував всім присутнім тримати його. В битті брали участь я – Друшляк, Соколов, Бєлєнький і, здається, Дрібинський. Чи застосовувалася нами в процесі допиту палка я не пам'ятаю, але припускаю, що застосовувалася... Добровольського доставили до лікарні» [53].

Військовий трибунал засудив О.Д. Баличева, М.Г. Соколова, Л.М. Павличева до 10 років позбавлення волі, Л.А. Тарасовського до 8 років, Л.Р. Воскобойникова – до 6 років. Правда, замість таборів чекістів відправили на фронт [54].

До речі, І.С. Друшляк, який свідчив проти М.Г. Соколова, також належав до когорти реабілітованих чекістів. 15 січня 1940 р. Військовим трибуналом військ НКВС Київського округа за статтею 206-17 п «б» КК УРСР він був засуджений на смерть. Військова колегія Верховного суду СРСР замінила вирок на 10 років таборів. Під час Вітчизняної війни був звільнений з табору та відправлений на фронт. За виявлений в боях героїзм військова рада Калінінського фронту 30 липня 1943 р. зняла з нього судимість [55].

Л.М. Павличев загинув на фронті у 1941 р. О.Д. Баличев, М.Г. Соколов і Л.В. Воскобойников у 1942 р. були відправлені на підпільну роботу до Києва. Зберегти життя поталанило лише О.Д. Баличеву – М.Г. Соколов загинув під час облави в одному з сіл, а Л.В. Воскобойников був виданий німцям кимось зі своїх та страчений [56]. До речі, резидент 4-го Управління НКДБ СРСР у Києві лейтенант державної безпеки В.М. Карташов також був «штрафником». 21 листопада 1937 р. В. Карташов, працюючи на той час начальником відділку 3-го (контррозвідувального) відділу УНКВС по Воронезькій області був заарештований по звинуваченню в антирадянській агітації, використанні службового становища для власних цілей та злочинно-халатній бездіяльності. У серпні 1938 р. трибуналом військ НКВС В.М. Карташов був виправданий у частині антирадянської агітації, по іншим обвинуваченням засуджений до 5 років таборів без ураження в правах [57].

Якби там не було переважна більшість співробітників держбезпеки завжди демонстрували відданість комуністичній владі та ні за яких обставин не «виходили з-під партійного контролю», навіть у добу «великого терору» 1937-1938 років. Відомо, що під час масових політичних репресій при обласних управліннях НКВС працювали позасудові каральні органи так звані «трійки», до складу яких

входили начальник управління, перший секретар обкому партії та обласний прокурор. Частіше за все, члени «трійки» згодом ставали жертвами тоталітарної системи. Прикметно, що після XX з'їзду КПРС у ході реабілітаційних процесів прокурорам та партійним секретарям попри їх участь у «конвеєрі смерті» повертали «добре ім'я» та увічнювали їх пам'ять. Разом з тим співробітників органів держбезпеки у «хрущовську відлигу» робили єдиними винуватцями сталінського свавілля.

Зараз існує, на наш погляд, не зовсім логічна система, коли при розгляді реабілітаційних справ на заарештованих співробітників НКВС їхні вироки просто перекваліфіковують. Українській Феміді, нарешті, потрібно зрозуміти, що якщо навіть незаперечний злочинець був колись засуджений за злочини, які він не скоював, то над лишається лише суд Божий, а неправедний вирок, якщо ми розбудовуємо правову державу, все рівно повинен бути відмінений.

Джерела та література

1. Туркул А.В. За Святую Русь! (Дроздовцы в огне). – М.: Издательство имени святителя Игнатия Ставропольского, 1997. – С. 125-126, 136-137, 271- 274.

2. Білоконь С. Прошу вас розпочати контрреволюційний процес проти злочинців // Слово. – 2000. – № 1.

3. Шаповал Ю.І. Історія спецслужби в особах // Золотарьов В.А. ЧК–ДПУ–НКВС на Харківщині: люди та долі. 1919-1941. – Харків: Фоліо, 2003. – С. 3.

4. Петров Н.В., Скоркин К.В. Кто руководил НКВД, 1934 – 1941: Справочник. – М.: Звенья; 1999; Золотарьов В.А. Олександр Успенський: особа, час, оточення. – Харків, Фоліо, 2004; Воронов В.Ю., Шишкин А.И. НКВД СССР: Структура, руководящий состав, форма одежды, знаки различия. 1934-1937 гг.. – М.: ООО Издательский Дом «Русская Разведка», 2005.

5. Чебриков В.М. Перестройка и работа чекистов // Правда, 1988. – 2 сентября.

6. Петров Н.В., Скоркин К.В. Кто руководил НКВД... – С. 501.

7. Воронцов Е.Л. На страже безопасности Родины // Кубанская ЧК: Органы госбезопасности Кубани в документах и воспоминаниях. – Краснодар: «Советская Кубань», 1997. – С. 6-7.

8. Петров Н.В., Скоркин К.В. Кто руководил НКВД... – С. 501.

9. Голушко М.М. Передмова // Шляхами чекістської долі. – К.: Політвидав України, 1988. – С. 6.

10. Шаповал Ю.І. Україна XX століття: Особи та події в контексті важкої історії. – К.: Генеза, 2001. – С. 42-44.

11. Реабилитация: Политические процессы 30-50-х годов / Под общ. ред. А.Н. Яковлева. – М.: Политиздат, 1991. – С. 260.

12. Соколов Б. Наркомы террора. Они творили историю кровью. – М.: Яуза, Эксмо, 2005. – С. 166.

13. ГДА СБУ, м.Одеса, спр. 25468- ФП, т. 2, арк. 308.

14. ГДА СБУ, м.Харків, спр. 106796, арк. 32.

15. ГДА СБУ, м.Одеса, спр. 25468 ФП, т. 2, арк. 308 – 311.

16. Документи з історії НКВС УРСР // Наше минуле. – К.: Видавництво М.Коця, 1993. – С. 59-60.

17. Воронов В.Ю., Шишкин А.И. НКВД СССР...– С. 254.

18. ГДА СБУ, м. Харків, ф. 16, оп. 31, спр. 95, арк. 205-206.

19. ГДА СБУ, м. Луганськ, спр. 6737-р, арк. 42.

20. ГДА СБУ, м. Харків, спр. 347, арк. 1.

21. ГДА СБУ, м. Донецьк, спр. 5758, т. 3, арк. 295.

22. Російський державний архів новітньої історії (далі – РДАНІ), ф. 6, оп. 5, спр. 607, арк. 199.

23. Массовые репрессии оправданы быть не могут // Источник. – 1995. – № 1. – С. 126.

24. Воронов В.Ю., Шишкин А.И. НКВД СССР... – С. 252 – 280.

25. Білоконь С. Прошу вас розпочати контрреволюційний процес проти злочинців // Слово. – 2000. – № 1.

26. Золотарьов В.А. Заручник системи Я. Камінський // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 1998. – № 1 / 2. – С. 297.

27. ГДА СБУ, м. Одеса, спр. 25468-ФП, т. 1, арк. 1-6.

28. ГДА СБ України, м. Одеса, спр. 2151, арк. 15-19.

29. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 184, арк. 87.

30. Викторов Б., Афанасьев А. Герои из 37-го // Комсомольская правда. – 1988. – 21 августа.

31. Лубянка. Сталин и НКВД–НКГБ–ГУКР «Смерш». 1939 – март 1946. – М.: МФД: Материк, 2006. – С. 42.

32. Російський центр збереження історичних документів новітньої історії. – Ф. 17. – Реєстраційний бланк члена ВКП(б) № 1856529.

33. Черушев Н.С. «Невиновных не бывает…» Чекисты против военных (1918-1953). – М.: Вече, 2004. – С. 268.

34. Правда. – 1937. – 23 июля.

35. Реабилитация: Полит.процессы 30-50-х годов. – М.: Политиздат, 1991. – С. 239.

36. Жуковский В.С. Лубянская империя НКВД. 1937-1939. – М.: «Вече», 2001. – С. 237.

37. Судоплатов П.А. Спецоперации. Лубянка и Кремль 1930-1950 годы. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 1997. – С. 199-200.

38. Гладков Т.К. Медведев. – М.: Мол. Гвардия, 1985. – С. 162.

39. Черушев Н.С. 1937 год: Элита Красной Армии на голгофе. – М.: Вече, 2003. – С. 206-207.

40. Судоплатов А.П. Тайная жизнь генерала Судоплатова: Правда и вымысел о моем отце: в 2 кн. Кн. 2. – М.: Современник: Олма-Пресс, 1998. – С. 512.

41. Судоплатов А.П. Тайная жизнь генерала Судоплатова: Правда и вымысел о моем отце: в 2 кн. Кн. 2. – М.: Современник: Олма-Пресс, 1998. – С. 546.

42. Тепляков А.Г. Персонал и повседневность Новосибирского УНКВД в 1936 – 1946 // Минувшее. Исторический альманах. – 21 выпуск. – М. – СПб, Atheneum-Феникс, 1997. – С. 280.

43. Правда. – 1937. – 3 июля.

44. Тепляков А.Г. Персонал и повседневность Новосибирского УНКВД в 1936-1946 // Минувшее. Исторический альманах. – 21 выпуск. – М. – СПб, Atheneum-Феникс, 1997. – С. 250-251.

45. Гладков Т.К. Медведев. – М.: Мол. Гвардия, 1985. – С. 169.

46. Судоплатов А.П. Тайная жизнь генерала Судоплатова: Правда и вымысел о моем отце: в 2 кн. Кн. 2. – М.: Современник: Олма-Пресс, 1998. – С. 506.

47. Нікольський В. Статистика політичних репресій 1937 р. в Українській РСР // З архіву ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2000. – № 2/4. – С. 104.

48. ЦДАГО України, ф. 263, оп.1, спр. 33032 - ФП, т. 19, арк. 138-139.

49. Реабилитация: Политические процессы 30-50-х годов / Под общ. ред. А.Н. Яковлева. – М.: Политиздат, 1991. – С. 89.

50. ГДА СБУ, м. Київ, спр. 70117-ФП, т. 3, арк. 155-156.

51. ГДА СБУ, м. Луганськ, спр. 6737 – р, т. 2, арк. 4.

52. ЦДАГО України, ф.1, оп. 6, спр. 630, арк. 56.

53. ГДА СБУ, м. Київ, спр. 45704, т. 1, арк. 194-195.

54. ГДА СБУ, м. Київ, спр. 70117-ФП, т. 3, арк. 157.

55. Документи з історії НКВС УРСР // Наше минуле. – К.: Видавництво М.Коця, 1993. – С. 89-91.

56. ГДА СБУ, м. Луганськ, спр. 6737 – р, т. 2, арк. 24.

57. Глебов В. Война без правил. Преданный резидент. – М.: Эксмо, Яуза, 2005. – С. 6-35; Колпакиди А., Прохоров Д. Внешняя разведка России. – СПб.: «Издательский Дом «Нева»»; М.: «ОЛМА-ПРЕСС», 2001. – С. 250-251.

Вадим Золотарев, Олег Бажан

Реабилитация репрессированных сотрудников НКВД: тяжелый поиск истины

В статье рассматривается правомерность реабилитации сотрудников советских органов госбезопасности, причастных к массовым политическим репрессиям в 1930-е годы в СССР.

Ключевые слова: *реабилитационные процессы в СССР, «большой террор», НКВД.*

Vadym Zolotariov, Oleg Bazhan

Rehabilitation of the repressed NKVS employees: difficult way to the truth

The article deals with the consideration whether it is correct to rehabilitate those employees of the Soviet bodies' of state security who were participating in the mass political repressions in the 1930-ies in the USSR.

Key words: *rehabilitation processes in the USSR, «Great Terror», NKVS (National Committee of Inner Affairs).*

Національна спілка краєзнавців України: панорама сучасного життя

Олександр Гончаров (м. Київ)

«Києвознавчі читання»в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка

27 березня 2014 р. на історичному факультеті Київського національного університету імені Тараса Шевченка відбулася Міжнародна науково-практична конференція *«Києвознавчі читання: історичні та етнокультурні аспекти»*, присвячена 200-річчю від дня народження Тараса Шевченка та 250-річчю від дня народження Максима Берлинського. Організатори конференції: Київський національний університет імені Тараса Шевченка (кафедра етнології та краєзнавства) та Національна спілка краєзнавців України (Київська міська організація). Слід зазначити, що саме традиції тісної співпраці цих інституцій дозволили залучити значну кількість представників наукової і культурної громадськості до участі у конференції, яка вперше з такої тематики проводилась в рамках Університету і Спілки. У заході взяли участь більше ста осіб. Серед них відомі вчені, співробітники наукових установ та викладачі вищих навчальних закладів, зокрема, 65 викладачів, аспірантів та студентів Київського національного університету імені Тараса Шевченка, 20 співробітників Національної академії наук України. Близько третини учасників конференції – члени Національної спілки краєзнавців України.

Науковий форум розглянув широку києвознавчу тематику, пов'язану з київською Шевченкіаною; діяльністю наукових установ, навчальних закладів та наукових товариств, окремих дослідників у галузі києвознавства. В центрі уваги були проблеми топоніміки, адміністративно-територіального устрою, соціально-економічного розвитку та розвитку науки, освіти, культури й мистецтва Києва; питання духовності, повсякденного життя киян.

Пленарне засідання відкрив і вів завідувач кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка, доктор історичних наук, професор *В.П. Капелюшний*. З вітальним словом до учасників конференції звернувся проректор з наукової роботи університету, доктор геологічних наук, професор *С.А. Вижва*. Він, зокрема, передав учасникам конференції теплі вітання від ректора університету Героя України, доктора філософських наук, професора, академіка НАН України та НАПН України Л.В. Губерського і побажав учасникам наукового форуму успішної роботи. Учасників заходу також привітали: *Агнєшка Матусяк* – завідувачка відділу україністики Інституту філології Вроцлавського університету, доктор філології, професор (Польща); *Я.М. Шибанов* – начальник відділу з суспільно-політичних питань управління з питань внутрішньої політики та зв'язків з громадськістю Департаменту суспільних комунікацій Київської міської державної адміністрації.

Президія конференції: О. Гончаров, В. Капелюшний, С. Вижва, А. Матусяк, О. Реєнт, Я. Шибанов

О. Реєнт

Доповіддю *«Проблеми києвознавства»* розпочав пленарне засідання *О.П. Реєнт* – заступник директора з наукової роботи Інституту історії України НАН України, член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор, голова Національної спілки краєзнавців України. Він ознайомив учасників конференції з останніми ініціативами та проектами Національної спілки краєзнавців України та порушив низку актуальних питань, пов'язаних з розвитком києвознавства, зокрема необхідністю оновлення багатотомної «Історії Києва», створення «Енциклопедії Києва». Йшлося також про нагальну потребу посилення державного та громадського контролю за станом охорони історико-культурного надбання Києва, забезпечення музеїв міста належними приміщеннями тощо.

О. Комаренко

Внесок вчених історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка у розвиток києвознавства на сучасному етапі висвітлив заступник декана факультету з наукової роботи, кандидат історичних наук, доцент *О.Ю. Комаренко.* У доповіді було зазначено, що викладачами історичного факультету видана значна кількість наукових статей та книг, навчальних посібників, довідників, в яких відображені різноманітні аспекти історії Києва, історія структурних підрозділів та діяльність видатних учених університету.

О. Гончаров

Про роботу Київської міської організації Національної спілки краєзнавців України в галузі києвознавства (2008-2013 рр.) розповів *О.П. Гончаров* – кандидат історичних наук, доцент Київського національного університету імені Тараса Шевченка, голова правління Київської міської організації НСКУ. Він також висловив пропозиції, які могли б сприяти подальшому розвитку києвознавства, зокрема, започаткувати науково-популярний журнал з києвознавства, заснувати києвознавчу премію імені Максима Берлинського.

І. Патриляк

З доповіддю *«Тарас Шевченко і Київський університет»* виступив доктор історичних наук, професор, директор Музею історії університету *І.К. Патриляк.* Він розповів про перебування Т. Шевченка у Києві, детально зупинився на його діяльності в період роботи в Археографічній комісії.

О. Лисенко

На трагічні факти із життя столиці воєнної доби та необхідність правдивого висвітлення цього періоду звернув увагу слухачів у доповіді *«Київ воєнної доби: повсякдення і стратегії виживання»* завідувач відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України, доктор історичних наук, професор *О.Є. Лисенко.*

М. Железняк

Про наукові і навчальні заклади Києва як осередки енциклопедичної справи в Україні йшлося у виступі *М.Г. Железняка* – кандидата філологічних наук, в.о. директора Інституту енциклопедичних досліджень НАН України.

Цікавими були також повідомлення на пленарному засіданні. *Н.О. Горська* – головний бібліотекар відділу стародрукованих, рідкісних та цінних книг Національної історичної бібліотеки України – розповіла про авторські інскрипти на книгах М.Ф. Берлинського та М.О. Максимовича (з колекції Національної

історичної бібліотеки України). Окрім того, головний бібліограф науково-бібліографічного відділу бібліотеки *К. Русанівський* представив бібліографічний проект «Історична Шевченкіана».

О. Бажан

На проблемі увічнення пам'яті жертв політичних репресій у м. Києві (1919-1941 рр.) акцентував увагу учасників форуму кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України, керівник редакційно-видавничої групи «Реабілітовані історією» (м. Київ) *О.Г. Бажан.* Доповідач наголосив, що актуальним завданням є створення реєстру репресованих киян, визначення національного та соціального складу репресованих, встановлення меморіальних дощок на місцях масової загибелі громадян під час репресій.

С. Кот

Керівник Центру досліджень історико-культурної спадщини України Інституту історії України НАН України, кандидат історичних наук *С.І. Кот* висвітлив стан справ з розшуком втрачених і поверненням вивезених культурних скарбів Києва та закликав продовжити цю роботу.

Тематика конференції розглядалася її учасниками також на секційних засіданнях. В їх роботі взяли участь відомі вчені, співробітники наукових установ та викладачі вищих навчальних закладів, аспіранти, працівники бібліотек та музеїв, краєзнавці, студенти і учні – члени Малої академії наук України.

Доповіді, які були заслухані на *секції І «Т.Г. Шевченко і Київ. Традиції вшанування пам'яті Великого Кобзаря»,* стали певним науковим внеском учасників конференції у святкування 200-річного ювілею генія українського народу. Низка виступів стосувалася перебування Т.Г. Шевченка у Києві. Про те, яким бачив Тарас Шевченко Київ та його околиці під час відвідувань, спробував відтворити *В.О. Жадько* – письменник, доктор філософських наук, професор Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова у доповіді *«Піду помолюся усім святим у Києві».* Про науково-педагогічні устремління Тараса Шевченка, його зв'язок з Київським університетом, викладачами та випускниками розповіла *М.Г. Казьмирчук* – доктор історичних наук, доцент Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Про духовний зв'язок Т. Шевченка з Києво-Печерською лаврою, який тривав протягом усього його життя, повідала учасникам конференції *Н.Є. Топилко* – провідний науковий співробітник Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника. Шевченко як митець, художник і як проста православна людина у різний час свого життя звертався до видатної православної святині. Це доповідач показала, зокрема, й на прикладі його прозових, поетичних та живописних творів. З цікавою доповіддю *«Київські топоніми у творчості Тараса Шевченка поета і художника»* виступила *Н.Г. Наумова* – науковий співробітник Національного музею Тараса Шевченка.

Низка доповідей на секції була присвячена традиції вшанування та увічнення пам'яті Великого Кобзаря. *В.А. Короткий* – кандидат історичних наук, доцент Київського національного університету імені Тараса Шевченка розповів про участь Володимира Антоновича в організації догляду за могилою Тараса Шевченка. *Є. М. Луняк* – доктор історичних наук, доцент Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя торкнувся витоків французького шевченкознавства – перших спроб аналізу поетичної творчості Кобзаря у французькій літературі другої половини XIX ст. Громадянську позицію редакції «Літературно-наукового вісника» у Києві щодо вшанування пам'яті Тараса Шевченка показала *Н.В. Кузіна* – кандидат історичних наук, доцент Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

У найскладніші часи кожен народ звертається до свого історичного коріння, героїчного минулого, до світу предків, символів, носіями яких є кращі його представники. І саме таким для українців є Тарас Григорович Шевченко. Слова Великого Кобзаря завжди закликали до

боротьби українського народу за свободу і незалежність. Одним з дійових інструментів мобілізації сил народу на підвищення обороноздатності й економічного потенціалу держави, стимулювання воїнської звитяги, підтримання стійкості у випробуваннях, що випали на долю України в роки війни, стала плакатна продукція на тексти Шевченкових творів. Про це йшлося у виступі аспіранта Інституту історії України НАН України *О.О. Маєвського «Плакатна Шевченкіана воєнної доби: 1941-1945 рр.»*. Монументальну Шевченкіану Київщини висвітлив у своїй доповіді *Г.П. Савченко* – кандидат історичних наук, професор Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

У засіданні секції взяв участь *М.М. Біляшівський* – онук видатного етнографа, мистецтвознавця й археолога, академіка М.Ф. Біляшівського, знаний дослідник української культурної спадщини. Він, зокрема, виступив з низкою пропозицій щодо вшанування пам’яті видатних учених – М. О. Максимовича, В.Б. Антоновича, О.М. Лазаревського, В.О. Беца, М.Ф. Біляшівського.

Під час роботи *секції 2 «Дослідники історії Києва. Діяльність наукових установ, навчальних закладів та наукових товариств у галузі києвознавства»* значна кількість доповідей і повідомлень стосувалася діяльності вчених Київського університету. Передусім слід зазначити, що низку повідомлень студентів університету та краєзнавців було присвячено життю й багатогранній діяльності М.Ф. Берлинського – києвознавця, голови першого університетського правління, якому в цьому році виповнюється 250 років від дня народження. Взаємини М. Берлинського та М. Максимовича за епістолярними матеріалами дослідив студент *А. Петровський.* Внесок М. Берлинського у розвиток вітчизняної історіографії спробував оцінити студент магістратури *М. Паращук*, вклад у розвиток природознавства, зокрема метеорологічних спостережень, – краєзнавці *В.В. Соколов* (м. Київ), *А.В.* та *С. Куці* (м. Конотоп).

Ряд доповідей і повідомлень стосувалися діяльності вчених Київського університету у другій половині XIX – на початку XX ст. Так, доктор історичних наук, професор Київського національного університету імені Тараса Шевченка *І.Н. Войцехівська* проаналізувала києвознавчі аспекти у творчості Володимира Іконникова. Доктор історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України *Л.Д. Федорова* розповіла про участь вчених Університету Св. Володимира у діяльності Київського товариства охорони пам’яток старовини і мистецтва. У повідомленнях молодих науковців *С. Арасланової та Ю. Масловської* висвітлена діяльність П.О. Лашкарьова та О.О. Коротнєва. Традиції і сучасність декабристознавчої школи Київського університету проаналізував *Ю.В. Латиш* – кандидат історичних наук, доцент Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

В деяких доповідях та повідомленнях йшлося про створення й діяльність підрозділів університету – нумізматичного кабінету Київського університету Св. Володимира (*Б. Круглов)* та кафедри археології Київського державного університу імені Т.Г. Шевченка (*Д. Черкаська.)* Діяльність навчально-допоміжних установ Київського університету в 1920-х рр. дослідила *О.В. Ляпіна* – кандидат історичних наук, доцент університету. Висвітлення історії Києва на сторінках фахового видання «Часопис української історії» проаналізував доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри української історії та етнополітики цього ж вузу *А.П. Коцур.*

Низка доповідей на секції стосувалася діяльності й інших наукових установ Києва. Загальний огляд наукових товариств і організацій гуманітарного спрямування Києва кінця XIX – початку XX ст. зробила у своїй доповіді *І.О. Демуз* – кандидат історичних наук, доцент ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди». Про місце «Киевской старины» у культурному середовищі Києва кінця XIX – початку XX ст. розповіла *М.Г. Палієнко* – доктор історичних наук, професор Київського національного університету імені Тараса Шевченка. *З.І. Зайцева* – доктор історичних наук, професор Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана – присвятила свою доповідь «Українське на-

Пленарне засідання

укове товариство у Києві: заснування та напрями діяльності (1906-1922)» спростуванню низки неточностей і викривлень його історії, які містяться у підручниках та дотичних до теми публікаціях. Питань історії Києва у наукових студіях членів Історичного товариства Нестора Літописця торкнулася кандидат історичних наук, головний зберігач фондів Музею історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка *Л.Б. Круглова*. Про київський часопис «Марки» (1896-1901) – перший філателістичний журнал у Російській імперії – розповів рівненський журналіст *А.-А.М. Климчук.*

Декілька виступів стосувалися дослідження києвознавчої проблематики структурами Всеукраїнської академії наук (ВУАН). Про київські сюжети на сторінках «Історично-географічного збірника» ВУАН розповіла молодший науковий співробітник Інституту історії України НАН України *І.В. Савченко.* Молодший науковий співробітник тієї ж установи *Г.В. Вербиленко* проаналізувала києвознавчі дослідження в діяльності порайонних комісій ВУАН.

Різноманітністю тематики вирізнялися доповіді та повідомлення *секції 3 «Маловідомі сторінки історії Києва. Проблеми топоніміки, адміністративно-територіального устрою та соціально-економічного розвитку».* До походження назви Києва, а отже і визначення віку міста, звернувся *Г.П. Чорний* – києвознавець, кандидат технічних наук, заступник начальника відділу Державного Київського конструкторського бюро «Луч» у доповіді *«Вік Києва захований у самій його назві».* На опис Києва у праці І.М. Довгорукого «Славны бубны за горами или путешествие мое кое-куда 1810 года» (М.,1879), звернув увагу учасників конференції краєзнавець та колекціонер *В.Г. Киркевич*. Історії створення Печерської фортеці торкнувся *М. Феняк* – студент історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Декілька доповідей були присвячені питанням топоніміки. На історії київських годонімів XIX ст. зосередила увагу присутніх кандидат історичних наук, доцент Київського національного університету імені Тараса Шевченка *Н.В. Терес*. Діяльність Департаменту мистецтва Міністерства освіти УНР щодо змін назв вулиць м. Києва (березень – квітень 1918 р.) висвітлив у своїй доповіді *Д.Ф.Розовик* – доктор історичних наук, професор цього ж вузу. Проблемі адміністративно-територіальних змін у Києві протягом XX ст. присвячений виступ *С.І. Архипової* – аспірантки Інституту історії України НАН України.

Низка доповідей стосувалася проблем соціально-економічного розвитку Києва. Питанню торгівлі на Київських контрактах в першій половині XIX ст. присвятив свій виступ *Л.В. Губицький* – кандидат історичних наук, доцент Київського національного торговельно-економічного університету. Про відновлення Київського контрактового ярмарку у 20-роках XX ст. розповіла *В.О. Юрченко* – кандидат історичних наук, доцент Гуманітарного інституту Національного авіаційного університету.

Ю.А. Горбань – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки НААН – проаналізував інфраструктурні зміни в Києві в другій половині 30-х років XX ст. внаслідок перенесення столиці з Харкова до Києва (1934 р.). Попри безглузду варварську руйнацію історичної спадщини українського народу, безцінних пам'яток його матеріальної і духовної культури, яка припадає саме на 30-ті роки, столичний статус Києва сприяв докорінному покращенню його інфраструктури. Місто набувало нового вигляду, з сучасною, як на той час, інфраструктурою, що відповідала епосі індустріалізації, тенденціям європейського містобудування. Динаміку вирішення житлово-комунальних проблем у м. Києві (20-30-ті роки XX ст.) показав *В.Є. Кругляков* – кандидат історичних наук, доцент Київського національного університету імені Тараса Шевченка. На ролі громадського транспорту як факторі розвитку Києва акцентував увагу присутніх відомий дослідник цієї проблеми *С.В. Машкевич* – доктор фізико-математичних наук, провідний науковий співробітник Інституту теоретичної фізики ім. М.М. Боголюбова НАН України та Schrodinger, Inc. (Нью-Йорк, США). Про наукові розробки в Київському університеті (середина 1950-1960-ті рр.) розповів *Г.С. Черевичний* – кандидат історичних наук, доцент цього вузу. Діяльність Ресурсного та кар'єрного центру для звільнених військовослужбовців Збройних

Виставка києвознавчої літератури

Сил України в Києві та Київській області проаналізувала кандидат історичних наук, доцент Національного транспортного університету *І.Б. Автушенко.*

Низка виступів стосувалася діяльності національних меншин у Києві. Так, з доповіддю «Чехи в Києві наприкінці XIX – початку XX ст.» виступила *Л.Ф. Плотникова* – доцент Київського національного університету будівництва і архітектури. Про діяльність Київського польського товариства літніх колоній у 1906-1914 рр. розповіла *О.О. Ніколаєнко* – кандидат історичних наук, докторантка Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. *«Київ у житті Юліана Волошиновського»* – тема повідомлення *А.В. Войнаровського* – кандидата історичних наук, доцента, заступника директора-декана Інституту історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського та *В.В. Черняка* – вчителя історії Білянської ЗОШ І-ІІІ ст. Чернівецького р-ну Вінницької обл. Участь В. Котарбінського в культурно-мистецькому житті Києва висвітлила *О. Постолова* – студентка магістратури історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

В інших повідомленнях висвітлено діяльність у Києві ряду видатних учених. Так, на *«Київські адреси Дмитра Дорошенка»* звернув увагу *О.П. Мельничук* – кандидат історичних наук, доцент Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Про гуманістичну діяльність академіка ВУАН, професора Київського медичного інституту Теофіла Гавриловича Яновського розповіла *І.Г. Грінченко* – старший лаборант Київського національного університету імені Тараса Шевченка. *«Володимир Вернадський і Київ»* – тема повідомлення *Н.В. Будзанівської* – молодшого наукового співробітника Інституту архівознавства Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського.

Низка доповідей і повідомлень стосувалася питань політичної історії. Так, історіографію підготовки та проведення селянського з'їзду у Києві в 1906 році висвітлив *Д.В. Кудінов* – кандидат історичних наук, доцент, докторант Київського національного університету імені Тараса Шевченка. *В.В. Скальський* – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту історії України НАН України у доповіді *«Масові похорони у Києві (1917-1919 рр.)»* звернувся до повсякденного життя революційних років. Українська революція 1917-1921 рр. супроводжувалася цілим рядом збройних конфліктів. Київ у цей період щонайменше п'ять разів ставав свідком масових похоронних процесій з політичним контекстом. Ці події висвітлив історик у своєму виступі. На сторінки історії Києва у записах Сергія Єфремова звернув увагу здобувач Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України *Т.В. Єрмашов.*

О.Д. Розовик – аспірантка Київського національного університету імені Тараса Шевченка у доповіді *«До 70-річчя визволення Києва від німецько-фашистських загарбників»* звернула увагу на маловідомий факт: військова операція з визволення Києва планувалася в с. Дениси Переяслав-Хмельницького району Київської області, де у вересні – жовтні 1943 р. знаходився штаб командуючого Першим Українським фронтом генерала армії М. Ф. Ватутіна. До 70-річчя визволення села від фашистських загарбників завдяки ініціативі науковців та пам'яткоохоронців було проведено ремонт будинку, де знаходився штаб командуючого, та встановлено на його стіні меморіальну дошку.

На засіданні *секції 4 «Наука, освіта, культура та мистецтво Києва»* значна кількість виступів була присвячена питанням розвитку освіти. Студентка історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка *Б. Тараніна* у повідомленні *«Латиномовні книги XVI-XVIII ст. з астрології, космографії, космології та астрономії у бібліотеці Києво-Михайлівського монастиря»* спробувала з'ясувати поширення в умовах нового та ранньомодерного часу астрологічних, космологічних, космографічних та інших знань, що давали спільноті уявлення про її місце в Світі. Вона дійшла висновку, що знання київської інтелектуальної еліти базувалось як на класичних творах з космографії, так і на передових світових дослідженнях з астрології, космології та астрономії. Аспірант цього ж факультету *В.М. Назаренко* розповів про фун-

кціонування Київської гарнізонної школи (1721-1798 рр.), найбільшої на українських землях. Маловідомі події і факти, пов’язані безпосередньо з використанням споруд і приміщень так званої нової Київо-Печерської фортеці в системі військової освіти Російської імперії у 1839-1917 рр., навів у своїй доповіді *П.М. Слюсаренко* – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, доцент Навчально-наукового інституту гуманітарних технологій Державного університету телекомунікацій. Події польсько-російського протистояння в освітній сфері початку XIX ст. висвітлив *С.В. Горохов* – кандидат історичних наук, старший викладач Інституту політології та права Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Про розвиток антикознавства в Університеті Св. Володимира у 60-х рр. XIX ст. йшлося у виступі аспіранта історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка *А.В. Крижевського.* Про значення діяльності сільськогосподарської кафедри Київського університету (1834-1919 рр.) для розвитку вітчизняної сільськогосподарської освіти та науки розповіли кандидати історичних наук, доценти ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький ДПУ імені Григорія Сковороди» *О.О. Костенко* та *Н.Г. Красножон.* Кандидат історичних наук, доцент Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова *К.П. Двірна* на основі архівних документів та сучасних історичних досліджень висвітлила стан та особливості освітянської політики в Києві протягом 1941-1945 рр.

Питанням розвитку екскурсійної справи у Києві присвятили свої виступи викладачі Інституту туризму Федерації професійних спілок України. Про організацію музейних екскурсій в м. Києві в кінці XIX – на початку XX ст. йшлося у доповіді старшого викладача *С.В. Грибанової.* Першим у Києві курсам підготовки керівників природничих екскурсій для дітей, заснованим у 1915 р. з ініціативи видатного українського педагога, науковця та громадського діяча В. М. Артоболевського, присв’ятила свій виступ кандидат педагогічних наук, доцент *Л.С. Соловей*.

Низка доповідей і повідомлень торкалася проблем розвитку культури і мистецтва. Питанню дослідження графіті Лук’янівської в’язниці дореволюційної доби присвятила свій виступ *Н.А. Коломієць* – кандидат історичних наук, асистент Київського національного університету імені Тараса Шевченка. На Першу Всеукраїнську виставку народного мистецтва 1936 р. в Києві, яка, зокрема, стала якісно новою ланкою в історії експонування предметів грецької традиційної культури, звернула увагу *Н.І. Бацак* – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України. Роль інтелігенції в суспільному житті України на межі XIX – XX ст. на прикладі київської родини Піскорських показала *Г.А. Піскорська* – кандидат історичних наук, доцент Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історіографію питання культурного життя Києва в часи Української революції (1917-1920 рр.) дослідила аспірантка історичного факультету цього ж університету *Н.В. Матвієнко.* Історії діяльності Київської кіностудії імені Олександра Довженка у 1960-1980-ті рр. присвятила своє повідомлення *Н.Г. Хавайба* – здобувач цього ж вузу. Про приватні музеї Києва як форму відродження меценатства йшлося у доповіді *Р.В. Маньковської* – кандидата історичних наук, старшого наукового співробітника Інституту історії України НАН України.

На київський дискурс у романі Володимира Даниленка «Кохання в стилі бароко» звернули увагу *Агнешка Матусяк* – доктор філології, професор, завідувачка відділу україністики Інституту філології Вроцлавського університету та аспірант цього ж навчального закладу *М. Світліцкі*. Студенти магістратури історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка присвятили свої виступи пам’яткам Києва: *В. Коробецька* – фонтанам Олексія Термена, *А. Самойленко* – незвичайним пам’ятникам сучасного Києва.

Ціла низка повідомлень стосувалася внеску персоналій у розвиток науки, культури й мистецтва. Так, особистості видатного київського зодчого XVIII ст. І. Григоровича-Барського при-

свячено повідомлення *Є. Школьної* – учениці київської гімназії «Академія», члена Малої академії наук України. Діяльність М.І. Петрова з організації Церковно-археологічного музею висвітлила *О.В. Панчук* – старший лаборант Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Про культурно-мистецьку діяльність Ф. Ернста у Києві в 1920-30-х рр. йшлося у повідомленні *А. Богданець* – учениці СШ № 115. Києва, члена МАН України. *О.Г. Мокроусова* – здобувач Центру пам'яткознавства НАН України та УТОПІК, головний фахівець Київського науково-методичного центру по охороні, реставрації та використанню пам'яток історії, культури і заповідних територій – висвітлила перипетії навколо відбудови університету в повоєнні роки за участю архітектора Павла Альошина. Про внесок етнолога Костя Григоровича Гуслистого у створенні етнографічного музею в с. Пирогове, що під Києвом, йшлося у виступі *Г.В. Гончар* – аспірантки історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Діяльність вченої Катерини Логвинівни Ющенко висвітлила кандидат історичних наук, доцент Київського національного університету імені Тараса Шевченка *Л.В. Іваницька* у доповіді *«Засновниця першої вітчизняної школи теоретичного програмування»*.

Значну увагу на конференції приділено питанням етнокультурного розвитку Києва, які розглядалися на засіданні *секції 5 «Етнокультурна палітра Києва: духовність, повсякденне життя та міські субкультури»*. Ряд доповідей присвячений проблемам духовного розвитку. Так, *«Зв'язки між духовними святинями Києва та Нової Січі часів Петра Калнишевського»* проаналізувала *Г.Г. Коцур* – кандидат історичних наук, доцент Київського національного університету імені Тараса Шевченка. *«Взаємини прочан із киянами у XVIII ст.»* дослідила на архівному матеріалі аспірантка історичного факультету університету *Я.М. Шульга.* Ряд повідомлень аспірантів та студентів цього ж вузу були присвячені подіям церковного життя XIX – початку XX ст.

Зміни в етнічній структурі населення Києва в першій половині 20-х років XX ст. проаналізувала доктор політичних наук, професор Київського національного університету імені Тараса Шевченка *Т.Ю. Горбань.* Як зазначила доповідач, станом на 1920 р. Київ важко було назвати українським містом за демографічним показником – склад його населення був переважно російсько-єврейським. Проте упродовж наступних декількох років відбувається не лише значне кількісне зростання населення міста, а й кардинальні зміни в його етнічному складі, завдяки яким Київ став набирати обрисів дійсно українського міста. У виступі з'ясовані причини суттєвих зрушень в етнічному складі населення Києва у ті роки.

Найбільш широке висвітлення на засіданні секції отримали питання, пов'язані з такою нині актуальною науковою проблемою, як історія повсякденності. Так, доктор історичних наук, професор Київського національного університету імені Тараса Шевченка *М.В. Борисенко* розповів про новорічні розваги киян в кінці XIX – першій половині XX ст. На спогади Германа Ґуммеруса (фінський історик, громадський та політичний діяч, у 1918-1919 рр. протягом шести місяців перебував повіреним у справах Фінляндії в Києві), як джерело вивчення київського повсякдення періоду Української держави, звернув увагу учасників конференції у своєму виступі студент магістратури історичного факультету цього ж університету *І. Стичинський.* Низка доповідей присвячена повсякденному життю студентів та викладачів Києва у різні періоди. Так, життя студентів у 1920-ті роки дослідила *О.Л. Рябченко* – доктор історичних наук, завідувач кафедри історії та культурології Харківського національного університету міського господарства ім. О.М. Бекетова. До повсякденного життя викладачів вищих навчальних закладів Києва у середині 1950 – першій половині 1960-х рр. звернулася *О.В. Булгакова* – молодший науковий співробітник Інституту історії України НАН України. Побут та дозвілля студентів Київського національного університету імені Тараса Шевченка за доби незалежності України висвітлила у своєму повідомленні студентка історичного факультету цього ж навчального закладу *К. Комарова.*

Ряд доповідей стосувався питання повсякдення населення Києва в період німецької окупації та повоєнну добу. Соціально-економічний аспект повсякденного життя населення Києва в період німецької окупації (вересень 1941 – листопад 1943 рр.) висвітлив аспірант Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова *М.В. Главацький.* Настрої киян та їхнє ставлення до окупаційної влади дослідила *А.А. Плєханова* – магістр історії, редактор напряму «Освіта» Видавничого дому «МЦФЕР».

Дещо меншою кількістю доповідей і повідомлень, порівняно з попередньою тематикою, проте все ж вагомо, була представлена на секції тематика міських субкультур. Питанням сутності, особливостям та методологічним аспектам дослідження неоязичництва/рідновір'я присвячена доповідь кандидата історичних наук, доцента Київського національного університету імені Тараса Шевченка *О.О. Сморжевської – «Неоязичництво/рідновір'я як міська субкультура».* У доповіді *Ю.С. Буйських* – кандидата історичних наук, молодшого наукового співробітника Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України розглянуто уявлення про простір та протиставлення «поле»/«місто» у неформальному дискурсі археологічної субкультури й звернуто особливу увагу на роль образу Поля, що конструюється у текстах професійної традиції, переважно старшими носіями професійного знання для неофітів. Особливості локаційного сленгу київських річкових рибалок як певної міської субкультури, пов'язаної із проведенням вільного часу, розкрив кандидат історичних наук, доцент Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова *Р.А. Сегеда.* Вуличному малярству Києва присвячене повідомлення студентки магістратури історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка *О. Грицюк.*

У перерві між пленарним та секційними засіданнями учасники наукового форуму мали змогу оглянути виставку києвознавчої літератури, організованої за участю співробітників Наукової бібліотеки ім. М. Максимовича, відвідати Музей історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка і ознайомитися з художньо-документальними виставками «Шевченкіана Надії» та «Історія Кирило-Мефодіївського братства».

На заключному пленарному засіданні учасники конференції заслухали звіти керівників секцій. Багатьма присутніми було висловлене побажання про регулярне проведення міжнародної науково-практичної конференції «Києвознавчі читання: історичні та етнокультурні аспекти» на базі історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка за участю Національної спілки краєзнавців України та інших зацікавлених установ і організацій. Проведення таких конференцій буде сприяти розширенню краєзнавчого напряму досліджень в університеті та відродженню кращих традицій києвознавства; залученню студентської молоді до більш активного вивчення історії Києва (зокрема на участь студентів, як позитивну особливість конференції, звернула увагу польська колега доктор філології Аґнешка Матусяк); привернению уваги до необхідності більш активного дослідження етнокультурних аспектів міської історії, які залишаються недостатньо розробленими.

Учасниками заключного засідання прийняті рекомендації, направлені на подальший розвиток києвознавства, охорону історико-культурної спадщини столиці, увічнення пам'яті видатних учених та вшанування жертв політичних репресій:

• Розпочати роботу з оновлення багатотомної «Історії Києва», енциклопедичних довідників та створення «Енциклопедії Києва».

• Започаткувати науково-популярний журнал з києвознавства.

• Створити навчальний посібник з києвознавства для вищих навчальних закладів.

• Розробити та забезпечити читання курсів з києвознавства, спецкурсів з окремих аспектів києвознавства у навчальних закладах столиці.

• Активізувати роботу редакційно-видавничої групи «Реабілітовані історією» (м. Київ) зі створення реєстру репресованих киян (1919-1941 рр.), визначити національний та соціальний склад репресованих.

• Продовжити дослідження каплиць та поховань відомих особистостей на Байковому цвинтарі та колумбарії, інших кладовищах столиці.

• Розробити та затвердити міську програму щодо фіксації свідчень киян-старожилів про повсякденне життя міста періоду Другої світової війни та повоєнних років.

• Забезпечити музейні заклади столиці належними приміщеннями.

• Посилити державний та громадський контроль за станом збереження культурної спадщини Києва.

• Активізувати роботу з питань пошуку втрачених і вивезених історико-культурних цінностей міста.

• Встановити меморіальні дошки та пам'ятні знаки:

– меморіальні дошки похованим в Успенському соборі Києво-Печерської лаври;

– пам'ятний знак на місці написання Т. Шевченком сепії «Церква Всіх Святих у Києво-Печерській лаврі» (Економічна вулиця);

– меморіальні дошки на місцях масової загибелі громадян під час політичних репресій.

• Здійснити комплекс заходів щодо увічнення пам'яті видатних учених:

М.Ф. Берлинського (у зв'язку з 250-річчям від дня народження)

– заснувати києвознавчу премію імені Максима Берлинського;

– надати археологічному музею Київського національного університету імені Тараса Шевченка ім'я М. Ф. Берлинського;

– видати біобібліографічний покажчик, присвячений М.Ф. Берлинському.

М.О. Максимовича (у з'вязку з 210-річчям від дня народження)

– перейменувати вулицю Ломоносова на вулицю М. Максимовича;

– встановити пам'ятник М. Максимовичу на території Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

– упорядкувати садибу М. Максимовича на Михайловій Горі у с. Прохорівка Канівського району Черкаської області;

– упорядкувати і взяти на облік, як пам'ятку культури, садибу родичів М. Максимовича в Прохорівці (пов'язана з перебуванням М. Максимовича та Т. Шевченка);

– встановити пам'ятник М. Максимовичу в с. Прохорівка.

В. Б. Антоновича (у з'вязку з 180-річчям від дня народження)

– завершити процес перейменування вулиці Горького на вулицю Антоновича;

– створити науковий архів Київського національного університету імені Тараса Шевченка, надавши йому ім'я В.Б. Антоновича;

– обладнати на історичному факультеті Київського національного університету імені Тараса Шевченка аудиторію імені Володимира Антоновича.

О.М. Лазаревського (у з'вязку з 180-річчям від дня народження)

– назвати в Києві на честь О.М. Лазаревського вулицю та встановити анотаційну дошку.

В.О. Беца (у зв'язку з 180-річчям від дня народження)

– встановити меморіальну дошку на будинку № 7 по вулиці Леонтовича.

М.Ф. Біляшівського (до 150-річчя від дня народження – 2017 р.)

– створити історико-етнографічну експозицію у будинку М.Ф. Біляшівського (Канівський природний заповідник).

Доповіді та повідомлення учасників форуму опубліковані у збірнику матеріалів науково-практичної конференції «Києвознавчі читання: історичні та етнокультурні аспекти» / К., 2014. 476 с.

Руслана Маньковська (м. Київ)

Суспільно-інтеграційні тенденції та комунікаційні інновації у музейному краєзнавстві

За матеріалами науково-краєзнавчої експедиції НСКУ на Житомирщину

Для Національної спілки краєзнавців України дієвою формою залучення широкої громадськості до краєзнавчого руху України та проблем збереження історико-культурної спадщини краю стали науково-краєзнавчі експедиції, в рамках яких проводяться тематичні круглі столи, прес-конференції, брифінги, наукові наради та консультації з провідними фахівцями та краєзнавчим активом про нагальні питання українського краєзнавства. Такі виїзди на місця були здійснені в 2009-2013 рр. на Полтавщину, Львівщину, Чернігівщину, Дніпропетровщину, Запоріжжя, Херсонщину, Обухівщину, Київщину, Вінниччину. Спілка опублікувала матеріали і документи проведених краєзнавчих експедицій у збірнику «Джерела духовності», що побачив світ на початку 2014 року.

22-23 квітня 2014 р. краєзнавці здійснили чергову науково-краєзнавчу експедицію, цього разу на Житомирщину. Обласну організацію НСКУ очолює відомий музеєзнавець та громадський діяч Лариса Петрівна Грузська – директор Житомирського обласного краєзнавчого музею, лауреат Премії ім. Героя України М. І. Сікорського НСКУ. Цей край має глибокі традиції краєзнавчих досліджень, закладені діячами Волинського наукового товариства та продовжені сучасними краєзнавцями і науковцями краю. Експедицію Президія правління Спілки присвятила одній із важливих галузей краєзнавства – музейному краєзнавству.

В Україні нараховується близько 500 музеїв державного підпорядкування, серед них понад 160 – краєзнавчі музеї. У музеях зберігається майже 12 млн. пам'яток, з яких експонується лише 3-5% музейних предметів, нагромаджені унікальні творіння матеріальної і духовної культури українського народу, свідчення його суспільно-політичного, науково-технічного і культурного розвитку. Вони становлять невід'ємну частину загальнолюдських цінностей, відображають ідеали поколінь, розповідають про різні періоди історії, видатних діячів держави, науки і культури, активно впливають на формування почуття громадянської та національної гідності в суспільстві, тому вкрай необхідно залучати цей пласт історико-культурної спадщини у сучасному житті.

Особливу роль у розвитку краєзнавства відіграють краєзнавчі музеї, як осередки вивчення місцевої історії, дослідження минувшини рідного краю та центри культурного життя регіону. Їх зібрання яскраво демонструють самобутність та специфіку кожного краю України. Музеї наділені багатим потенціалом впливу на суспільні процеси, а також і самі змушені дієво реагувати на виклики сьогодення, зокрема, активно впроваджувати у свою практику новітні технології, щоб розвивати і зміцнювати комунікативну взаємодію із суспільством.

Не випадково визначено тему науково-краєзнавчої експедиції «Музейне краєзнавство Житомирщини: суспільно-інтеграційні тенденції та комунікаційні інновації». Метою тематичної експедиції стало вивчення проблеми використання інноваційних технологій у роботі музеїв Житомирщини для популяризації краєзнавчих знань у регіоні. Перед учасниками делегації стояли конкретні завдання: привернути увагу широкої громадськості до проблем краєзнавства, пропагувати діяльність Національної спілки краєзнавців України та Житомирської обласної організації у регіоні; ознайомитись із музейною мережею Жито-

мира, Бердичева, Коростишівського та Попільнянського районів; провести зустрічі із краєзнавчим активом області щодо нагальних питань розвитку краєзнавства на Житомирщині та сучасних підходів у функціонуванні музеїв як соціокультурних інституцій; проаналізувати можливості меморіальних музеїв у контексті сучасних тенденцій соціалізації їх змісту роботи; обговорити із фахівцями музейної справи комунікаційний потенціал сучасних музеїв.

Очолив делегацію Олександр Петрович Реєнт – голова Національної спілки краєзнавців України, заступник директора Інституту історії України НАН України, член-кореспондент НАН України, до її складу увійшли Р. В. Маньковська – заступник голови Національної спілки краєзнавців України, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України, кандидат історичних наук, С. Д. Гальчак – голова правління Вінницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України, доктор історичних наук, О. Г. Бажан – перший заступник головного редактора журналу «Краєзнавство» Національної спілки краєзнавців України, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України, кандидат історичних наук, О. І. Лупандін – науковий співробітник Інституту історії України НАН України, Я. Л. Примаченко – старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України, кандидат історичних наук, С. Р. Бабушко – завідувач кафедрою іноземних мов Інституту туризму ФПУ, кандидат філологічних наук, Л. С. Соловей – старший викладач кафедри іноземних мов Інституту туризму ФПУ, голова краєзнавчого осередку в Інституті, кандидат педагогічних наук та краєзнавці Києва. Програма експедиції передбачала зустрічі із краєзнавчим активом області, презентації краєзнавчих видань Спілки, відвідання музейних закладів Житомира, Бердичева, у селах Кмитів Коростишівського району і Романівка Попільнянського району, а також обговорення актуальних проблем музейного краєзнавства.

Знайомство із музейною Житомирщиною розпочалось із, на жаль, маловідомого сучасникам закладу – Кмитівського музею образотворчого мистецтва ім. Й. Д. Буханчука. Унікальний сільський художній музей носить ім'я уродженця сусіднього села Студениці, колекціонера та шанувальника мистецтва Йосипа Дмитровича Буханчука, який у 1974 р. передав власну колекцію із 664 творів мистецтва спершу у школу, а згодом особисто опікувався будівництвом спеціальної будівлі для музею, продовжував поповнювати фонди тоді ще народного музею. Рідкісний випадок, коли проект музейного приміщення був виконаний на замовлення спеціально для експонування художніх творів у селі Кмитів, здійснений творчою групою під керівництвом відомого архітектора, професора І. І. Фоміна, головним архітектором проекту був М. Ю. Сєвєров. Оригінальним і сучасним є вирішення архітектоніки приміщення, яке вдало враховує природне освітлення просторих 10 залів музею.

Директор музею Ярослав Олексійович Хитрий розповів про історію закладу, який був відкритий у 1985 р., наголосив, що нині колекція музею нараховує біля 3000 творів живопису, графіки, скульптури, декоративно-ужиткового мистецтва. В експозиції представлені роботи видатних майстрів: Є. Мойсеєнка, В. Орешнікова, Ю. Кугача, А. Осипова, Ю. Подляського, В. Коненка, Д. Налбандяна, В. Рейхета, О. Шовкуненка, С. Григор'єва, М. Максименка, М. Глущенка, Т. Яблонської, графіків: А. Кібріка, Г. Верейського, В. Рудакова, Л. Сойфертіса, М. Дерегуса, В. Касіяна, А. Кокоріна, А. Гончарова, скульпторів: К. Білашової, Л. Буківського, В. Горєвого, А. Куща та інших. Музейне зібрання дає можливість ознайомитись з творами талановитих представників різних національних шкіл мистецтва. Лише постійна експозиція нараховує близько 750 художніх творів.

Музейники розповіли про створення стаціонарних та пересувних виставок, поповнення музейних збірок, роботу з рідними та колегами видатних художників, краєзнавцями, колекціонерами, підприємствами художнього промислу та Національною академією мистецтв України. Учасники експедиції обговорили тематику екскурсій та лекцій, які прово-

дяться у музеї, досвід залучення місцевих мешканців, учнів навколишніх сіл та широкого загалу до відвідування надзвичайно змістовної і цінної музейної колекції, висловили низку рекомендацій щодо використання форм та методів музейної педагогіки, а також пропозиції із активізації рекламної діяльності закладу, який необхідно обов’язково включити до туристичних маршрутів України.

За програмою науково-краєзнавчої експедиції у приміщенні Літературно-меморіального музею В. Г. Короленка у Житомирі відбулась зустріч із представниками органів місцевої влади, засобів масової інформації та краєзнавчим активом області, а також анонсована презентація краєзнавчих видань Спілки. Учасників зібрання привітав перший заступник голови Житомирської обласної ради Володимир Юрійович Арешонков. Він привернув увагу на значенні краєзнавства у сьогоденні, особливо у вихованні молодого покоління, проінформував про краєзнавчі проекти місцевих органів влади спільно із обласною організацією краєзнавців. Зокрема, обласна рада виділила 6 млн. грн. на ремонт одного із найкращих музеїв України – Житомирського обласного краєзнавчого музею. У виступах начальника обласного управління культури Житомирської ОДА, народного артиста України Юрія Григоровича Градовського та депутата обласної ради Віктора Степановича Балюрка переконливо звучала думка, що патріотизм до Батьківщини починається із любові до рідного краю, і краєзнавство спроможне через дослідження історії міста чи села піднести цю ідею серед громади і реалізувати її.

Голова Національної спілки краєзнавців України О. П. Реєнт висвітлив питання, які хвилювали аудиторію – про соціально-політичні виклики у сучасному суспільстві, місце і значення громадських організацій у ньому, роль краєзнавства у зміцненні духовних засад суспільства, формуванні національної гідності та суспільної свідомості, повноцінне використання краєзнавчого потенціалу у створенні системи національної освіти, діяльності бібліотечних установ та туристичних організацій. Вчений зупинився на значенні музейної галузі у всебічному ствердженні гуманістичних цінностей у суспільстві, інтеграції національної спадщини у культуру світового співтовариства, наголосив, що музей є дієвим засобом подолання духовної ентропії – процесу знецінювання морально-етичних принципів у сьогоденні.

Очільник Спілки ознайомив загал із краєзнавчими виданнями. До 200-річного ювілею Кобзаря підготовлено унікальну колективну працю «Україна Тараса Шевченка» за участю усіх регіональних організацій, де вперше у єдиному комплексі розглядається краєзнавчий аспект шевченківської теми у всеукраїнському контексті. У книзі представлено міста і села, в яких перебував Тарас Шевченко, висвітлюється середовище спілкування і творчості митця, розкривається присутність Кобзаря у всіх аспектах народної пам’яті, увічнення його імені у музеях, світлицях та пам’ятниках, через діяльність товариств, клубів, студій, присвяту мистецьких і народних творів, видання творів Т. Г. Шевченка та праць про нього у краї за роки незалежності. О. П. Реєнт повідомив, що за ініціативи Спілки під час експедиції на Черкащину спільно із Музеєм однієї книги «Кобзаря» Т. Шевченка, єдиним у світі, підготовлено і видано книгу про унікальні раритети із фондів музею. У жовтні 2014 р. Спілка проведе у Шевченківському національному заповіднику у м. Каневі XIII Всеукраїнську наукову історико-краєзнавчу конференцію «Краєзнавча Шевченкіана України», присвячену 200-річчю від дня народження Тараса Шевченка. Регіональні організації Спілки проводять низку заходів зі вшанування 200-річного ювілею Тараса Шевченка, які стають помітними подіями у культурному житті регіонів.

Широкій громадськості були представлені книга документів та матеріалів науково-краєзнавчих експедицій Спілки за 2009-2013 рр. під назвою «Духовні джерела», збірник лауреатів Премії імені Д. Яворницького «Материк краєзнавства», матеріали Других краєзнавчих читань пам‘яті академіка Петра Тронька «Бібліотечне краєзнавство у культурному просторі України» підготовлені спільно із Націо-

нальною історичною бібліотекою України та чергове число журналу «Краєзнавство» – № 1 за 2014 рік.

Відзначивши роботу Житомирської обласної організації, до розбудови якої доклав багато років подвижницької праці учений і громадський діяч, лауреат Премії імені Д. Яворницького НСКУ Михайло Юхимович Костриця, О. П. Реєнт подякував особисто Л. П. Грузській за організацію у проведенні експедиції, вручив нагороди активістам краєзнавчого руху Житомирщини – відомому письменнику Василю Марцельовичу Врублевському, директору краєзнавчого видавництва «Волинь»; знаному досліднику Георгію Павловичу Мокрицькому, та спілчанські квитки новоприйнятим членам НСКУ: декану історичного факультету Житомирського державного університету ім. І. Франка, доктору історичних наук Івану Івановичу Ярмошику, директору Музею космонавтики ім. С. Корольова, кандидату філософських наук Ірині Дмитрівні Дячук, заступнику голови Олевської районної ради Юрію Віталійовичу Халімончуку.

З інформацією про діяльність краєзнавчої організації та стан музейної справи в області виступила Л. П. Грузська. Вона підняла також проблему відвідування музеїв, зазначивши, що протягом року в Україні їх відвідують близько 20 млн. осіб, що набагато менше, ніж у країнах світу. Зарубіжні музеологи визначили таке поняття, як «люди музейного типу», який формується із врахуванням рівня освіти, достатку і досвіду ознайомлення з музеями із дитинства. Нам необхідно активно формувати традицію відвідування музеїв, починаючи з родини та школи. Розширення контактів музею і людини сприяє підвищенню ролі музею у суспільному житті, а також приносить економічний ефект, що є немаловажним у розвитку галузі. Досвід багаторічної музейної роботи переконує, що мало хто, ознайомившись з музейною експозицією, залишається байдужим до унікальних пам'яток, емоційне сприйняття яких підсилюють змістовна розповідь співробітників та використання технічних засобів. Проте, щоб пробудити бажання відвідувачів ознайомитися з колекцією, необхідно розвивати комунікативні можливості, залучати різноманітні форми співпраці з музейною аудиторією зі всіма її соціальними, професійними, віковими та іншими особливостями.

В обговоренні актуальних питань діяльності музеїв взяла участь заступник голови Спілки, музеєзнавець Р. В. Маньковська, наголосивши, що наше суспільство змінилося під впливом інформаційних технологій і вони відкривають перед музеями нові можливості, а використання мультимедійних та інтернет технологій позитивно впливає на взаємодію музеїв і суспільства. Останнім часом особлива увага приділяється дослідженню музейної аудиторії, використовуючи при цьому нові технології. Соціологи можуть отримувати необхідну інформацію про відвідувачів, їхні запити, культурні потреби, що є важливим при розробці стратегії розвитку закладу. Музейники європейських країн цим питанням присвятили першу конференцію з дослідження і оцінки музейної аудиторії, яка відбулася в Берліні 27-28 лютого 2014 р. На ній обговорювались інноваційні проекти дослідження аудиторії, а також можливості застосування новітніх технологій у музейних комунікаціях. Р. В. Маньковська наголосила, що вирішення завдань сучасної музейної комунікації базується на міждисциплінарному підході і потребує залучення музеєзнавчих, педагогічних, соціологічних та психологічних методів дослідження.

Заступник голови НСКУ підкреслила також, що Спілка значну увагу приділяє музейному краєзнавству, дослідженню історії музейної справи України: проведено Перший Всеукраїнський конкурс громадських музеїв, у с. Халеп'є на Обухівщині Київської області відкрито Літературний музей Івана Франка на Дніпрі. У 2011 р. НСКУ з метою репрезентувати музейні колекції України започаткувала медіа-проект «Музейні скарби України», основною темою якого стало гасло: «Музеї – скарбниця української культури: погляд крізь століття». Учасники проекту поставили унікальне завдання представити широкому загалу

історію розвитку музейної справи України від виникнення перших музеїв на поч. XIX ст. до сучасних інновацій в музейництві, розкриваючи основні етапи процесу формування музейної мережі та особливості змісту музейних експозицій. Культурологічний проект Національної спілки краєзнавців України «Музейні скарби України» покликаний відкрити суспільству глибину і могутність української культури, унікальність і неповторність історико-культурної спадщини, збереженої в музеях протягом століть, привернути увагу української та світової громадськості до широкого науково-просвітницького, пізнавально-виховного, духовно-естетичного потенціалу музеїв.

Учасники експедиції оглянули експозицію Літературно-меморіального музею Володимира Галактіоновича Короленка, де ознайомилися із життям і діяльністю визначного літератора, публіциста, критика і правника. У цьому ошатному будиночку пройшли 13 років дитинства та ранньої юності письменника. Завідуюча музейним закладом Віра Дмитрівна Мороз розповіла про відкриття музею 27 липня 1973 р., у день 120-річчя від дня народження В. Г. Короленка. Нині основний музейний фонд нараховує понад 10 тис. музейних предметів. Вона розповіла про його твори, в яких відображено житомирський період життя В. Г. Короленка («Ночью», «Парадокс», «Моё первое знакомство с Диккенсом», «История моего современника»), звернула увагу на меморіальні речі родини, прижиттєві видання письменника та його сучасників, представила твори графіки, живопису, скульптури, прикладного мистецтва, присвячені земляку та його часу. У музеї постійно відбуваються різноманітні науково-освітні заходи за творами В. Г. Короленка, а також з народознавчої тематики, літературно-музичні вечори, творчі зустрічі у літературній вітальні. Учасники експедиції обговорили питання модернізації експозиції, запропонували використати новітні технології у відтворенні самобутнього світу письменника, представити місця проживання письменника не лише фотографіями та картами, але і за допомогою мультимедійного показу.

Музейний простір України важко уявити без унікального закладу Житомира – Музею космонавтики ім. С. П. Корольова. Саме в цьому місті народився і провів дитинство видатний учений ракетно-космічної галузі та засновник практичної космонавтики. Учасники експедиції відвідали Меморіальний будинок-музей академіка С. П. Корольова та експозицію «Космос», де через особисті речі видатного земляка та його родини розповідається про життя та діяльність геніального конструктора. Розвиток космонавтики представлений макетами супутників, елементами космічних кораблів, їхніх вузлів й агрегатів. Відвідувачі із зацікавленістю оглядають місячний ґрунт – капсулу із землею з Місяця, яку подарувало музею NASA, спускний апарат космічного корабля «Союз-27», що побував у космосі, костюми космонавтів, зразки їжі для них. Директор музею Ірина Дмитрівна Дячук на зустрічі з науковцями розповіла про історію формування колекцій, участь у створенні музею матері С. Корольова – М. М. Баланиної, доньки – Н. С. Корольової, дружини – Н. І. Корольової, його друзів, колег.

Музейниця означила основну філософську ідею експозиції – єдність людини та космосу, звернула увагу на особливості побудови експозицій науково-технічних музеїв, поділилася багаторічним досвідом співпраці з вченими Національної академії наук України та інших країн. У музеї впроваджено новітні технології, зокрема, відкрито сучасний стерео-кінозал, який дає відвідувачам можливість побачити галактику в стереозображенні, створено спеціальне світлове та музичне оформлення, що перетворює статичну експозицію у неординарну інсталяцію. Під кінець зустрічі О. П. Реєнт відзначив плідну працю співробітників обох музеїв, їх внесок у розвиток музейної справи Житомирщини та України, побажав колективу поширювати досвід їхньої роботи із відвідувачами серед інших музейних закладів країни.

Нещодавно, у травні 2013 р. Житомир збагатився оригінальним, першим в Україні музеєм Бориса Лятошинського – видатного українського композитора, диригента, педагога,

одного із основоположників модерного напрямку в українській музиці. Заклад розміщено в музичній школі № 1, яка носить ім`я корифея української культури. На місці батьківської хати встановлено пам'ятник композитору, його іменем названо одну із вулиць Житомира. Делегація Спілки ознайомилась із унікальними архівними документами, фотознімками, нотами, платівками, предметами інтер'єру та побуту, особистими речами, переданими музею спадкоємцями Бориса Лятошинського, хранителями його меморіальної кімнати в Києві – подружжям Дмитра й Тетяни Гомонів. Документи, меморіальні експонати, рояль маестро, що відтворений на полотні з портретом композитора художником Юрієм Дубініним, розповідають про тернистий життєвий і творчий шлях видатного композитора, передають дух тієї епохи, в якій він жив і творив. Авторами унікальної експозиції є директор музичної школи №1 Валентина Чудовська та працівники обласного краєзнавчого музею кандидат мистецтвознавства Ірина Копоть і Людмила Журавська. Учасники експедиції відзначили вдалу художню концепцію оформлення експозиції, здійснену художником Ю. Дубініним, яка не лише гармонійно поєднує музейні предмети, але й підкреслює раритетні пам'ятки у музейному показі. Виступом учнів музичної школи, які на роялі композитора виконали його твори, завершився насичений перший день експедиції.

Знайомство із музеями Житомирської області члени експедиції продовжили у місті Бердичеві, яке своєю історією сягає початку XV ст. Екскурсію містом провів директор Музею історії міста Бердичева, голова правління міської організації Спілки Павло Степанович Скавронський. Краєзнавець торкнувся основних етапів розвитку міста, зупинився на дискусії серед краєзнавців щодо походження його назви, пояснив зміст сучасного герба міста, на якому зображено бойову сокиру – бердиш (вважається, що назва міста походить від слова берда – так називали бойову сокиру у слов`ян) та жезл бога торгівлі Меркурія, що символізує минуле міста, як одного з основних центрів торгівлі, вигідно розташованого на перехресті шляхів із Західної Європи до Росії. Із 1765 р. тут щорічно відбувалося 10 ярмарків, куди з'їжджалися купці з Києва, Чернігова, а також з Галичини, Прусії, Туреччини, Австрії, Росії.

Серед історико-архітектурних пам'яток міста виділяється Бердичівський історико-культурний заповідник. Архітектурний комплекс XV-XVIII ст. включає стіни фортеці з вежами, прибрамний корпус та костьол. У 1627 р. київський воєвода Януш Тишкевич заснував кляштор, а у 1630 р. подарував замок католицькому ордену Босих Кармелітів на знак подяки за звільнення із татарського полону. Святинею храму (він був у 1991 р. повернутий релігійній громаді) є ікона Божої Матері Бердичівської, яку ще у 1647 р. київський єпископ Станіслав Заремба оголосив чудотворною, а 1998 р. відбулась її коронація. У 2011 р. в костьолі створено Всеукраїнський Санктуарій Матері Божої Святого Скапулярію. Члени делегації оглянули костьол Святої Варвари, який було споруджено у 1759-1781 рр., де 14 березня 1860р. вінчався з графинею Евеліною Ганською відомий французький письменник Оноре де Бальзак. Краєзнавці Бердичева старанно зберігають історію свого міста, де століттями мирно вживались українці, євреї, поляки, росіяни та інші нації, вшановують пам'ять видатних земляків, люблять повторювати за письменником Шоломом Алейхемом, що Бердичів – це єврейський Париж.

Під час відвідання Музею історії міста Бердичева відбулась зустріч членів експедиції із колективом музею та місцевими краєзнавцями. На зібранні заступник міського голови Бердичева Іван Омелянович Демусь розповів про перспективи розвитку міста, наголосив на гуманітарній складовій у діяльності місцевої влади та ролі колективу музею у культурному житті Бердичева. Голова НСКУ О. П. Реєнт поділився планами Спілки на майбутнє, представив її творчий доробок, відзначив роботу краєзнавців місцевого осередку, зокрема досвідченого організатора і дослідника П. С. Скавронського, вручив йому Подяку НСКУ, а також членські квитки

Спілки науковим співробітникам музею Ларисі Василівні Коломієць та Наталії Миколаївні Захарчук.

Після зустрічі краєзнавці оглянули експозицію музею, який своєю драматичною історією сягає у 1925 р. і тісно пов’язаний з іменем видатного вченого і музеєзнавця Теодосія Мовчанівського. Саме він запропонував, щоб зберегти будівлю колишнього монастиря Босих Кармелітів, створити тут заповідник. Значна частина унікальних колекцій була втрачена під час Другої світової війни, монастир зазнав значних руйнувань. Поступове відродження закладу в післявоєнний час було обірване розпорядженням влади про передачу фондів Бердичівського історичного музею до Житомирського краєзнавчого. Із 1954 р. у Бердичеві не було музею, він припинив своє існування. І лише через тридцять років, у 1984 р., у місті знову було відкрито краєзнавчий музей. Тривалий час він перебував у не пристосованих для музейного показу приміщеннях, та після реставрації кляштору Босих Кармелітів музей розмістили у просторій двоповерховій будівлі й урочисто відкрили 22 серпня 2003 р. У 7 експозиційних залах представлена історія міста, традиції та культурні досягнення його мешканців. Унікальним експонатом музею є Євангеліє 1780 р., надруковане старослов'янською мовою в окладі виготовленому в друкарні кляштору Босих Кармелітів із зображенням Розп'яття Ісуса Христа та образу Матері Божої Бердичівської. Зберігається турецька нагорода «Орден Меджибіс» за самовідданість та вірність, також рідкісний знак Петрово – Полтавського кадетського корпусу, виготовлений до його 50-річчя. У 2010 р. заклад поповнився музеєм освіти м. Бердичева та музеєм воїнів-інтернаціоналістів.

Працівники музею постійно проводять загальноміські заходи: тематичні, фото та мистецькі виставки, зустрічі з цікавими особистостями, концерти художніх колективів. Вони розгорнули широку роботу із розробки туристичних маршрутів містом. Спілкуючись із музейниками, пересвідчуєшся у їх невтомному бажанні розвивати заклад, залучати фахівців до експозиційного оформлення залів, осучаснення концептуальних підходів у роботі музею, виробленні різноманітних форм у його комунікаційній діяльності.

Із Житомирщиною пов’язане ім’я видатного українського діяча культури Максима Тадейовича Рильського, тому Романівський літературно-меморіальний музей-садиба М. Т. Рильського увійшов до маршруту експедиції. Музей був відкритий для відвідувачів у 1990 р. у меморіальному приміщенні, яке належало родині Рильських. Завідуюча музейним закладом Марія Дмитрівна Авраменко провела делегацію садом, посадженим Максимом Тадейовичем. Краєзнавці відвідали пам’ятні місця, пов’язані із М. Рильським, вшанували на місцевому цвинтарі пам’ять батька поета Тадея, його матері Меланії та брата Богдана.

У 4-х залах музею представлені матеріали про родину поета, експонати, пов'язані з життям М. Т. Рильського в Романівці, а також численні документи, книги, фотографії, особисті речі, які розповідають про творчий шлях, громадську діяльність, захоплення видатного українського поета та про життєві долі багатьох талановитих людей пов'язаних з родиною Рильських. У цьому будинку деякий час діяла сільська школа, в якій у 1918-19 рр. вчителював М. Т. Рильський, про що засвідчує відтворений клас старої сільської школи. Спершу у 1965 р. при школі відкрили музейну кімнату, згодом весь будинок віддали під музей. Колектив музею започаткував проведення літературно-мистецьких свят «Романівська весна», яким вшановують славний рід Рильських, українське поетичне слово і плекають любов до рідної землі.

Музейники активно залучають до екскурсій та заходів учнів місцевої школи, які спільно із працівниками музею провели для учасників експедиції літературно-тематичну екскурсію. У невеличкому селі на Житомирщині натхненно працюють подвижники української культури та музейної справи. Їхні сучасні підходи у музейному показі, креативні задумки екскурсійної роботи варті поширення серед інших українських музеїв.

На підсумковому круглому столі учасники

експедиції обмінялись враженнями та думками щодо ролі краєзнавства у сучасному житті, взаємодії музеїв та суспільства. Л. П. Грузська зупинилась на формах комунікації музею і суспільства, які, на думку музейниці, визначаються специфікою музейних установ. Музейна комунікація має зміцнювати партнерські зв'язки музею із науковцями, залучати молодих людей до музейного простору, сприяти інтелектуальному розвитку людини. На тому, як сучасні суспільні виклики вимагають розвитку поряд із традиційними нових напрямів діяльності музею, наголосила Р. В. Маньковська. Такі форми як експозиційно-виставкова, просвітницько-освітня, видавнича в умовах інформаційно-технологічного розвитку необхідно доповнювати можливостями музейної педагогіки, засобами новітніх комунікаційних технологій. Як дієвий засіб комунікації з суспільством, музеї активно використовують засоби масової інформації, радіо, телебачення, газети, журнали, інтернет-видання, які допомагають сформувати зацікавленість громадян у відвідуванні музеїв.

Думку Р. В. Маньковської підтвердила М. Д. Авраменко, яка відзначила: чим більше музейний захід висвітлюється у засобах масової інформації, тим кількість відвідувань експозиції чи виставки стає більш масовою. На жаль, треба відзначити, що інформації про музеї у медіа-просторі України ще досить недостатньо, її обсяг набагато менший і дуже поступається сюжетам про різноманітні форми розваг.

Узагальнюючи роботу експедиції, голова Національної спілки краєзнавців України, заступник директора Інституту історії України НАН України, член-кореспондент НАН України О. П. Реєнт підкреслив, що музеї у сучасному суспільстві розглядаються як невід'ємна складова його соціокультурного простору, а музейна діяльність передбачає широкі контакти з громадськістю, тому комунікативна функція набуває особливої ваги у взаємозв'язках музею та суспільства. Відвідавши сім музеїв Житомирщини можна констатувати, що поряд із традиційними формами музейної комунікації, в умовах інформаційно-технологічного розвитку з'являються сучасні засоби взаємодії музею і суспільства, спрямовані на розширення сфери впливу музейних закладів на громадськість. Розвиток інформаційних технологій, що базуються на використанні комп'ютерів та телекомунікаційних систем, спонукає музеї переходити до більш перспективних форм комунікації. Музейне краєзнавство, яке вдало поєднує професійний підхід музейників та краєзнавчу складову їх діяльності, вбираючи інформаційно-технологічні інновації, вибудовує оригінальну систему комунікацій і займає важливе місце у соціокультурному просторі сучасного суспільства.

Наукова інформація

Олександр Бонь, Євген Ковальов (м. Київ)

Четверта конференція »Київ і кияни" у Київському університеті імені Бориса Грінченка

29 травня 2014 р. у Київському університеті імені Бориса Грінченка відбулася Всеукраїнська науково-практична конференція *«Київ і кияни у соціокультурному просторі XIX–XXI ст.: шевченкознавчий дискурс»*, присвячена 200-річчю від дня народження Тараса Шевченка. Захід відбувся на базі кафедри історії України за ініціативою д.і.н., професора А.Л. Зінченка. У конференції взяли участь історики і літературознавці з Київського університету імені Бориса Грінченка та інших науково-освітніх осередків Києва, Львова, Полтави, Кам'янця-Подільського. Співорганізатором конференції виступив Національний музей Тараса Шевченка.

З вітальною промовою до учасників конференції звернувся ректор Київського університету імені Бориса Грінченка д.філос.н., професор *В.О. Огнев'юк*, що акцентував увагу присутніх на актуальності дослідження ролі Києва в історії України, зокрема шевченківської доби, часів формування модерної української нації, причому переважно в культурно-антропологічному напрямі, особливо через поглиблене вивчення історії повсякденності.

У доповідях значне місце займав біографічний аспект шевченкознавства з характеристикою київського кола спілкування Тараса Шевченка. Чимало уваги було приділено розкриттю образу Києва в його літературно-мистецькій спадщині. Висвітлювалося значення образу самого Кобзаря як ключового елементу в ідеології українського національно-визвольного руху. Розглядалися актуальні історіографічні проблеми шевченкознавства. Низку виступів було присвячено минувшині Києва шевченківської доби, оскільки таким чином можливо глибше зрозуміти соціокультурні процеси, на тлі яких в українській історії з'явилася постать Кобзаря.

З доповідей, виголошених на пленарному засіданні конференції, варто відзначити виступ *Олега Гриніва* (д.філос.н., професора кафедри гуманітарних дисциплін Львівського державного університету фізичної культури), лейтмотивом якого стало розкриття ідеологічного змісту творчості Кобзаря у контексті українського національно-державного відродження. *Людмила Остафіїва* (старший науковий співробітник Національного музею Тараса Шевченка) познайомила присутніх з поетичним і малярським доробком Т. Шевченка періоду його подорожі Україною 1859 року. *Юлія Єрмоленко* (завідувачка Меморіального будинку-музею Тараса Шевченка на Пріорці) розповіла про «хату на Пріорці» як знакове шевченківське місце у київському українському культурному просторі, про віхи історії Пріорки, про життя там Т. Шевченка. *Оксана Драч* (д.і.н., професор кафедри всесвітньої історії Київського університету імені Бориса Грінченка) охарактеризувала соціокультурну роль Університету св. Володимира шевченківської доби. *Анатолій Скрипник* (к.і.н., доцент кафедри історії і філософії Подільського державного аграрно-технічного університету) розкрив значення Києва першої половини XIX ст. як військово-адміністративного центру та зробив акцент на мілітаризації міста,обумовленій посиленням російської імперської влади на Правобережній Україні. Дослідниця культурної спадщини Києва *Владислава Осьмак* (співробітниця кафедри культурології Національного університету «Києво-Могилянська академія»), спираючись на мемуарні джерела і художню літературу, запропонувала вдивитися в образ київського Подолу очима Т. Шевченка та його сучасників, звернувши увагу на важливість ролі Контрактового ярмарку в соціокультурних процесах. *Арсен Зінченко*

(д.і.н., професор кафедри історії України Київського університету імені Бориса Грінченка) у своєму виступі висвітлив значення шевченківської теми в житті та творчій спадщині видатного українського церковного діяча – митрополита Василя Липківського.

Продовженням конференції стали тематичні секційні засідання: «Вшанування пам'яті Тараса Шевченка в Києві», «Мистецтвознавча шевченкіана», «Історичне та літературне шевченкознавство».

За результатами роботи конференції видано збірник: «Київ і кияни у соціокультурному просторі XIX – XX століть: шевченкознавчий дискурс (до 200-річчя від дня народження Тараса Шевченка): матер. Всеукр. наук.-практ. конф., 29 трав. 2014 р. м. Київ. – К.: Київ. Ун-т ім.. Б. Грінченка, 2014. – 268 с.)».

У рамках конференції відбулася презентація діорам «Кирилівська стоянка» і «Городище зарубинецької культури на Замковій горі», відреставрованих і переданих Київському університету імені Бориса Грінченка з Музею історії міста Києва завдяки ініціативі к.і.н., доцента кафедри історії України О.І. Боня.

Михайло Делеган (м. Ужгород)

«Доля всіх українських земель нині залежить передовсім од нашої праці й сили...»

До 75-річчя проголошення Карпатської України

13 березня 2014 року з нагоди 75-річчя проголошення Карпатської України в Закарпатському інституті післядипломної педагогічної освіти проведено обласну науково-методичну конференцію «Августин Волошин і розвиток педагогічної думки на Закарпатті в першій половині ХХ ст.».

На початку конференції голова Закарпатської обласної організації Національної спілки краєзнавців України М. Делеган оприлюднив вітання директора Інституту інноваційних технологій і змісту освіти Міністерства освіти і науки О. А. Удода, в якому зокрема зазначалося: «Неоціненний вклад А. Волошина у розвиток освіти і науки, культури. Педагогічній діяльності він присвятив понад 45 років життя. Його зусиллями були написані і видані за свої кошти підручники для учнів народних шкіл, середніх і вищих навчальних закладів. Нині, в час загрози цілісності нашої держави, особливо гостро звучать слова президента Карпатської України, висловлені ним у квітні 1939 року: *«Доля всіх українських земель нині залежить передовсім од нашої праці й сили, і жодний громадянин не може усунутися од відповідальності»*.

У роботі конференції взяли участь науковці, педагоги, краєзнавці та студенти. Кандидат педагогічних наук, директор департаменту освіти, науки, молоді та спорту Закарпатської обласної державної адміністрації М. І. Кляп у своєму виступі зупинилася на вчинках видатного громадського діяча, педагога А. І. Волошина, котрі засвідчували високу мораль, духовний світ, добре серце та надзвичайний

розум цієї неординарної, надзвичайно обдарованої людини, яка, зокрема, власний будинок віддала під сиротинець.

Автор цих рядків насамперед відзначив історичний вклад Августина Івановича Волошина в українську державотворчість, наголосивши на певній подібності становища Карпатської України і нинішньої незалежної української держави, необхідності негайно і уміло її боронити.

У ході конференції детально проаналізовано насамперед *педагогічну* (кандидат педагогічних наук, завідувач кафедри образотворчого мистецтва Закарпатського художнього інституту А. В. Волощук – «Педагогічна концепція Августина Волошина в світлі сучасної педагогіки»; кандидат історичних наук, доцент Ужгородського національного університету Н. Б. Малець – «Патріотичні мотиви у педагогічній творчості А. Волошина»; старший викладач Мукачівського державного університету А. К. Мікуліна – «Використання ідей національного виховання Августина Волошина в процесі вивчення дисциплін художньо-естетичного циклу»; кандидат фізико-математичних наук, заступник директора Закарпатського інституту післядипломної педагогічної освіти В. М. Петечук – «Педагогічні погляди А. Волошина на викладання природничо-математичних дисциплін» та ін.), *громадсько-політичну* (професор Закарпатського інституту післядипломної педагогічної освіти, доктор фізико-математичних наук В. В. Химинець – «Громадсько-політична діяльність Августина Волошина»; професор Ужгородського національного університету М. Ю. Токар – «Політичний портрет президента Карпатської України»), а також *культурну* (кандидат педагогічних наук, завідувач кафедри Закарпатського інституту післядипломної педагогічної освіти М. Р. Баяновська – «Духовність і життєва компетентність в історико-культурній і педагогічній спадщині А. І. Волошина», ректор Закарпатського художнього інституту І. І. Небесник – «Августин Волошин і естетичне виховання у вчительській семінарії») діяльність визначного українського діяча. Головний акцент у виступах учасників конференції ставився на актуальності педагогічної спадщини А. Волошина, на необхідності її використання в навчально-виховному процесі сучасної української школи.

Огляди

Ірина Петренко (м. Полтава)

Визначна подія в краєзначих дослідженнях Полтавщини

Рец. на науково-популярне видання: Полтава в роки німецько-фашистської окупації (1941-1943). Підпільна молодіжна група Лімова – Баяна / Ю.М. Гужва, С.В. Козлов. – Полтава: ФОП Говоров С.В., 2013. – 384 с., з іл.

Наприкінці 2013 року у Полтаві в Духовно-культурному центрі імені преподобного Паїсія Величковського при Свято-Успенському кафедральному соборі Української Православної Церкви Київського Патріархату відбулася презентація науково-популярної роботи «Полтава в роки німецько-фашистської окупації (1941-1943). Підпільна молодіжна група Лімова – Баяна». Її авторами є відомі краєзнавці Юрій Гужва – історик, автор кількох монографій, багатьох статей та енциклопедичних довідок, та Сергій Козлов – історик, колекціонер, дослідник фалеристики, геральдики, українських жіночих прикрас XVII-XX століть, мистецтвознавець, директор згаданого центру, голова Благодійного товариства при соборі, автор-упорядник та популяризатор кількох видань. Тираж видання становить півтисячі екземплярів. Матеріали, які лягли в основу книги, збиралися понад 10 років.

Питання про формування і діяльність антифашистського підпілля на окупованих ворогом територіях у роки Другої світової війни, в тому числі й на Полтавщині, залишається маловивченим, однак надзвичайно актуальним. Рецензована книга розповідає про підпільну молодіжну групу під керівництвом Олександра Лімова і Йосипа Баяна, яка діяла в Полтаві в період німецької окупації (1941-1943 рр.). Праця ґрунтується на широкій джерельній базі. В її основу покладено архівні матеріали Служби безпеки України в Полтавській області та Державного архіву Полтавської області – кримінальні справи, протоколи допитів, матеріали ведення слідства, а також спогади безпосередніх учасників і очевидців описаних подій. На презентації була присутня Валентина Лебедько, котра навчалася в одному класі із Кларою Кошман та Євдокією Клименко, які допомагали молодіжній групі.

Підпільна молодіжна група Лімова – Баяна діяла в Полтаві в роки нацистської окупації. Вона не була чітко сформованою з визначеним керівництвом та розподілом обов'язків, що мали виконувати всі її члени. Молодіжна група виникла спонтанно, на підґрунті допомоги радянським військовополоненим, із залученням щоразу нових людей для проведення підпільної роботи. До складу групи Лімова – Баяна входило до 20-ти чоловік. Більшість із них не вважали себе за учасників групи, а просто виконували ту роботу, яку належить виконувати справжнім патріотам своєї країни. Вони звільнили з німецького полону 11 радянських льотчиків. Підпільники переховували їх на конспіративних квартирах, діставали одяг, продукти харчування, медикаменти для поранених, документи, зброю. Група зробила три вдалі спроби звільнення радянських льотчиків із ворожого полону та переправила їх через лінію фронту.

Після визволення Полтави, здавалося б, підпільників мали визнати за героїв, нагородити і пишатися ними. Однак сталося все навпаки. Розпочалася перевірка всіх громадян, котрі мешкали на окупованих територіях. Йосипа Баяна й Олександра Лімова було заарештовано, як і інших полтавців, причетних до групи, і безпідставно звинувачено у зв'язках із гестапо. Це пов'язувалося з тим, що керівники групи не належали до комуністичної партії, до того ж вона була самоствореною і не комсомольською. Йосип Баян загинув (за офіційною версією – вчинив самогубство) у в'язниці Полтавського УНКДБ в 1944 році, а Олександру Лімову пощастило вижити, і помер він у 2003 році, набагато переживши свого товариша і соратника по боротьбі проти ворога.

Покази О. Лімова і Й. Баяна та інших причетних до групи на допитах у НКДБ, особисті пояснення, спогади, архівні документи і склали основу рецензованої книги. Усі ці джерела досить суб'єктивні, інколи суперечать одне одному, тому зараз важко встановити істину, тим більше, що в живих майже не залишилося свід-

ків тих подій. Тож Юрій Гужва і Сергій Козлов, спираючись на вищеназвані матеріали, які подані цитатами, а іноді і цілими документами, побудували свою книгу так, що люди, причетні до підпільної роботи, самі розповідають про свою діяльність з мінімумом авторських коментарів. Це велика заслуга авторів, адже вони не нав’язують свою точку зору, не тлумачать матеріал тенденційно або однобоко, а спираючись лише на архівні документи і цитуючи їх, дають можливість читачам самим виявити істину і дійти до правди.

Фактично праця становить собою джерелознавчу публікацію. На її основі можна вивчати повсякденне життя міських мешканців у роки окупації, факти колабораціонізму, а також акцентувати увагу на патріотизмі простих мешканців Полтави і їхній нещадній боротьбі з ворогом. Непоодинокими були і факти самопожертовності серед мирного населення міста.

22 червня 2011 року на будинку № 6 по вулиці Баяна було врочисто відкрито пам’ятну інформаційну дошку, присвячену Йосипові Баяну. Організатором відкриття й автором-виконавцем дошки виступив Сергій Козлов, котрий мешкає на вулиці Баяна. Краєзнавець пожертвував власні кошти на виготовлення і встановлення пам’ятного знаку. На заході були присутніми жителі прилеглих будинків, ветерани, науковці та інші небайдужі до історії рідного міста люди. У найближчих планах ініціативної групи – встановлення в Полтаві пам’ятника Йосипові Баяну та членам його підпільної організації.

Праця містить ілюстрації, унікальні фотографії довоєнного, воєнного і повоєнного часу, які відтворюють життя Полтави на різних історичних етапах. Видання науково-популярне, а тому написане доступною мовою, позбавлене наукових важкозрозумілих зворотів, а тому й буде цікавим для широкого загалу.

Видання «Полтава в роки німецько-фашистської окупації (1941-1943). Підпільна молодіжна група Лімова – Баяна» (автори Ю.М. Гужва і С.В. Козлов) розраховане на широке коло читачів – істориків, краєзнавців, дослідників, усіх, хто цікавиться історією Другої світової війни.

Автори книги подарували понад сто примірників бібліотекам та вищим навчальним закладам, і не тільки полтавським, щоб із виданням ознайомилося якнайбільше читачів.

Олександр Гончаров (м. Київ)

Ювілейний збірник на пошану професора Анатолія Коцура

Рец. на збірник: Часопис української історії / За ред. доктора історичних наук, професора А.П. Коцура. – Київ, 2013. – Вип. 25. – 356 с.

У минулому році побачив світ спеціальний випуск збірника «Часопис української історії», присвячений 50-річному ювілею українського вченого-історика, історіографа, краєзнавця, педагога, громадського і культурного діяча, доктора історичних наук, професора, завідувача кафедри української історії та етнополітики Київського національного університету імені Тараса Шевченка Анатолія Петровича Коцура. Збірник вельми об’ємний, понад 350 сторінок.

Відкриває видання стаття доктора історичних наук, професора, члена-кореспондента НАН України Віктора Колесника «Анатолій Петрович Коцур – науковець, педагог, людина» (с.16-19), в якій висвітлено основні віхи життєвого шляху А.П. Коцура, його наукової, педагогічної та громадської діяльності.

Анатолій Петрович Коцур народився 6 січня 1963 р. у мальовничому селі Сакуниха Недригайлівського району на Сумщині. Ріс у сім’ї вчителів. Батько, Петро Михайлович, після успішного закінчення Харківського університету все життя працював сільським учителем історії. Мати, Катерина Митрофанівна, – вчителька початкових

класів. Саме вони пробудили в своїх дітей почуття працелюбності, відповідальності, терпимості, любові й поваги до інших. Уже до школи Анатолій читав газети, вільно користувався бібліотекою. Сакунівську 8-річну школу закінчив на «відмінно». Продовжив навчання в Роменській школі №1. Анатолій усе більше захоплюється історією. Він стає неодноразовим переможцем районної, міської, а потім і обласної олімпіад з цього предмета.

Закінчивши з золотою медаллю середню школу в 1980 р., Анатолій вступив на історичний факультет Чернівецького державного університету. На факультеті працювали талановиті науковці, які прищеплювали студентам любов до історії, інтерес до науково-дослідницької роботи. А. Коцур був учасником студентських олімпіад, їх призером. У студентські роки друкуються наукові статті А. Коцура. Розпочинається його педагогічна діяльність в одній із шкіл міста.

Після закінчення альма-матері в 1985 р. А. Коцур залишився працювати стажистом-дослідником, а потім отримав рекомендацію для навчання в аспірантурі. У 1991 р. достроково захистив кандидатську дисертацію в Київському державному університеті ім. Т.Г. Шевченка. Після захисту дисертації працює асистентом кафедри історії України, а в грудні 1992 р. його обрано за конкурсом на посаду доцента цієї ж кафедри. Працюючи викладачем, А.П. Коцур водночас пише докторську дисертацію. З 2000 р. співпрацює з кафедрою історії та культури України Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди. У 2001 р. А.П. Коцур захищає в спеціалізованій вченій раді при Київському національному університеті імені Тараса Шевченка докторську дисертацію «Ідея державності в історичній думці та суспільно-політичному житті України кінця XVIII – початку XX століття».

З 2003 р. Анатолій Петрович – професор, завідувач кафедри української історії та етнополітики Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Доктор філософії (2005). Він відмінник освіти України (2007). Нагороджений Почесною відзнакою ім. Г.С. Сковороди (2008), Почесною відзнакою «Хрест Петра Калнишевського» (2009). Має відзнаки Міністерства освіти і науки України (2010), Міністерства аграрної політики України (2007, 2011), Національної спілки краєзнавців України (2010, 2013), Київського міського голови (2005, 2006, 2007), Коломийської (2005) та Глухівської (2005) райдержадміністрацій. Почесний громадянин Сакунихи (2010).

На сьогодні А.П. Коцур автор понад 500 наукових, науково-популярних, навчально-методичних праць, публікацій у пресі з актуальних проблем вітчизняної історії, української державності, історіографії історії України, історії науки й техніки в Україні тощо.

У розділі збірника «Родина – від батька до сина» подаються теплі відгуки рідних і близьких людей про стосунки в родині, дитячі роки А.П. Коцура. Зокрема, наведені уривки із книг батька Петра Миколайовича «У кожного своя доля» (Чернівці: Золоті литаври, 2000. – С. 234-236) та «Дерево мого роду» (Переяслав-Хмельницький: Книги – XXI, 2005. – С. 193-198) про синів, родину. У цьому ж розділі вміщено уривки із щоденника А.П. Коцура, в якому зафіксовані спогади про шкільні роки, родинні стосунки, повагу до батьків. «У родині у нас завжди панував спокій, – пише Анатолій Петрович. Від коли пам’ятаю, старших ми завжди називали на Ви” (с.27). Згадує, що батько був ініціатором створення шкільного музею. «Спочатку це була маленька кімната, а коли експонатів назбиралось понад дві сотні, керівництво школи виділило велике приміщення. Допомагала батькові вся наша сім’я. Загорілись цією справою всі школярі. Щодня музей поповнювався все новими й новими експонатами. Я вів їх облік. У зошиті на 1978 р. (коли я закінчив Сакунівську 8-річну школу) зафіксовано 708 експонатів» (с. 29). Так формувалася в учня любов до рідного краю, краєзнавства, історії. Слід зазначити, що щоденник Анатолія Петровича – це не тільки спогади про дитинство, родину. В ньому відбилися характерні риси цілого десятиліття – 70-х років минулого століття.

Розділ «Вітання ювілярові» (с. 43-49), який відкривається словами щирих побажань від Національної спілки краєзнавців України за підписом її голови, члена-кореспондента НАН України О.П. Реєнта, містить також вітання від ректорів ряду вузів України, завідувачів кафедрами Київського національного університету імені Тараса Шевченка, керівників органів

державної влади та громадських організацій Сумщини, колег по роботі, однокласників.

У наступних розділах, сформованих за періодами життєвого та науково-педагогічного шляху А.П. Коцура – «Сакунівський період», «Роменський період», «Чернівецький період», «Переяслав-Хмельницький період», «Київський період» – подаються щирі й теплі відгуки та спогади рідних, вчителів, викладачів, однокласників, колег. Останній, київський, період життя та діяльності А.П. Коцура пов'язаний з його працею в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка. Тут вміщені відгуки колег, студентів про внесок вченого у підготовку науково-педагогічних кадрів, наукову та педагогічну діяльність, про нього як людину, про його життєву позицію, любов до книги. Про Анатолія Петровича як людину і особистість свідчать вже назви відгуків-спогадів: «Творення добра як життєва позиція», «Друг, сподвижник, учений», «Яскрава особистість», «Педагог і вчений – за професією і покликанням», «Випромінює щирість та доброзичливість», «Він живе життям колективу» тощо. Привертає увагу в цьому розділі есе доктора історичних наук, професора кафедри джерелознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка Я.С. Калакури «Історіографічні студії професора Анатолія Коцура» (с. 104-108). Як знаний фахівець з української історіографії, Ярослав Степанович, мабуть, як ніхто інший спроможний оцінити історіографічний доробок у науковій творчості А.П. Коцура, зазначає, що «практично історіографічний компонент у тій чи іншій мірі присутній в кожній його праці, оприлюдненій за останнє десятиріччя, що є показником наукової зрілості дослідника й педагога» (с. 108).

Своєрідним продовженням цього розділу є наступні – «Очима столичних науковців», де вміщені відгуки науковців інших вузів Києва (с. 134-137) та «Земляки про А.П. Коцура» (с. 138-143). Доволі об'ємним є наступний розділ – «Докторанти й аспіранти про А.П. Коцура». Зазначимо, що чимало побажань у відгуках подані у віршованій формі, що свідчить про неабияку повагу до ювіляра.

Найбільш об'ємним є розділ «Історик України» (с. 174-214), який вміщує статті про науково-педагогічну, громадсько-подвижницьку працю ювіляра. Це й не дивно, оскільки, як зазначив професор Я.С. Калакура, «творчий доробок історика, як і сама особистість, неординарний, різноплановий, динамічний і багатовимірний» (с.104). Це вже засвідчили й наявні біобібліографічні публікації [1] та численні рецензії на праці А.П. Коцура.

У статті Дмитра Розовика «Давня та середньовічна історія України в працях А.П. Коцура» (с. 174-177) проаналізовані дослідження вченим історії первісного суспільства, Київської Русі, Галицько-Волинської держави, Литовсько-Польської доби в українських землях. Однією з перспективних сторінок студій А.П. Коцура став внесок у вивчення подій, явищ та історіографії козацької доби. Цей напрям наукової творчості проаналізовано у статті Леоніда Могильного «Літописець історії козаччини, Запорозької Січі та постаті Петра Калнишевського» (с. 177-180). За підрахунками Л. Могильного, цьому важливому періоду Анатолій Петрович присвятив майже 60 праць. Одним із основних напрямів у науковій творчості вченого-історика є дослідження процесу національного відродження України кінця XVIII – початку XX століть, про що йдеться у статті Тетяни Горбань (с. 181-187).

Даній проблемі – прямо чи опосередковано, як у цілісному її охопленні, так і окремим складовим – присвячений не один десяток праць у науковому доробку А.П. Коцура. Це й фундаментальні монографічні дослідження, такі як «Пошуки шляхів національного відродження в історичній думці України XVIII ст.», «Національна ідея в інтелектуальній спадщині української та російської еліти кінця XVIII-XX ст.», «Ідея державності в історичній думці та суспільно-політичному житті України кінця XVIII – початку XX ст.», і навчальні видання, наприклад «Українська ідея в XIX-XX ст. Навчально-методичний посібник», «Українське суспільство наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. Навчально-методичний посібник», і численні статті, доповіді та повідомлення на конференціях тощо.

Про розгляд професором А.П. Коцуром наукової теорії М. Драгоманова йдеться у розвідці Петра Киридона «Професор А.П. Коцур про державницькі ідеї М.П. Драгоманова» (с.187-189). Вагомий внесок А.П. Коцура у вивчення вузлових проблем української історії XX ст. розкрив Олександр Даниленко у статті «Новітня

історія України в наукових працях А.П. Коцура» (с. 189-192). «Погляд історіографа на Україну доби незалежності (1991-2012 рр.)» висвітлила Марія Казьмирчук (с. 192-197). Досить розлогу статтю «Українське минуле та його непересічні постаті в історичних дослідженнях Анатолія Петровича Коцура» опублікувала Марія Мандрик (с. 197-205). Вона, зокрема, зазначила, що у науковому доробку історика умовно можна простежити кілька основних напрямків досліджень, які між собою тісно переплелися і взаємодоповнюють один одного – історіографія історії України, історія України, краєзнавство, біографістика (с. 197). Дослідниця наприкінці статті підсумовує, що А.П. Коцуру вдалося виробити власний науковий стиль і підходи у вивченні минулого, запропонувати нові напрямки досліджень, які продовжують його вихованці (с. 204).

«Внесок професора А.П. Коцура в історичну біографістику» розглянув Віктор Кругляков (с. 205-208). За його підрахунками А.П. Коцуром з цієї проблематики опубліковано 7 монографій, 105 наукових статей, 16 наукових розвідок, 3 навчально-методичні посібники. Подвижницька діяльність професора А.П. Коцура на ниві історичної біографістики відобразилась також у діяльності редакційної колегії фахового видання «Історія науки і біографістики», до якої він входить. Ним, як головним редактором іншого фахового видання – «Часопису української історії», започатковано рубрику «Історичні портрети», де протягом 2004-2014 рр. опубліковано понад 40 життєписів яскравих особистостей минулого та сьогодення (с.208). На «Дослідження А.П. Коцура з історії освіти, науки і техніки» звернула увагу Лілія Іваницька (с. 212-214). За її підрахунками А.П. Коцуром опубліковано 73 наукові праці з історії освіти, науки й техніки в Україні, 42 із них безпосередньо присвячені даному науковому напрямку (в т.ч. 8 монографій), а у 31 містяться окремі розділи та параграфи (с. 213).

Автор цих рядків у розвідці «А.П. Коцур як краєзнавець» (с.208–211) спробував окреслити даний напрям у науковій творчості історика, який тісно переплетений з іншими і посідає помітне місце. Тут, у фаховому краєзнавчому виданні, доцільним буде бодай коротко ознайомити читача з цим напрямом у творчому доробку А.П. Коцура. Те, що напрям цей у науковому доробку історика є значним, не є дивним, оскільки Анатолій Петрович виховувався в родині освітян-краєзнавців. Його батько – Петро Михайлович Коцур, був знаним краєзнавцем, автором низки книг: «У кожного своя доля» (2000), «Розкажуть про все берези» (2003), «Дерево мого роду» (2005), «Не міліють пам'яті джерела» (2008), «І летять лелеки до своїх осель» (2010). Тож і Анатолій Петрович почав писати на краєзнавчу тематику ще в досить юному віці. Вже у шкільні роки (70-ті рр. минулого століття) він опублікував у газетах «Світло Жовтня» та «Червоний промінь» п'ять заміток про край, рідне село, милі серцю місця дитинства, захисників рідного краю, земляків-героїв, які полягли на полях Великої Вітчизняної війни.

Статті на воєнну тематику Анатолій Петрович також продовжує писати у 80-ті роки. Під час навчання на історичному факультеті Чернівецького державного університету та в перші роки трудової діяльності в цьому ж вузі ним було надруковано більше десятка публікацій в газетах «Радянський студент» та «Молодий буковинець». Слід зазначити, що до цієї тематики А.П. Коцур повертається й пізніше [2].

Працюючи після захисту кандидатської дисертації асистентом кафедри історії України Чернівецького держуніверситету, а згодом доцентом, А.П. Коцур друкує наукові та науково-популярні праці з різних аспектів історії Буковини у наукових збірниках, місцевій пресі. Серед них праці, в яких аналізуються проблеми вивчення історії Чернівецької області у другій половині XX століття [3]. Пізніше, у 2010 р., Анатолій Петрович у співавторстві з Б. Білецьким присвятили окрему публікацію проблемам розвитку науки в столиці Буковини [4]. Вивчаючи Буковинський край, А.П. Коцур звертається до історії міст – Коломиї [5] та Чернівців, зокрема вулиць і площ обласного центру [6]. Окрім цих населених пунктів, Анатолій Петрович в період 90-х років також цікавиться історією міста Переяслава-Хмельницького [7].

Досить вагоме місце у науковому доробку А.П. Коцура 90-х і наступних років посідають дослідження персоналій. Це, передусім, наукові публікації, присвячені визначним вченим, державним і громадським діячам в історії України – М.І. Костомарову, М.О. Максимовичу, П.О. Кулішу, М.С. Грушевському, Д.І. Багалію, І.І. Огієнку. Окрім цього, особі М.О. Максимовича,

А.П. та В.П. Коцури присвятили окрему монографію [8]. Наукова спадщина та суспільно-політична діяльність видатних осіб аналізується в контексті їх внеску у процеси творення української національної ідентичності, українського національного відродження та державотворення, що було особливо актуальним у 90-ті роки з огляду на формування незалежної Української держави.

Поряд з цими видатними постатями в історії України, А.П. Коцур досліджує життя й діяльність науковців, краєзнавців, які зробили вагомий внесок у вивчення історії Західного та інших регіонів України. Це праці про життя і діяльність академіка С.Й. Смаль-Стоцького [9], про науковий доробок професора М.М. Кордуби [10]. Низка статей присвячена науковій та краєзнавчій діяльності професора І.А. Гриценка [11], вченому і педагогу Б.Ф. Білецькому та його родині [12], краєзнавцю Посулянського краю Г. В. Діброві [13].

Діячам науки і культури України також присвячені два об’ємні видання під назвою «Діячі науки і культури України: нариси життя та діяльності», які вийшли за редакцією А.П. Коцура та його колег у 2007 та 2010 роках [14]. Останнє містить 201 нарис про головні віхи життя та досягнення представників науки і культури, основна діяльність яких припала на різні періоди ХХ століття. А.П. Коцуру належать біографічні нариси про Я.Д. Кіршенблата, Є.В. Мандичевського, Л.М. Старицьку-Черняхівську, І.І. Труша, Ф.І. Шміта (Карл-Ернст).

Серед визначних осіб в історії України, діяльність яких висвітлює А.П. Коцур, чільне місце посідає постать його славного земляка, останнього кошового отамана Запорозької Січі П.І. Калнишевського. Слід зазначити, що саме з-під пера родини істориків – Анатолія, його дружини Галини та брата Віктора першими в сучасній історіографії побачили світ праці про цю непересічну особу. В 1996 р. А.П. Коцур та В.П. Коцур зробили одну з перших спроб цілісно відтворити постать П. Калнишевського в книзі «Шлях на Голгофу: Від кошового Петра Калнишевського до СВУ» [15]. А в 2004 р., до 200-річчя від дня смерті П. Калнишевського, творчий тандем видав ще одну монографію «Від Сули до Білого моря: шлях через три століття» [16]. Варто зазначити, що починаючи з 2003 р. практично не було жодного року щоб із під пера А.П. Коцура одноосібно, чи у співавторстві, не з’являлася наукова або науково-популярна праця про славного земляка. В цілій низці публікацій у періодиці та пресі висвітлюються маловідомі сторінки діяльності та трагічні перипетії останнього періоду життя кошового. Значна кількість публікацій присвячена доброчинній діяльності П. Калнишевського, зокрема ктиторській діяльності [17]. А.П. Коцур досліджував долю храмів, результатом чого стала поява окремих публікацій, присвячених, приміром, Троїцькій церкві в с. Пустовійтівка та Троїцькому собору в Новомосковську [18].

Працюючи з 2003 р. в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка, Анатолій Петрович зосереджується на історії столиці та регіону. Вже 2005 р. колективом кафедри був виданий навчальний посібник з історії Києва для студентів вищих навчальних закладів [19]. У 2008 р. за редакцією А.П. Коцура та Н.В. Терес побачив світ об’ємний, обсягом понад тисячу сторінок, навчальний посібник з історії України, де значна частина документів і матеріалів стосуються історії Києва та Київщини [20].

У сфері наукового києвознавства слід назвати дві монографії, співавтором яких є А.П. Коцур. Перша присвячена виникненню та функціонуванню жіночих навчальних закладів Києва у другій половині XIX – на початку ХХ ст. [21]. Друга висвітлює проблеми становлення та діяльності Київського товариства грамотності [22]. Окремим сторонам роботи Товариства присвячені наукові статті [23]. Принагідно зазначимо, що А.П. Коцур також цікавиться історією просвітницьких організацій та науково-освітніх закладів інших регіонів України, що знайшло вияв у відповідних монографіях [24].

Ряд статей про визначних науковців і громадських діячів вміщені А.П. Коцуром в 3-х випусках збірника «Постаті Київщини» (– К.: Міленіум, 2007, 2008, 2010). Це нариси про Л.М. Старицьку-Черняхівську, М.О. Максимовича, О.М. Бодянського, М.І. Костомарова, М.П. Драгоманова, І.А. Гриценка, П.О. Куліша.

Не зникла зацікавленість у А.П. Коцура і Переяславським краєм, до історії якого він звертався у попередні роки наукової діяльності. 2007 р. вийшла книга «Переяслав у віках» [25], членом авторського колективу є А.П. Коцур.

Окрім суто наукової роботи в галузі краєзнавства, А.П. Коцур бере активну участь у громадській краєзнавчій діяльності. Він член Національної спілки краєзнавців України (з 2008 р.), член правління її Київської міської організації, виявляє зацікавленість і вболіває за справи організації. За активну науково-дослідницьку та просвітницьку діяльність у популяризації історії рідного краю А.П. Коцур відзначений Подякою Національної спілки краєзнавців України (2010 р.). У 2013 р. за поданням Київської міської організації Спілки рішенням Президії правління НСКУ за значний внесок у розвиток краєзнавчого руху, збереження національної історико-культурної спадщини України А.П. Коцуру присвоєно звання «Почесний краєзнавець України». Значною мірою завдячуючи Анатолію Петровичу на кафедрі, яку він очолює, діє краєзнавчий осередок Спілки. Його члени разом з Анатолієм Петровичем брали участь у роботі IV (2008 р.) та V (позачергового) (2012 р.) з'їздів НСКУ. Члени осередку досліджують історію вулиць Києва, беруть активну участь у підготовці відповідних праць, зокрема видали навчально-методичний довідник «Назви вулиць Києва в конфлікті ідеологій» [26].

Чимала кількість праць краєзнавчого характеру друкується у «Часописі української історії» – фаховому науковому виданні зі спеціальностей «Історичні науки», засновником і головним редактором якого, як уже зазначалось, є А.П. Коцур. Журнал видається кафедрою української історії та етнополітики Київського національного університету імені Тараса Шевченка. До складу його редколегії входять провідні вчені-історики, доктори історичних наук, професори кафедри та історичного факультету цього вузу. З 2014 р. у складі редакційної колегії – відомі науковці Польщі, Болгарії, Румунії, Росії та Молдови.

Серед багатьох проблем, які розкриваються на сторінках цього фахового видання (питання суспільно-політичного, соціально-економічного та культурного розвитку; історіографічні, джерелознавчі проблеми; питання українознавства, етнології, історії науки та техніки тощо) значна увага приділяється краєзнавству, різним аспектам історії Києва від давнини до сьогодення. «Часопису» належить пріоритет у збагаченні історіографічної спадщини новими концептуальними підходами до розробки цілого комплексу проблем історії Києва.

За свідченням доньки Віти (с.42), Анатолій Петрович багато сил і енергії затратив на те, щоб вийшов перший номер цього журналу. І вже за 2004-2013 рр. вийшло 25 випусків «Часопису». За цей період були моменти відчаю і розчарувань, навіть з'являлась думка про припинення виходу в світ видання. Проте головному редактору вдалося зберегти журнал. Він живе цим журналом, робить все необхідне, щоб науковці могли комфортно друкуватись і отримувати його своєчасно.

Спеціальний випуск збірника, присвячений 50-річному ювілею А.П. Коцура, окрім згаданих розділів, містить також матеріали, зібрані і укладені донькою Анатолія Петровича – Вітою Коцур (с. 215-268). Це «Хронологічний покажчик праць вченого» (за 1974-2012 рр.), в переліку якого 501 праця, «Матеріали про життя, науково-педагогічну діяльність, наукові дослідження», а також матеріали про науково-редакторську діяльність вченого та діяльність як рецензента і опонента, перелік дисертацій, захищених під його керівництвом та перелік відзнак, грамот, подяк А.П. Коцура.

Наприкінці збірника вміщено значну кількість фотографій у розділі «Життя у світлинах» (с. 269-330) та фотокопій документів у розділі «Документи і матеріали» (с. 331-354), де бачимо сторінки щоденників та учнівських зошитів, малюнків А. Коцура шкільної пори, копій газетних статей про його успіхи у студентський період, сторінки залікових книжок, дипломи, нагороди та відзнаки тощо. Зазначимо, що матеріали цих двох останніх розділів – це матеріали не лише про окрему особу, вони мають більш широке значення документів, що відображають вже віддалену від нас епоху 70-80-х років минулого століття, тобто є цікавими джерелами.

Підсумовуючи сказане, зазначимо, що матеріали збірника є промовистим свідченням того, яких значних вершин може досягти у своїй професійній діяльності людина працелюбна, творча, наполеглива. Хочеться побажати Анатолію Петровичу, щоб наступні періоди його життя були не менш плідними, зокрема й на ниві краєзнавства, зважаючи на важливе суспільно-корисне значення останнього.

Джерела та література

1. Реєнт О. Коцур Анатолій Петрович / О. Реєнт // Українські історики. – К. – Львів, 2003. – Вип. 2. – Ч. І. – С. 155; Анатолій Петрович Коцур. Бібліографічний покажчик. Штрихи до біографії. – Чернівці, 2003. – 72 с.; Коцур Анатолій Петрович // Історичний факультет КНУ імені Тараса Шевченка. – К.: Прайм-М, 2004. – С. 224 та ін.

2. Коцур А. В обіймах смерті / А. Коцур // Джерела пам'яті: Історико-краєзнавчий альманах / Упоряд. Т.Ю. Нагайко. – Тернопіль: Астон, 2007. – Вип. 1. Народжені для випробувань. – С. 200-201; Коцур А. Героїчні подвиги в боях за Сакуниху / А. Коцур // Голос Посулля. – 2011. – № 42-43. – 7 трав. – С. 5.

3. Коцур А. Проблеми вивчення історії Чернівецької області (1940-1993 рр.) / А. Коцур // Вісник Центру Буковинознавства. Серія історична. – Чернівці, 1993. – Вип.1. – С. 183-190; Коцур А. Проблеми вивчення історії краєзнавства Чернівецької області (1940-1994 рр.) / А. Коцур, О. Лігоцька // Матеріали наук. конференції викл., співробітн. та студентів, присв. 120-ю заснув. Чернів. ун-ту, 4-6 травня 1995 р. – Чернівці: Рута, 1995. – Т.1. Гуманіт. науки. – Кн.1. – С. 29-30.

4. Коцур А. Чернівці у світлі науки / А. Коцур, Б. Білецький // Наукові записки з української історії: Зб. наук. ст. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – Вип. 24. – С. 267-270.

5. Коцур А. Коломия в 50-і роки ХХ ст. / А. Коцур // Коломиї 750 років: Тези доп. істор.-краєзн. конф., 15-16 квітня 1991 р. – Коломия, 1991. – С. 37-41.

6. Коцур А.П. Історія вулиці Головної у Чернівцях / А.П. Коцур, В.К. Демочко // Буковина – мій рідний край: М-ли іст.-краєзн. конф. молодих дослідників та науковців. – Чернівці, 1996. – С. 9-11.; Коцур А.П. Виникнення вулиці О. Кобилянської в Чернівцях / А.П. Коцур, В.К. Демочко // З історичного минулого Буковини: Зб. наук. ст. – Чернівці, 1996. – С. 74-80; Коцур А.П. До історії виникнення площі Філармонії в Чернівцях / А.П. Коцур // Буковина – мій рідний край: М-ли 2-ої іст.-краєзн. конф. молодих дослідників та науковців. – Чернівці, 1997. – С. 91-93.

7. Коцур А. З історії архітектури Переяслава / А. Коцур // Актуальні проблеми розвитку міст та міського самоврядування (історія і сучасність): Тези Міжнарод. наук.-практ. конф., 7-9 квітня 1993 р. – Рівне, 1993. – С. 201-204.

8. Коцур А.П. Відомий історик України М.О. Максимович / А.П. Коцур, В.П. Коцур. – Переяслав-Хмельницький – Чернівці: Світа, Золоті литаври, 2000. – 84 с.

9. Коцур А.П. Життя і діяльність академіка Степана Смаль-Стоцького / А.П. Коцур, Г.Г. Коцур // Педагогічні ідеї С. Смаль-Стоцького в контексті розвитку національної освіти й виховання: Матеріали всеукр. наук.-практ. конф., 24-26 лютого 1999 р. – Чернівці, 1999. – С. 56–59.

10. Коцур А.П. Історична спадщина Мирона Кордуби / А.П. Коцур // Наукові записки з української історії: Зб. наук. ст. – Переяслав-Хмельницький, 2001. – Вип. 12. – С. 147-151.

11. Коцур А. Слово про історика, краєзнавця України (до 80-річчя доктора історичних наук, професора І.А. Гриценка) / А. Коцур // Питання історії України: Зб. наук. ст. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – Т. 3. – С. 12-20; Коцур А. Лівобережна Україна у наукових дослідженнях професора І.А. Гриценка / А. Коцур // Література та культура Полісся: Зб. наук. праць. – Ніжин, 2000. – Вип. 13. – С. 195-197; та ін.

12. Коцур А. Вчений, педагог, наставник (До 70-річчя від дня народження Б.Ф. Білецького) / А. Коцур // Часопис української історії: Зб. наук. ст. – К.: Книги-ХХІ, 2006. – Вип.4. – С.171–175; Коцур А. Сімейна сага родини Білецьких / А. Коцур, Д. Танащик // Сімейна сага родини Білецьких. – Чернівці: Золоті литаври, 2010. – С. 18-30.

13. Коцур А. Написав лише тисячну долю того, що хочеться… (До 60-річчя від дня народження краєзнавця Г.В. Діброви) / А. Коцур, Г. Коцур // Часопис української історії / За ред. доктора історичних наук, професора А.П. Коцура. – К.: Книги-ХХІ, 2011. – Вип. 21. – С. 152-155; та ін.

14. Діячі науки і культури України: нариси життя та діяльності / За заг. ред. А.П. Коцура, Н.В. Терес. – К.: Книги-ХХІ, 2007. – 464 с.; Діячі науки і культури України: нариси життя та діяльності. Рекомендовано МОН України як навч. посібник для студентів вузів / За ред. А.П. Коцура, В.П. Коцура, Н.В. Терес. – К. – Чернівці: Книги-ХХІ, 2010. – 688 с.

15. Коцур А. Шлях на Голгофу: Від кошового Петра Калнишевського до СВУ / А. Коцур, В. Коцур. – К.: Хрещатик, 1996. – 82 с.

16. Коцур А.П. Від Сули до Білого моря: шлях через три століття (До 200-річчя від дня смерті останнього кошового отамана Запорозької Січі П.І. Калнишевського) / А.П. Коцур, В.П. Коцур. – Київ – Переяслав-Хмельницький: Книги-ХХІ, 2004. – 360 с.

17. Коцур А. Доброчинство останнього кошового отамана Запорозької Січі Петра Калнишевського (на прикладі Покровської церкви в Ромнах) / А. Коцур // Часопис української історії: Зб. наук. ст. – К., 2005. – Вип. 2. – С. 5-13.

18. Коцур А. Троїцька церква П. Калнишевського в Пустовійтівці – пам'ятка дерев'яної архітектури

України XVIII ст. / А. Коцур // Часопис української історії: Зб. наук. ст. – К., 2005. – Вип. 3. – С. 10-14; Його ж. Троїцький собор П. Калнишевського в Новомосковську – вершина українського дерев’яного зодчества XVIII ст. // Там само. – К., 2006. – Вип. 5. – С. 5–9.

19. Історія Києва: від княжої доби до сучасності. Збірник документів і матеріалів: Навч. посібник / За заг. ред. В.Ф. Колесника, А.П. Коцура, Н.В. Терес. – К.: Книги-XXI, 2005. – 773 с.

20. Історія України від найдавніших часів до сьогодення. Збірник документів і матеріалів: Навч. посібник з грифом МОН України / За заг. ред. А.П. Коцура, Н.В. Терес. – К. -Чернівці: Книги-XXI, 2008. – 1100 с.

21. Вірченко В.В. Жіночі навчальні заклади у м. Києві (1861-1920 рр.): Монографія / В.В. Вірченко, А.П. Коцур – К. – Чернівці: Книги-XXI, 2007. – 196 с.

22. Коцур А.П. Становлення та діяльність Київського товариства грамотності (1882-1908 рр.) / А.П. Коцур, О.В. Гордійчук: Монографія. К.: ФОП Корзун Д.Ю., 2011. – 196 с.

23. Коцур А. Діяльність Київського товариства грамотності у сфері поширення початкової освіти та елементарних знань серед населення Правобережної України (1897-1908) / А. Коцур, О. Гордійчук // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Сер. «Історія». – 2009. – Вип. 98. – С. 21-24; Коцур А.П. Діяльність бібліотечної комісії Київського товариства грамотності / А.П. Коцур, О.В. Гордійчук // Науковий вісник Буковинської державної фінансової академії. Гуманітарні науки. – Чернівці, 2011. – Вип. 4. – С. 117-125.

24. Гарат Р.М. Діяльність товариства «Просвіта» в Галичині (1868-1921 рр.): Монографія / Р.М. Гарат, А.П. Коцур. – Переяслав-Хмельницький: Книги-XXI, 2005. – 168 с.; Коцур А.П. Становлення та розвиток сільськогосподарських освітніх закладів і дослідної справи Черкащини (друга половина XIX – початок XX ст.): Монографія / А.П. Коцур, М.В. Костюк. – Київ-Умань-Чернівці: Книги-XXI, 2008. – 240 с.; Коцур А.П. Осередок сільськогосподарської дослідницької справи в Україні / А.П. Коцур // Бібліотечний вісник. – 2010. – № 10. – С. 54-55.

25. Переяслав у віках / В. Коцур, О. Колибенко, А. Коцур та ін. – К.: Світ успіху, 2007. – 424 с.

26. Назви вулиць Києва в конфлікті ідеологій: Навчально-методичний довідник / А.П. Коцур, Л.В. Іваницька, М.Г. Казьмирчук та ін. – К., 2009. – 48 с.

Євген Букет (м. Київ)

До «Джерел духовності»

Вийшов друком збірник документів і матеріалів науково-краєзнавчих експедицій Національної спілки краєзнавців України 2009-2013 рр. (Джерела духовності: Науково-краєзнавчі експедиції Національної спілки краєзнавців України 2009-2013 рр. Документи та матеріали / Нац. спілка краєзнавців України; за заг. ред. О. П. Реєнта; упоряд.: Є. В. Букет, С. Д. Гальчак, В. І. Дмитрук, Р. В. Маньковська. – Вінниця: ПП Балюк І.Б., 2014. – 340 с.: 8 с.) іл.

Науково-краєзнавчі експедиції – важливий напрямок у роботі Національної спілки краєзнавців України на сучасному етапі. Вони стали дієвою формою залучення широкої громадськості до проблем збереження історико-культурної спадщини нашої держави, сприяють конструктивному діалогу науковців і влади, дають поштовх до вирішення назрілих проблем у дослідженні історії рідного краю і генерують нові проекти. Детально з усіма етапами проведення науково-краєзнавчих експедицій від формування ініціативної групи до підсумкового суспільного резонансу заходу знайомить пер-

ший збірник документів і матеріалів науково-краєзнавчих експедицій Національної спілки краєзнавців України 2009-2013 рр. під заголовком «Джерела духовності», який побачив світ на початку лютого цього року за підтримки Вінницької обласної організації Спілки.

У збірнику представлені матеріали дев'яти експедицій Спілки, присвячені нагальним проблемам збереження історико-культурної спадщини. Зокрема, науково-краєзнавча експедиція до Полтавської області 25-26 червня 2009 р., де відбулося знайомство зі станом історико-краєзнавчої спадщини краю та його пам'ятками. Експедиція «Світові пам'ятки сакральної архітектури Львівщини: проблеми збереження», що відбулася 7-8 жовтня 2010 р., учасники якої прагнули привернути увагу державних органів та широкої громадськості до занепаду української сакральної дерев'яної архітектури та спонукати їх до рішучих дій. Суголосною львівській була й експедиція до м. Новомосковська Дніпропетровської області в межах перших «Троньківських читань» 19 листопада 2010 року. Метою цієї подорожі, на якій наполіг Голова правління Національної спілки краєзнавців України академік П. Т. Тронько, було якомога більше дізнатися про сучасний стан перлини козацького бароко дерев'яного Свято-Троїцького храму.

Метою експедиції до Національного історико-культурного заповідника «Качанівка», присвяченої 30-річчю від дня його заснування та 10-річчю надання статусу Національного 14 травня 2011 р., було вивчення стану пам'яткоохоронної діяльності в області, збереження садибної архітектури та парково-ландшафтного довкілля у межах охоронної зони національного заповідника.

За темою «Олешківській Січі – 300 років: історичні та сучасні інтерпретації» 15-16 червня 2011 р. відбулася експедиція на Запоріжжя та Херсонщину. Члени делегації відвідали о. Хортицю, Кам'янську, Олешківську козацькі Січі, провели обговорення проблем вивчення та збереження пам'яток історії українського козацтва, виробили конкретні завдання щодо музеєфікації Олешківської Січі.

Під час експедиції «Сторінки історії Кіровоградщини: від минулого до сьогодення» 6-7 червня 2012 р. її учасники привернули увагу громадськості до проблеми стану музеїв області, пошуків відповідей на дискусійні питання історії краю та постатей регіону.

Черкаську область краєзнавці відвідали 30 вересня –1 жовтня 2012 р. Результатом візиту стала ініціатива спільного проекту, присвяченого Т. Г. Шевченку, а також підтримка ініціативи колективу природного заповідника «Холодний Яр» щодо надання йому статусу Національного.

200-річчю від дня народження Т. Г. Шевченка була присвячена науково-краєзнавча експедиція на Яготинщину 24 квітня 2013 р., де було презентовано проект НСКУ «Краєзнавча Шевченкіана України». Результатом реалізації цього проекту стало видання в 2014 році книги «Україна Тараса Шевченка».

Науково-краєзнавчу експедицію 3-4 жовтня 2013 р. до Вінницької області за темою «Сакральна історія Поділля» члени Спілки присвятили 1000-річчю заснування Лядовського Усікновенського скельного чоловічого монастиря. Головним завданням експедиції було привернення уваги широкого загалу до історико-культурної спадщини Поділля, внеску місцевих краєзнавців у дослідженні історії рідного краю.

У книзі також висвітлюються актуальні питання розвитку українського краєзнавства в перших десятиліттях XXI століття та внесок краєзнавців у збереження і популяризацію історико-культурної спадщини України.

Видання здійснене за загальною редакцією голови Національної спілки краєзнавців України, члена-кореспондента НАН України Олександра Петровича Реєнта. Він докладно розповідає у вступній статті про завдання та важливість науково-краєзнавчих експедицій. О.П. Реєнт акцентує увагу також на головних етапах формування засад експедиційних досліджень вітчизняної історії, сучасному стані цього напряму.

Започатковані Спілкою науково-краєзнавчі експедиції, відбулися за участю провідних українських істориків, археологів, музеєзнавців, пам'яткоохоронців, фахівців освітянської галузі, активних громадських та політичних діячів, краєзнавців-аматорів тощо. Багаторічний очільник краєзнавчого руху в Україні, академік НАН України, Герой України Петро Тимофійович Тронько вважав експедиції однією із перспективних форм роботи Спілки, який дозволяє оцінити стан справ на місцях не дистанційно, а перебуваючи в безпосередньому контакті з людьми, які не лише відповідають, але і борються за збереження історико-культурної спадщини нашої країни.

У рамках експедицій проводилися тематичні круглі столи, наукові наради та консультації з провідними фахівцями, розглядалися проблеми збереження духовного та матеріального культурного надбання України. Серед учасників експедицій: голова НСКУ, член-кореспондент НАН України Олександр Реєнт, генеральний директор Львівської національної художньої галереї, Герой України Борис Возницький, ректор Інституту туризму Федерації профспілок України Сергій Попович, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України, директор Науково-дослідного інституту козацтва, доктор історичних наук Тарас Чухліб, президент Українського національного комітету Міжнародної ради з питань пам'яток і визначних місць (ІКОМОС) Микола Яковина, заступники голови Спілки, голови обласних організацій, члени правління НСКУ.

Академік Петро Тронько особисто брав участь у науково-краєзнавчій експедиції Обухівським районом Київської області, яка відбулася 10 вересня 2009 року. У межах цієї експедиції було презентовано створення майбутнього «Літературного музею Івана Франка на Дніпрі» у селі Халеп'я. Учасники презентації відвідали музеї сіл Трипілля та Германівки, а також краєзнавчий музей у місті Обухів, зустрілися з місцевими дослідниками минулого. Окрім Петра Тронька участь у ній взяли заступник директора Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України Сергій Гальченко, онук І.Я. Франка Роланд Франко, заступник голови НСКУ Григорій Клепак, відповідальний секретар Руслана Маньковська та ін. Подібні одноденні експедиційні виїзди до окремих районів регулярно відбуваються у кожній області, де активно діє спілчанська організація. Результатом місцевої експедиції до Обухівського району Київської області стало відкриття 27 жовтня 2010 року вищезгаданого музею, а також тісна співпраця краєзнавців і обухівської громади, які спільно організували кілька наукових конференцій, зокрема з нагоди 100-річчя Андрія Малишка у листопаді 2012 р. і 200-річчя Тараса Шевченка у травні 2014 року. Всеукраїнська науково-краєзнавча експедиція, як правило, окрім високого представницького статусу, відбувається протягом кількох днів і охоплює кілька адміністративно-територіальних районів того чи іншого краю.

Опублікована інформація про експедиції обов'язково містить її науково-організаційні засади, програму, список учасників, хронологію подій: описи відвідних об'єктів, стенограми заходів тощо, та підсумкові матеріали: ухвали, звернення, пропозиції, знакові статті у наукових виданнях та засобах масової інформації тощо. До видання включені, зокрема, авторські матеріали Сергія Гальчака, Олександра Гуржія, Павла Зайцева, Руслани Маньковської, Володимира Дмитрука, Ігоря Кочергіна, Арнольда Сокульського, Олени Титової, Олександра Харлана, Тараса Чухліба, Ганни Швидько та ін. Окремим розділом до збірника увійшли правові засади збереження історико-культурної спадщини в Україні, що складаються з повних текстів кількох профільних Законів України.

Матеріали зібрали, опрацювали та упорядкували заступник голови НСКУ Руслана Маньковська, відповідальний секретар Спілки Володимир Дмитрук, прес-секретар НСКУ Євген Букет та голова Вінницької обласної організації Сергій Гальчак.

Збірник, без сумніву, стане в нагоді вченим, освітянам, краєзнавцям та усім, хто хоче пізнати свій рідний край, адже містить важливу наукову і пізнавальну інформацію про ті джерела нашої духовності, які увібрали історичну пам'ять минулого нашого народу і щедро живлять та наповнюють наступні покоління почуттям національної гідності за неповторну і самобутню культуру українського народу.

In memoriam

Павло Скавронський (м. Бердичів)

Пам'яті лауреата премії імені Дмитра Яворницького – М.Ю. Костриці

Сьогодні важко уявити собі українське краєзнавство, і географічне зокрема, без постаті Миколи Юхимовича Костриці. Його науково-творча та організаторська діяльність на царині краєзнавства – це явище в культурно-освітньому бутті як Житомирщини, так і загалом України. А для Житомирщини Микола Костриця – знакова постать, тип науковця і громадянина, котрий пройнявся ентузіастичними поривами і клопотами усіх попередніх дослідників Волині і добровільно звалив на себе нелегку ношу вивчення рідного краю у найрізноманітніших аспектах. [4, с. 70-71; 43, с.60].

Микола Юхимович Костриця народився 20.09.1942 р. в м. Житомирі. Важке повоєнне дитинство та юність проминули в затишному Путятинському провулку рідного міста. З 1 вересня 1949 р. він навчався в першому класі чоловічої середньої школи № 25 ім. М. Щорса м. Житомира, а в 1959 р. закінчив 10-й клас середньої школи № 14. Паралельно з навчанням в загальноосвітній відвідував заняття і в музичній школі. А любов до географії прищепив йому вчитель Житомирської середньої школи № 14 Михайло Іванович Золотов, випускник Петербурзького університету, ще з дореволюційним стажем [1, с. 13-14; 3, с. 3-4; 44, с. 28; 45, с. 54].

У 1961 р. М.Ю. Костриця вступив на географічний факультет Київського державного університету ім. Т. Шевченка. Під час навчання він брав участь у студентських навчальних експедиціях на Поволжя, Кавказ, Середню Азію, пізнав романтику цілинних будівельних загонів у казахстанських степах і тюменській тайзі, активно займався спортом, художньою самодіяльністю. Підвалини майбутніх наукових інтересів М.Ю. Костриці сформувалися на кафедрі економічної географії під керівництвом одного з основоположників української економіко-географічної школи, професора О.Т. Діброви. Закінчуючи у 1966 р. університет, Микола Юхимович успішно захистив дипломну роботу «Територіально-функціональна структура промислового комплексу Київської області», яка засвідчила про його потяг до наукових досліджень [1, с. 14; 3, с. 3-4; 45, с. 54].

Свою педагогічну діяльність М.Ю. Костриця розпочав 47 років тому на посаді вчителя географії середньої школи села Хижники Старокостянтинівського району на Хмельниччині, куди був направлений Міністерством освіти України після отримання диплому про вищу освіту. Тут розпочався шлях Миколи Костриці у велику науку та в краєзнавство, який, завдяки його невичерпній допитливості, працелюбності, наполегливості й цілеспрямованості, високим моральним якостям, увінчався злетом, вагомими творчими здобутками і визнанням громадськості. Його тоді часто можна було бачити у гурті учнів, що мандрували тутешніми мальовничими місцями, або у подорожах шляхами історичного минулого Поділля. Він не лише знайомив своїх вихованців з дивовижними ландшафтами, пам'ятними місцями колишніх битв українського народу проти визискувачів, красою архітектури старовинних замків і маєтків краю, але й сам захопився його вивченням. Зрештою, вирішив взятися за перо. 23 грудня 1967 р. на шпальтах газети «Світло Жовтня» була видрукувана перша у творчій біографії Миколи Костриці невелика стаття «Доля звичайного села», в якій розповідалося про цікаві епізоди з історії села Хижники та про його жителів. Публікація була схвально зустрінута читачами-краянами і заохотила автора до підготовки наступних статей. З цього часу Микола Юхимович і став постійним дописувачем кількох районних газет [2, с. 55-56; 3, с. 5-6; 43, с. 60-61; 45, с. 54].

У 1968-1969 рр. М.Ю. Кострица перебував на дійсній строковій службі в лавах Радянської Армії спочатку в Уфі (Башкирія), а потім у Вінниці (Україна) [44].

Згодом він працює вже організатором позакласної виховної роботи Хижницької середньої школи. Таким чином, походи й екскурсії з дітьми, цілеспрямована позакласна туристсько-краєзнавча робота стали тим полігоном, на якому відшліфовувалась творча майстерність молодого педагога. Тут він активно вивчає й популяризує передовий педагогічний досвід, захоплюється географічним краєзнавством, виступає зі статтями краєзнавчого та методичного характеру в періодичній пресі [1, с. 15-16].

Працюючи вчителем географії, Микола Юхимович накопичував різноманітний дидактичний матеріал для практичного використання його у навчально-виховному процесі. Невдовзі молодим вчителем було підготовлено рукопис посібника для учнів «Географія Хмельницької області». Незважаючи на позитивні рецензії, через бюрократичні перепони тогочасних чиновників видрукувати рукопис М.Ю. Костриці і використовувати його вчителям у навчальному процесі середньої школи тоді не дали можливості. Йому пропонували взяти в «співавтори» групу обласних високопосадовців. Звичайно, від такої пропозиції Микола Юхимович відмовився. Рукопис підручника на довгі роки ліг у шухляду та був надрукований лише через 25 років після написання. А тим часом з'являлись ґрунтовні статті Миколи Юхимовича з краєзнавчої тематики і в центральній пресі. Так, досвід вивчення теми «Своя область» на прикладі Хмельницької області було опубліковано у збірнику Науково-дослідного інституту педагогіки «Вивчення географії за новими програмами і посібниками» [1, с. 16; 20; 43, с. 61, 63].

Великий вплив на Миколу Юхимовича у «старокостянтинівський період» його педагогічної діяльності справив директор Хижницької школи Панас Антонович Безвушко, який допомагав всіляко адаптуватися міському жителеві в сільських умовах, завжди наставляв батьківським словом у скрутну годину, підтримував всі його педагогічні пошуки, сприяв в організації туристсько-краєзнавчої діяльності. Микола Юхимович пишається, що його стежиною, закінчивши географічний факультет Київського педагогічного інституту, пішла одна з улюблених учениць Люба Жулінська, а Надя Шевчук – обрала професію музейного працівника. Серед перших випускників Миколи Юхимовича й гордість села Хижник – доктор фізико-математичних наук, відомий астроном Всеволод Лозицький [1, с. 16; 3, с. 7; 21].

У 1971 р. Микола Юхимович повернувся до рідного Житомира і працює вчителем географії у середній школі № 32. В школі багато уваги приділялося позакласній краєзнавчій роботі, отож Микола Юхимович опинився у своїй стихії: організував туристсько-краєзнавчий клуб, почав здійснювати близькі і далекі подорожі. Команда юних туристів школи, підготовлена М.Ю. Кострицею, удостоїлася представляти Житомирську область на Всеукраїнському туристичному зльоті у Львівській області. Юні гуртківці під керівництвом Миколи Юхимовича здійснювали численні багатоденні походи, зокрема від витоків до гирла Тетерева, Словечансько-Овруцьким кряжем [8], Кримом [36] та Карпатами [1, с. 17; 3, с. 7-8; 35; 45, с. 54;].

Цілком закономірно, що в 1973 р. Миколу Юхимовича запросили на посаду методиста обласної дитячої екскурсійно-туристської станції. Він проводить велику роботу по організації туристсько-краєзнавчої роботи в освітянських закладах, проводить практичні семінари, залікові походи як рідним краєм, так і в Криму та Карпатах, розробляє туристські маршрути, путівники, методичні рекомендації, вивчає кращий досвід туристсько-краєзнавчої роботи на місцях і широко пропагує його в численних публікаціях. Багато працює в архівах, розпочинає велику багаторічну роботу з дослідження історичного минулого рідної Житомирщини, Волині, вперше відкриває для широкого загалу маловідомі і забуті сторінки з життя видатних людей. На сторінках обласної і республіканської періодики регулярно з'являються його матеріали з краєзнавчої тематики. Він стає одним із ініціаторів створення в обласній газеті «Радянська Житомир-

щина» щотижневої краєзнавчої сторінки «Край рідний», а в молодіжній газеті «Комсомольська зірка» – краєзнавчої сторінки «Житичі». Обидві тематичні сторінки стали справжньою краєзнавчою енциклопедією краю і користувалися незмінним успіхом у читачів [1, с. 17-18; 45, с. 54].

Але потяг до наукової діяльності взяв гору. У 1976 р. М.Ю. Костриця стає аспірантом-заочником кафедри соціальної й економічної географії Київського державного педагогічного інституту ім. М. Горького (тепер Національний університет ім. М. Драгоманова). Під керівництвом доктора географічних наук, професора Л.М. Корецького він розробляє теоретичні й практичні основи формування промислових територіальних комплексів у слабоурбанізованих районах України. Розробляє й читає спецкурс «Краєзнавство» студентам педагогічного інституту [3, с. 9; 45, с. 54].

У тому ж 1976 р. молодого науковця запрошують працювати на посаді завідувача кабінетом географії Київського обласного інституту удосконалення вчителів. У 1982 р. за успіхи в роботі його вже нагороджують значком «Відмінник народної освіти» [44, с. 29]. З 1983 р. він переходить працювати на посаду завідувача кабінетом географії Центрального інституту удосконалення вчителів Міністерства освіти України. На цих посадах М.Ю. Костриця багато уваги приділяє вивченню, узагальненню та поширенню передового педагогічного досвіду вчителів республіки. Йому належить чимала заслуга в розвитку та вдосконаленні географічної освіти, географічного краєзнавства та методики туристсько-краєзнавчої роботи в Україні. Цій проблематиці присвячені його книги «Практикум з географічного краєзнавства» [22], «Туристсько-краєзнавча робота в школі» [26], яка відзначена союзною премією, як кращий посібник для вчителів за 1985 р., «Туристський похід вихідного дня» [9]. У видавництві «Радянська школа» в серії «Передовий педагогічний досвід» виходять його книги «Вчитель, вихователь, наставник» [16], «Щоб в серці жила Вітчизна» [7], методичні посібники для вчителів та студентів «Изучение промышленных узлов в вузовском курсе «Экономическая география СССР» [14], «Природні і виробничі комплекси» [1, с. 19; 33; 43, с. 61-62; 45, с. 54-55].

З 1986 р. за сімейними обставинами М.Ю. Костриця повернувся в Житомир і працює методистом, а з 1989 р. старшим викладачем Житомирського обласного інституту удосконалення вчителів. Теоретичні і практичні результати його багаторічного наукового дослідження знайшли своє логічне завершення у дисертації на тему «Західно-Поліський промисловий комплекс УРСР» [37] на здобуття вченого ступеня кандидата географічних наук за спеціальністю «Економічна географія», яку він успішно захистив у 1989 р. в Ленінградському державному педагогічному інституті ім. О.І. Герцена. З травня 1990 р. дипломований вчений вже працює в. о. доцента кафедри суспільних наук того ж Житомирського обласного інституту удосконалення вчителів, а з січня 1999 р. – завідувачем кафедри природничо-математичних дисциплін тепер вже Житомирського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти [45, с. 55].

У дисертації та серії наукових публікацій М.Ю. Кострицею були поглиблені теоретичні засади промислового комплексоутворення на мезорайонному рівні [37; 38]. Зокрема, ним була обґрунтована необхідність виділення Західно-Поліського промислового комплексу (у складі Волинської та Рівненської областей), як виробничого ядра відповідного економічного мезорайону. В умовах насаджування з союзного центру штучної спеціалізації промисловості великих районів – це був крок до врахування регіональних відмін в господарському й промисловому розвитку України. Правильність такого підходу була підтверджена після здобуття Україною незалежності та з переходом до ринкової системи господарювання, яка «відсікла» усі заідеологізовані регіональні конструкції, зокрема великі економічні райони. Саме під впливом досліджень М.Ю. Костриці та інших авторів Ф.Д. Заставний (1990 р.) та М.Д. Пістун (1992 р.) виділили Волинський (Північно-Західний) мезорайон – як окремий економічний район України. В такому складі цей район вивчається й нині у навчальних курсах з соціально-економічної географії та розміщення продуктивних сил України.

Глибокий інтерес до географічної специфіки території проявився у М.Ю. Костриці при вивченні ним чинників промислового комплексоутворення. Особливу увагу він звертав на класичні чинники – сировинний, споживчий, транспортний, агломераційний та ін. Але ще більшим був його інтерес до соціальних та екологічного чинників [12, с. 50].

Серед соціальних чинників М.Ю. Кострица на перший план висував системи розселення, розглядаючи їх як каркас для промислового комплексоутворення [39]. У цьому питанні він у 1980-х роках йшов «у ногу» з часом, бо саме тоді з'явилася фундаментальна праця Ю.І. Пітюренка (1983 р.) про взаємозв'язки між системами розселення та територіальними системами (комплексами) промисловості [12, с. 50].

Душею боліючи за рідний край, М.Ю. Кострица навіть після страшної Чорнобильської катастрофи ніколи не висловився проти закриття українських АЕС, зокрема Рівненської. І не лише тому, що цього не дозволяла офіційна пропаганда. Він бачив причини Чорнобильської катастрофи, як і численних «шахтарських Чорнобилів», уже в незалежній Україні, не в «неслухняному атомі», чи «неслухняному метані», а в недосконалій системі управління (причому на всіх рівнях) складними людино-машинними комплексами, якими є АЕС та сучасні шахти. Він вважав, що удосконалити цю систему перекиданням мізерних коштів з однієї статті ідержавного бюджету на інші, практично неможливо [12, с. 54].

Широкий науковий кругозір дозволив М.Ю. Костриці поєднати три ідеологічно найменш заангажовані концепції – енерговиробничих циклів, ресурсних циклів та природноресурсного потенціалу території. В результаті йому вдалося одержати цілий ряд оригінальних наукових результатів, зокрема створити картографічну модель природно-ресурсного потенціалу розвитку промислових вузлів Волинської та Рівненської областей.

М.Ю. Кострица провів глибоке дослідження льонопромислового циклу Волині [39]. Він, услід за Б.В. Дасюком, звернув увагу на необхідність його «добудови», зокрема створення спеціалізованих машинобудівних підприємств з випуску машин для виробництва льоноволокна й переробки насіння льону та відходів. Наведені пропозиції М.Ю. Костриці не втратили своєї актуальності й на початку XXI століття [12, с. 52].

Вагомий внесок М.Ю. Костриці у наукове вивчення промислових комплексів Волині дав йому можливість реалізувати себе на краєзнавчій та педагогічній ниві [14; 18; 22; 33].

Микола Юхимович завжди поєднував педагогічну діяльність з науково-громадською. У колі наукових інтересів М.Ю. Костриці – історія, методологія та методика географічного краєзнавства, дослідження історії географічної науки і краєзнавства, дослідження історичного минулого Житомирщини, Великої Волині. Як член Національної спілки журналістів України М.Ю. Кострица багато зусиль докладав для популяризації географічної науки і краєзнавства в періодичній пресі [42].

Щоб збагнути науковий внесок М.Ю. Костриці в розвиток географічної освіти України та краєзнавства рідного краю за майже 50 років подвижницької діяльності, варто констатувати, що загальний обсяг його публікацій складає нині більше 1500 позицій, з них понад 80 книг (монографій – 26, брошур – 18, посібників – 10, методичних рекомендацій і розробок – 17, путівників – 6, географічних атласів – 3, а ще підручники, програми, буклети), більш як 600 наукових статей, 900 науково-популярних статей, нарисів, есе, повідомлень, інформацій, рецензії в наукових журналах та періодичній пресі з історії, географії, культури, освіти, економіки, краєзнавства Житомирщини. Упродовж 1967-2011 рр. М.Ю. Кострица друкував свої матеріали в 10-ти республіканських, 16-ти обласних, 14-ти районних газетах, у 12-ти всеукраїнських і місцевих волино-подільських журналах і альманахах, більш ніж в 60-ти збірниках наукових конференцій і симпозіумів. Зокрема, він є автором багатьох наукових публікацій в журналі «Географія та основи економіки в школі» та «Українському географічному журналі» [45, с. 55].

Проблеми розвитку географічного краєзнавства практично реалізуються М.Ю. Костри-

цею в його книгах та навчальних посібниках для вчителів та учнів: «Фізична географія Хмельницької області» [6], «Географія Житомирської області» [18], «Економічна і соціальна географія Хмельницької області» [5], «Рідний край» [23; 24], «Шкільна краєзнавчо-туристська робота» [32], «Еколого-географічний словник-довідник Житомирщини» [19], «Природа і матеріальна культура Житомирщини» [30], географічний атлас «Житомирщина: Моя мала Батьківщина» [10], «Малинський район: Географічний нарис для учнів» [31], «Лугинський район: Географічний нарис для учнів» [34], «Історико-географічний словник Житомирщини» [28] та інших [45, с. 55].

Необхідно відмітити, що М.Ю. Костриця першим в Україні розробив навчально-методичний комплекс (посібник, атлас, контурні карти) для вивчення пропедевтичного курсу в загальноосвітній школі «Географія рідного краю». Його посібники здобули схвальну оцінку педагогічної громадськості, методистів і науковців. Шкільний географічний атлас «Житомирська область. Моя мала Батьківщина» [10] вчені-географи, методисти та педагоги справедливо називали міні-підручником з географії рідного краю [15, 3; 41; 43, 63].

Не можна не згадати про великі організаційні здібності Миколи Костриці. Це він виступив одним з ініціаторів відтворення у 1990 р. Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині, був обраний його віце-президентом, а з 1993 р. – президентом, є відповідальним редактором наукових праць «Велика Волинь», друкованому органі товариства. Він зумів об'єднати розрізнені краєзнавчі осередки Житомирщини, Волині, Рівненщини, Поділля, скоординувати їх діяльність у єдиному руслі дослідження Волино-Подільського регіону. Микола Юхимович є співорганізатором біля чотирьох десятків волино-подільських науково-краєзнавчих конференцій, які відбулись в Бердичеві, Володарськ-Волинському, Житомирі, Ізяславі, Кам'янці-Подільському, Коростені, Любарі, Луцьку, Малині, Новограді-Волинському, Острозі, Рівному, Старокостянтинові, Тернополі, Хмельницькому та інших містах регіону. Більшість з них мають статус міжнародних та всеукраїнських. Микола Юхимович видав в 2001 р. фундаментальну працю «Товариство дослідників Волині: історія, діяльність, постаті», в якій вперше узагальнив шлях, пройдений волинським краєзнавством протягом XX століття [15, с. 3; 25; 45, с. 55].

У М.Ю. Костриці, як дослідника Великої Волині, досить широкий діапазон зацікавлень – географія й історія, економіка, політика й соціологія, культура і побут, освіта і наука, література і мистецтво. При цьому не створюється враження, що Микола Юхимович хапався за будь-що, причетне до краєзнавства, а всебічно, у комплексі вивчає рідний край, вибудовуючи повну картину його матеріального та культурного життя. Усіх хто знав М. Кострицю відзначали його вражаючу працьовитість: десятки виданих книг, сотні статей. На перший погляд може здатися, що він пише легко та багато, але за тією легкістю та продуктивністю – нелегка праця впродовж десятків років. [4, с. 71].

За заслуги у пропаганді географічних знань М.Ю. Костриця в свій час був обраний дійсним членом Географічного товариства СРСР, членом комітету по пропаганді знань Географічного товариства. Він учасник VII (1980 р., м. Фрунзе), VIII (1985 р., м. Київ) та IX (1990 р., м. Казань) з'їздів Географічного товариства СРСР та усіх з'їздів Українського географічного товариства. Микола Юхимович вів активну громадську діяльність. Єдиний вчений-географ на Житомирщині, як фундатор географічного краєзнавства з 1992 р. очолював як Житомирський обласний відділ Українського географічного товариства, так і комісію з географічного краєзнавства в Українському географічному товаристві. Із сумлінням очолюючи Товариство дослідників Волині, він одночасно стояв біля витоків заснування у 1990 р. Всеукраїнської спілки краєзнавців і входив до складу її правління, був делегатом усіх її з'їздів та конференцій та її почесним членом (з 1993 р.). Вчений також входив до складу вченої ради Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при Кам'янець-Подільському державному педагогічному університеті [42; 45, с. 55].

20 листопада 1998 р. Миколі Юхимовичу було присуджено регіональну краєзнавчу премію «За відродження Волині». За значний особистий внесок у розвиток краєзнавчого руху та з нагоди 100-річчя від дня заснування Товариства дослідників Волині у вересні 2000 р. він був нагороджений Почесною грамотою Житомирської обласної державної адміністрації. В 2001 р. біографію М.Ю. Костриці було вміщено в довіднику «Who'sWhoinWorld» (США) про 2000 найвидатніших вчених XXI століття. За особистий внесок у розвиток краєзнавчого руху в Україні він був відзначений «Подякою Кабінету Міністрів України» (№ 0692 від 24.10.2001 р.). А в 2003 р. вчений був відзначений Міжнародним біографічним центром (Кембридж, Велика Британія) «За досягнення у XXI столітті» [44, с. 30].

Вінцем наукової та творчої діяльності М.Ю. Костриці став захист ним у 2007 р. дисертації «Географічне краєзнавство України: теоретико-методологічні засади, історія, практика» на здобуття наукового ступеня доктора географічних наук за спеціальністю «Історія географії» [17]. Результати дисертаційного дослідження були опубліковані у двох монографіях [25; 27], 31-й одноосібній статті у фахових наукових виданнях та більш ніж у 30-ти статтях в матеріалах і тезах конференцій, симпозіумів, семінарів.

На жаль, за станом здоров'я Микола Юхимович змушений був з 1 вересня 2011 р. залишити роботу в Житомирському обласному інституті післядипломної педагогічної освіти. Але громадську та організаційну роботу в реорганізованій обласній організації Національної спілки краєзнавців України продовжував виконувати в міру своїх сил та можливостей.

Указом Президента України від 01.12.2011 р. № 1094/2011 «Про відзначення державними нагородами України з нагоди 20-ї річниці підтвердження всеукраїнським референдумом Акта проголошення незалежності України 1 грудня 1991 року» за значний особистий внесок у соціально-економічний, науково-технічний, культурно-освітній розвиток незалежної Української держави, вагомі трудові досягнення, багаторічну сумлінну працю президента Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині Кострицю Миколу Юхимовича відзначено державною нагородою – орденом «За заслуги» III ступеня [11].

24 листопада 2012 р. в приміщенні Гуманітарного корпусу Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова відбулося урочисте нагородження лауреатів Премії імені Дмитра Яворницького Національної спілки краєзнавців України 2012 року. Найвідомішу і найпрестижнішу краєзнавчу нагороду отримав і Микола Юхимович Костриця. Власне премія була вручена сину Миколи Костриці – Миколі Миколайовичу Костриці (кандидату економічних наук, доценту Житомирського державного технологічного університету), адже сам лауреат не зміг бути присутнім на нагородженні у зв'язку з хворобою [46].

Рішенням Житомирської обласної ради Миколі Костриці було присуджено обласну краєзнавчу премію 2013 року (І місце) та вручено диплом лауреата.

Про Миколу Юхимовича написано багато. Він був помітною фігурою в суспільстві, [13, 76-77]. На жаль, 23 квітня 2014 року його не стало. Але пам'ять про нього назавжди залишиться в усіх, хто його знав, хто з ним працював.

Джерела та література

1. Баженов Л.В. Життя, віддане науці і духовному розвою України // М.Ю. Костриця: вчений, краєзнавець, педагог, громадський діяч: Біобібліографічний покажчик / Уклад. О.М. Половцева. – Житомир: Косенко, 2006. – С. 13-27.

2. Баженов Л.В. Микола Костриця – дослідник історії та культури Поділля // Актуальні проблеми географії, екології, історії Великої Волині: Academia на пошану доцента М.Ю. Костриці. Науковий збірник «Велика Волинь». Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. – Т. 27 / Гол. ред. М.І. Лавринович. – Житомир: М. Косенко, 2004. – С. 55-60.

3. Баженов Л.В. Справа його життя: М.Ю. Костриця. – Житомир: М. Косенко, 2002. – 40 с.

4. Білоус П.В. Сподвижник Волинського краєзнавства // Актуальні проблеми географії, екології, історії Великої Волині: Academia на пошану доцента

М.Ю. Кострицi. Науковий збірник «Велика Волинь». Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. – Т. 27 / Гол. ред. М.І. Лавринович. – Житомир: М. Косенко, 2004. – С. 70-72.

5. Галус О.М., Костриця М.Ю. Економічна і соціальна географія Хмельницької області. – Хмельницький, 1994. – 68 с.

6. Гаманюк Т.І., Костриця М.Ю. Фізична географія Хмельницької області. – Хмельницький, 1992. – 149 с.

7. Грицаєнко В.О., Коновал А.О., Костриця М.Ю. Щоб в серці жила Вітчизна. – Київ: Радянська школа, 1987. – 96 с.

8. Дорошев Д., Костриця М. Оживають легенди // Комсомольська зірка. – 1974. – 15 серпня.

9. Дубовис М.С., Костриця М.Ю. Туристський похід вихідного дня. – Київ: Здоров'я, 1989. – 120 с.

10. Житомирська область. Географічний атлас: Моя мала Батьківщина / Відп. ред. М.Ю. Костриця. – Київ: ТОВ «Видавництво «Мапа», 1999. – 20 с.

11. За внесок у розвиток Української держави // Житомирщина. – 2011. – № 133-134. – 6 грудня.

12. Захарченко В.І. Внесок М.Ю. Кострицi у вивчення промислових комплексів Волині //Актуальні проблеми географії, екології, історії Великої Волині: Academia на пошану доцента М.Ю. Кострицi. Науковий збірник «Велика Волинь». Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. – Т. 27 / Гол. ред. М.І. Лавринович. – Житомир: М. Косенко, 2004. – С. 49-55.

13. Киричанський В.С. Голова комісії з духовного відродження // Актуальні проблеми географії, екології, історії Великої Волині: Academia на пошану доцента М.Ю. Кострицi. Науковий збірник «Велика Волинь». Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. – Т. 27 / Гол. ред. М.І. Лавринович. – Житомир: М. Косенко, 2004. – С. 74-78.

14. Ковтун В.В., Кострица Н.Е. Изучение промышленных узлов в вузовском курсе «Экономическая география СССР». – Киев: КГПИ им. Горького, 1982. – 43 с.

15. Кондратюк Р.Ю. Вшанування 60-річчя доцента М.Ю. Кострицi // Актуальні проблеми географії, екології, історії Великої Волині: Academia на пошану доцента М.Ю. Кострицi. Науковий збірник «Велика Волинь». Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. – Т. 27 / Гол. ред. М.І. Лавринович. – Житомир: М. Косенко, 2004. – С. 3-7.

16. Костриця М.Ю. Вчитель, вихователь, наставник. – Київ: Радянська школа, 1980. – 68 с.

17. Костриця М.Ю. Географічне краєзнавство України: теоретико-методологічні засади, історія, практика. Автореферат на здобуття наукового ступеня доктора географічних наук. – Київ, 2007. – 32 с.

18. Костриця М.Ю. Географія Житомирської області. Посібник для вчителів і учнів. – Житомир: ВКО Газета Житомирський вісник, 1993. – 200 с.

19. Костриця М.Ю. Еколого-географічний словник-довідник Житомирщини. – Житомир: М.А.К. ЛТД., 1996. – 200 с.

20. Костриця М.Ю. З досвіду вивчення теми «Своя область» // Вивчення географії за новими програмами і посібниками. – Київ: Радянська школа, 1973. – С. 96-104.

21. Костриця М.Ю. Зірки його долі // Світло Жовтня. – 1971. – 27 березня.

22. Костриця М.Ю. Практикум з географічного краєзнавства. Посібник для вчителя. – Київ: Радянська школа, 1979. – 160 с.

23. Костриця М.Ю. Рідний край – Житомирщина. Навчальний посібник для учнів 5 класу. – Київ: «Видавництво «МАПА», 2005. – 160 с.

24. Костриця М.Ю. Рідний край. Посібник для вчителів та учнів Житомирщини. – Житомир: СМП Житомир-РІКО-ПРЕС-РЕКЛАМА, 1994. – 192 с., іл.

25. Костриця М.Ю. Товариство дослідників Волині: історія, діяльність, постаті. – Житомир: М.А.К., 2001. – 360 с.

26. Костриця М.Ю. Туристсько-краєзнавча робота в школі. Посібник для вчителя географії. – Київ: Радянська школа, 1985. – 128 с.

27. Костриця М.Ю. Українське географічне краєзнавство: теорія, історія, постаті, практика. Монографія. – Житомир: Косенко, 2006. – 444 с.

28. Костриця М.Ю., Кондратюк Р.Ю. Історико-географічний словник Житомирщини. У 3-х т. Том І: Абрамок-Йосипівка. – Житомир: ПП М.Г. Косенко, 2002. – 128 с.

29. Костриця М.Ю., Коновал А.О., Грицаєнко В.О. Щоб в серці жила Вітчизна. – Київ: Радянська школа, 1987. – 96 с.

30. Костриця М.Ю., Костриця Н.С. Природа і матеріальна культура Житомирщини. – Житомир: М.А.К., 1999. – 240 с.

31. Костриця М.Ю., Музика Н.О., Опалинська М.В. Малинський район. Географічний нарис для учнів. – Житомир, 2000. – 92 с.

32. Костриця М.Ю., Обозний В.В. Шкільна краєзнавчо-туристична робота. – Київ: Вища школа, 1995. – 224 с.

33. Костриця М.Ю., Обозний В.В.,Чирка В.Г. Природні і виробничі комплекси. – Київ: Радянська школа, 1988. – 120 с.

34. Кострицяя М.Ю., Таргонський П.Н., Янович В.М. Лугинський район. Географічний нарис для учнів. – Житомир: М.А.К., 2001. – 84 с.

35. Кострицяя М. Гори зовуть // Комсомольська зірка. – 1975. – 30 вересня.

36. Кострицяя М. Туристськими маршрутами // Радянська Житомирщина. – 1974. – 8 вересня.

37. Кострица Н.Е. Западно-Полесский промышленный комплекс УССР (Экономико-географическое исследование формирования структуры и проблемы развития): Автореф. дис. … канд. географ.наук. – Ленинград, 1989. – 16 с.

38. Кострица Н.Е. Основные тенденции развития отраслевой и территориальной структуры Западно-Полесского промышленного комплекса УССР // Территориальная организация производства и расселения: Сб. науч. тр. – Киев: КГПИ, 1982. – С. 35-46.

39. Кострица Н.Е. Особенности функциональной структуры льнопромышленного цикла региона и пути его совершенствования // Экономико-географические аспекты производства и расселения в Киевском Приднепровье: Сб. науч. тр. – Киев: КГПИ, 1985. – С. 93-99.

40. Кострица Н.Е. Совершенствование системы расселения как фактор повышения эффективности использования трудовых ресурсов (на примере Волынской области) // Региональные аспекты перспективных комплексно-целевых программ эффективного использования трудовых ресурсов: Тез.докл. респ. науч. конф. – Киев: СОПС УССР АН УССР, 1980. – Вып. 2. – С. 234-236.

41. Левицький І.Ю., Руденко Л.Г., Сиротенко А.Й., Шиманський М.І. Мала Батьківщина в кожній оселі Житомирщини // Український географічний журнал. – 2002. – № 1. – С. 68.

42. М.Ю. Костриці – 60! // Актуальні проблеми географії, екології, історії Великої Волині: Academia на пошану доцента М.Ю. Костриці. Науковий збірник «Велика Волинь». Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. – Т. 27 / Гол. ред. М.І. Лавринович. – Житомир: М. Косенко, 2004. – С. 8-9.

43. Обозний В.В. Внесок М.Ю. Костриці в становлення і розвиток географічного краєзнавства в Україні // Актуальні проблеми географії, екології, історії Великої Волині: Academia на пошану доцента М.Ю. Костриці. Науковий збірник «Велика Волинь». Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. – Т. 27 / Гол. ред. М.І. Лавринович. – Житомир: М. Косенко, 2004. – С. 60-66.

44. Основні дати життя та науково-педагогічної діяльності Миколи Юхимовича Костриці // М.Ю. Кострицяя: вчений, краєзнавець, педагог, громадський діяч: Біобібліографічний покажчик / Уклад. О.М. Половцева. – Житомир: Косенко, 2006. – С. 28-30.

45. Скавронський П.С. Ентузіаст-географ з провінційного Житомира // Географія та основи економіки в школі. – 2002. – № 5. – С. 54-55.

46. Режим доступу: http://www.histans.com/JournALL/kraj/kraj_2012_4/29.pdf

Валерій Квач (м. Пирятин)

Вінок пошани краєзнавцю Григорію Бажану

За пруг неба, у незбагненно-далекі світи, відлетіла душа Григорія Остаповича Бажана, людини, яку в історії Пирятинщини завжди будуть шанувати як одного з корифеїв місцевої журналістики та літописця цього славного краю Полтавщини.

Він мав багато талантів: майстер публіцистичного слова, краєзнавець, бібліофіл, поціновувач поезії, документаліст, громадський діяч, патріот рідної землі, щиро залюблений в людей, які на ній працюють.

Це почуття йому мабуть передалося від батьків, селян з Решетилівщини, тому в своїх юнацьких мріях теж бачив себе хліборобом. Та доля вистелила йому інший шлях – сіяти словом в душах людей правду, добро, знання.

Трудова біографія Григорія Остаповича, як професійного журналіста, пов'язана лише з однією газетою – «Пирятинські вісті». У цьому часописі за 35 років роботи він пройшов шлях від рядового літпрацівника до редактора газети, від учня – до майстра слова і мудрого наставника, який виплекав цілу когорту талановитих журналістів.

Він був великим трударем. За свою багаторічну працю отримав орден Трудового Червоного Прапора та інші державні нагороди.

Широта його душі, розмаїття захоплень не могли втриматись в рамках газетного формату і повінню розливались у виданих ним як автором, упорядником та редактором книгах «Їм крила дала Пирятинщина», «Пирогова Левада», фундаментальній історико-краєзнавчій праці «Пирятинщина», ліричній сповіді про любов до рідного краю «Тут все любов'ю зміряно до дна», незліченній кількості статей, нарисів, опублікованих в різних газетах та енциклопедичних довідниках.

Його думки, покладені невтомним пером на папір, завжди прокладатимуть нам стезю до берегів духовності та слугуватимуть цілющим джерелом історичної пам'яті, гуртуючи в почутті любові до Вітчизни.

За вагомий внесок у шляхетну справу збереження історії рідного краю в 2003 році йому присвоєно звання Почесного громадянина м. Пирятин, а в 2005 році звання Почесного члена Всеукраїнської спілки краєзнавців.

Для пирятинської громади він залишиться взірцем інтелігента, який самовіддано і безкорисливо їй служив, для друзів і товаришів – сердечною, щирою людиною, для молодої генерації журналістів – мудрим наставником, для краєзнавців – прикладом відданості справі вивчення та дослідження крайової історії.

Пирятинці в скорботі та пошані схиляють голови перед світлим образом Григорія Остаповича Бажана.

Мудрість та доброта, закладені в його творчому доробку, житимуть так само вічно, як і пам'ять про нього, достойного сина Полтавської землі, яку він любив і віншував у своїх творах.

Тамара Демченко (м. Чернігів), Петро Рябченко (м. Київ)

Світлої пам'яті краєзнавця Івана Городинця

3 травня 2014 р., не доживши декількох місяців до свого 87-річчя, відійшов у вічність Іван Сергійович Городинець – сільський вчитель з Черкащини, краєзнавець, автор численних публікацій у періодиці та декількох книг, незмінною темою яких завжди виступала історія села Безпальче та його жителів.

Небіжчик належав до тієї, можливо, малопомітної й малопоцінованої, але насправді надзвичайно важливої і поважної когорти скромних представників сільської інтелігенції, які вбачали сенс свого життя у служінні своєму народові, причому йшлося не про якусь там абстракцію – народ для них завжди мав імена, обличчя – це були мешканці рідного села, котрі розглядалися і як неодмінна складова великої нації, і як близькі, рідні, зрозумілі, доступні для спілкування люди. Сфери застосування знань і вмінь були, звичайно, різними: з таких подвижників виходили й дбайливі господарники, і чудові медики, і вчителі, які назавжди запалювали у душах своїх випускників вогник любові до рідного краю та його люду.

Івана Сергійовича по праву можна віднести до тих краєзнавців від Бога, які невтомно творили історію одного села, але зібрана й систематизована ними інформація, здобуті важкою працею знання входили до академічних видань як повноцінна складова. Не буде перебільшенням твердження: коли б у кожному українському селі був такий літописець, якого мало в особі І. Городинця село Безпальче Драбівського району Черкаської області, то у нас була б не тільки багатша й насиченіша історія, але й потужніша колективна пам'ять, яскравіше духовне життя, могутніші прояви патріотизму.

І. Городинець народився 3 вересня 1927 р. у селянській родині с. Безпальче і помер там же. Його доля була типовою для багатьох однолітків: «курси бухгалтерів колгоспів», служба в Радянській Армії, участь у завершальних боях Другої світової війни. Після демобілізації у 1947 р. юнак повернувся до рідного села і працював до 1964 р. на бухгалтерських посадах у колгоспі, місцевій школі, секретарем Безпальчівської сільської ради.

Непересічність цієї людини, відданість покликанню проявилися у тому, що вже в зрілому віці І. Городинець наважився різко змінити течію свого життя: у 1964 р. він влаштувався працювати вчителем історії та суспільствознавства і водночас поступив на заочне віддлення історичного факультету Київського університету ім. Т. Шевченка. Тоді ж, 50 років тому, як зазначив І. Городинець у своїй останній, датованій 14 червня 2013 р. автобіографії, він розпочав свої краєзнавчі студії. А вже з наступного року почав друкуватися на шпальтах спочатку районної газети, а потім – обласної і республіканської періодики. Отже, крутий злам в житті не був випадковістю: Іван Сергійович усвідомив своє покликання – бути вчителем історії, і судячи з усього, в його розумінні це означало: активно досліджувати минуле рідного села. З часом краєзнавчі зацікавлення вийшли за межі Безпальчого, з'явилися дослідження історії Драбівщини й Черкащини, однак село, де народився, жив і працював вчитель, перебувало в центрі його наукових зацікавлень.

Безумовно, що не так просто було сільському краєзнавцю пробитися до архівних установ, вести листування з бібліотеками, музеями, ветеранами та їхніми нащадками, розкиданими по різних краях Радянського Союзу. Проте І. Городинець проявив рідкісну силу волі, зарекомендував себе чудовим организатором і згуртував актив довкола амбітної ідеї – створити сільський музей. Він був відкритий 22 лютого 1976 р. Іван Сергійович став його першим директором. Працюючи безоплатно упродовж десятиріч, він разом з десятками добровільних помічників перетворив музей на один з кращих народних музеїв України. Нині тут нараховується тисячі експонатів: оригіналів і копій документів, артефактів з місць археологічних розкопок поблизу села, предметів побуту селян, особистих речей мешканців села, світлин, колекцій альбомів, вирізок із газет і журналів, літератури про село.

Директор зумів прищепити смак до музейної справи десяткам випускників місцевої школи, виховуючи з числа старшокласників екскурсоводів. З-поміж учнів і земляків І. Городинця вийшло багато любителів і шанувальників минулого, колекціонерів – нумізматів, боністів, фалеристів… Однак найважливіше, що вихованці заслуженого вчителя України І. Городинця отримали потужний заряд патріотизму, навчилися дієвої любові до рідного краю.

І. Городинець залишив по собі чималий науковий спадок, який, очевидно, ще буде вивчатися, систематизуватися і досліджуватися. Однак дві його книги уже увійшли в скарбницю українського краєзнавства. Фахові історичні знання та безпомилкова інтуїція, що з'являється у людей, які були не простими спостерігачами, а перебували в гущі історичних подій, дозволили краєзнавцю виокремити теми краєзнавчих досліджень, що виявилися доленосними для українського народу, а відтак і для його односельців: Голодомор 1932-1933 рр. і Друга світова війна.

Йдеться насамперед про працю з красномовною назвою «Війна проти власного народу», перше видання якої побачило світ у 2008, а друге, дещо доповнене у 2009 р. (обидва видання здійснені у Черкасах).

Задовго до постанов і вказівок зверху скромний вчитель став збирати інформацію про втрати мешканців с. Бельпальче від колективізації, розкуркулення і штучного голоду, який згодом отримав зловісну назву – Голодомор. Він зібрав дані про 866 жителів села, з-поміж яких було 384 дітей, які померли голодною смертю. Ці відомості увійшли до Мартирологу, вміщеному в Національній книзі пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 рр.[1]. У вищеназваній книзі вміщено також інформацію про репресованих осіб з числа односельців, котрі не бажали вступати до колгоспу. Автор уклав ще один список, яким, на нашу думку, суттєво розширив рамки наших знань щодо процесу збирання свідчень про жертви сталінської аграрної політики: він зафіксував імена односельців, від яких отримав дані про смерті. Таких «співавторів» у встановленн і істини виявилося 126 [2]. Як член Асоціації дослідників Голодоморів І. Городинець брав активну участь в роботі цієї громадської організації. У вересні 2008 р. його обрали Почесним членом Всеукраїнської спілки краєзнавців.

Остання книга дослідника присвячена долі земляків у роки Другої світової війни [3]. Вона справляє враження серйозного археографічного дослідження, бо торкається не лише окремих осіб. Автор прагнув відобразити історію старших поколінь односельців і своїх ровесників, які брали участь у війні – за «приєднання Західної України…», з Фінляндією, служили в період Великої Вітчизняної війни в Збройних Силах СРСР. Він виокремив списки жінок, котрі «йшли фронтовими дорогами крізь вогонь і смерть», проаналізував на території яких союзних республік воювали земляки, які Міста-герої вони захищали й визволяли. Викликають неабиякий інтерес і списки учасників боїв у країнах Європи та Японії, включно з учасниками битв за європейські столиці. Подбав І. Городинець і про реєстр учасників бойових дій, які отримали бойові нагороди.

До книги увійшли також мартиролог односельців, які загинули на фронтах Другої світової війни (225 осіб) [3, с. 270-275] , список уродженців і мешканців с. Безпальче, яких розстріляли гітлерівці (37 осіб) [3, с. 301-303.], дані про селян, вивезених на примусові роботи до Німеччини (189 осіб) [3, с. 311-322]. Кожен, хто здійснював пошук подібних фактів, знає, яка велика й копітка робота стоїть за ними, але евристична цінність праці І. Городинця цим не вичерпується. Окрасою її стали десятки світлин, на яких збереглися обличчя героїв книги, фотокопії документів. Доречно були включені також нариси автора про ветеранів Другої світової війни, статті про його доробок, відгуки на першу книгу, в якій проаналізовані визначні віхи історії с. Безпальче.

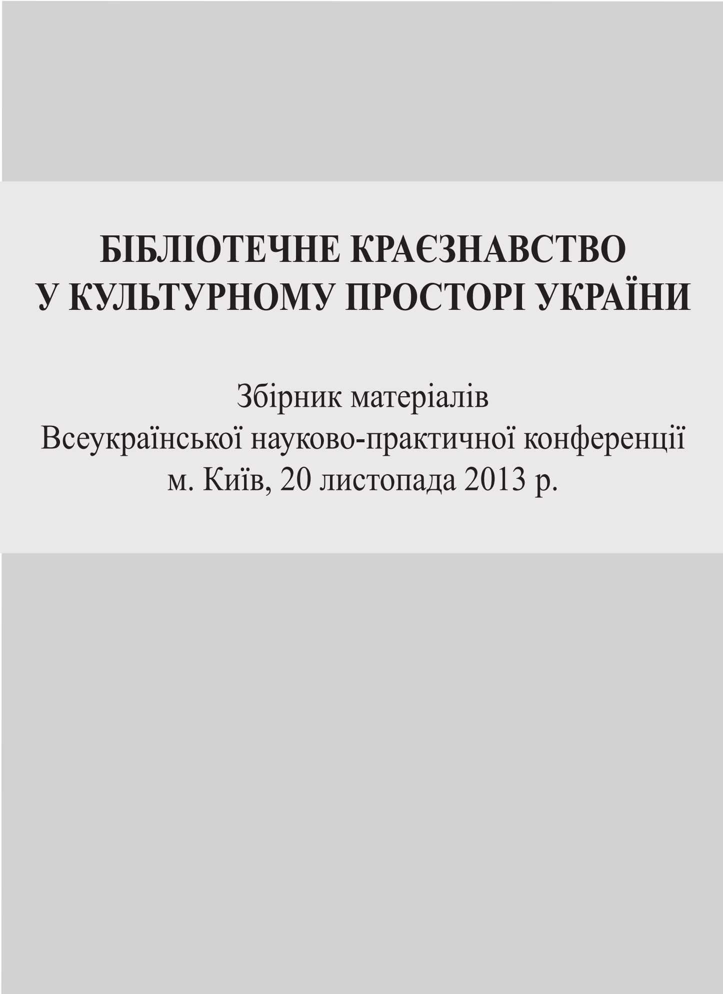
Іван Сергійович Городинець прожив довге й нелегке життя. Як людина, наділена талантом пошуковця, залюблена в рідну землю, він зумів реалізувати себе в краєзнавстві, залишивши значний науковий доробок і добру пам'ять в серцях земляків, учнів, колег.

Джерела та література

1. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 років. Черкаська область. – Черкаси, 2008. – Кн. 1. – С. 64-77.

2. Городинець І. Війна проти власного народу. – Черкаси, 2008. – С. 123-126.

3. Городинець І. Пам'ять не згасне. Село Безпальче на Черкащині в період Другої світової війни 1939-1945 років. – Черкаси, 2014. – 480 с.

Науковий збірник «Бібліотечне краєзнавство у культурному просторі України»

У березні 2014 року побачив світ збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції «Бібліотечне краєзнавство у культурному просторі України», що відбулася в Національній історичній бібліотеці України 20 листопада 2013 року в рамках Других краєзнавчих читань пам’яті Петра Тронька.

Науковий збірник видано під загальною редакцією О.П. Реєнта, члена-кореспондента Національної академії наук України, Голови Національної спілки краєзнавців України, заступника директора з наукової роботи Інституту історії України НАН України. Редакційну колегію фахівців Національної історичної бібліотеки України очолила генеральний директор, заслужений працівник культури України А.В. Скорохватова.

Збірник матеріалів містить доповіді та повідомлення учасників Всеукраїнської науково-практичної конференції «Бібліотечне краєзнавство у культурному просторі України», що проходила у циклі заходів, присвячених до 200-річчя від дня народження Т.Г. Шевченка. У збірнику, серед багатьох матеріалів з теорії, методики та практики бібліотечного краєзнавства, широко представлені повідомлення на тему «Шевченко і край», що і є головною особливістю цього видання. Доповіді та повідомлення розміщені в алфавітному порядку авторів, подано відомості про авторів. рекомендації Конференції.

Примірники видання надіслані до обласних універсальних наукових бібліотек України. Текст рекомендованого наукового збірника розміщено на сайті Національної історичної бібліотеки України: www.nibu.kiev.ua розділ «Наші видання»

ПРО АВТОРІВ

Альков Володимир Андрійович – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри суспільних наук Харківського національного медичного університету. E-mail: vlalkov@rambler.ru

Бажан Олег Григорович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історичної регіоналістики Інституту історії України НАН України. E-mail: bazhanclio@ukr.net

Бонь Олександр Іванович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Київського університету імені Бориса Грінченка. E-mail: bon_o@ukr.net

Букет Євген Васильович – заступник голови Київської обласної організації Національної спілки краєзнавців України, заступник головного редактора Всеукраїнского культурологічного тижневика «Слово просвіти». E-mail: buket@mail.ru

Гончаров Олександр Петрович – кандидат історичних наук, доцент кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка, голова правління Київської міської організації НСКУ. E-mail: olexandr.goncharov@gmail.com

Делеган Михайло Васильович – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту інноваційних технологій та змісту освіти, голова Закарпатської обласної організації Національної спілки краєзнавців України. E-mail: mykhaylo.delegan@gmail.com

Демченко Тамара Павлівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та археології України Інституту історії, етнології і правознавства імені О. М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка.

Золотарьов Вадим Анатолійович – кандидат технічних наук, доцент Харківського національного університету радіоелектроніки. E-mail: v.zolotaryov@gmail.com

Квач Валерій Володимирович – голова науково-методичної ради Пирятинського районного історико-краєзнавчого товариства.

Ковальов Євген Аркадійович – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України Київського університету імені Бориса Грінченка.

Лисенко Олександр Євгенович - завідуючий відділом історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України, доктор історичних наук, професор.

Маньковська Руслана Вікторівна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історичної регіоналістики Інституту історії України НАН України. E-mail: ruslanaman@ukr.net

Машкевич Стефан Володимирович – доктор фізико-математичних наук провідний науковий співробітник Інституту теоретичної фізики НАН України. E-mail: mash@mashke.org

Мельниченко Василь Миколайович – кандидат історичних наук, професор, директор навчально-наукового інституту історії і філософії Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, голова правління обласної організації Національної спілки краєзнавців України. E-mail: istfac-cnu@rambler.ru

Мех Наталія Олександрівна – доктор філологічних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту української мови НАН України.

Мирончук Анатолій Святославович – науковий співробітник Інституту архівознавства Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. E-mail: myronchuk@nas.gov.ua.

Моісеєнко Світлана Петрівна – старший науковий співробітник науково-просвітницького відділу Національного заповідника «Хортиця». E-mail: moisvet@i.ua.

Непотенко Інна Василівна – кандидат історичних наук, науковий співробітник Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній». E-mail: innyusya@mail.ru

Острянко Андрій Миколайович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та археології України Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка.E-mail: ostryanko@ukr.net

Петренко Ірина Миколаївна - доктор історичних наук, професор кафедри педагогіки, культурології та історії Вищого навчального закладу Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі». E-mail: petr-ir@rambler.ru

Пиріг Руслан Якович – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник відділу історії Української революції (1917-1921 рр.) Інституту історії України НАН України. E-mail: ruslan_pyrih@ukr.net

Пустовіт Тарас Павлович – заступник директора Державного архіву Полтавської області, заслужений працівник культури України.

Росул Тетяна Іванівна – кандидат мистецтвознавства, доцент кафедри історії України ДВНЗ «Ужгородський національний університет». E-mail: tirosul@mail.ru

Рябченко Петро Федорович – колекціонер (м. Київ).

Сауляк Богдан Михайлович – аспірант третього року навчання відділу «Український етнологічний центр» Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України. E-mail: Saulyakarx@mail.ru

Синявська Лариса Іванівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та етнології України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького. E-mail: loras@meta.ua

Скавронський Павло Степанович – директор музею історії міста Бердичева. E-mail: skavr_p@ukr.net

Топчій Олександр Сергійович – асистент кафедри політичної історії ДВНЗ «Київський національний економічний університет ім. В. Гетьмана» (м. Київ). E-mail: topchiy3007@gmail.com

Юрченко Віталіна Олександрівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та документознавства Гуманітарного інституту Національного авіаційного університету. E-mail:YVO.NAU@ukr.net

Яременко Максим Васильович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії, завідувач НДЦ «Спадщина КМА» Національного університету «Києво-Могилянська академія». E-mail: m.yaremenko@ukma.kiev.ua

Вимоги щодо оформлення статей у журналі "КРАЄЗНАВСТВО"

У журналі «Краєзнавство» публікуються статті, присвячені історико-краєзнавчому рухові в Україні в XIX–XX ст., історії міст і сіл, збереженню, використанню, популяризації пам'яток історії та культури, теорії та практиці українського музейництва, питанням історичної регіоналістики.

Оформлені згідно з вимогами ВАК України до публікацій у фахових виданнях (структура, науковий апарат тощо) матеріали – ***(роздрук (бажано) і електронну версію (обов'язково))*** – прохання надсилати на поштову та електронну адресу Національної спілки краєзнавців України, або подавати особисто до редакції за адресою: 01001 м. Київ, вул. Грушевського, 4, кімн. 216; тел. +380-44-2791388; +380-44-2780238; e-mail: bazhanclio@ukr.net.

Обсяг матеріалу – до 1 авт. арк.

Інформацію про автора (авторів) необхідно розмістити перед заголовком дослідження без скорочень за таким алгоритмом: *прізвище, ім'я (повністю), по батькові (повністю); науковий ступінь, наукове звання; посада й місце роботи – обов'язково (для непрацюючого пенсіонера – науковий фах); електронна адреса (**обов'язково**; за відсутності такої вказати поштову адресу); телефон (бажано)*.

Електронну версію надавати на будь-якому з оптичних або цифрових носіїв. На e-mail бажано надсилати в заархівованому вигляді (архів із розширенням *.rar або *.zip). Архів має бути звичайний, без формату саморозпакування!

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ ЕЛЕКТРОННОГО ВАРІАНТУ

– ТЕКСТ: виконаний у будь-якому текстовому редакторі чи процесорі, але *збережений у форматі звичайного тексту **виключно** із розширенням* *.txt (режим блокнота); гарнітура Times New Roman (розмір кеглю, міжрядкового інтервалу значення не має);

– ПОСИЛАННЯ, ЗАУВАЖЕННЯ, ПРИМІТКИ: ***виняткова післятекстові*** з нумерацією за зростанням (гарнітура Times New Roman Cyr; індекси посилань у тексті у квадратних дужках звичайними цифрами (напр.: [15] тощо). ***УВАГА! В одних дужках має бути лише один номер посилання; у тексті посилання – одне чи кілька джерел (або текст зауваження чи примітки)***. Текст посилань наприкінці тексту статті після заголовку «Джерела та література» у вигляді нумерованого списку (форму посилання оформляти згідно з вимогами ВАК України – див.: Бюлетень ВАК України, № 3 за 2010 р. (для архівних джерел) та № 10 за 2007 р. (для друкованих джерел).

ІЛЮСТРАЦІЇ: у режимі "градації сірого" (тобто чорно-біле зображення), окремим файлом кожна, на тому ж або окремому носієві; розширення 200 dpi, формат *.JPEG або *.TIFF, розмір 10.15 см (де 10 см – базова (менша) сторона, інша сторона – за пропорціями).

ТАБЛИЦІ, СХЕМИ, ДІАГРАМИ: у вигляді графічного файлу або віртуального роздруку у форматі *.pdf у масштабі 1:1, максимальна ширина зображення – 10 см.

Згідно з вимогами ВАК України до фахових видань **ОБОВ'ЯЗКОВОЮ УМОВОЮ** для публікації матеріалу є наявність ***УДК, а також анотацій і ключових слів українською, російською й англійською мовами*** (до 400 друк. знаків кожна; переклад прізвища, ініціалів автора та заголовка публікації обов'язковий).

Адреса редакції: 01001, м. Київ, вул. М. Грушевського, 4, кім. 212
Телефони: +380-44-2780238; +380-44-2791388
Електронна пошта: bazhanclio@ukr.net

Наукове видання

КРАЄЗНАВСТВО

Науковий журнал
№ 2 (87), 2014 р.

Макетування – *Леонід Мигаль*
Коректор – *Світлана Ленська*

Редакція залишає за собою право на відбір найцікавіших, оригінальних, художньо досконалих і суспільно значимих матеріалів. За точність викладених фактів і цитат відповідальність несуть автори. При передруку посилання на журнал обов'язкове.

Видано Національною спілкою краєзнавців України
та Інститутом історії України НАН України
м. Київ, вул. М.Грушевського, 4,
тел./факс: +380 (44) 278 02 38,
e-mail: kraeznavstvo@ukr.net
bazhanclio@ukr.net

Надруковано ПФ «Фоліант»
00121, м. Київ, вул. Семенівська, 13
тел. (098) 513-54-49

Підписано до друку 6.10.2014 р.
Формат 60х84 1/8. Друк офсетний. Папір офсетний.
Ум. друк. арк. 16,9. Обл.-вид. арк. 21,81. Наклад 300 прим.
Зам. № 21-2014.